

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Ю. В. Кириченко

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ, СВОБОД
ТА ОBOB'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Монографія

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2017

УДК 342.7(477)
К 43

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного технічного університету
(протокол №10 від 9 червня 2017 р.)*

Рецензенти:

В. О. Боняк – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;

О. Ф. Мельничук – доктор юридичних наук, доцент, декан факультету менеджменту та права Вінницького національного аграрного університету;

І. А. Куян – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, головний консультант Інституту законодавства Верховної Ради України.

Кириченко Ю. В.

К 43 Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду: монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 540 с.

ISBN 978-617-673-693-6

У монографії розглянуто права людини як складне, багатоаспектне суспільне явище та стан його наукового розроблення, особливості методології дослідження, джерела та класифікація прав і свобод людини і громадянина. Уперше в контексті європейського досвіду здійснено системний комплексний науковий аналіз змісту конституцій України та 42 держав континентальної Європи, правові системи яких належать до романо-германської правової сім'ї. Особлива увага приділена теоретичним і практичним проблемам конституційно-правового регулювання громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Досліджено співвідношення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, доведено їх взаємозалежність і взаємовплив.

Обґрунтовано теоретико-концептуальну модель конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Наукове осмислення проблем поєднується з конкретними пропозиціями щодо вдосконалення розділу II Конституції України.

Для науково-педагогічних працівників, студентів, політиків, державних службовців і всіх, хто цікавиться проблемами конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

УДК 342.7(477)

© Кириченко Ю. В., 2017.

ISBN 978-617-673-693-6

© Видавництво «Центр учбової літератури», 2017.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	5
ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ, СВОБОД ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ.	13
1.1. Стан наукового розроблення проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в сучасній Україні.	13
1.2. Методологічні підходи дослідження конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина	28
1.3. Конституції європейських держав як джерела правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина	48
1.4. Теоретичні та практичні аспекти конституційної фіксації класифікації прав і свобод людини і громадянина.	83
Висновки до розділу 1.	113
РОЗДІЛ 2. ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КОНСТИТУЦІЙНО- ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ	122
2.1. Місце громадянських і політичних прав і свобод у системі прав людини	122
2.2. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання громадянських прав і свобод людини і громадянина в національному законодавстві.	132
2.3. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання політичних прав і свобод людини і громадянина в національному законодавстві.	220
Висновки до розділу 2.	258

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ	269
3.1. Місце економічних, соціальних і культурних прав і свобод у системі прав людини.	269
3.2. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання економічних прав людини в національному законодавстві.	284
3.3. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання соціальних прав людини в національному законодавстві	305
3.4. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання культурних прав і свобод людини і громадянина в національному законодавстві.	358
Висновки до розділу 3.	385
РОЗДІЛ 4. ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ	395
4.1. Діалектика співвідношення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні	395
4.2. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання громадянських і політичних обов'язків людини і громадянина в національному законодавстві	413
4.3. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання соціально-економічних і культурних обов'язків людини і громадянина в національному законодавстві	432
Висновки до розділу 4.	444
ВИСНОВКИ.	451
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	459
ДОДАТОК	519

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

абз.	– абзац
Конституція Австрія	– Федеральний конституційний закон від 10 листопада 1920 р., Основний закон держави «Про загальні права громадян королівства і земель, представлених в імперській раді» від 21 грудня 1867 р., Федеральний конституційний закон «Про нейтралітет Австрії» від 26 жовтня 1955 р., Федеральний конституційний закон «Про захист особистої свободи» від 23 листопада 1988 р.
Конституція Азербайджану	– Конституція Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. у редакції від 29 серпня 2002 р.
Конституція Албанії	– Конституція Республіки Албанія від 21 жовтня 1998 р.
Конституція Андорри	– Конституція Князівства Андорра від 14 березня 1993 р.
Конституція Білорусі	– Конституція Республіки Білорусь від 15 березня 1994 р. у редакції від 17 жовтня 2004 р.
Конституція Бельгії	– Конституція Королівства Бельгія від 17 лютого 1994 р. зі змінами від 22 грудня 2008 р.
Конституція Болгарії	– Конституція Республіки Болгарія від 12 липня 1991 р. зі змінами від 6 лютого 2007 р.
Конституція Боснії і Герцеговини	– Конституція Боснії і Герцеговини від 14 грудня 1995 р.
Конституція Вірменії	– Конституція Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р.
Конституція Греції	– Конституція Греції від 11 червня 1975 р. зі змінами від 27 квітня 2007 р.

-
- Конституція Грузії** – Конституція Грузії від 24 серпня 1995 р.
- Конституція Данії** – Конституція Королівства Данія від 5 червня 1953 р.
- Конституція Естонії** – Конституція Естонської Республіки від 28 червня 1992 р. зі змінами від 5 жовтня 2003 р.
- Конституція Іспанії** – Конституція Королівства Іспанія від 29 грудня 1978 р. зі змінами від 27 серпня 1992 р.
- Конституція Італії** – Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 р.
- Конституція Латвії** – Конституція Латвійської Республіки від 15 лютого 1922 р. зі змінами від 3 травня 2007 р., Конституційний закон Латвійської Республіки 1992 р. «Права та обов'язки людини і громадянина».
- Конституція Литви** – Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р. зі змінами від 25 квітня 2006 р.
- Конституція Ліхтенштейну** – Конституція Князівства Ліхтенштейн від 5 жовтня 1921 р.
- Конституція Люксембургу** – Конституція Великого Герцогства Люксембург від 17 жовтня 1868 р. зі змінами від 12 березня 2009 р.
- Конституція Македонії** – Конституція Республіки Македонія від 17 листопада 1991 р.
- Конституція Молдови** – Конституція Республіки Молдова від 29 липня 1994 р. зі змінами від 19 липня 1996 р.
- Конституція Монако** – Конституція Князівства Монако від 17 грудня 1962 р.
- Конституція Нідерландів** – Конституція Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 р. зі змінами від 27 червня 2008 р.
- Конституція Польщі** – Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р.

-
- Конституція Португалії** – Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р. зі змінами від 12 серпня 2005 р.
- Конституція Росії** – Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 р.
- Конституція Румунії** – Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. у редакції від 31 жовтня 2003 р.
- Конституція Сан-Марино** – Декларація прав громадян і основних принципів державного устрою Сан-Марино від 8 липня 1974 р.
- Конституція Сербії** – Конституція Республіки Сербія від 30 вересня 2006 р.
- Конституція Словаччини** – Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 р. зі змінами від 1 травня 2006 р.
- Конституція Словенії** – Конституція Республіки Словенія від 25 червня 1991 р. зі змінами від 20 червня 2006 р.
- Конституція Туреччини** – Конституція Турецької Республіки від 7 листопада 1982 р.
- Конституція Угорщини** – Конституція Угорщини від 18 серпня 1949 р. у редакції від 18 квітня 2011 р.
- Конституція України** – Конституція України від 28 червня 1996 р.
- Конституція Франції** – Конституція Французької Республіки від 4 жовтня 1958 р., Преамбула Конституції Французької Республіки 1946 р., Декларація прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р.
- Конституція Хорватії** – Конституція Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р. у редакції від 9 листопада 2000 р.
- Конституція Чехії** – Конституція Чеської Республіки від 16 грудня 1992 р., Хартія основних прав і свобод від 9 січня 1991 р.
- Конституція Чорногорії** – Конституція Чорногорії від 19 жовтня 2007 р. зі змінами від 31 липня 2013 р.

Конституція Швейцарії

– Союзна конституція Швейцарської Конфедерації від 18 квітня 1999 р.

Конституція Швеції

– Закон Королівства Швеції «Форма правління» від 27 лютого 1974 р. у редакції від 23 листопада 1994 р., «Акт про престолонаслідування» від 26 вересня 1810 р. у редакції 1979 р., «Акт про свободу друку» від 1949 р. зі змінами від 27 лютого 1974 р., Основний закон про свободу висловлювання від 1991 р. зі змінами 1994 р.

Основний Закон Німеччини

– Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 р. зі змінами від 21 липня 2010 р.

Основний Закон Норвегії

– Основний Закон Норвезького Королівства від 17 травня 1814 р. у редакції від 23 липня 1995 р.

Основний Закон Фінляндії

– Основний Закон Фінляндії від 11 червня 1999 р.

п.

– пункт

ст.

– стаття

ст. ст.

– статті

ч.

– частина

ВСТУП

Останнім часом серед актуальних проблем, які виникають у процесі політико-правового розвитку України, яка пішла шляхом світової цивілізації, концептуальним є питання прав і свобод людини і громадянина, що постійно дискутується та є одним з основних чинників становлення громадянського суспільства, розвитку його інститутів і показником рівня цивілізованості держави. Права людини є центральною ідеєю, що формує нові демократичні стандарти в суспільстві. І тому, якою б не була держава за своєю природою, який би не існував у ній політичний режим, права і свободи людини і громадянина, їх взаємовідносини з громадянським суспільством і державою завжди мали практичне значення, оскільки без урахування цього чинника неможливо визначити пріоритети в системі суспільних відносин «людина–суспільство–держава» та коригування параметрів цих взаємовідносин у майбутньому.

У Конституції України достатньо широко з точки зору конституційного права репрезентовані права людини, які змістовно кореспондуються й корелюються з відповідними положеннями ратифікованих Україною міжнародних та європейських правових актів. Але більшість вітчизняних державних і громадських діячів, політологів, відомих фахівців-юристів у сфері прав людини відзначають, що, незважаючи на широку номенклатуру закріплених у Конституції України прав і свобод, значна частина з них так і залишається деклараціями та неповною мірою відповідає сучасним загальносвітовим і європейським стандартам, що негативно позначається на правозастосовчій практиці. Також недоліком учені-юристи вважають непродуманість і нечіткість викладу положень деяких норм Конституції України щодо прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, відсутність належної уваги до питань уніфікації понятійно-категоріального апарату та недотримання термінології, яка застосовується в міжнародно-правових актах.

Крім того, не тільки прогалини й неузгодженості, непослідовності, а й досить істотні внутрішні суперечності окремих норм, наявність суттєвих вад з точки зору вимог законодавчої техніки вимагають критичного аналізу положень Конституції України, науково-теоретичного переосмислення доктринальних уявлень про особливості конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та з урахуванням досягнень сучасної конституційної практики європейських держав приведення їх відповідно до принципу «людиноцентризму» та практичного забезпечення

конституційного припису ч. 1 ст. 3 Конституції України, згідно з яким найвищою соціальною цінністю держави є людина.

Тобто означені проблемні питання вимагають нових методологічних підходів і поглядів щодо вивчення змісту конституційно-правового регулювання прав людини, які неможливо розглядати без урахування політичних, економічних, соціальних, духовно-моральних та інших складових суспільного життя, зумовлюючи нагальну потребу в їх поглибленому системному науковому комплексному порівняльно-правовому дослідженні.

Права людини – історично мінлива категорія, яка еволюціонує разом із суспільством і державою. Як загальна суспільна цінність права людини є об'єктом конституційно-правового регулювання національного законодавства, яке, маючи національні особливості, водночас характеризується суттєвими спільними рисами із законодавством держав континентальної Європи, які властиві також і конституційному законодавству України. У зв'язку з демократизацією та входженням України в європейський правовий простір, зближенням (апроксимацією) національного законодавства із законодавством Європейського Союзу, також постає питання про використання європейського досвіду конституційного розвитку в сфері прав людини під час нормопроекування вітчизняного конституційного законодавства.

Права і свободи людини і громадянина мають універсальний характер, вони є предметом дослідження вчених багатьох галузей суспільствознавства та юридичних наук, кожна з яких визначає певну сферу життєдіяльності людини. Така диференціація забезпечує поглиблене вивчення людини та найважливіших проблем її існування. Вивчення проблематики прав людини в Україні та питань, пов'язаних з їх конституційно-правовим регулюванням, передбачає розгляд широкого кола джерел, які стосуються не лише зазначеної тематики, а й тих, що висвітлюють конституційно-правовий зміст кожного виду прав людини та їх груп, а також наукового критерію їх класифікації.

В юридичній літературі досліджувана проблема не залишається поза увагою науковців. Вітчизняні та зарубіжні вчені-юристи, які мають суттєві здобутки щодо наукового осмислення інституту прав людини як соціального й політико-правового феномену, розробили фундаментальні категорії сучасної теорії прав людини. У цьому контексті слід назвати праці С. С. Алексєєва, М. В. Баглая, М. В. Вітрука, Л. Д. Воеводіна, Л. І. Глухарьової, Б. С. Єбзєва, В. І. Свінтова, О. І. Козлової, М. І. Козюбри, В. П. Колісника, А. М. Колодія, В. І. Крусса, О. Є. Кутафіна, О. А. Лукашевої, М. С. Малєїна, Г. В. Мальцева, М.

І. Матузова, Н. М. Оніщенко, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, Б. А. Страшуна, Ю. М. Тодици, Ю. С. Шемшученка та інших.

Значний вплив на формування концептуальних теоретико-методологічних засад дослідженої проблематики мали праці С. А. Авак'яна, М. О. Баймуратова, Ю. Г. Барабаша, С. К. Бостана, Б. М. Габрічидзе, А. З. Георгіци, С. П. Головатого, О. В. Зайчука, В. В. Копейчикова, А. М. Колодія, В. В. Кравченка, М. Ф. Орзиха, О. В. Пушкіної, В. М. Селіванова, О. В. Скрипнюка, О. В. Совгирі, В. Л. Федоренка, О. Ф. Фрицького, В. Є. Чиркіна, М. І. Хавронюка, В. М. Шаповала, Н. Г. Шукліної та інших.

На особливу увагу заслуговують праці сучасних українських науковців, які займаються дослідженням (у тому числі й на монографічному та дисертаційному рівнях) теоретичних засад окремих видів або груп прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, а також визначенням їх місця і ролі в системі прав людини, таких як: О. А. Альонкін, М. М. Антонович, А. Ю. Бідняжевська, О. В. Білоскурська, В. В. Бедь, О. М. Биков, Н. В. Богашева, Ж. М. Богословська, О. Б. Боднар, Н. Б. Болотіна, В. О. Боняк, А. В. Борисенко, В. В. Букач, В. Ю. Васецький, О. В. Васьковська, С. О. Верланов, О. Л. Власенко, В. Г. Волинка, О. М. Волкова, В. П. Гаєва, Є. О. Гіда, З. С. Гладун, О. М. Гончаренко, К. О. Гориславський, О. Б. Горова, В. О. Демиденко, М. М. Денісова, С. П. Добрянський, О. В. Домбровська, Т. М. Заворотченко, А. П. Засць, Л. А. Івершенко, В. В. Кожан, О. І. Клименко, А. В. Ковбак, О. В. Козир, В. І. Козлов, Г. М. Котляревська, Л. А. Лазаренко, С. Л. Лисенков, Л. І. Летнянчин, А. В. Лужанський, С. В. Максименко, В. М. Малишко, О. О. Майданник, В. В. Мацокін, О. Ф. Мельничук, Т. М. Мілова, Н. А. Мяловицька, В. Д. Недибалюк, О. В. Нестеренко, А. Ю. Олійник, В. С. Олійник, А. С. Пазенюк, О. В. Плахотнік, С. М. Пономарьов, М. В. Примуш, М. В. Процешин, Ж. М. Пустовіт, Е. Є. Регушевський, В. М. Речицький, Г. Б. Романовський, І. Я. Семенюта, В. О. Сergyogin, Т. М. Слінько, Ю. М. Ситник, Ю. М. Соколенко, В. І. Темченко, Ю. М. Фролов, А. І. Хальота, О. О. Чуб, Т. В. Шаповал, І. О. Шумак, Л. В. Ярмол та інших.

У той же час попри значну кількість фундаментальних і змістовних наукових праць, які присвячені правам людини, доводиться констатувати, що в сучасній правовій доктрині конституційного права зазначена проблематика не знайшла свого належного опрацювання, зокрема в умовах трансформаційних процесів відсутні комплексні теоретичні порівняльно-правові дослідження

щодо юридичного змісту положень норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а також серед науковців неоднозначно, а іноді й суперечливо, розглядаються поняття, зміст і місце в Конституції України як окремих видів прав і свобод людини і громадянина, так і їх груп.

Складність та новизна предмета дослідження, виокремлені та інші проблеми, які розглядаються в монографії, орієнтують наукову спільноту на подальше теоретичне осмислення конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні, а також доводить, що зазначена проблематика є важливим й актуальним напрямом розвитку юридичної науки та конституційної законодавчої діяльності на сучасному етапі становлення громадянського суспільства та Української держави.

Автор висловлює ширю вдячність своєму науковому консультантові – Руслані Миколаївні Максаковій, доктору юридичних наук, професору, за доброзичливість, за конструктивні та критичні зауваження, високопрофесійні поради, які були використані при написанні монографії.

Окремі слова подяки висловлюю рецензентам монографії – Валентині Олексіївні Боняк, доктору юридичних наук, доценту; Ользі Федорівні Мельничук, доктору юридичних наук, доценту; Ірині Анатоліївні Куян, доктору юридичних наук, старшому науковому співробітнику, зауваження яких сприяли більш чіткому формулюванню деяких важливих висновків для розуміння теми дослідження та посиленню аргументації окремих положень наукової праці.

Особливу вдячність висловлюю моєму батькові – Віктору Миколайовичу Кириченку, завідувачу кафедри «Політологія та право» Запорізького національного технічного університету, де я маю честь працювати, за постійну підтримку та поради, створення доброзичливої атмосфери наукового пошуку та завдяки кому ця монографія побачила світ.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ, СВОБОД ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

1.1. Стан наукового розроблення проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в сучасній Україні

Права людини являють собою досить складне та багатоаспектне суспільне явище, їх значення для сучасного суспільства важко переоцінити, оскільки вони наявні у всіх сферах життєдіяльності людини. У державах, що належать до романо-германського типу правової системи, у тому числі й в Україні [1, с. 30–69], питання прав людини є найважливішою науковою та соціально-практичною проблемою, яка вже вийшла за межі однієї країни й набула глобального, порівняльно-правового характеру. Саме стан справ у сфері прав людини, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому. Як слушно наголошує Ф. Фабріціус, права людини є основою світового права. [2, с. 28–30], а за словами Г. Климової і С. Максимова, права людини – це серцевина конституційного ладу [3, с. 209]. Ми повністю поділяємо такий підхід щодо розуміння місця та ролі прав людини, й тому саме права людини мають стати виміром правового прогресу та визначати зміст і перспективи розвитку конституційного законодавства України.

Слід зауважити, що вислів «права людини» є найбільш уживаним в юридичній науці, який викликає дискусії як серед вітчизняних, так і іноземних учених, більшість з яких утримуються від його визначення [4, с. 561]. Крім того, як стверджує О. В. Негодченко, у жодному міжнародному документі дефініції «права людини» немає. І далі вчений наголошує, що від інтерпретації права людини, розуміння, що таке права людини, залежать долі конкретних людей [5, с. 3].

Незважаючи на те, що ідеї природних прав людини з'явилися ще в V-VI ст.ст. до н.е. в Стародавній Греції та Римі, а перші спроби втілити ці ідеї в реальність були здійснені з прийняттям Декларації незалежності США від 4

червня 1776 р., про яку К. Маркс писав, що Америка – це країна, «... де була проголошена перша декларація прав людини ...» [6, с. 17], але свого найбільшого розвитку вони досягли лише в другій половині ХХ ст. Термін «права людини» вперше був офіційно вжитий у 1942 р., коли 26 держав-союзниць по антифашистській коаліції у Другій світовій війні при підписанні Декларації Об'єднаних Націй висловили своє тверде переконання в тому, що «повна перемога над ворогом є дуже важливою для захисту життя, свободи, незалежності та релігійної свободи, а також для забезпечення прав людини і справедливості як на власній території, так і на інших територіях» [7, с. IX]. А загальноприйнятим цей термін став з 1945 р., коли в преамбулі Статуту ООН були зафіксовані слова: «Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості ... знову утвердити віру в основні права людини ...» [8, с. 986]. Тобто термін «права людини» замінив словосполучення «природні права», яке застосовувалось до того часу, а згодом він назавжди закріпився як такий. До речі, у правовій доктрині права людини, як відомо, нерідко ще називають природними, хоча, за ствердженням П. М. Рабіновича, у жодному фундаментальному міжнародному акті, документі стосовно прав людини термін «природні» не застосовано [9, с. 14]; не застосовується цей термін і в тексті Конституції України. На наш погляд, це зумовлено насамперед неоднозначними підходами науковців щодо того, які з прав і свобод людини необхідно вважати «природними». Але, незважаючи на це, у деяких державах на конституційному рівні використано цей термін. Так, у ст.18 Конституції Литви закріплено, що «права і свободи людини є природними» [10, с. 556], у п. 3 ст. 11 Конституції Люксембургу – «держава гарантує природні права особистості та сім'ї» [11, с. 458], а в п. 2 Конституції Франції зазначено, що «мета кожного державного союзу – сприяти забезпеченню природних і невід'ємних прав людини» [11, с. 685].

У сучасній науковій літературі існують різні методологічні концепції щодо тлумачення змісту поняття «права людини». Загалом виокремлюють три основні підходи до цього поняття: 1) підхід, що розглядає права людини як можливості діяти в певний спосіб (або утримуватись від певних учинків); 2) підхід, який наголошує на необхідності закріплення прав людини в нормативно-правових актах та ототожнює їх з поняттям «свобода»; 3) підхід, що розглядає права людини лише як можливості одержувати певні блага від держави [12, с. 29–30]. Але в теорії прав людини, відповідно до загального теоретичного підходу, права людини сприймаються, у першу чергу, як визначені нормативно структуровані властивості й особливості буття особи, які

виражають її свободу і є невід'ємними та необхідними способами й умовами її життя, її взаємовідносин із суспільством, державою, іншими індивідами [13, с. 1]. Схоже формулювання прав людини пропонує й О. В. Малько, в якому сутність прав людини розкривається як універсальне поняття, яке означає можливість користуватись елементарними, найбільш важливими благами й умовами безпечного, вільного існування особи в суспільстві, що впливають з природи людини [14, с. 129]. У визначенні Л. А. Морозової права людини – це соціальні та юридичні можливості людини використовувати матеріальні, соціальні та інші блага, а також можливість людини вчиняти дії, які не заборонені законом [15, с. 425], а за словами С. П. Добрянського, права людини – це певні її можливості, об'єктивно зумовлені характером та досягнутим рівнем розвитку суспільства (котрі на сучасному етапі зазнають відчутного міжнародного впливу), які обґрунтовані з позиції моральних норм, домінуючих у відповідному суспільстві, спрямовані на забезпечення гідних умов існування та нормального розвитку людини, а, отже, – й на утвердження її самоцінності як унікальної родової біосоціальної істоти [16, с. 40–41].

Цікавим з погляду міжнародного публічного права є визначення М. М. Антоновича, який наголошує, що права людини – це не тільки певні можливості людини, прийняті крізь призму історичного розвитку, а й її «претензії», домагання. Це універсально визнані цінності, закріплені міжнародними конвенціями та практикою держав. Це ті норми, які в науці міжнародного права називають *jus cogens* [17, с. 25]. В. В. Кравченко вважає, що права людини – це її соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою забезпечення різнобічних матеріальних і духовних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами [18, с. 86]. Враховуючи, що права людини мають різний зміст і різні форми перетворення в життя, Н. Г. Шукліна пропонує в дефініції «права людини» підкреслити як індивідуальні, так і суспільні засади їх сутнісно-змістової природи в єдності, а саме: «права людини – це досягнуті в ході історичного розвитку людської цивілізації можливості особи задовольняти свої життєво важливі потреби та інтереси, зафіксовані в міжнародних документах і національних нормативно-правових актах, і в силу цього гарантовані та стимульовані з боку міжнародної спільноти, відповідного суспільства і держави» [19, с. 67].

При визначенні прав людини у вітчизняній юридичній літературі превалує підхід щодо вимоги певного рівня становища особи в суспільстві та державі, а також гарантовані їй можливості користуватися будь-яким благом.

Так, на думку П. М. Рабіновича, права людини – це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [20, с. 5]. Слід підкреслити, що майже аналогічне поняття «права людини» відтворюють у своїх працях і інші вітчизняні вчені [21, с. 101; 22, с. 43; 23, с. 68–69]. При цьому вчений стверджує, що інші інтерпретації можуть бути зведені в найзагальнішому вигляді до таких позицій. Права людини – це: а) певним чином унормована її свобода; б) певні її потреби чи інтереси; в) її вимоги про надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству; г) певний вид (форма існування, спосіб прояву) моралі [24, с. 14]. Але Б. В. Малишев зауважує, що перша і третя запропоновані П. М. Рабіновичем інтерпретації мають додатковий (уточнюючий) характер стосовно другої та четвертої й пропонує основними підходами до визначення прав людини вважати: 1) права людини – це засоби задоволення її основних потреб чи інтересів; 2) права людини – це форма існування, спосіб прояву моралі [25, с. 26]. На наш погляд, права людини є категорією, яка постійно розвивається, змінюється її зміст, юридичне наповнення та формулювання, і тому найбільш адекватно відтворити сутність прав людини дозволяє категорія «можливості» (свободи), яку можна виразити як певну форму, образ дій, з метою задоволення різноманітних інтересів людини та потреб, що виникають у процесі її життєдіяльності [26, с. 34].

Варто наголосити, що зміст поняття «права людини» значно збагатилося й було детально розроблено з прийняттям Загальної декларації прав людини, де вони набули статусу юридичного явища в прямому розумінні цього слова, а також з прийняттям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права й Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та інших міжнародно-правових актів з прав людини, до яких приєдналися від 70 до 90% усіх держав світу (у тому числі й Україна), а заключний документ проведеної під егідою ООН 1993 р. у Відні Всесвітньої конференції з прав людини підписали представники всіх 170 держав, які брали в ній участь [27, с. 3]. Нагадаємо, що на цей час прийнято близько 70 конвенцій у сфері прав людини.

Тобто зазначені міжнародно-правові акти є тільки одним із прикладів спроб проаналізувати значущість прав людини та їх роль у сучасному світі. Виявлена тенденція знаходить прояв у тому, що нині абсолютна більшість держав визнала існування проблем здійснення й захисту прав людини та необхідність їх поступового вирішення. І тому не менш як 90 національних

конституцій, прийнятих після 1946 р., містять перелік фундаментальних прав, які або відтворюють положення Загальної декларації, або включені до них під її впливом [28, с. 8]. Але, погоджуючись з тим, що перелік прав людини, який міститься в міжнародно-правових актах, має загальнолюдське значення, Н. Г. Шукліна слушно зауважує, що водночас не можна не враховувати відмінність історії, культури, традицій різних народів світу. І далі науковець наголошує, що, оцінюючи вектор розвитку прав людини у сучасному світі, слід брати до уваги дві суперечливі тенденції: глобалізацію суспільних відносин, з одного боку, і прагнення до національного та культурного самоутвердження, що пов'язане з деяким відторгненням європейських стандартів, – з іншого [19, с. 10].

Отже, наявність різних підходів до розуміння прав людини та розмаїтість їх характеристики, пояснюється насамперед тим, що в теорії конституційного права, у нормативно-правових актах та в юридичній літературі відсутній єдиний, уніфікований підхід до визначення поняття «права людини», що вимагає подальшого системно-логічного вивчення цього феномену людської цивілізації взагалі та глибокого й детального наукового опрацювання його конституційно-правового регулювання зокрема.

Необхідність конституційно-правового регулювання для розвитку суспільства не викликає жодних сумнівів, оскільки воно забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина, а також стабільність, порядок і організованість суспільства, реалізацію перспектив економічного та соціального розвитку.

Деякі науковці в конструкції поняття «правове регулювання» вказують на певну змістовну невизначеність щодо того, чи повинне регулювання здійснюватися правовими засобами або відповідати вимогам справедливості, законності й доцільності. При цьому цілком справедливим є судження А. А. Абрамової про те, що прикметник «правове», виступаючи означенням стосовно іменника «регулювання», передусім, вказує на властивості й ознаки останнього [29, с. 152]. Основними ознаками правового регулювання О. М. Куракін вважає: 1) воно здійснюється на основі правових норм через механізм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що встановлюють можливу та належну поведінку суб'єктів; 2) його предметом виступають найважливіші, сутнісні, основоположні суспільні відносини, що стосуються інтересів кожної особи, суспільства та держави ...; 3) воно висловлює державну волю, що закріплена в законах та інших нормативно-правових актах ...; 4) воно впорядковує не всі суспільні відносини, а тільки життєво важливі для

суспільства та більшості громадян ...; 5) воно забезпечується (у тому числі охороняється) державою [30, с. 92–93].

Слід зазначити, що термін «регулювання» походить від латинського «regula» – «правило» та етимологічно означає «впорядкування, налагодження, приведення чогось відповідно до чогось» [31, с. 38]. У загальній теорії права поняття «правове регулювання» інтерпретується по-різному. Так, на думку А. С. Піголкіна, правове регулювання являє собою всі форми впливу права на громадське життя: видання норм права, загальновиховний вплив права, реалізація правових приписів у конкретних діях суб'єктів права, забезпечення виконання цих приписів, тобто саму правомірну поведінку, а також все те, що створює основу й передумови для такої поведінки [32, с. 26]. Н. М. Оніщенко розглядає цю категорію в якості регламентації суспільних відносин за допомогою загальнообов'язкових правил поведінки і заснованих на них приписах індивідуального значення, що забезпечені в необхідних випадках, державним примусом [33, с. 94–97]. П. В. Онопенко вказує на те, що правове регулювання включає в себе лише ту діяльність державних органів, що має на меті спрямувати поведінку учасників суспільних відносин у чітко визначене за допомогою норм права та індивідуальних актів русло [34, с. 121]. О. В. Малько розуміє аналізовану категорію як здійснюваний за допомогою всієї системи юридичних засобів вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування [35, с. 26–27], а О. Ф. Скакун доводить, що це не тільки упорядкування суспільних відносин, яке здійснюється державою за допомогою сукупності правових засобів, але й їх юридичне закріплення, охорона та розвиток [36, с. 488].

На наш погляд, правове регулювання як спеціально-юридична дія пов'язане із встановленням конкретних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та виражається лише в одній формі – правових відносинах, де правові норми перебувають у взаємодії, а держава впорядковує та захищає суспільні відносини за допомогою спеціальних засобів. Тобто в результаті правового регулювання формується правова основа, визначаються орієнтири для організації діяльності учасників регульованих відносин і досягнення фактичних цілей правового регулювання, до яких слід віднести: 1) закріплення за допомогою правових засобів існуючих суспільних відносин; 2) стимулювання розвитку та поширення суспільних відносин, які відповідають загальнодержавним та загальносуспільним потребам та інтересам; 3) створення умов для виникнення й розвитку нових необхідних типів і форм суспільних відносин; 4) заборона та припинення дії суспільних відносин, що є суспільно небезпечними чи шкідливими [37, с. 272].

Слід зауважити, що фахівці в галузі конституційного права саме в такий теоретико-методологічний спосіб здійснюють інтерпретацію поняття «конституційно-правове регулювання». Як вважає А. З. Георгіца, конституційно-правове регулювання – це нормативно-організаційний вплив на певні суспільні відносини з метою їх упорядкування, захисту й розвитку. І далі вчений уточнює, що це регулювання здійснюється за допомогою певної системи правових засобів (конституційно-правових норм, правовідносин та ін.), специфічного методу правового регулювання, що забезпечують досягнення бажаних результатів [38, с. 25].

Проте досі не розроблено науково обґрунтованої методології дослідження конституційно-правового регулювання, яка б дала змогу систематизувати наукові погляди щодо поняття конституційно-правового регулювання, його співвідношення з правовим впливом, особливостей функціонування механізму конституційно-правового регулювання, його структури тощо. Так, з метою розуміння поняття «конституційно-правове регулювання» В. О. Боняк пропонує враховувати такі теоретичні положення, що мають методологічне значення, а саме: 1) конституційно-правове регулювання здійснюється за допомогою не всієї системи юридичних засобів, а лише тієї її частини, що здатна здійснювати регулятивний вплив на поведінку суб'єктів конституційного права, перш за все, нормативної; 2) конституційно-правове регулювання необхідно розглядати як одну із форм конституційно-правового впливу на свідомість суб'єктів конституційного права...; 3) конституційно-правове регулювання слід розуміти як явище динамічне та результативне. Його динамічність знаходить свій вплив у сукупності стадій, а його результативність – в упорядкуванні, охороні та розвитку суспільних відносин [39, с. 189–190]. Тобто на результативність конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина впливають такі основні чинники: 1) відповідність конституційних норм рівню соціально-економічного розвитку суспільства; 2) рівень досконалості конституційних норм. Від правильного вибору юридичних засобів і прийомів залежить, врешті-решт ступінь досягнення мети конституційно-правового регулювання; 3) рівень правової культури та правової свідомості всіх учасників правових відносин, які повинні чітко усвідомлювати свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки й неухильно дотримуватись останніх, а також уявляти наслідки дотримання чи недотримання правових вимог.

Отже, як зазначає А. О. Селіванов, функціонування сучасної Української держави прямо залежить від чіткості конституційно-правового регулювання,

від конституційного праворозуміння і правозастосування [40, с. 3]. І тому цілком логічно видається позиція більшості вітчизняних конституціоналістів, які свідомо називають права і свободи людини і громадянина пріоритетним предметом конституційного права і конституційного регулювання [41, с. 199].

Питання конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина були предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема К. Хессе [42], Ф. Люшера [43], Д. Гом'єна [44], М. Дженіса, Р. Кея, Е. Бредлі [45], І. І. Котляра [46], Р. А. Мюллерсона [47], Л. А. Нудненко [48] та інших. Заслужують на увагу праці, підготовлені колективом авторів, під керівництвом Є. О. Лукашевої «Загальна теорія прав людини», «Права людини» та «Права людини: підсумок століття, тенденції, перспективи» [49; 13; 28]. Як наголошує О. В. Петрішин, тільки у спеціалізованій збірці бібліографічної інформації, підготовленою Львівською лабораторією прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України в 2006 р., нараховується понад 3700 різноманітних друкованих джерел [50; 51, с. 154]. При цьому необхідно констатувати, що, починаючи з 90-х рр. XX ст., значний внесок у дослідження загальнотеоретичних і конституційних проблем прав, свобод та обов'язків людини і громадянина зробили українські автори навчальної літератури з конституційного права: Р. С. Балакірева, В. Г. Бурчак, А. З. Георгіца, В. Ф. Годованець, В. С. Журавський, І. Я. Заяць, В. В. Кравченко, В. Ф. Погорілко, О. В. Скрипнюк, О. В. Совгіря, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко, О. Ф. Фрицький, В. І. Чушенко, В. М. Шаповал, Н. Г. Шукліна та ін. Особливо слід відзначити підручники та навчальні посібники, які безпосередньо відображають основні положення сучасної української доктрини щодо прав і свобод людини і громадянина, аналізують відповідне національне законодавство та міжнародно-правові акти, надають визначення змісту понять, ознак, принципів і характеристик конституційним правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина крізь призму відповідних світових і європейських стандартів, а також гарантії та механізм їх захисту, а саме: підручник А. М. Колодія і А. Ю. Олійника «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні» [52]; навчальні посібники – П. М. Рабіновича і М. І. Хавронюка «Права людини і громадянина» [20]; В. В. Молдована і Л. І. Чулінди «Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина» [53]; О. Г. Кушніренка і Т. М. Слінько «Права і свободи людини і громадянина» [54]; О. М. Гончаренко

«Права людини в Україні» [55]; Ж. М. Пустовіт «Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні» [56]; А. З. Пазенок «Права та свободи людини і громадянина» [12]; а також колективну працю за редакцією Ю. С. Шемшученка «Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні» [57].

Слід зауважити, що цей процес особливо посилюється після прийняття в 1996 р. Конституції України, коли стали з'являтися дисертаційні роботи, в яких досліджувалися різні аспекти прав людини, які А. Ю. Олійник пропонує залежно від того, чи досліджуються всі права і свободи, їх окремі групи чи окремі права, класифікувати на декілька груп, а саме: 1) такі, що досліджують усі права і свободи; 2) такі, що здійснюють аналіз окремих груп основних прав і свобод; 3) ті, що досліджують окремі права; 4) які досліджують конституційні обов'язки людини і громадянина [58, с. 14].

З урахуванням зазначеного, до першої групи слід віднести дисертаційні дослідження: Р. Г. Авдюгіна «Правові засоби забезпечення прав і свобод людини в Україні: загальнотеоретичне дослідження» [59]; Ю. Ю. Білас «Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування сучасної України» [60]; В. Ю. Васецького «Доктрина прав людини в романо-германській правовій системі» [61]; К. Г. Волинки «Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики» [62]; О. В. Гришук «Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти)» [63]; С. П. Добрянського «Актуальні проблеми загальної теорії прав людини» [64]; Т. М. Заворотченко «Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні» [65]; О. І. Наливайка «Теоретико-правові проблеми захисту прав людини» [66]; О. В. Осинської «Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти» [67]; Т. І. Пашука «Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод» [68]; О. Є. Федика «Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України)» [69]; О. В. Пушкіної «Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики» [70].

До другої групи належать дослідження В. В. Букача «Конституційні політичні права та їх забезпечення міліцією» [71]; О. М. Гончаренко «Розвиток економічних прав людини і громадянина в Україні» [72]; О. Б. Горової «Конституційні громадянські права в Україні та їх забезпечення міліцією (роль міжнародно-правових норм в цьому процесі)» [73]; В. В. Кожана «Особисті права і свободи людини: загальнотеоретичне дослідження» [74]; Ж. М. Пустовіт

«Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні» [75]; Е. С. Регушевського «Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні» [76]; Ю. М. Рижук «Конституційно-правові основи економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні» [77]; А. І. Хальоти «Конституційні особисті права та свободи людини і громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ» [78]; Т. В. Шаповал «Конституційний інститут політичних прав і свобод в Україні» [79]; Ю. М. Фролова «Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні» [80]; І. О. Шумака «Громадянські права і свободи людини за Конституцією України» [81].

До третьої групи входять праці О. А. Альонкіна «Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання та гарантії його реалізації в Україні» [82]; С. О. Баран «Конституційне право людини і громадянина на відшкодування шкоди та його забезпечення в Україні» [83]; В. В. Бедя «Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання» [84]; А. Ю. Бідняжевської «Конституційне право на недоторканність житла людини і громадянина та його забезпечення правоохоронними органами в Україні» [85]; О. М. Бикова «Конституційно-правове регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні» [86]; В. О. Боняк «Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні» [87]; О. В. Васьковської «Конституційне право на мирні збори та механізм його реалізації в Україні» [88]; О. Л. Власенко «Конституційне право громадян на свободу зборів, мітингів, походів і демонстрацій» [89]; К. О. Гориславського «Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань» [90]; А. В. Грабильнікова «Конституційне право громадян України брати участь в управлінні державними справами : проблеми теорії і практики» [91]; М. М. Денисової «Правове забезпечення реалізації конституційного права на мирні зібрання в Україні» [92]; О. В. Домбровської «Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ» [93]; Л. А. Івершенко «Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ» [94]; В. М. Ісакової «Право на правову допомогу: поняття, особливості, гарантії» [95]; О. І. Клименка «Конституційне право громадян на мирні зібрання та його забезпечення в Україні» [96]; А. В. Ковбана «Конституційно-правова регламентація права людини на свободу світогляду та віросповідання в Україні» [97]; О. В. Козира «Конституційне право особи на недоторканність житла» [98]; В. І. Козлова

«Коллективні політичні права і свободи громадян України: конституційно-правовий аналіз» [99]; Г. М. Котляревської «Конституційне право громадян на звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики)» [100]; Н. В. Кушакової «Конституційне право на інформацію в Україні (порівняльний аналіз)» [101]; Л. А. Лазаренко «Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні» [102]; Л. М. Липачової «Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини» [103]; В. М. Малишка «Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання» [104]; В. В. Мацокіна «Право громадян України на достатній життєвий рівень» [105]; О. Ф. Мельничук «Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду» [106]; Т. М. Мілової «Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні» [107]; І. В. Михайленко «Право людини на недоторканність приватного життя: поняття, аспекти, механізм реалізації» [108]; В. Д. Недибалюк «Конституційне право людини на повагу її гідності та його правове забезпечення» [109]; О. В. Нестеренко «Право на доступ до інформації в Україні: конституційно-правовий аспект» [110]; Л. О. Нікітенко «Конституційне право людини і громадянина на підприємницьку діяльність: проблеми теорії та практики» [111]; В. С. Олійника «Конституційне право людини на особисту недоторканність і його забезпечення органами внутрішніх справ України» [112]; Т. І. Пашука «Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод» [113]; О. В. Плахотніка «Конституційне право громадян брати участь у всеукраїнських та місцевих референдумах і його забезпечення в Україні» [114]; С. М. Пономарьова «Механізм реалізації конституційного права на об'єднання в громадські організації в Україні» [115]; М. В. Процишеної «Конституційне право на страйк як форма захисту соціально-економічних інтересів» [116]; С. В. Різника «Забезпечення державою конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність» [117]; О. Г. Рогової «Право на життя в системі прав людини» [118]; К. М. Романенко «Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку» [119]; В. О. Серьогіна «Конституційне право особи на недоторканність приватного життя (прайвесі): проблеми теорії та практики» [120]; Ю. М. Ситник «Конституційне право громадян України на свободу об'єднання в політичні партії та його забезпечення в Україні» [121]; В. С. Сивухіна «Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення

органами внутрішніх справ» [122]; О. О. Чуб «Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами» [123]; Л. В. Ярмол «Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» [124].

Четверту групу становлять дослідження О. В. Білоскурської «Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» [125]; Є. І. Григоренка «Конституційні засади проходження військової служби громадянами України : проблеми теорії та практики» [126]; Л. І. Летнянчина «Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики» [127].

При цьому варто зауважити, що окрему групу теоретичних розробок, які досліджують права, свободи та обов'язки людини і громадянина, складають монографічні праці, серед яких насамперед слід відзначити монографію Н. Г. Шукліної «Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики)» [19], в якій автор комплексно дослідила теоретичні та практичні проблеми конституційно-правового регулювання прав людини і розкрила принципи їх правового статусу. Також належне місце в монографії зайняли питання реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. Значна увага дослідженню системи прав людини в Україні як категорії конституційного права приділяється в монографії О. В. Пушкіної «Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення» [128]. Автор надає історико-правовий та теоретико-правовий аналіз системи прав людини, а на основі дослідження різних класифікаційних моделей обґрунтовує положення про існування універсальних теоретико-методологічних засад. Окрему увагу науковець присвятила висвітленню стратегічних напрямів законодавчого забезпечення захисту прав людини в Україні та питанням реформи системи законодавства в контексті її адаптації до норм європейського і міжнародного права у сфері прав людини.

Крім того, варто наголосити, що за роки незалежності в Україні з'явилися численні наукові статті, в яких розглядаються різні аспекти інституту прав людини взагалі та конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків зокрема. Так, громадянські права досліджували – М. Ф. Анісімова, В. В. Бедь, К. В. Бережна, А. Ю. Бідняжевська, Т. Білоцерковська, О. М. Биков, С. Вдовіченко, З. С. Гладун, К. О. Гориславський, О. Б. Горова, Р. Губань, Н. О. Давидова, Є. С. Данільченко, Л. В. Діденко, О. В. Домбровська,

Л. І. Заморська, В. Кампо, А. В. Ковбан, О. В. Козир, А. М. Колодій, Т. А. Костецька, Н. В. Кушакова, В. В. Ладиченко, І. Ф. Литвіненко, О. В. Малишев, В. М. Малишко, О. А. Мірошниченко, Н. Марушак, О. Нестеренко, А. О. Нестерова, О. Г. Рогова, В. О. Серьогін, В. С. Сивухін, А. В. Соловійов, А. Ю. Строган, М. П. Тиріна, В. В. Удовик, М. О. Ушакова, А. І. Хальота, Л. В. Ярмол; політичні права – Н. В. Богашева, І. В. Бондарчук, В. В. Букач, І. В. Валюшко, О. В. Васьковська, О. Л. Власенко, Н. П. Гаєва, А. В. Грабильников, Т. М. Заворотченко, О. І. Клименко, К. Є. Климін, Г. М. Котляревська, Л. А. Лазаренко, В. Д. Людвік, Ю. Олійнікова, А. Ю. Олійник, М. О. Петухов, О. В. Плахотнік, Т. В. Пригор, Е. Є. Регушевський, Ю. М. Ситник, Р. В. Синельник, О. В. Сінкевич, А. С. Стрілець, А. М. Тесліцький, О. О. Чуб, Т. В. Шаповал, Т. Ф. Яременко; економічні права – О. Бігняк, О. Є. Безбаніна, А. В. Борисенко, В. В. Галуцько, О. М. Гончаренко, І. І. Завальна, Л. А. Івершенко, І. Кириленко, О. М. Клименко, А. В. Ковач, О. Коломієць, А. Ластовецький, І. Магновський, Л. О. Нікітенко, С. В. Різник, М. В. Савчин, Ю. М. Фролов, О. С. Яворська; соціальні права – О. Аврамова, В. Андрійв, Т. Бик, Ж. М. Богословська, С. О. Верланов, В. Галай, М. К. Галянтич, Н. В. Ганжа, О. Гардецький, М. О. Германюк, В. І. Гладких, Л. Дешко, Г. О. Дічко, В. Жернаков, О. Жмурко, І. Козуб, Ю. О. Коломосць, В. В. Мацокін, Н. Мокрицька, М. О. Петухов, О. Прасов, М. В. Процишен, Ж. М. Пустовіт, А. Рабінович, І. Я. Семенюта, В. Скомороха, О. Солдатенко, О. Стасів, Б. І. Сташків, М. О. Ушакова, С. Хіміч, Я. Чернотенко; культурні права – В. Акуленко, В. О. Боняк, Н. Заяць, О. С. Клименко, А. М. Ключинська, Д. С. Крилова, С. Л. Лисенков, В. Подрезов, О. В. Пушкіна, К. М. Романенко, Ю. М. Соколенко, А. С. Чернетенко; обов'язки громадян – О. В. Білоскурська, С. І. Григоренко, П. М. Дуравкін, М. І. Кагадій, Л. І. Летнянчин, Ж. М. Пустовіт, Н. Сігарьова, Ю. М. Тодика, А. О. Храбров.

Слід особливу увагу звернути на те, що в Україні, коли стан дотримання прав і свобод людини і громадянина, за висновками правозахисних державних і громадських організацій, є незадовільним, у більшості згаданих наукових праць спільною вадою є те, що положення про конституційне законодавство інших держав у них мають переважно описовий характер, а висновки ж щодо можливих шляхів удосконалення гармонізації законодавства та конкретні пропозиції щодо поліпшення такого стану, як правило, відсутні. До речі, відповідний внесок у дослідження та вирішення цієї проблеми зробили П. М. Рабінович і Львівська лабораторія прав людини і громадянина [129; 130;

131; 132], а також внесли конкретні пропозиції щодо вдосконалення норм Конституції України В. В. Речицький [133; 134], О. М. Гончаренко [72], Є. І. Григоренко [126], О. Ф. Мельничук [107] і деякі інші вчені. Але, незважаючи на те, що чинна Конституція України, яка, за висловлюванням багатьох науковців відповідає європейським і світовим стандартам, потребує системного оновлення та науково обґрунтованого вдосконалення. Особливо гостро це відчувається під час обговорення пропозицій щодо змін і доповнень до Конституції України.

Отже, об'єктивно оцінюючи стан наукової розробленості кола питань, що є предметом монографічного дослідження можна зробити деякі загальні висновки, а саме: по-перше, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина, варто наголосити, що кількісний аспект при цьому не завжди адекватно співвідноситься з якісним насамперед через доволі низький академічний рівень низки публікацій, які не привнесли в теорію та практику прав людини чогось нового, та які, за висловлюванням Є. П. Євграфової, «розвиваються по колу» [135, с. 132]. По-друге, деякі наукові розробки підготовлені з діаметрально протилежних платформ праворозуміння, політичних та ідеологічних уподобань, які відбивали умови, в яких вони створювалися. По-третє, хоча різні аспекти конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина порушуються в роботах багатьох учених, проте відсутні праці, в яких би містилось, з урахуванням вимог міжнародно-правових актів і конституційної практики європейських держав, узагальнене та цілісне висвітлення досліджуваної проблематики. І тому чимало питань залишається недостатньо вивченими й дискусійними. По-четверте, переважно предметом дослідження українських учених виступала не системна й комплексна проблема конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, а насамперед окремі види прав і свобод людини і громадянина або ж їх групи. При цьому ці дослідження були зорієнтовані, як правило, або на аналіз теоретичних і практичних аспектів конституційно-правового регулювання суспільних відносин, або на механізм реалізації чи гарантій конкретних конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні, або обмежувалися лише коментуваннями окремих положень Конституції України. У результаті цього утворився своєрідний розрив між теоретичними аспектами наукового висвітлення конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та численними дослідженнями прикладного юридичного

характеру. По-п'яте, перелічені обставини з теоретичної та практичної точки зору потребують їх цілісного й комплексного аналізу, насамперед положень норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, визначення їх змістовних і формально-юридичних характеристик, юридичної форми закріплення, виявлення місця і ролі кожного виду прав і свобод людини і громадянина та їх груп у конституційно-правовому регулюванні.

Тому, не заперечуючи ані значущості, ані ґрунтовності наукових доробок вітчизняних правознавців у дослідженні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, вважаємо за необхідне зробити спробу, з одного боку, об'єднати теоретичний та практичний аспекти висвітлення проблематики конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні, а з іншого боку, зробити предметом теоретико-правового дослідження не лише положення норм Конституції України, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а й порівняти їх з аналогічними положеннями норм конституцій 42 європейських держав, які належать до романо-германської системи права, та встановити схожі ознаки і сутнісні відмінності між ними. Ми вважаємо, що аналіз доктринальних поглядів учених, національних конституцій держав континентальної Європи, відповідних норм міжнародно-правових актів у сфері прав людини, а також державно-правової практики дозволяє зробити висновок про необхідність вдосконалення існуючої концепції прав людини та запропонувати цілісну внутрішньо і зовнішньо узгоджену теоретико-концептуальну модель регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», яка зможе слугувати методологічною базою для вітчизняного законодавця під час внесення змін і доповнень до чинної Конституції України, а також допоможе вивести наукову дискусію на якісно новий рівень, актуалізувати пошук нових теоретичних рішень та відповідей на сучасні виклики суспільства, що сприятиме цілісному висвітленню та методологічному осмисленню конституційних перетворень у державі, подальшому розширенню, змістовному збагаченню й посиленню нормативних положень, в яких закріплені права людини, та врешті дозволить зменшити можливість їх неоднозначного, а подекуди й навіть суперечливого розуміння, рівня абстрактності та декларативності у відповідних конституційних формулюваннях.

Крім того, варто наголосити, що низка норм Конституції України, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, вже не

відповідають політико-правовим і соціально-економічним реаліям сьогодення і тому вимагають нових підходів і поглядів на їх конституційно-правове регулювання, а усунення наявних недоліків тільки сприятиме підвищенню рівня національного конституційного законодавства, розширенню номенклатури прав людини, забезпеченню мовної доступності конституційних норм, які були б більш зрозумілими для широкого загалу, зближенню їх з міжнародними та європейськими стандартами у сфері прав людини, а отже, і розвитку демократії в Україні та побудови соціальної, правової держави з утвердженням верховенства права, і нарешті прийняття України світовою спільнотою.

1.2. Методологічні підходи дослідження конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

Уже аксіоматичним стало доктринальне твердження про те, що проведення будь-якого наукового дослідження вимагає застосування всього арсеналу інструментарію, який розроблений методологією відповідної науки та дає змогу глибоко і всебічно вивчити свій предмет пізнання, з'ясувати його сутність, якісні характеристики, динаміку розвитку в усій різноманітності об'єктивної реальності, її закономірних і випадкових проявів, своєчасно реагувати на кардинальні зміни в сучасному швидкоплинному житті шляхом внесення власних пропозицій та досягти поставленої мети й завдань дослідження. Звідси вітчизняна юриспруденція має не тільки спиратися на методологію соціальної філософії і соціології, а й вдосконалювати і розробляти на їх основі власні конкретно-методологічний і теоретичний фундаменти, які сприятимуть більш глибокому пізнанню правової та державної дійсності, за допомогою розвитку нових пізнавальних засобів [136, с. 26]. Як зазначає О. Ф. Скакун, результати наукової й практичної діяльності людей залежать не лише від того, хто діє (суб'єкт), або на що спрямована пізнавальна діяльність (об'єкт), або що конкретно досліджується (предмет), а й від того, за допомогою якого методологічного інструментарію здійснюється сам пізнавальний процес [137, с. 49].

Визначення інструментарію, за допомогою якого буде здійснюватися дослідження комплексу проблем конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина є надзвичайно актуальним питанням, що вимагає належного теоретичного та методологічного

обґрунтування. Вирішення цього питання дозволить, з урахуванням вимог міжнародно-правових актів і позитивного європейського досвіду конституційного розвитку у сфері прав людини, змістовно збагатити й посилити положення норм розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України та привести їх до політико-правових реалій сьогодення, а також гармонізувати національне конституційне законодавство з законодавством європейських держав.

Проблеми методології правових досліджень розглядали у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема В. А. Бачинін, Л. Л. Беломестна, Я. О. Берназюк, Р. А. Гаврилюк, С. Д. Гусарев, Г. О. Дубов, П. Б. Євграфов, М. С. Кельман, Д. А. Керімов, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, Н. М. Кушнарєнко, Р. Лукич, А. Д. Машков, А. М. Новіков, Д. А. Новіков, М. П. Орзіх, Н. М. Пархоменко, К. Д. Петряєв, П. М. Рабінович, А. Х. Саїдов, В. М. Селіванов, О. С. Серьогіна, О. Ф. Скаун, О. В. Скрипнюк, М. І. Ставніччук, Ю. М. Тодика, О. Д. Тихомиров, Є. В. Ушаков, В. Л. Федоренко, В. М. Шейко, Є. Г. Юдін, О. І. Ющик, М. К. Якимчук, О. Н. Ярмиш та інші. Заслужують на увагу праці Р. Г. Авдюгіна, Д. А. Гудими, О. В. Павлишина, Т. І. Тарахонич, які спрямовані на вивчення методологічних засад системи прав людини.

Однак, незважаючи на значну кількість фундаментальних і змістовних наукових праць, питання методології дослідження зазначеної проблематики залишилися поза увагою вчених, що зумовлює необхідність подальшого опрацювання концептуальних теоретичних і методологічних засад конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина з методологічної точки зору та крізь призму сучасності. Як слушно зазначив з цього приводу О. В. Павлишин, нині правам людини приділяється значна увага, водночас недостатньо досліджень, в яких би права людини осмислювалися системно, із залученням філософсько-правового інструментарію та методології [138, с. 49]. Тому, виходячи з міждисциплінарного характеру методологічних знань, ми вважаємо, що з'ясування відповідних питань стосовно предмета нашого дослідження значною мірою сприятиме не тільки забезпеченню методології наукових досліджень у галузі конституційного права, а й інших галузевих юридичних наук.

Відомо, що термін «методологія» походить від грецьких слів *methodos* (спосіб, метод) і *logos* (наука, знання), що перекладається як «спосіб пізнання, шлях досліджень», але таке розуміння, на наш погляд, не охоплює всієї його широти. Методологія є загальнонауковим феноменом, притаманним науці в

цілому і кожній її галузі зокрема, тому, не вдаючись до глибокого аналізу всього плюралізму думок з приводу тлумачення цієї категорії, охарактеризуємо деякі з них. Так, у вітчизняній юридичній літературі найчастіше пропонується розглядати методологію як систему підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження та вчення (теорія) про їхнє використання при вивченні державно-правових явищ (П. М. Рабінович) [139, с. 818]; систему методів пізнання і практики, тобто систему принципів, правил, прийомів, способів і засобів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему (С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров) [140, с. 68]; систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади, їх використання при вивченні державно-правових явищ (А. М. Колодій) [141, с. 94]; вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання досліджуваних ним явищ (М. С. Кельман) [142, с. 44] тощо.

Схожий підхід стосовно розуміння методології дослідження спостерігається і в працях зарубіжних науковців. Наприклад, А. М. Новіков і Д. А. Новіков під методологією розуміють вчення про організацію діяльності [143, с. 6]; а Р. Лукич – вчення про методи правотворчості та методи правозастосування [144, с. 24]. У той же час, Є. В. Ушаков зауважує, що методологія має два значення: у широкому розумінні – це сукупність базисних установок, які визначають деякий вид діяльності, та у вузькому розумінні – це спеціальна дисципліна, особливий напрям дослідження [145, с. 23]. Ю. І. Палеха і Н. О. Леміш методологію також розглядають у двох значеннях: у широкому розумінні – як сукупність загальних, насамперед світоглядних принципів, а також як вчення про методи пізнання, що обґрунтовує вихідні принципи й способи їхнього конкретного використання в пізнавальній і практичній діяльності; у вузькому розумінні – як учення про методи наукового дослідження [146, с. 68].

З огляду на предмет нашого дослідження, заслуговує на увагу своєрідний підхід, запропонований Д. А. Керімовим, який інтерпретує це поняття як загальнонауковий феномен, як інтегральне явище, що поєднує теоретико-світоглядні концепції, принципи, засоби та методи пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загальні та конкретні наукові методи), які вироблені всіма суспільними науками, у тому числі й комплексом юридичних наук, та застосовуються в процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення [147, с. 46–47].

Дещо відмінним від наведених вище інтерпретацій поняття методології є дефініція цієї категорії, яку запропонували В. М. Шейко, В. М. Кушнарєнко і Г. С. Цехмістрова, що характеризують її як концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, що забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища [148, с. 56; 149, с. 79].

Отже, більшість учених розглядають методологію як цілісну, впорядковану систему (сукупність) спеціально-наукових методів і вчення про них, певну світоглядну позицію дослідника й загальнотеоретичні принципи та загальнонаукові підходи, яких потрібно дотримуватися в процесі наукової діяльності для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених дослідницьких завдань. Тобто в найбільш спрощеному вигляді метод дослідження відповідає за те, що робить дослідник, принцип – як робить, а підхід – під яким кутом зору. Як слушно зауважує Я. О. Берназюк, методологія одночасно виступає і дороговказом проведення наукового дослідження, і своєрідним «лакмусовим папірцем» для його наукової оцінки [150, с. 189].

Слід наголосити, що базовим системоутворюючим елементом сучасної методології наукового пізнання правових засад конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина є її принципи (вихідні ідеї), які А. М. Кучук визнає як основоположні, універсальні, загальнозначущі ідеї, що мають найвищу імперативність і якими необхідно керуватися в процесі пізнання предмета дослідження [151, с. 21].

Враховуючи, що система методологічних принципів відповідного дослідження буде відрізнятися для кожного окремого дослідника залежно від тих чи інших світоглядних уявлень, гносеологічних установок і дослідницьких засобів, ми вважаємо, що найбільш ефективними в межах нашого дослідження будуть насамперед такі принципи пізнання державно-правових явищ, як об'єктивність, системність, всебічність й повнота, доцільність, правовий поліцентризм, які цілком узгоджуються з предметом даного дослідження.

Принцип об'єктивності (неупередженості) вимагає вивчення конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в їх багатогранності, складності та суперечливості, враховуючи сукупність як позитивних, так і негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного сприйняття та оцінки.

Принцип системності державно-правових явищ передбачає цілісний та збалансований аналіз кожного питання конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина з точки зору теорії,

законодавства та практики його застосування. При цьому науковець повинен значну увагу приділяти порівнянню українського й іноземного законодавства та концентруватися на дослідженні саме норм Конституції [152, с. 140]. Вивчення зарубіжного конституційного законодавства зумовлено тим, що в сучасному світі спостерігається тенденція до уніфікації текстів конституцій різних країн (процес інтернаціоналізації конституційного права в різних країнах) [153, с. 375].

Принцип всебічності й повноти передбачає дослідження всіх аспектів конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина як у взаємодії між собою, так і з іншими, близькими до них соціальними явищами. Крім цього, цей принцип детермінує увагу дослідника на всіх без винятку аспектах предмета пізнання, не розрізняючи першо- та другорядні, важливі та несуттєві. Для забезпечення найбільшої повноти й достовірності отриманих результатів у дослідженні використано як численні міжнародні джерела загальноновизнаних прав людини, так і тексти конституцій 42 держав континентальної Європи.

Принцип доцільності дозволив залучити до комплексного розв'язання аналізованої проблематики різноманітні методи пізнання, які необхідні для досягнення мети дослідження, тобто визначення загальних закономірностей та специфічних особливостей конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в різних європейських державах.

Принцип правового поліцентризму вимагає врахування того, у межах якої правової сім'ї досліджуються державно-правові явища, у зв'язку з цим він зумовлює необхідність вивчення конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина як невід'ємної складової Конституції України, що акумулювала в собі загальнолюдські цінності насамперед визнання людини найвищою соціальною цінністю, пріоритету людини над державою, за якої людина та її права і свободи є визначальним фактором у діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Неоднаковість підходів до розуміння самого права та решти юридичних категорій викликає існування різних правових цінностей, тому окреслені питання також є орієнтирами при вивченні проблем прав людини.

На наш погляд, зазначені принципи, на яких будується дослідження конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, спроможні забезпечити вказані вимоги та повною мірою сприятимуть вирішенню поставлених завдань.

Іншою важливою складовою методології, поряд із загальними теоретичними принципами, є методологічні підходи, які М. С. Кельман пропонує визначити як комплексний алгоритм осмислення дійсності, що виникає в результаті поєднання «фундаментальних ідей» і певних методів, тобто як специфічну єдність світоглядного, теоретичного і методичного знання, в якій головним є визначений суб'єктом пізнання порядок поєднання теорії та методу [154, с. 16]. А С. Д. Гусарев і О. Д. Тихомиров визначають методологічний підхід одним із основних компонентів парадигми, сукупністю взаємозалежних наукових методів. На думку вчених, методологічний підхід об'єднує різноманітні взаємозалежні методи, які певним чином пов'язані між собою та серед яких один або кілька є головними, а всі інші підпорядковані їм, залежні від них, мають допоміжний характер [140, с. 73–75].

В юридичній науці існує досить широкий перелік саме методологічних підходів, які називаються загальними, оскільки визначають «найбільш загальні особливості» тих чи інших методів юридичних досліджень та виступають формою їх «зовнішнього вираження» [155, с. 24–25]. Тому, з огляду на предмет нашого дослідження та з метою отримання максимально об'єктивних результатів, ми вважаємо, що його методологічна основа має ґрунтуватися не на одному, а на кількох методологічних підходах, зокрема на таких, як комплексний, аксіологічний, антропологічний та герменевтичний.

Комплексний підхід має принципове значення при дослідженні багатогранних державно-правових явищ і дає можливість проаналізувати його властивості як цілого та його різноманітні конкретні складові, а також умови, що визначають це явище. Тобто комплексність у науковому дослідженні зовсім не зводиться до елементарного поєднання теорій всіх галузей знань у сумарне ціле, а являє собою органічне поєднання наук у системну єдність при вивченні загального для них об'єкта. На думку Д. А. Керімова, це той рух наукового пізнання, коли відповідний об'єкт буде вивчатися не частинами, а цілісно, всебічно, системно, в єдності [156, с. 232–233]. Вважаємо, що комплексний підхід дозволить дослідити конституційно-правове регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина як цілісне системне явище правової дійсності, включаючи систему прав людини та інші чинники, які впливають на їх розвиток.

Аксіологічний (ціннісний) підхід досить широко застосовується в теоретико-правових дослідженнях, він базується на понятті цінності й дає можливість з'ясувати якості та властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольнити потреби, інтереси й бажання окремої особи й певного

суспільства, а також ідеї й спонукання у вигляді норми та ідеалу. При цьому підходи до пізнання досліджуваних об'єкта або явища розглядаються і тлумачаться не лише з точки зору їх об'єктивних якостей і властивостей, а насамперед з позицій їх здатності задовольняти потреби та інтереси того або іншого суб'єкта. Як наслідок, ціннісне пізнання завжди має практичну спрямованість. В основі аксіологічного підходу лежить теорія природних прав людини, яка забезпечує дослідження конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина з погляду фундаментальних загальнолюдських цінностей, а саме: визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю; утвердження й забезпечення прав людини як головного обов'язку держави; визнання вільного розвитку людини не засобом, а метою діяльності державної влади. Тобто завдяки цьому підходу можна розкрити сутнісно-змістовний аспект сприйняття прав людини в різних правових системах, що, у свою чергу, дозволить виявити закономірності їх формування та механізм функціонування.

Антропологічний підхід дає можливість виявити закономірності, що пов'язані із соціальним і правовим життям людини. Він будується на аналізі насамперед письмових джерел права, з одного боку, та практики суспільного життя, з іншого, що дозволяє розкрити сутність правовідносин, які склалися в суспільстві. Цей підхід має важливе значення для розуміння прав людини, по-перше, тому що він характеризує людину як багатомірну сутність, по-друге, він показує джерело та зумовленість її прав потребами індивіда, а також об'єктивними формами життєдіяльності людського суспільства, і по-третє, він обґрунтовує застосування суб'єктоцентризму як методу наукового пізнання прав людини [157, с. 61]. Тобто використання антропологічного підходу в межах методології порівняльно-правового дослідження дає можливість визначити реальне місце людини в правовому житті суспільства. Як слушно зазначає О. Ф. Скакун, антропологічний підхід дозволяє розглядати людину як біосоціальний індивід, є «мірою всіх речей», у тому числі порівняльних правових систем [158, с. 71].

Герменевтичний підхід, за висловлюванням О. О. Мережка, посідає особливе місце в методології права, оскільки ставить перед собою важливе онтологічне завдання – пояснити співвідношення між текстом і інтерпретатором, минулим і теперішнім, теперішнім і майбутнім [159, с. 159]. Тобто юридична герменевтика розуміється як сукупність правил і технік тлумачення правового тексту. Завдяки герменевтичному підходу було встановлено справжню сутність багатьох положень міжнародно-правових актів

про права людини, конституцій держав континентальної Європи та наявності в них термінологічних вад, а також стало можливим виявлення не тільки букви, а й духу цих джерел права. Як зауважує Х.-Г. Гадамер, феномен розуміння та правильного витлумачення осягненого є не тільки спеціальною методологічною проблемою наук про дух. З давніх-давен існувала також і теологічна та юридична герменевтика. Розуміння та тлумачення текстів є не тільки науковим завданням, але й, самоочевидно, стосується всієї сукупності людського досвіду в цілому [160, с. 38]. Отже, використання понять, положень, методик, процедур, які розроблені в правовій герменевтиці, дозволяють вивести наукову та науково-прикладну розробку тлумачення юридичних норм на якісно новий рівень [161, с. 86].

Загальновідомо, що важливою складовою методології, поряд із загальними теоретичними принципами наукового пізнання та методологічними підходами, є методи пізнання, на які покладається основне навантаження в науковому дослідженні, та які безпосередньо впливають на його результативність, тобто використання яких дозволить ученому отримати завершену та цілісну наукову роботу. Але аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної наукової літератури дає можливість стверджувати про неоднозначність тлумачення цієї категорії. Так, у загальному розумінні метод – це шлях, спосіб (багато способів (їх множинність)) досягання поставленої мети та вирішення завдань дослідження; він відповідає на запитання: як пізнавати (О. Ф. Скакун) [155, с. 19]; це спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя, а також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання (В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко) [148, с. 64]; це сукупність способів і прийомів дослідження державно-правових явищ у процесі їх виникнення, розвитку і функціонування (В. М. Кириченко, О. М. Куракін) [162, с. 21]; це спосіб, шлях пізнання та практичного перетворення реальної дійсності, система прийомів і принципів, що регулюють практичну й пізнавальну діяльність людей (суб'єктів науки) (В. М. Кислий) [163, с. 29]; це засіб (прийом), за допомогою якого досягається нове знання чи здійснюється систематизація, оцінка, узагальнення інформації (Р. О. Ромашов) [164, с. 17]; це спосіб, шлях пізнання та практичного перетворення реальної дійсності, система прийомів і принципів, що регулює практичну та пізнавальну діяльність людей (суб'єктів) (О. Я. Баскаков, М. В. Туленков) [165, с. 17]; це прийоми та способи виконання наукового завдання (Л. П. Расказов) [166, с. 9]; це упорядкований та організований спосіб діяльності, спрямований на досягнення певної практичної

чи теоретичної мети (Г. І. Рузавін) [167, с. 4]; це сукупність конкретних прийомів і засобів, обравши які, дослідник розраховує отримати знання про об'єкт вивчення (Є. В. Бурлай) [168, с. 24]; система вимог до пізнавальної активності людини, що орієнтує дослідника на вирішення конкретної філософської, наукової чи практичної проблеми шляхом застосування певного прийому (способу) (А. О. Фальковський) [169, с. 6], сукупність правових прийомів, які впливають на суспільні відносини, що застосовуються державними органами при регулюванні цих відносин (О. Є. Кутафін) [170, с. 35–36].

Отже, методи дослідження, які використовуються в юридичній науці, є досить різноманітними й залежать від позиції, з якої ведеться дослідження, та від міркувань про найдоцільніші засоби досягнення його цілей. Залежно від сфери поширення й охоплення досліджуваних явищ та їх характеру і специфіки, всі методи пізнання вченими традиційно поділяються на три рівні: філософсько-світоглядний, загальнонауковий та спеціально-науковий. У своїй сукупності зазначені види методів наукового дослідження й становлять його методологічну основу. При цьому слід підкреслити, що відмова від будь-яких системних методик у дослідженні обертається примітивізмом, елементарними помилками, практичним безсиллям правової науки, яка зосереджує свої зусилля на тлумаченні, а не на творенні законодавства й не здатна забезпечити умови його ефективної дії [171, с. 19]. Тому, враховуючи специфіку нашого дослідження, пропонуємо розглядати метод як органічний елемент методології, що складається із сукупності прийомів, засобів, способів наукового дослідження та забезпечує результативність наукового пошуку в сфері конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Варто наголосити, що при дослідженні зазначеної проблематики досить важливе значення має застосування діалектичного методу, який, виконуючи світоглядну та методологічну функцію, характеризує державно-правові явища, у тому числі конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та його вплив на систему прав людини, в їх взаємодії та взаємовпливі. Особливе значення при цьому має світогляд як цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, місце і роль у ньому людини, а також відповідних переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій пізнавальної та практичної діяльності людей.

Використання світоглядного діалектичного методу дає змогу дослідити джерела прав людини як об'єктивної соціальної дійсності, які пов'язані з

іншими соціальними явищами економічного, політичного, духовного, соціокультурного та іншого характеру, які постійно еволюціонують під впливом внутрішніх і зовнішніх протиріч разом з розвитком людської цивілізації. Цей метод ґрунтується на гносеологічних можливостях трьох основних законів діалектики: а) закон єдності та боротьби протилежностей; б) закон переходу кількісних змін у якісні перетворення; в) закон заперечення заперечення. Так, закон єдності та боротьби протилежностей насамперед спрацьовує тоді, коли йдеться про євроінтеграційні процеси в національній правовій системі України. Він розкриває внутрішню боротьбу між тим, що відживає, та новим, заперечення, з яким пов'язані процеси виникнення, розвитку та вдосконалення системи прав людини; закон переходу кількісних змін у якісні перетворення стосується впорядкування суспільних відносин, проведення правових реформ, виконання зобов'язань перед Європейським Союзом та характеризує спосіб еволюції та розвитку цих засад; а закон заперечення заперечення спрацьовує тоді, коли існують невідгідні для держави-реципієнта умови, які нею не сприймаються, а також цей закон надає можливість передбачити зміни в конституційно-правовому регулюванні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, що відбуваються в результаті суспільного розвитку, та визначити пріоритети в діяльності органів державної влади стосовно захисту прав людини.

В аспекті пізнавальних можливостей використання діалектичного методу варто звернути увагу на те, що нещодавно в сучасному українському суспільстві відбулась зміна ціннісних і світоглядних орієнтирів. У зв'язку з цим, доречно навести думку М. М. Тарасова, який зауважує, що зміна соціокультурних стратегій, що виражається у трансформації ціннісно-цільових структур суспільства означає для правової науки не просто зміни в конкретному об'єкті дослідження, але й серйозні коректування її предмета та методу [172, с. 46]. Схожу думку висловлює й П. М. Рабінович, який стверджує, що ніколи не існувало, не існує й не існуватиме методології соціального пізнання, абсолютно нейтральної в соціально змістовному аспекті, тобто методології, так би мовити, соціально дистильованої, «очищеної» від залежності, від впливу загального світогляду, переконань і установок дослідника [173, с. 25]. Тому враховуючи те, що сучасна наука взагалі та юридична наука зокрема, перебуває на етапі парадигмальних трансформацій, слід погодитись з тезою Г. О. Дубова про те, що сучасна вітчизняна юридична наука перебуває на етапі вибору формування нової світоглядно-філософської парадигми [174, с. 50].

Парадигма (у перекладі з грецької – приклад, зразок) – це сукупність визнаних на даному етапі передумов, які визначають конкретне наукове дослідження (знання) [175, с. 48–49], а філософсько-правова парадигма – це раціональна методологічна модель високого ступеня узагальнення, що володіє імперативною силою для багатьох дослідників і пропонує їм розробляти конкретні проблеми правової філософії в русі визначених світоглядних посилянь та вихідних пізнавальних принципів [176, с. 573]. Отже, парадигма складається із сукупності наукових досягнень, які прийняті всією науковою спільнотою в той або інший проміжок часу та які слугують основою для нових наукових досліджень.

Дане дослідження, у методологічну основу якого покладено насамперед світоглядні принципи та юридичні методи, проведено в межах парадигми соціологізму, що орієнтує на з'ясування залежності державно-правових явищ і процесів від розвитку суспільства в цілому, від його соціальної структури, системи суспільних відносин, ідеології та культури. Ці риси є характерними для зазначеної парадигми, що ґрунтується на тлумаченні категорії «право», виходячи з ідей прагматизму праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології, походження права не від держави, а від громадянського суспільства, у межах взаємодії його конкретних суб'єктів і розуміється як інструмент, форма та спосіб самоорганізації суспільства; визнанні можливості держави встановлювати чи санкціонувати норми права виключно в межах повноважень, що надані їй суспільством; встановлення за суспільством через право та демократичні процедури порядку утворення, компетенцію, завдання держави та її органів за принципом «заборонено усе, що прямо не дозволено правовим законом»; недоторканності приватного життя особи, крім випадків вчинення нею правопорушень чи виникнення спорів у публічній площині та у формі юрисдикції [140, с. 92].

Крім того, у дослідженні застосовано й антропоетнологічну парадигму (або «антропо-етнічну», як називають її дослідники новітнього періоду), в основі якої лежить ідея про людину як індивіда та про людину як члена соціальної групи. Діалектика взаємозв'язку цих двох іпостасей розкривається через використання парних категорій «одиничне-загальне», а також «частина-ціле». Тобто індивід як одиничне являє собою людину в тілесно-духовній, психофізіологічній єдності та цілості, у той же час індивід як член людської спільноти є елементом етносу, який «втягнутий» в економічну, політичну, правову тощо діяльність і характеризується набором специфічних соціальних

ознак. На думку прихильників цієї парадигми, індивід існує й розвивається лише завдяки соціуму.

Отже, наведені підходи свідчать про те, що сучасна наукова інтерпретація як загального, так і правового світогляду ґрунтується на людино-центристській парадигмі, і тому ми виходимо в даному дослідженні саме з ідеї прав людини.

Водночас слід зазначити, що, використовуючи діалектичний метод, не завжди можна домогтися пізнання державно-правових явищ. Досить часто потрібно встановити стан явищ у той чи інший період. Для цього використовується метафізичний метод, який є антиподом діалектичному методу, сутність якого зводиться до того, що за його допомогою фіксується сучасний стан явища. Тобто, у зв'язку з тим, що все розвивається й змінюється за законами діалектики, а досліднику потрібно мати інформацію щодо стану державно-правових явищ (у статичі), щоб проаналізувати та узагальнити їх, і застосовується єдність діалектичного та метафізичного методів.

Практика наукового пізнання свідчить, що філософські-світоглядні методи тісно пов'язані із загальнонауковими та спеціально-науковими методами. У свою чергу, останні діють в органічному зв'язку з ними та спираються на них як на свою філософську основу. Співвідношення філософсько-світоглядних та інших методів полягає, таким чином, в їх взаємопроникненні. Як зауважує з цього приводу А. Х. Саїдов, діалектика діє всюди, у тому числі й в структурі спеціально-наукових методів [177, с. 13–14]. Тобто в цьому контексті слід погодитися з позицією вітчизняних науковців, згідно з якою методи не застосовуються поодиночі, оскільки в основі будь-якого конкретного дослідження покладена певна методологія, яка й визначає світогляд ученого-конституціоналіста [178, с. 19].

У фаховій літературі наголошується, що ключова роль у проведенні наукового дослідження відводиться загальнонауковим методам, що визначають його стратегію, загальну спрямованість, орієнтують на здобуття, відбір, накопичення цілком визначених у соціально змістовному відношенні фактів та зумовлюють характер і зміст оцінювання отриманих результатів дослідження [139, с. 618–619]. Методи, які входять до цієї групи, використовуються в більшості наук і вважаються одними з основних і найдавніших у юридичній науці [179, с. 55], їх роль полягає в тому, що вони надають можливість пояснити різні аспекти державно-правових явищ.

У сучасному науковому пізнанні проблем конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина важливе місце у формуванні нових гіпотез належить логічному методу, який має також назву

формально-логічний або формально-юридичний, або формально-догматичний. Цей метод, який, за висловлюванням німецького юриста Р. Іеринга, є «абеткою права» та виходить з правила: *forma legalis – forma essentialis* (юридична норма – це істотна норма), дозволив дослідити державно-правові явища як абстрактні категорії в так званому «чистому вигляді», тобто без їх взаємодії з іншими суспільними явищами: економікою, політикою, ідеологією. За допомогою зазначеного методу здійснено аналіз змісту положень норм, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина чинного конституційного законодавства України та 42 держав континентальної Європи, та виокремлено суттєві ознаки окремих видів прав людини. Також цей метод дозволив виявити помилки термінологічного характеру, наявні в окремих положеннях Конституції України й певну непослідовність законодавців деяких європейських держав та не сприймати як істинні й заперечити хибні судження, що наявні в працях вітчизняних науковців.

Слід зазначити, що, з огляду на специфіку даного дослідження, певну увагу було звернуто на такі діалектично протилежні та взаємозумовлені формально логічні прийоми, як аналіз і синтез. За допомогою аналізу в процесі розумового чи фактичного розчленування цілого на складові частини здійснено аналіз структури об'єкта дослідження, а за допомогою синтезу, в основі якого покладено процес поєднання окремих пов'язаних один із одним елементів об'єкта в єдине ціле, відбулось узагальнення основних ознак, якостей даного об'єкта, розкрито зміст конституційних норм, що становлять предмет дослідження, та сформульовані проміжні та загальні висновки.

За допомогою індукції, під якою розуміють перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину класу предметів робиться висновок стосовно цього класу в цілому, здійснено збирання та аналіз фактів, вивчення яких надало змогу виявити загальні та повторювальні риси конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Взаємопротилежним прийомом пізнання індукції є дедукція, різниця між якими виявляється передусім у прямо протилежній спрямованості ходу думки. На основі дедукції загальні властивості множини були перенесені на елементи цієї множини, тобто були з'ясовані особливості окремих норм конституційно-правового регулювання. Тим самим, аналізуючи основні властивості конституційно-правового регулювання, відбулось пізнання даного об'єкта від загального до особливого, від абстрактного до конкретного та вдалося обґрунтувати запропоновані зміни до чинних конституційних норм, в

яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а також здійснити класифікацію прав людини.

Аналізовані прийоми мислення тісно взаємопов'язані з абстрагуванням, який є одним із загальнонаукових методів пізнання, що ґрунтується на уявленому переході від конкретних предметів до загальних понять і законів їх розвитку [180, с. 43]. Його зміст полягає в уявному відході від несуттєвих властивостей, зв'язків, відносин, предметів і в одночасному виокремленні та фіксуванні однієї чи кількох найважливіших рис, які необхідні для даного дослідження. За допомогою абстрагування конституційно-правове регулювання розглядалось як таке явище, що не пов'язане з іншими соціальними феноменами, як сукупність засобів, які здійснюють регулятивний вплив на права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а також відбулось виявлення ключових характеристик феномену наукових понять «права людини», «права і свободи людини і громадянина», «громадянські права», «політичні права», «економічні права», «соціальні права», «культурні права».

Слід звернути увагу на те, що під час застосування спеціально-наукових методів при дослідженні конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина було здійснено основний акцент на використанні, за висловлюванням П. М. Рабіновича, власне юридичних методів [139, с. 618]. Такої думки дотримується й переважна більшість учених, які вивчають питання методології правових досліджень. Так, В. Ф. Погорілко, В. Я. Тацій і Ю. М. Тодика пропонують відносити до юридичних методів такі методи: системний, порівняльно-правовий, історичний, метод конкретно-соціологічних досліджень та статистичний [181, с. 28, 32]; Н. А. Малявицька – системно-структурний, порівняльно-правовий, історичний, логічний [182, с. 26–28]; В. Л. Федоренко – системний, структурно-функціональний, діяльнісний, порівняльно-правовий, історично-ретроспективний, формально-догматичний, конкретно-соціологічний та прогностичний [183, с. 149]; М. І. Козюбра – системний, порівняльно-правовий, історичний, логічний, статистичний, метод конкретно-соціологічних досліджень та ін. [184, с. 31]; Д. М. Белов – системний, структурно-функціональний, діяльнісний, порівняльно-правовий, формально-догматичний, метод конкретно-соціологічних досліджень та прогностичний метод [185, с. 86–96]; М. С. Кельман – формально-юридичний, порівняльно-правовий, системного правового аналізу, соціального правового дослідження, правового моделювання та юридичної статистики [186, с. 17]; О. Ф. Скаун – порівняльний, конкретно-історичний, логіко-теоретичний, системно-структурний, системно-

функціональний, формально-логічний та формально-юридичний метод [137, с. 49]. Наведений перелік методів Я. О. Берназюк вважає структурованим і науково обгрунтованим [150, с. 190].

Тому слід погодитися з думкою Д. А. Керімова про те, що проникнення в юридичну науку способів, прийомів і процедур дослідження, які притаманні іншим наукам, не є механічним процесом, а супроводжується відповідно їхньою перебудовою, трансформацією, пристосуванням до специфіки об'єктів правової дійсності [147, с. 90–91]. Інакше в іншому випадку є загроза механістичного, еkleктичного поєднання різних методів, що призведе, на нашу думку, або до не отримання бажаного результату, або до його спотворення.

З урахуванням специфіки теми, мети й завдань дослідження було застосовано, в їх сукупності, такі основні методи дослідження державно-правових явищ, як системний метод, метод правового прогнозування, метод правового моделювання, метод тлумачення правових норм і порівняльно-правовий метод.

Системний метод (та методи, що його обслуговують – системно-структурний, системно-функціональний, структурно-функціональний або метод системно-правового аналізу) розширює межі пізнання проблематики прав людини та є засобом конституційно-правового регулювання суспільних відносин. Він стосується утворення, розвитку, функціонування, синтезу державно-правових явищ, а також їхнього взаємозв'язку з іншими соціальними явищами [187, с. 12]. Цей метод зобов'язує проводити дослідження державно-правових явищ як цілісної множини, частини якої складаються із систем більш низького порядку і входять до систем більш високого порядку, де виконують певні функції. Від «якісного» стану кожної з частин у результаті залежить стан системи прав людини в цілому. Тобто система – це цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин. Як зауважує Л. І. Заморська, саме системний підхід дає можливість розглянути конституційне право як структуру, що складається із взаємозалежних елементів (правових явищ), які, незалежно від своєї природи, є взаємопов'язаними нормативно за змістом, тобто встановлюються, характеризуються, регулюються тощо нормами конституційного права [188, с. 111]. Таким чином, конституційні норми, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина і які є частиною цілісної й єдиної системи права, можна повною мірою розкрити лише в тісному логічному зв'язку, порівняно з іншими нормами. І тому одинична правова норма або стаття нормативно-правового акта, відокремлена від правової системи, не спроможна впливати на відповідні суспільні

відносини. Лише в єдності з іншими правовими засобами, що входять до складу даної правової системи, досягається ефективно правове регулювання цих відносин.

Отже, системний аналіз надав можливість розглянути конституційно-правове регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина як цілісну, комплексну та динамічну систему, сприяючи комплексному дослідженню класифікації прав і свобод людини, визначенню місця та значення окремих груп у системі прав людини, а також діалектичному взаємозв'язку прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Метод правового прогнозування, за визначенням В. О. Котюка, це процес наукового передбачення майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого і сучасного [189, с. 31]. У даному дослідженні за допомогою цього методу доведено, що конституційне законодавство держав континентальної Європи з розвитком інтеграційних процесів буде ставати все більш уніфікованим.

Метод правового моделювання передбачає вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження на їх моделях, тобто шляхом ідеального, штучного відтворення порівнюваних об'єктів. Моделювання, на думку А. М. Кучука, це вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення та дослідження його копії (моделі), яка заміняє оригінал з певних сторін, які цікавлять суб'єкт пізнання [190, с. 23]. Можливість моделювання зумовлена тим, що між різними державно-правовими явищами наявна певна подібність, схожість, а тому, знаючи ознаки і властивості одного з них, можна з достатньою точністю робити висновки про інші. Використання методу правового моделювання дозволило на основі врахування досвіду сучасної конституційної практики європейських держав і чинників, які впливають на розвиток їх конституційного законодавства, змоделювати та запропонувати проект нових норм (ст. ст. 23-1, 53-1) розділу II Конституції України та внести конкретні пропозиції щодо внесення змін і доповнень до його інших статей.

Метод тлумачення (інтерпретації) правових норм застосовувався під час з'ясування й роз'яснення точного змісту та конкретного розуміння вимог положень норм Конституції України, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина. При цьому слід звернути увагу на те, що в правознавчій літературі підкреслюється, що для повного та глибокого з'ясування суті правової норми аналізу окремої норми явно недостатньо. Тому потрібно досліджувати не тільки її зміст, але й різноманітні зв'язки, взаємозалежності з іншими правовими нормами, місце в системі права,

виявляти прогалини чи колізії, раніше прийняті корективи, оскільки лише з урахуванням сукупності таких аспектів можна зрозуміти справжній зміст кожного правоположення [191, с. 319; 192, с. 348; 193, с. 320; 194, с. 406–407; 195, с. 247; 196, с. 447].

Варто наголосити, що особливістю даного дослідження є те, що для досягнення його мети та вирішення його завдань провідне місце серед методів дослідження займає порівняльно-правовий метод, який передбачає зіставлення пізнавальних об'єктів з метою виявлення схожих рис або відмінностей між ними [197, с. 93] та подальшого узагальнення сутності досліджуваної проблематики. При цьому компаративний метод є основним, а використання інших методів зумовлене й підпорядковане його потребам. Як зазначає О. М. Лисенко, порівняння є одним з методів наукового пізнання, який використовується всіма науками. По суті, ним супроводжується більшою чи меншою мірою будь-який процес пізнання, проте не у всіх галузях знань порівняння досягає рівня провідного методу, який, до того ж, сам став об'єктом дослідження. Це характерно лише для тих наук, основу предмета яких становить зіставлення різних видів одного й того ж роду з метою розкриття в них загального й особливого [198, с. 48]. Порівняння є одним із найбільш поширених методів пізнання, який дозволяє встановити подібність та розбіжність між предметами і явищами. І тому не дарма говорять, що «все пізнається в порівнянні». В юридичній літературі наводяться приклади, коли Аристотель, щоб зробити висновок про закономірності політичної організації, зібрав, порівняв і проаналізував конституції 158 грецьких і варварських міст [199, с. 15], а децемвіри склали Закони XII таблиць (у 451–450 р. до н. е. – прим. автора) лише після вивчення законів міст Великої Греції [1, с. 7]. Крім того, цей метод є важливим інструментом використання позитивного європейського досвіду та дає змогу виявляти та втілювати в конституційну практику України найбільш ефективні моделі нормативного регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Як слушно зауважила з цього приводу Е. А. Лукашева, мета порівняння полягає в запозиченні й пристосуванні до конкретних умов тієї чи іншої держави законів, які виявились ефективними та принесли відчутну користь правовому порядку держави, яка видала й застосувала вказані закони [200, с. 20].

Отже, порівняльно-правовий метод, виступаючи одним із конкретних способів застосування загальнонаукових і спеціально-наукових методів у дослідженні державно-правових явищ, а також поєднуючи їх з іншими науковими методами, є необхідним для національного конституційного

законодавства в плані його вдосконалення та дає можливість виявити спільні риси та особливості, взаємовплив, тенденції й закономірності розвитку законодавства різних європейських держав в умовах інтеграційних процесів, використати зарубіжний досвід для нової інтерпретації положень норм Конституції України та як інформацію для моделювання технологій конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Тобто як слушно зауважали В. Я. Тацій і Ю. М. Грошевий, «зближення правових систем європейських держав нині є найважливішою традицією формування галузей національного права і галузей національного законодавства», а «тому перспективним напрямом розвитку наукових досліджень в Україні є така галузь наукового правового знання, як порівняльно-правові дослідження, що виражають інтегративну функцію правової науки», «особливо це стосується романо-германської (європейської континентальної) системи права» [201, с. 53–54]

Значення порівняльно-правового методу, як слушно підкреслює В. М. Селіванов, полягає не у відкритті нових фактів, а в науковому поясненні вже знайдених, (це дозволяє в суспільствознавстві замінити експериментальний метод, бо особливості людського фактору, суспільних відносин не завжди допускають проведення соціального експерименту) [202, с. 544–545], а також у тому, що в правовій дійсності є значна кількість сфер, проблем і відносин, які не можуть бути вивчені поза порівняльно-правовими підходами [203, с. 464]. Обґрунтованою також є позиція М. В. Оніщука, який вважає перспективним для дослідження конституційно-правових явищ метод конституційної компаративістики, який дає можливість визначити загальні тенденції розвитку певних явищ на основі порівняльного аналізу їх розвитку в різних країнах світу [204, с. 64].

Порівняльно-правовий метод – це метод дослідження державно-правових явищ, що застосовується юридичною наукою для встановлення основних закономірностей, тенденцій розвитку держави та права, виявлення та дослідження правового досвіду різних правових систем на різних етапах їх розвитку [205, с. 454]. Для його застосування Ю. О. Тихомиров запропонував шість методологічних правил: 1) правильний відбір об'єктів порівняльного аналізу й коректна постановка цілей, зумовлених його природою та потребами суб'єкта порівняльного правознавства; 2) проведення правового порівняння на різних рівнях з використанням методів системно-історичного, логічного аналізу, аналогії для виявлення як внутрішніх зв'язків та залежностей у межах порівнюваних правових систем, так і їх розвитку в контексті конкретної

держави і суспільства; 3) правильне визначення ознак порівнюваних правових явищ, норм, інститутів тощо, встановлення суспільних і державних завдань, розв'язання яких зумовило їх появу й розвиток; 4) виявлення ступеня подібностей і відмінностей, використовуваних у правових системах, актах юридичних понять і термінів, які зіставляються; 5) розроблення й застосування критеріїв оцінки подібності та відмінності й незіставності правових явищ, інститутів і норм; 6) визначення результатів порівняльно-правового аналізу й можливостей їх використання в нормотворчій діяльності щодо розвитку законодавства та його галузей, у правозастосовчій практиці [206, с. 57–58].

Крім цього, порівняння є одним із основних логічних прийомів пізнання зовнішнього світу, предметів і явищ, яке починається з того, що ми їх відрізняємо від усіх інших предметів і встановлюємо їх схожість з родовими предметами [207, с. 169]. Тобто порівняння розуміється як процес відображення і фіксації відношень тотожності, схожості в державно-правових явищах різних держав, а порівнянню піддається одиничне, особливе й загальне в таких явищах. Передумовою до проникнення в сутність зазначених явищ стає віднайдення їх загальних рис, опанування властивих їм закономірностей. Загалом об'єктами порівняння за допомогою порівняльно-правового методу стали міжнародно-правові акти у сфері прав людини, конституційне законодавство європейських держав і положення теорії права. При цьому, перевага була надана порівнянню змісту та складу положень норм Конституції України, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, та аналогічним конституційним нормам держав континентальної Європи, що надало можливість не тільки узагальнити найбільш характерні (істотні) ознаки джерел конституційного права європейських держав, а й проаналізувати особливості відповідних національних конституційних систем, зокрема зробити висновок про те, як вирішуються схожі питання в однакових національних правових системах. Адже для їх вирішення можуть застосовуватися як різні, так і однакові техніко-юридичні способи.

Особливо зростає значення аналізованого методу в сучасних умовах, коли Українська держава прагне стати членом Європейського Союзу, і тому виникає нагальна потреба врахування існуючого європейського досвіду (де правові системи багатьох країн здебільшого є стабільними й ефективними), а саме моделей конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Як зауважує М. С. Кельман, вивчення теоретичної спадщини свідчить про те, що розвиток теорії права в одній країні поза контекстом всесвітньої історії та досягнень правової думки інших країн

неможливий і призводить до вузького обмеженого підходу у визначенні проблем права [186, с. 25]. Загалом порівняльно-правовий метод сприяє глибокому пізнанню власного права завдяки формулюванню висновків, які базуються на досвіді правових систем інших європейських держав. Але при цьому необхідно враховувати й те, що не кожна модель системи джерел права, яка якісно працює в правовій системі одних держав, може ефективно працювати в інших; і те, що підходить на одному етапі розвитку держави і суспільства, не дасть відповідного ефекту на іншому етапі [208, с. 13]. Такої думки дотримується й Ю. С. Шемшученко, який зазначає, що «ми іноді не надаємо належної уваги перевіреному століттями зарубіжному досвіду з тих або інших питань», але при цьому вчений зауважує, що потрібно «не допустити некритичного копіювання зарубіжного досвіду в нашій Конституції і, навпаки, взяти в нього все необхідне, корисне для України» [209, с. 32].

У зв'язку з тим, що права людини набули значною мірою ознак загальноцивілізаційного феномену, тобто вони «перейшли» з національного на наднаціональний рівень конституційно-правового регулювання, а також дістали закріплення в численних міжнародно-правових актах, є можливість імплементації норм цих документів у чинне вітчизняне конституційне законодавство. Таким чином, наявні різні й у той же час діалектично пов'язані процеси плюралізації та уніфікації змісту прав людини, при цьому основний аспект спрямовано на порівняння норм про права людини різних конституцій європейських держав, з одного боку, між собою, а з другого – з положеннями щодо прав людини, закріпленими в міжнародних і регіональних нормативно-правових актах. Тому запозичення європейського досвіду (при цьому слід мати на увазі, що повна, загальна уніфікація норм права неможлива [210, с. 108]) може мати позитивний характер для еволюції правової системи України, у тому числі й системи джерел права України взагалі та Конституції України зокрема. Крім того, вказаний метод сприяє вдосконаленню юридичної техніки та формулюванню положень конституційних норм для оптимального й найбільш сприйнятливого вирішення певної проблеми в регулюванні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, а також замінює експериментування в конституційному законодавстві, що є важливим для кожної держави.

Отже, в умовах розвитку глобалізаційних процесів, порівняльно-правові дослідження досить корисні для реалізації конституційної реформи в Україні, яка перебуває на трансформаційному етапі розвитку, при цьому є можливість не лише вийти за межі догматичної дискусії, а й запропонувати нові методологічні підходи з урахуванням вітчизняного досвіду. І тому врахування

цього чинника є невід'ємною частиною будь-яких сучасних конституційно-правових досліджень в Україні.

1.3. Конституції європейських держав як джерела правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

Зарубіжний і вітчизняний досвід свідчить, що процес формування й розвиток уявлень про джерело права, у тому числі й конституційного, постійно вдосконалюється. Як зазначає М. М. Марченко, з того часу як виникло право, проблеми джерел його утворення, форм організації та існування постійно привертали до себе підвищену увагу дослідників-теоретиків [211, с. 3], серед яких слід згадати С. С. Алексєєва, С. А. Авак'яна, М. В. Баглая, Ж.-Л. Бержеля, О. П. Васильченко, Л. Д. Восводіна, К. К. Гасанова, О. В. Гайову, А. З. Георгіцу, Р. Давида, М. У. Дженіса, С. Л. Зівса, К. І. Козлову, М. І. Козюбру, В. В. Краченка, О. О. Кутафіна, О. А. Лукашеву, В. Й. Лучину, А. В. Малька, М. М. Марченка, В. Ф. Мелашенко, О. А. Назаренка, Н. М. Оніщенко, О. В. Оніщенко, М. П. Орзіха, Н. М. Пархоменко, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабіновича, О. В. Сав'як, А. Х. Саїдова, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюка, О. В. Стрельцову, В. Я. Тація, Ю. М. Тодику, Б. М. Топорніна, В. Л. Федоренка, О. В. Фрицького, К. Хессе, В. І. Цоклана, В. С. Чиркіна, Ю. С. Шемшученка, В. М. Шаповала, О. І. Ющика, Ю. С. Явича та інших. Але, незважаючи на наявність значної кількості наукових праць, в яких досліджуються ті чи інші аспекти джерел права, методологічні та теоретичні проблеми конституцій держав романо-германської правової системи, у тому числі й Конституції України, як основного джерела конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, залишаються малодослідженими.

Відомо, що демократична, соціальна, правова держава може існувати не за будь-яких обставин, а лише за умови ефективної дії системи джерел права, що забезпечує функціонування її демократичних інституцій. І саме тому розвиток джерел права в сфері забезпечення прав людини посідає одне з найголовніших місць у цьому процесі. При цьому слід зазначити, що серед європейських держав лише одна Польща закріпила в своїй Конституції розділ III, який має назву «Джерела права» та складається з восьми статей (ст. ст. 87–94) [212, с. 700–701].

У теорії права категорія «джерело права» є загальним поняттям, що містить множинність та видову різноманітність сучасних джерел права, воно є складним, багатостороннім і вельми неоднозначним явищем. Як підкреслює Б. М. Топорнін, джерело права – це класика правознавства [213, с. 9]. Варто наголосити, що в юридичній науці європейських держав спостерігається неоднозначний підхід щодо загального поняття джерела права, що насамперед пов'язано з розмаїттям історичних, національних та етнічних відмінностей, особливістю їх політичних і правових культур, а також залежить від інших об'єктивних і суб'єктивних чинників. Як зауважує Ж.-Л. Бержель, невизначеність поняття «джерело права» часто виникає тому, що цим терміном прийнято одночасно позначати і змістовні, і формальні джерела права [214, с. 97]. Враховуючи зазначене, ми вважаємо, що поняття «джерело права» доцільно розглядати в широкому та вузькому розумінні. На слушну думку О. О. Кутафіна, у широкому значенні джерелом права є всі правові акти, а у вузькому (або власному) – тільки ті правові акти, які містять правові норми [215, с. 146].

Слід підкреслити, що в сучасній вітчизняній правовій доктрині більш уживаним є таке визначення: джерело права – це складна категорія права – зовнішня форма існування норм права у вигляді письмового документа (правового припису), виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості відповідно до спеціальної процедури, що має юридичну силу та обов'язковість до виконання, відображає волю народу, політику держави і суб'єктів місцевого самоврядування та спрямоване на регулювання суспільних відносин [36, с. 308–311]. При цьому Н. М. Оніщенко вважає, що, по-перше, поняття «джерело права» уявляється невіддільним від поняття «юридична норма». Якщо йдеться про джерела права, мається на увазі передусім той або інший спосіб існування норм права. Джерела права історично різноманітні, але у всіх випадках вони є носіями правових норм. Тому з погляду етимології при визначенні джерела права було б точніше вживати поняття «джерело правової норми». По-друге, джерело права визнається формою зовнішнього виразу правової норми, звернення до якої дає уявлення про чинні в даний момент державно-обов'язкові правила. Про них дізнаються, ознайомлюючись зі змістом різних нормативних актів [216, с. 250]. Такої ж думки дотримується й О. І. Ющик, який підкреслює, що більш точним слід вважати термін «джерела норм права (або «джерела правових норм»)» [217, с. 77]. В. В. Головченко і В. С. Ковальський стверджують, що джерело права – це початкова форма правових норм; спосіб матеріального закріплення юридичних норм, який засвідчує загальну

обов'язковість останніх [218, с. 42]. Деякі зарубіжні вчені для досягнення більшої чіткості також пропонують джерела права у формальному розумінні визначати за допомогою словосполучення «джерела правових норм» [219; 220]. Тобто за своєю сутністю факт закріплення правових норм у певних джерелах означає наділення їх юридичною силою і статусом офіційного документа, що слугує нормативною основою для регулювання суспільних відносин.

На думку О. В. Стрельцової, проблема багатозначності поняття «джерела права» великою мірою полягає в термінологічній неузгодженості всіх існуючих на сьогодні визначень. І далі вчена наголошує, що значення, яке вкладається в терміни «змістовні і формальні джерела права» французькими дослідниками, або в терміни «джерела конститування та джерела класифікації права» румунськими й угорськими вченими є, власне, тотожними щодо значення, прийнятого в українській теорії права для джерел права у матеріальному і формальному розумінні [221, с. 48]. Нідерландські юристи визначають джерела права як форми вираження позитивного права, які мають значення обов'язкових засобів ознайомлення з чинним правом [222, с. 93].

Варто зауважити, що джерела права різноманітні й досить відмінні в різних країнах. Оскільки Україна сприйняла принципові риси романо-германської правової сім'ї, то розвиток її системи джерел визначається саме особливостями цієї правової системи. Про це свідчить і те, що в державах із зазначеною правовою системою, прагнучи знайти справедливе юридичне рішення, використовують правову техніку, в основі якої знаходиться Закон [223, с. 121–122], тобто в системі нормативно-правових актів, на основі такого критерію як їх юридична сила, виокремлюють акти вищих законодавчих органів, без яких, за твердженням італійського філософа права Бруно Леоні, ні одна з континентальних систем не була б тим, чим вона є нині [224, с. 114]. Історичні витоки цієї моделі сформувалися у Франції, Іспанії, Німеччині, Австрії та інших країнах, право кожної з яких впливало на формування загальних характеристик вказаної моделі.

Нормативно-правовий акт, який є одним з основних, найпоширеніших і найцивілізованіших форм сучасного права, виступає не тільки джерелом права в юридичному значенні, а й фактичним джерелом, що, за висловлюванням С. С. Алексєєва є єдиним «резервуаром», в якому перебувають юридичні норми [225, с. 315]. Але, як підкреслює О. П. Васильченко, нормативно-правовий акт не може слугувати джерелом конституційного права, якщо не має правотворчого значення [226, с. 176]. Крім того, К. Кліма зазначає, що джерела конституційного права за своєю правовою природою є досить «гетерогенними»,

тобто різноплановими й черпають свій вихідний матеріал як із загальних принципів права (принцип власної свободи, принцип поєднання основного закону з суспільним правом тощо), так й зі споріднених наук – політології, соціології, економіки та інших [227, с. 23]. Отже, не заглиблюючись у проблематику дослідження всього масиву джерельної бази, спробуємо зупинитись на аналізі тих ключових аспектів, які дозволяють нам виділити та охарактеризувати джерела, що є основою для формування системи прав людини, які були закріплені на нормативно-правовому рівні. Так, А. Х. Саїдов визначає три рівні джерел прав людини: 1) міжнародні джерела загальноновизнаних прав людини; 2) регіональні джерела загальноновизнаних прав людини; 3) національні джерела загальноновизнаних прав людини [228, с. 65]. При цьому, як вважає Н. М. Оніщенко, окрему увагу повинна приділятися вивченню джерел права Європейського Союзу, під якими вчена розуміє зовнішні форми його правових норм [229, с. 61].

На наш погляд, серед джерел конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина базову, провідну роль відіграють національні джерела, тобто ті норми, які закріплені насамперед у Конституції (Основному Законі) держави і які мають найвищу юридичну силу та пріоритет перед нормами звичайних законів.

У загальному плані конституцію, як правило, визначають як нормативний акт (приведена в систему сукупність норм), який закріплює головні підвалини державного та суспільного життя в інтересах більшості громадян і є стрижнем усієї правової системи даної країни [230, с. 38]. І тому, як зазначено в п. 2 § 77 Конституції Угорщини, «Конституція та конституційні правові норми однаково обов'язкові для всіх організацій, які існують у суспільстві, всіх державних органів і громадян» [231, с. 564]. За словами О. В. Оніщенко, якщо уваяти правові акти, які діють у державі у вигляді певного організованого й взаємопов'язаного цілого, системи, єдиного комплексу, то Конституція – це основа, стрижень і одночасно вершина всього права, фундамент його розвитку [232, с. 131].

Конституція, на думку В. М. Кириченка і О. М. Куракіна – це система правових норм певної держави, яка приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу і регулює найбільш важливі суспільні відносини в сфері організації та функціонування органів державної влади, державно-територіального устрою та правового статусу людини і громадянина [233, с. 29]. А О. Ф. Фрицький визначає конституцію як нормативно-правовий акт, що має юридичні властивості, за допомогою якого народ або органи держави,

що виступають від його імені, закріплюють права і свободи людини і громадянина, основи громадянського суспільства, які охороняються державою, утверджують основні засади устрою суспільства і держави, визначають суб'єктів влади, а також механізм її організації і здійснення [234, с. 75–76]. Безумовно, наведені визначення відрізняються одне від одного, але в них можна виділити й спільні риси. Це насамперед стосується переліку суспільних відносин, які є предметом конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Слід зазначити, що ідентифікаційною ознакою романо-германської системи права є наявність Конституції – Основного закону. При цьому в понятті «основний закон» акцент потрібно ставити на слові «основний», а термін «закон» у даному випадку слід сприймати як синонім терміна «право». У такий спосіб позначається місце Конституції України, як і будь-якої іншої конституції, в ієрархії нормативно-правових актів і (що є набагато більш важливим), її значущість щодо національної правової системи [235, с. 4]. Словосполучення «основний закон» характеризує особливе місце конституції в правовій системі як юридичної бази правотворчості, правозастосовчої діяльності й правосвідомості [236, с. 55]. За словами В. М. Шаповала, називання конституції основним законом означає акцентування на її основоположності щодо держави та її конкретних органів, а також означає, що конституція є основою, змістовим і формальним стрижнем системи національного (внутрішньодержавного) права, але ніяк не різновидом законів. Саме такий підхід відповідає уявленню про конституцію як основний закон. І далі вчений зазначає, що терміни «конституція» і «основний закон» зазвичай виступали і виступають синонімами, а їх застосування зумовлене політико-правовими традиціями, що склалися в різних країнах [217, с. 113]. Також необхідно наголосити, що терміни «конституція» і «основний закон» іноді закріплюються в самому тексті конституції, в одних випадках – у преамбулі (Конституція Білорусі, Конституція Польщі) [10, с. 117; 212, с. 686], в інших – в основному тексті конституції (ст. 6 Конституції Грузії) [10, с. 166] або навіть у заключних положеннях (ст. 111 Конституції Ліхтенштейну) [212, с. 349]. Як тотожні зазначені поняття розглядаються і в Конституції України, незважаючи на те, що термін «конституція» зустрічається 97 разів, а термін «основний закон» лише один раз у преамбулі [232, с. 96].

На сьогодні серед науковців є поширеним уявлення, згідно з яким конституція – це не просто закон, а особливий закон країни, що знайшло своє підтвердження в текстах конституцій деяких європейських держав. Так, у п. 2

ст. 4 Конституції Албанії зазначено, що «Конституція – найвищий закон у Республіці Албанії [231, с. 181], у преамбулі Конституції Молдови закріплено, що «приймаємо Конституцію Республіки Молдова, проголошуючи її вищим законом суспільства і держави» [10, с. 289], припис п. 1 ст. 3 Конституції Андорри встановлює, що вона є вищою нормою юридичного порядку [231, с. 228], а в п. 1 ст. 5 Конституції Болгарії закріплено, що «Конституція – вищий закон, і інші закони не можуть їй суперечити» [231, с. 394]. Відповідно до ст. 111 Конституції Ліхтенштейну, «чинна Конституція після її опублікування буде загальнообов'язковим та основним законом держави» [212, с. 394]. Тобто закон у країнах романо-германської правової сім'ї, за твердженням Р. Давида, сприймається як першорядний, майже єдиним джерелом права [1, с. 75]. Про це йдеться, наприклад, у п. 1 ст. 8 та п. 1 ст. 87 Конституції Польщі, в яких відповідно записано, що «Конституція є верховним правом Республіки Польща» та «джерелами загальнообов'язкового права Республіки Польща є: Конституція ...» [212, с. 687, 700], а в ст. 11 Конституції Туреччини закріплено, що «положення Конституції є основоположними правовими нормами...» [237, с. 224].

Таким чином, форми, в яких виражені конституційні норми є одними з найбільш розповсюджених джерел прав людини. При цьому необхідно наголосити, що саме національна конституція визначає зміст і види основних прав і свобод, які визнаються, дотримуються та захищаються відповідною державою. І тому варто погодитись з Л. П. Юзьковим, який зауважує, що конституція сучасної цивілізованої держави є головним юридичним інструментом регулювання суспільних відносин [238, с. 3]. Наприклад, у ст. 147 Конституції Азербайджану зазначено, що «I. Конституція Азербайджанської Республіки має вищу юридичну силу. II. Конституція Азербайджанської Республіки має безпосередню юридичну силу. III. Конституція Азербайджанської Республіки є основою системи законодавства Азербайджанської Республіки» [10, с. 76], а згідно з ч. 2 ст. 8 Конституції України – «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй» [239]. Тобто в цій нормі чітко визначено місце Конституції України серед джерел національного законодавства як самостійного нормативно-правового акта, який містить правові норми прямої дії. Крім того, конституційні норми, які Р. В. Єнгибарян визначає як загальнообов'язкові правила поведінки, що встановлені або санкціоновані державою з метою охорони та регулювання певних суспільних відносин, які здійснюються через

конкретні права та обов'язки й забезпечуються примусовою силою держави [240, с. 22–23], є регуляторами суспільних відносин і насамперед стосуються питань реалізації прав людини, оскільки саме людина визнається найвищою соціальною цінністю держави.

Слід підкреслити, що права людини займають центральне місце в конституції будь-якої держави, яка, у свою чергу, є системоутворюючим джерелом цих прав, а також виступає теоретико-методологічною основою для їх розвитку та дієвості. Наприклад, 82% національних конституцій, які розроблені між 1788 і 1948 роками та 93% конституцій, які розроблені між 1949 і 1975 роками, передбачали певні права і свободи людини. Сьогодні більш як 100 національних конституцій чітко захищають права людини [45, с. 13]. На підтвердження цієї тези можна навести приклад Конституції України, в якій регламентується широке коло питань, особливо тих, які пов'язані із закріпленням прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Про це свідчить зміст розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», до якого включено 48 статей, що становить 30% від їх загальної кількості, в яких переважно закріплено норми про права людини.

Аналогічні норми закріплені й в усіх конституціях держав континентальної Європи, яким присвячені окремі (самостійні) глави чи навіть розділи. Наприклад, частина друга «Основні права та свободи людини» Конституції Албанії, яка нараховує 44 статті, розділена на п'ять глав, а частина I «Основні права та обов'язки» Конституції Португалії складається з трьох розділів, які, у свою чергу, поділяються на глави (всього 68 статей). До речі, у переважній більшості конституцій європейських держав розділи, глави та інші частини мають свої заголовки, що характеризують той чи інший об'єкт конституційно-правового регулювання, а в деяких із них озаглавлені є не тільки розділи й глави, а й окремі статті. Наприклад, Конституція Швейцарії містить назви для кожної із 6 частин, 14 глав, 19 розділів та 196 статей [237, с. 537–579]. Утім, і нині є конституції, в яких розділи та інші частини не мають заголовків (зокрема, Данія, Норвегія, Сан-Марино). За нашими підрахунками, до 15 % відповідних статей від їх загальної кількості закріплено в конституціях Бельгії, Іспанії, Ліхтенштейну, Німеччини, Норвегії, Фінляндії, Швеції; до 20% – у конституціях Австрії, Боснії і Герцеговині, Греції, Данії, Люксембургу, Монако, Нідерландів, Франції; до 25% – у конституціях Албанії, Болгарії, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Португалії, Угорщини, Швейцарії; до 30% – у конституціях Білорусі, Естонії, Італії, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Чехії; до 35% – у конституціях Вірменії, Грузії, Македонії, Росії; до 40% – у

конституціях Азербайджану, Андори, Туреччини, Хорватії і Чорногорії [231; 212; 237; 11; 10; 241; 242; 243]. Але найбільше (10 із 16) аналізованих статей закріплено в Конституції Сан-Марино, що становить 63% від їх загальної кількості [237, с. 100–102].

У другому розділі Конституції України права і свободи людини і громадянина закріплені в повному обсязі. І якщо порівняти норми, в яких вони закріплені, з найважливішими міжнародно-правовими актами у сфері прав людини, а також з аналогічними нормами конституцій європейських держав, то слід відзначити не тільки збіг загальних підходів, а й схожість багатьох конкретних норм. Це пояснюється насамперед тим, що Українська держава є частиною міжнародного співтовариства і тому вона визнає цінності людської цивілізації, про які, наприклад, ідеться в ч. 1 ст. 8 Конституції Македонії – «Основоположними цінностями конституційного устрою Республіки Македонія є: основні свободи і права людини і громадянина, які визнані міжнародним правом і визначені Конституцією» [212, с. 434], а також у ч. 2 ст. 3 Конституції Вірменії – «Держава забезпечує захист основних прав і свобод людини і громадянина відповідно до принципів і норм міжнародного права» [241]. Тобто, обравши шлях демократичного розвитку, Україна все впевніше входить до європейського правового простору, вона визнала Загальну декларацію прав людини, а також принципи дотримання прав людини, які закріплені в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права та в інших універсальних міжнародних і регіональних правових актах у сфері прав людини.

Варто звернути увагу на те, що в національному законодавстві та на доктринальному рівні для позначення суб'єктів прав часто вживається термін «права людини» та його різні термінологічні словосполучення, нормативне визначення яких відсутнє та в зміст яких кожен дослідник вкладає різне смислове навантаження. Як слушно зауважив М. М. Антонович, до юридичної термінології ставиться низка вимог, основна з яких – використання термінів з чітко і строго окресленим змістом [244, с. 17]. Про це свідчить і факт офіційного опублікування Конституції України через деякий час після її прийняття, у коментарях якого це пояснюється необхідністю досконалішого відпрацювання конституційної лексики, застосування чіткої юридичної термінології, унесення уточнень відповідно до норм українського правопису, літературної української мови [245, с. 346]. Як застережує Ю. М. Тодика, мова, законодавча техніка та стилістика конституційного права повинна не дуже широко використовувати спеціальну термінологію, для розуміння якої

достатньо елементарних правових знань [246, с. 37]. Крім того, ми підтримуємо думку вчених про те, що певний термін має використовуватися в різних нормах одного правового акта в одному значенні й тому їх відмінність є неприпустимою, оскільки недбало вибраний термін спотворює зміст статті нормативно-правового акта, створює можливості для подвійного тлумачення й ускладнює його сприйняття. Тобто було б ідеально, коли одне поняття позначалось би одним і тим же терміном в усьому законодавстві [32, с. 141–142].

Ми вважаємо, що під час ухвалення Конституції України вітчизняному законодавцю не вдалося уникнути правових та інших помилок юридично-технічного характеру. Зокрема, на сьогоднішній день із 48 статей розділу II Конституції України як основного джерела прав людини 8 статей (ч. 3 ст. 24, ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34, ч. 1 ст. 38, ч. 1 ст. 39, ч. 3 ст. 49, ч. 3 ст. 53, ч. 1, 2 ст. 55, ч. 1, 2 ст. 58, ч. 1 (двічі) та ч. 2 (двічі) ст. 59, ч. 3 ст. 62, ч. 2 ст. 64) були офіційно розтлумачені Конституційним Судом України, з приводу яких на практиці виникають сумніви чи неузгодженості. При цьому, як вважає В. М. Косович, якщо нормативно-правові приписи потребують тлумачення чи виникають проблеми з їх реалізацією, то вони є недосконалими [247, с. 173]. І тому, на наш погляд, діяльність вітчизняного законодавця повинна здійснюватися за відомим принципом: «зрозуміле не тлумачиться» (або латинською мовою – *clara non sunt interpretanda*). Таким чином, правильне застосування юридичної термінології та вивіреність її мовних позначень, є однією з умов ефективності Конституції України.

Права і свободи людини і громадянина, які закріплені в Конституції України, відрізняються від інших прав і свобод як за змістом, так і за формою закріплення. У деяких випадках зміст розкривається шляхом прямої фіксації у відповідній нормі певних повноважень людини і громадянина. В інших випадках – розкривається через конституційні гарантії щодо конкретного права чи свободи або обмежується визначенням об'єктів, цілей та інших додаткових критеріїв, через які й розкривається зміст окремих прав.

Усі конституційно-правові явища, які пізнаються, неодмінно відображаються єдиними поняттями, що не виключає вживання різних термінів для їх найменування. У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що в тексті чинної Конституції України закріплено 8 юридичних термінологічних словосполучень, які використовуються для опису досліджуваної проблематики: «права і свободи», «права і свободи людини», «права і свободи громадян», «права і свободи інших людей», «права людини і громадянина», «права і

свободи людини і громадянина», «конституційні права і свободи», «конституційні права і свободи людини і громадянина». Для порівняння слід зазначити, якщо в Конституції Польщі застосовується 9 термінологічних словосполучень: «свобода і права», «свобода людини», «права громадян», «свободи і права людини і громадянина», «основні свободи і права людини», «свободи і права інших», «конституційні свободи і права», «свободи і права, забезпечені в Конституції», «свободи і права людини і громадянина, визначені Конституцією», то в Основному Законі Німеччини тільки 3 термінологічні словосполучення: «права людини», «основні права» та «права інших осіб» [248, с. 19]. Тобто всі названі термінологічні словосполучення вживаються в різних юридичних термінологічних конструкціях для позначення деяких нормативних понять і потребують наукового тлумачення їх змісту.

Згідно з філософським словником термін є знаковим вираженням предмета. У науці смислове значення знака полягає в моделюванні раціональних побудов з метою досягнення однозначності існуючих термінів [249, с. 191–192]. А однозначність, за висловлюванням Т. Подорожньої, можлива лише за умови однозначного розуміння та тлумачення, що досягається шляхом використання в усій системі законодавства єдиної термінології й однозначності визначення одного і того ж терміна [250, с. 40]. Тому, з огляду на викладене, є потреба більш детально розглянути понятійно-категоріальний апарат досліджуваної проблематики, зокрема терміни «права», «свободи», «права людини», «права громадянина», «конституційні права», «основні права» та інші права людини, а також з'ясувати їх практичну цінність у контексті правотворчої діяльності та застосування норм чинної Конституції України. Наприклад, терміни «права» і «свободи» в різних термінологічних словосполученнях вживаються в преамбулі та 25 статтях Конституції України, у Конституції Польщі – у преамбулі та 11 статтях, а в Основному Законі Німеччини – у 5 статтях. При цьому варто звернути увагу на те, що німецький законодавець не застосовує в Основному Законі держави в термінологічних словосполученнях з прав людини термін «свобода», а польський законодавець, на наш погляд, надає цьому терміну більше смислове навантаження й тому всі зазначені словосполучення починає з терміна «свобода».

Однак, незважаючи на те, що в конституціях багатьох європейських держав виділяють права і свободи як окремі можливості, при цьому, за словами А. Ю. Олійника, саме свободам належать особливі ознаки, що відрізняють їх від конституційних прав [251, с. 52]. У той же час, ряд науковців вважають, що

за своєю юридичною природою та системою гарантій права і свободи ідентичні [13, с. 133], термін «права» і термін «свободи» практично використовуються як синоніми [252, с. 51], за змістом ці категорії можна вважати рівними [253, с. 286], між правами і свободами особи немає особливих відмінностей [21, с. 101]. Тобто принципових розбіжностей між правами і свободами немає й тому чітку юридичну відмінність між ними провести досить важко. Водночас багатьом вітчизняним ученим притаманне розуміння цих термінів через філософську категорію «можливості». Як зазначає П. М. Рабінович, поняття прав людини і поняття свобод людини відображають людські можливості, у цьому принципова спільність цих понять [254, с. 58], а В. Д. Яворський відмічаючи деякі відмінності між цими поняттями зауважує, що коли вибір пов'язаний з використанням конкретних соціальних благ, то в законі використовується термін «право», а коли йдеться про більш високий ступінь свободи вибору можливого варіанту поведінку, то в законі використовується термін «свобода» [255, с. 36].

Термін «права» означає, по-перше, можливість людини діяти певним чином або утримуватися від певних вчинків з тим, щоб забезпечити собі достатній життєвий рівень, свій розвиток, задоволення власних потреб; по-друге, ці можливості виникають з моменту народження людини і є невід'ємним від неї, людина не може бути позбавлена їх, оскільки вона не зможе формуватися, виявляти себе як людина, особистість; по-третє, ці можливості людини, їхній зміст і обсяг залежать насамперед від досягнутого рівня економічного, соціального, політичного та духовного розвитку, можливостей суспільства. Тобто, як зазначають автори енциклопедичного словника з конституційного права, права – це юридично більш чітка категорія, варіанти використання якої визначені в нормативних актах [256, с. 522].

Термін «свобода» – це не тільки філософська, а й правова категорія, яка відповідно до вже згаданого словника, є поняттям більш широким і може мати багато варіантів здійснення, причому одні можливо, а інші – часто неможливо відбити в юридичних нормах. Тобто в широкому розумінні термін «свобода» характеризує природний стан людини, її соціальний статус, а у вузькому розумінні – це суб'єктивна можливість людини здійснювати або не здійснювати певні дії, засновані на її конституційних правах і свободах. При цьому, як вважають А. М. Колодій і А. Ю. Олійник, свобода людини загалом є первинним поняттям у системі прав людини і громадянина [52, с. 170]. У той же час С. С. Сливка наголошує, що і права і свободи людини мають спільну природу, спільний онтологічний ґрунт [257, с. 263–264]. І тому нерідко одна й

та сама можливість певної поведінки людини залежно від форми юридичного оформлення може визначатися і як право, і як свобода. Тому в ч. 1 ст. 34, ч. 1 ст. 35 та ч. 1 ст. 36 Конституції України для формулювання терміна «права» застосовується термін «свобода». Наприклад, у ч. 1 ст. 35 зазначено, що «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання» [239].

Однак, як наголошує О. В. Пушкіна, попри безумовну близькість зазначених понять («права людини» та «свободи людини») все ж було б некоректним заплющувати очі на той факт, що майже в усіх без винятку конституціях текстуально вживаються обидва згадані поняття [258, с. 56]. Прикладом цього може слугувати те, що вітчизняний законодавець на конституційному рівні розмежовує аналізовані терміни. Але аналіз конституцій європейських держав свідчить про те, що ці терміни використовуються майже як синонімічні. Так, у ч. 1 ст. 11 Основного Закону Німеччини закріплено, що «усі німці користуються свободою пересування на всій території Федерації», а в ч. 2 цієї статті вказано, що «це право може обмежуватися лише законом або на основі закону...» [11, с. 183]. А німецький учений-конституціоналіст К. Хессе прямо говорить про право свободи [42, с. 188].

Конституція України запровадила новий для вітчизняного конституційного законодавства термін «права людини», а поряд з ним також застосовує термін «права громадянина». При цьому виникає питання: у чому суть цих формулювань і чим відрізняються права людини від прав громадянина? На думку Т. В. Шаповал, ці терміни хоча й знаходяться у співвідношенні, що можна характеризувати як складну єдність, але вони не тотожні [259, с. 155]. Тобто науковець виходить із неоднаковості понять «права людини» і «права громадянина», і для цього, на наш погляд, є певні підстави. По-перше, ці поняття близькі, але не тотожні за своєю природою і за своїм змістом, оскільки вони відображають різні аспекти правового статусу особи, а їх відмінність пов'язана з дуалізмом сучасного суспільства, яке, з одного боку, є громадянським, а з іншого, – політично організованим. По-друге, права людини, порівняно з правами громадянина, мають домінантне значення, вони властиві всім людям від народження незалежно від того, є вони громадянами держави, в якій проживають, чи ні. Як зазначає В. В. Копейчиков, права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної країни [260, с. 40]. Крім того, права людини можуть існувати незалежно від їх державного визнання та законодавчого закріплення, поза відносинами їх носія з тією чи іншою державою. Права ж громадянина перебувають під захистом тієї держави,

до якої належить ця особа. По-третє, багато людей у світі взагалі не мають правового статусу громадянина і у зв'язку з цим вони формально мають лише права людини, але не мають прав громадянина. Тобто в ідеалі права громадянина мали б збігатися з правами людини, але в юридичній літературі є визначальною позиція, згідно з якою поділ прав особи на права людини і права громадянина пояснюється використанням дихотомії «суспільство-держава». І тому, доки зберігається державний поділ світу, права індивіда будуть визначатися двома групами прав – правами людини і правами громадянина.

Розмежування прав і свобод людини і громадянина, так само як і в конституціях Азербайджану, Вірменії, Македонії, Польщі, Росії, Франції і Хорватії, знайшло своє відображення в Конституції України, про що свідчить назва розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Особливо це знаходить свій вияв у формулюваннях положень відповідних норм. Наприклад, у тих випадках, коли йдеться про визначення суб'єкта прав людини, у Конституції України використовуються прийняті в міжнародно-правових актах терміни безособового характеру, як: «кожен» (ч. 3 ст. 27, ч. 1 ст. 28, ч. 2 ст. 34, ч. 1 ст. 35, ч. 1 ст. 41, ч. 1 ст. 42, ч. 1, 4 ст. 43, ч. 1 ст. 45, ч. 1 ст. 47, ст. 48, ч. 1 ст. 49, ч. 1 ст. 50, ч. 1 ст. 53, ч. 3, 4, 5 ст. 55, ст. 56, ч. 1 ст. 59 (двічі), ст. 66, ч. 1 ст. 67, ч. 1 ст. 68); «кожний» (ч. 5 ст. 29); «кожному» (ч. 4 ст. 29, ч. 1 ст. 30, ст. 31, ч. 4 ст. 32, ч. 1 ст. 33, ч. 1 ст. 34, ч. 2 ст. 50, ч. 2 ст. 55, ч. 1 ст. 57); «ніким» (ч. 4 ст. 17); «ніхто» (ч. 4 ст. 5, ч. 1 ст. 19, ч. 2 ст. 27, ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 29, ч. 1 ст. 32, ч. 4 ст. 35, ч. 4 ст. 36, ч. 4 ст. 41, ч. 3 ст. 44, ч. 3 ст. 47, ч. 2 ст. 58, ч. 1 ст. 60, ч. 1 ст. 61, ч. 2 ст. 62); «усі» (ст. 40); або словосполучення – «кожна людина» (ст. 23, ч. 1 ст. 27, ч. 1 ст. 29); «жодна людина» (ч. 3 ст. 28); «усі люди» (ст. 21) [239]. Тобто використання таких формулювань підкреслює визнання закріплених у Конституції України прав і свобод за кожною людиною, яка перебуває на її території, незалежно від того, чи є вона громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства. Як вважають В. В. Маклаков і Б. А. Страшун, усі ці формули визначають права людини [261, с. 144].

Коли йдеться про права, які мають тільки громадяни України, то вживається чітке формулювання: «громадяни» (ч. 1 ст. 24, ч. 3 ст. 36, ч. 1, 2 ст. 38, ч. 1 ст. 39, ч. 3 ст. 41, ч. 1 ст. 46, ч. 4 ст. 53, ч. 2 ст. 65); «громадянам» (ч. 6 ст. 43, ч. 2 ст. 47, ч. 5 ст. 53, ч. 1 ст. 54); «громадянин України» (ч. 1, 2 ст. 25, ч. 2 ст. 33); «громадяни України» (ч. 1 ст. 26, ч. 1, 2 ст. 36, ч. 1 ст. 70); «кожний громадянин» (ч. 2 ст. 13, ч. 3 ст. 32, ч. 1 ст. 47, ч. 2 ст. 54); «усі

громадяни» (ч. 2 ст. 67) [239]. До речі, термін «людина» вживається в тексті Конституції України 31 раз, а термін «громадянин» – 75 разів [262, с. 7].

Слід наголосити, що в конституціях деяких європейських держав права громадянина формулюються як права народу або як права людей певної національної (етнічної) належності, тобто здійснюється ототожнення найменування національності з громадянством цієї держави. Наприклад, у п. 1 ст. 11 Основного Закону Німеччини закріплено, що «усі німці користуються свободою пересування по всій території Федерації», а в п. 1 ст. 12¹ – «усі німці мають право вільно обирати професію, місце роботи та навчання»; у ч. 2 ст. 10, ст. ст. 11, 26 та 27 Конституції Бельгії зафіксовано термін – «бельгійці»; у п. 2 ст. 11 Конституції Іспанії застосовується термін «жоден іспанець», у ст. 12 та ч. 1 ст. 19 – «іспанці», а в ст. 14, п. 1 ст. 29, п. 1 ст. 35, ч. 1 ст. 47 – «усі іспанці»; у п. 1 ст. 4, п. 1 ст. 11, п. 1 ст. 12 Конституції Греції вжито термін «греки», у п. 2 ст. 4 – «греки і гречанки», у п. 6 ст. 4 та п. 5 ст. 5 – «кожен грек», а в п. 4 ст. 16 – «усі греки»; у п. 2 ст. 11, ст. ст. 25, 26 Конституції Люксембургу – «люксембуржці», а в п. 4 ст. 23 – «кожен люксембуржець»; у ст. 17, ч. 1 ст. 18, ст. ст. 26, 29, 30 Конституції Монако – «монегаски» [11, с. 110, 112, 183–184, 246, 248, 250, 373–375, 377–380, 458–459; 212, с. 592–593]. Але при цьому слід мати на увазі, що в західноєвропейських країнах термін «нація» означає не етнічну, а політико-державну спільність, людський субстрат держави, те, що у вітчизняній системі права позначається поняттям «народ» [263, с. 96], і про що йдеться в преамбулі Конституції України, де сказано, що Верховна Рада України приймає Конституцію України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей [239]. Тобто з наведених прикладів випливає, що німецька, бельгійська, іспанська, грецька, люксембуржська і монегаська нації охоплюють не лише етнічних німців, бельгійців, іспанців, греків, люксембуржців, монегасків, але й всіх інших громадян незалежно від їх національностей. І про це прямо говориться в п. 1 ст. 116 Основного Закону Німеччини: «якщо немає іншого законодавчого регулювання, німцем у розумінні теперішнього Основного Закону є кожний, хто володіє німецьким громадянством або знайшов притулок як біженець, переміщена особа німецької національності, а також дружина або нащадок одного з цих осіб на території Німецької імперії в кордонах, існуючих на 31 грудня 1937 року» [11, с. 226].

Таким чином, сучасна європейська конституційна практика, у тому числі й України, майже завжди передбачає застосування суб'єктної класифікації прав людини, яка розподіляє сукупність суб'єктивних прав на права людини та права громадянина. Як зазначає Т. А. Француз, юридична номенклатура прав

громадянина включає в себе всі права людини, а також містить ряд специфічних прав і обов'язків, що надаються особі, пов'язаній з державою відносинами громадянства. Тобто громадянин тієї чи іншої держави має весь комплекс прав, які є загальноновизнаними правами людини, плюс всі права, які визнаються в даній державі [264, с. 240], а І. Л. Бородин також вважає, що права людини не збігаються з правами громадянина [265, с. 36], оскільки їх конституційно-правовий статус є неоднаковий. Різні люди або громадяни, будучи у статусі саме людини або громадянина рівноправними, виступають як умовно «нерівні», тобто такі, що мають неоднакові юридичні можливості, через наявність у кожного з них різних та інших, ніж статус людини або громадянина, правових статусів [266, с. 30]. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що вітчизняному законодавцю слід внести до Конституції України уточнювальне положення, наприклад, таке, яке закріплено в ст. 1 Конституції Нідерландів: «відношення до всіх людей в Нідерландах повинно бути рівним при рівних обставинах» [11, с. 477].

На нашу думку, поділ на права людини і права громадянина з часом буде все більше втрачати своє значення, оскільки права людини вже давно визнані всіма розвиненими демократичними державами і, таким чином, виступають одночасно і як права громадянина. Як зазначив з цього приводу І. Є. Фарбер, між правами людини, громадянина і особи немає абсолютної межі [267, с. 42]. Тобто в системі прав людини їх слід розглядати в плані взаємодоповненості. Підтвердженням цієї тези може слугувати положення п. 3 ст. 52 Конституції Словаччини, в якому закріплено, що «в раніше прийнятих правових актах під поняттям «громадянин» мається на увазі «кожна людина», якщо йдеться про права і свободи, які теперішня Конституція визнає незалежно від громадянства» [237, с. 125]. Аналогічне положення закріплено і в п. 3 ст. 42 Конституції Чехії. У ч. 1 § 9 Конституції Естонії встановлено, що «права, свободи та обов'язки всіх і кожного, які перелічені в Основному Законі, розповсюджуються так само як на громадян Естонії, так і на перебуваючих в Естонії громадян іноземних держав і осіб без громадянства» [10, с. 601], а в ч. 1 ст. 16 Конституції Албанії зазначено, що «основні права і свободи ..., передбачені в Конституції для албанських громадян, розповсюджуються однаково на іноземців і на осіб без громадянства, які знаходяться на території Республіки Албанія» [231, с. 184]. У зв'язку з цим деякі зарубіжні вчені, зокрема, Т. Я. Хабрієва і В. Є. Чиркін пропонують поряд з поділом людей на групи «людина» і «громадянин» при певних ситуаціях використовувати узагальнений термін «індивід» [268, с. 146].

У тексті чинної Конституції України також можна зустріти принаймні три термінологічних словосполучення: «права і свободи людини» (абз. 4 преамбули, ч. 2 ст. 3 (двічі), ст. 21, ч. 1 ст. 37, п. 17 ч. 1 ст. 85), «права і свободи громадянина» (ч. 4 ст. 17, ч. 3 ст. 104, п. 2 ч. 1 ст. 119, п. 7 ч. 1 ст. 138) та «права і свободи людини і громадянина» (ч. 1 ст. 22, ч. 1 ст. 55, п. 1 ч. 1 ст. 92, ч. 2 ст. 102, п. 2 ч. 1 ст. 116, ч. 1 ст. 157) [239], при застосуванні деяких із них виникає питання: чому в нормах Конституції України, де йдеться про забезпечення прав і свобод людини, відсутній такий суб'єкт правовідносин як громадянин? Наприклад, у ч. 2 ст. 3 Конституції України закріплено, що «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [239]. Тобто, виходячи зі змісту цієї норми, можна стверджувати, що Конституція України не забезпечує політичні та деякі соціальні права, які належать тільки громадянам України. У той же час, у тексті ст. 2 Конституції Росії, яка за змістом збігається зі ст. 3 Конституції України, закріплено обидва терміни – «визнання, дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина – обов'язок держави» [10, с. 338], а також у тексті ст. 5 Конституції Польщі, яка за змістом збігається, теж закріплено ці терміни – «Республіка Польща ... забезпечує свободи і права людини і громадянина» [212, с. 687].

З огляду на викладене, пропонуємо в абз. 4 преамбули, ч. 2 ст. 3, ч. 1 ст. 37, п. 17 ч. 1 ст. 85 Конституції України, в яких вжито термінологічне словосполучення «права і свободи людини» доповнити словом «громадянина» та викласти в такій редакції: «права і свободи людини і громадянина», а в ч. 3 ст. 104, п. 2 ч. 1 ст. 119, п. 7 ч. 1 ст. 138 – термінологічне словосполучення «права і свободи громадянина» доповнити словом «людини» та викласти в такій редакції: «права і свободи людини і громадянина» [269, с. 50].

Характеризуючи права і свободи людини і громадянина, вітчизняні науковці все частіше вживають термінологічне словосполучення «конституційні права і свободи людини і громадянина». Але власне конституційними вони стають після закріплення в Конституції України, що підкреслює їх особливу роль і місце в чинному законодавстві. Конституційні права і свободи відрізняються від прав і свобод, установлених нормами інших джерел права, низкою особливостей, а саме: мають особливу юридичну форму закріплення, якою є конституція; є визначальними щодо всіх інших прав і свобод людини і громадянина; не набуваються і не відчужуються за волевиявленням людини і громадянина, а належать їм від народження; мають загальний характер – їх обсяг є однаковим для кожної людини і кожного громадянина; реалізуються через норми інших галузей права [270, с. 168].

Термінологічне словосполучення «конституційні права і свободи людини і громадянина» закріплено в ч. 3 ст. 8, ч. 1 ст. 64 та ст. 101 Конституції України, а «конституційні права і свободи» – у ч. 2 ст. 22 і ч. 1 ст. 24. Близьким за змістом щодо досліджуваних термінологічних словосполучень є положення ч. 1 ст. 22, в якому зазначено, що «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» [239]. Тобто спеціально-юридичний та мовний способи тлумачення змісту цієї юридичної конструкції дає підстави зробити висновок, що вона за значенням є тотожною термінологічному словосполученню «конституційні права і свободи людини і громадянина».

Враховуючи, що всі права і свободи людини і громадянина, які закріплені в Конституції України, є конституційними, ми вважаємо, що в термінологічних словосполученнях: «конституційні права і свободи людини і громадянина» (ч. 3 ст. 8, ч. 1 ст. 64, ст. 101) та «конституційні права і свободи» (ч. 2 ст. 22, ч. 1 ст. 24) необхідно вилучити термін «конституційні» [271, с. 64]. На наш погляд, це не вплине на зміст й обсяг аналізованих термінологічних словосполучень, а буде тільки сприяти однозначності їх визначення та вирішенню проблеми (хоча б частково), яку С. П. Головатий сформулював так: «як (за наявності такого розмаїття, представленого п'ятьма різними термінологічними конструкціями) провести лінію, яка б дозволяла чітко розуміти відмінність юридичної сутності як мінімум між такими поняттями, як: «права людини» та «права громадянина», «права людини» та «конституційні права і свободи», «права людини» та «права і свободи громадян» [272, с. 81].

У сучасній науковій літературі, зазвичай, конституційні права розглядаються як основні. Так, О. О. Майданник зауважує, що конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні – це основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина, встановлені та гарантовані Конституцією України [273, с. 385]. Такої думки дотримується й А. С. Головін, який вважає, що конституційні права людини і громадянина треба визначити як основні права, закріплені в Конституції України [274, с. 320]. У той же час О. В. Совгіря і Н. Г. Шукліна зазначають, що поняття «конституційні» та «основні» є синонімами [263, с. 173], а О. Г. Кушніренко і Т. М. Слінько констатують, що в спеціальній літературі стало звичайним розглядати конституційні права як основні права [54, с. 33]. На думку О. А. Лукашевої, основні права індивіда – це і є конституційні права [13, с. 133; 49, с. 17]. Таких поглядів дотримується й Ж. М. Пустовіт, яка підреслює, що всі конституційно

проголошені права слід називати «основними правами та свободами людини і громадянина», тобто такими, що проголошені Конституцією України [56, с. 15].

Розуміння під «основними правами» конституційних прав знайшло своє закріплення і в деяких нових європейських конституціях. Наприклад, у преамбулі Конституції Польщі закріплено термін «основні свободи і права людини» [212, с. 686], у п. 2 ст. 17 та п. 1 ст. 55 Конституції Росії застосовується термін «основні права і свободи» [10, с. 342, 350], у Основному Законі Фінляндії – у назві глави 2 «Основні свободи і права» та § § 22 і 23 [237, с. 372, 375], а в Основному Законі Німеччини термін «основні права» використовується в назві розділу 1 та п. 3 ст. 1, п. 1 ст. 23 (двічі), ст. 45 b, п. 4 а) ст. 93 [11, с. 181, 188, 195, 214], які за висловлюванням Н. Міхольса, займають особливе місце та становлять сутність цього Закону [275, с. 68]. У той же час, у чинній Конституції України стосовно прав і свобод людини термін «основні» не застосовується.

Визначення конституційних прав і свобод людини і громадянина як основних не означає віднесення інших прав до «неосновних», «другорядних», а означає, що вони є першоосною для всіх інших прав. Як наголошує І. Л. Литвиненко, використання терміна «неосновні» є не виправданим, і вживання такої термінології щодо прав людини тим самим применшує їх значення і взагалі є недоцільним. Права не можуть бути другорядними. Проте можливим є поділ прав і свобод на основні та конкретизуючі. У даному випадку конкретизуючі права – це аж ніяк не «другорядні», менш значні права, що потребують меншої уваги з боку держави [279, с. 59]. Таким чином, основні права, які закріплені в Конституції України, є правовою базою для похідних, але не менш важливих її прав, тому що вони містять вихідні положення в тій чи іншій сфері регулювання суспільних відносин.

П. М. Рабінович, висвітлюючи рекомендації Львівської лабораторії прав людини і громадянина щодо виразнішого формулювання вихідних світоглядно-методологічних засад конституційного закріплення прав і свобод людини і громадянина, зауважує, що в статтях Конституції України, де вжито термінологічний вислів «права людини», пропонується уточнити, що йдеться саме про права основоположні (ч. 1 ст. 3; ст. 21; п. 1 ч. 1 ст. 92) [277, с. 4; 278, с. 52]. Такої ж думки дотримується й С. П. Головатий, який вважає, що застосування словосполучення «основні права людини» є методологічною помилкою. І далі вчений пояснює, що така лінгвістична помилка (як засвідчила вітчизняна наукова думка) найчастіше призводить до спотворення філософсько-юридичного змісту категорії «людські права», стосовно якої

юридично правильним є застосування виключно такого терміна, як «основоположні» (а не «основні») [272, с. 23–24]. Тобто в зазначених нормах Конституції України пропонується термінологічне словосполучення «права і свободи людини» посилити терміном «основоположні», що, на нашу думку, не є доцільним. По-перше, прикметник «основоположний» походить від слова «основний». Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає термін «основний», як найважливіший, головний, провідний, визначальний, який є основою чого-небудь, становить його найважливішу частину, а термін «основоположний» – який визначає основні положення чого-небудь, дає основу чому-небудь; основний [279, с. 685]. Ще Дж. Фосет писав, що права людини іноді називаються основними правами або природними правами або основоположними [280, с. 623]; по-друге, використання двох і більше слів для позначення того самого поняття в тексті чинної Конституції України тільки переобтяжує зміст її норм, в яких ідеться про права людини; по-третє, якщо термінологічне словосполучення «права і свободи людини і громадянина», яке закріплено в п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України, посилити терміном «основоположні», то це буде означати, що всі інші (похідні) права людини не можуть визначатися законами України.

Таким чином, вирішення питань, пов'язаних з висвітленням проблематики прав людини в Конституції України, допоможе забезпечити застосування в конституційній практиці термінологічної уніфікації із зрозумілим для широких верств населення смислом та уникнення правових суперечностей.

Досліджуючи джерела конституційно-правового регулювання прав людини, вважаємо за необхідне ретельніше розглянути цю проблему через розкриття сутності та природи принципів, які їй притаманні, а саме: 1) принцип визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю; 2) принцип невід'ємності, невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини; 3) принцип рівності в правах і свободах та рівності перед законом; 4) принцип безпосередньої дії прав і свобод людини; 5) принцип гарантованості прав і свобод людини. Тією чи іншою мірою ці принципи, які впливають з права і є його цінністю, згадуються в усіх конституціях європейських держав і є тими вихідними засадами, на основі яких здійснюються права і свободи людини та визначається їх місце в суспільстві і державі.

Порівнюючи різні точки зору науковців щодо форми існування принципів права, К. К. Гасанов дійшов висновку, що принцип права існує тільки у формі норми права [281, с. 24]. При цьому, як слушно зазначає Л. Д. Воєводін,

визнання тієї чи іншої норми принципом має або об'єктивний характер (якщо він записаний в Основному Законі держави чи в одній чи декількох значущих нормах), або суб'єктивний характер, тобто сформульований автором з урахуванням всього змісту Конституції та інших законів [282, с. 59]. Таким чином, значення аналізованих принципів полягає в тому, що норми Конституції України, які регламентують конкретні права, свободи та обов'язки людини і громадянина повинні розроблятися на основі норм-принципів, які сформульовані в статтях 3, 8, 21, 22, 23, 24, 64, 68 і реалізації яких мають бути «підпорядковані» всі конституційні приписи другого розділу. Як зауважує В. М. Шаповал, норми-принципи не визначають конкретних правил поведінки суб'єктів залежно від ситуації. Але вони є імперативами для тих, хто застосовує (реалізовує) їх у контексті більш конкретних конституційних норм. Відповідні імперативи зобов'язують суб'єктів діяти у певний спосіб, а отже – породжують правовідносини, які мають загальний характер [283, с. 8].

На наш погляд, основним, стрижневим з аналізованих принципів є визнання й закріплення на конституційному рівні людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю. Цей принцип рельєфно відображено в базовій ст. 3 Конституції України, яка є не тільки правовою новелою у вітчизняній конституційній практиці, а й методологічною основою для розуміння конкретних положень другого розділу і в частині першій якої закріплено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [239]. Словосполучення «найвища соціальна цінність» – це не юридична, а моральна категорія, але коли вона включається до конституційного тексту, то перетворюється на категорію правову, тобто є обов'язковим правилом для всіх членів суспільства [284, с. 101]. Тобто людина є цінністю не тільки сама для себе, а й для всього суспільства, для соціуму. Причому оскільки ця цінність – найвища, то жодне інше явище не може поціновуватись суспільством вище, ніж людина, не може, так би мовити, перевершити її цінність. Усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані цінності людини [285, с. 91–92]. Таким чином, як найвища цінність права і свободи людини покликані слугувати бар'єром всевладдю держави та її органів і посадових осіб, перешкоджати державі поглинати суспільство, як це відбувається в умовах тоталітарних режимів.

Крім цього, у коментованому приписі згадано і про такі властивості людини, як її життя і здоров'я, недоторканність і безпека, які є первинною, вихідною передумовою життєдіяльності кожної людини, а також про честь і гідність, оскільки йдеться про людину як про соціальну істоту, а не як про

біологічний вид. Як зауважує В. В. Джунон, біологічна природа людини вирішальною мірою соціалізована; людина як соціальна істота, на відміну від інших живих організмів, здатна до свідомої саморегуляції своєї життєвої активності, і в цьому полягає її основна цінність. І далі науковець наголошує, що честь і гідність є соціальними категоріями і мають оцінюватись як соціальні цінності залежно від моральних імперативів конкретного суспільства [286, с. 153–154]. Найпоказовішим у цьому аспекті є національний досвід Німеччини, де з набуттям чинності ухваленого 23 травня 1949 р. Основного Закону гідність була виведена на рівень конституційної цінності. Так, у п. 1 ст. 1 Основного Закону Німеччини закріплено, що «гідність людини непорушна. Поважати та захищати її – обов'язок усякої державної влади» [11, с. 181]. Тобто офіційна німецька конституційна доктрина проголосила, що на чолі основних прав людини стоїть людська гідність. Водночас слід звернути увагу на те, що визнання людини, її прав і свобод вищою цінністю знайшло своє закріплення лише в конституціях Білорусі, Вірменії, Грузії, Латвії, Македонії, Росії і Румунії. Наприклад, у ст. 1 Конституції Латвії зазначено, що «людина, її життя, свобода, гідність і права є вищою основною цінністю Латвійської держави» [10, с. 543], а в ч. 1 ст. 3 Конституції Вірменії – «людина, її гідність, основні права і свободи є вищою цінністю» [241].

У ч. 2 ст. 3 Конституції України зафіксовано положення, згідно з яким «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [239] та яке визначає основний соціальний вектор у взаємовідносинах між людиною й Українською державою. Як цілком слушно вказує П. М. Рабінович, такий вектор нині в Україні відображається формулою «від людини – до держави» (а не навпаки, що було властиве тоталітаризованому політичному режиму, який існував у нашій країні в попередні часи) [285, с. 92]. На думку В. Б. Авер'янова, глибинний сенс цієї зміни полягає у тому, щоб місце домінуючої ідеології «панування» держави над людиною посіла протилежна – ідеологія «служіння» держави інтересам людини [287, с. 147]. З цього випливає, що держава існує для блага людини й вона у своїй діяльності має бути обмежена правами і свободами людини й тому цей базовий і стрижневий принцип пріоритету прав людини стосовно держави, обмеження всевладдя держави правами людини – найбільша загальнолюдська цінність, яка сформована в процесі боротьби за свободу і характерна для всіх цивілізованих держав [128, с. 236]. Але, як наголошує Н. Г. Шукліна, суспільний розвиток висуває і висуватиме в майбутньому нові проблеми, які

вимагатимуть коригування параметрів взаємовідносин «людина-держава» [19, с. 15].

Не менш важливим моментом є те, що Конституція України не тільки обмежила вплив держави на встановлені права і свободи людини і громадянина, але й докорінно змінила роль і відповідальність самої держави та її органів перед людиною за свою діяльність. Тобто державна влада в демократичній країні – це аж ніяк не тільки реалізація правомочностей, що зобов'язують громадян, а й виконання державними органами чітко визначених обов'язків перед громадянами, за що ці органи, їх посадові особи мають нести чітко визначену юридичну відповідальність [288, с. 149]. При цьому слід зазначити, що особливістю цієї відповідальності є те, що вона може застосовуватись за умов, коли норми права взагалі не порушуються.

У науці конституційного права поширеною є класифікація конституційно-правової відповідальності держави перед людиною на «перспективну» (позитивну) та «ретроспективну» (негативну) [289, с. 31]. Як стверджує А. Червяцова, позитивна юридична відповідальність настає з моменту отримання державними органами та посадовими особами державно-владних повноважень та розглядається як етап оцінки, внаслідок якої може настати одна із форм відповідальності ретроспективної; ретроспективна конституційна відповідальність для зазначених вище суб'єктів настає лише в тому випадку, якщо не спрацював механізм позитивної відповідальності [290, с. 95]. Перспективна відповідальність полягає в тому, що держава має створювати різноманітні умови, які необхідні для здійснення прав і свобод людини і які відображені в тих конституційних приписах, в яких зафіксовано що: 1) держава гарантує (ч. 3 ст. 10; ч. 4 ст. 15; ч. 2 ст. 22; ч. 3 ст. 25; ч. 1 ст. 30; ст. 31; ч. 4 ст. 32; ч. 1 ст. 33; ч. 1 ст. 34; ч. 2, 6 ст. 43; ч. 2 ст. 46; ч. 2 ст. 50; ч. 5 ст. 53; ч. 1 ст. 54; ч. 2 ст. 55; ч. 1 ст. 57); 2) держава забезпечує (ч. 2 ст. 10; ч. 4 ст. 13; ч. 5 ст. 17; ч. 3 ст. 24; ч. 3 ст. 42; ч. 2 ст. 45; ч. 1 ст. 46; ч. 2 ст. 49; ч. 3 ст. 53; ч. 5 ст. 54; п. 2 ст. 116); 3) держава створює умови (ч. 2 ст. 43; ч. 1 ст. 47; ч. 2 ст. 49); 4) держава дбає (ст. 12; ч. 4 ст. 49); 5) держава сприяє (ч. 4 ст. 10; ст. 11; ч. 3 ст. 49; ч. 3 ст. 54); 6) держава заохочує (ч. 3 ст. 52) [239]. А ретроспективна відповідальність полягає в тому, що держава зобов'язана відшкодувати матеріальні чи моральні збитки, що спричинені порушенням прав і свобод людини внаслідок прийняття незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Можливість такої відповідальності передбачена в ч. 5 ст. 41, ст. 56, ч. 4 ст. 62, ч. 3 ст. 152

Конституції України [239]. При цьому, як зазначає Н. М. Оніщенко, не слід ототожнювати юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом та юридичну відповідальність конкретного посадовця або державного органу за незаконні дії або рішення. По-перше, різний зміст цих видів відповідальності. По-друге, держава стає суб'єктом відповідальності тільки в конкретних правовідносинах з участю приватної особи, права якої порушені, у решті випадків держава виступає як інстанція відповідальності, перед якою несе відповідальність посадовець або державний орган. По-третє, держава як суб'єкт відповідальності, як публічний суб'єкт, несе відповідальність не за власні дії, а за рішення своїх органів або посадовців, тоді як державні органи та їх посадовці за своєю природою є публічним суб'єктом, у правовідносинах відповідальності перед особою втрачають свою публічність і виступають як особи, що не виконали свої службові обов'язки [291, с. 53].

Також слід підкреслити, що в правовідносинах «людина–держава» відповідальність має взаємний характер, тобто людина теж відповідає перед державою, про що йдеться в ст. ст. 65, 67, 68 Конституції України.

Отже, розкриваючи значущість конституційного припису про те, що людина є найвищою соціальною цінністю, слід наголосити, що в реальній дійсності цього не сталося. І цей факт є закономірним, визначуваний як попередньою історією нашої держави, так і складною ситуацією, яка склалась у сучасній Україні. Тому вирішення цього надзвичайно важливого завдання (формування поваги до людини та її прав і свобод) можливе лише в результаті зусиль всього суспільства та держави, пов'язаних з подоланням як спадщини минулого, так і тих помилок і прорахунків, які були допущені за часи незалежності України.

З першого принципу логічно випливає наступний принцип – невід'ємності, невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, який знайшов своє чітке втілення в ст. 21 Конституції України [239]. Уперше цей принцип був сформульований Т. Джефферсоном у Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки від 4 червня 1776 р., а потім проголошено у відомій французькій Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р., у п. 2 якої записано, що «метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини» [45, с. 11]. Саме з тих часів ідея природних і невід'ємних прав людини ввійшла до цінностей світової цивілізації та знайшла своє відображення в багатьох сучасних міжнародно-правових актах про права людини. При цьому необхідно звернути увагу на те, що чинна Конституція України не застосовує термін «природні» щодо прав і

свобод людини. Але вже в перших статтях другого розділу закріплені норми (наприклад, право на життя), які надані людині від народження і тим самим мають природний характер.

У Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права закріплено два надзвичайно близьких за змістом терміни: «невід'ємність» та «невідчужуваність», які мають відмінне значення. Як зауважує С. П. Добрянський, права невід'ємні в тому сенсі, що вони є докорінними якостями, іманентними людині як суб'єкту життєдіяльності [292, с. 34], тоді як невідчужуваність прав – це їх незалежність від нагляду держави і будь-яких інших осіб чи соціальних спільнот, і відповідно – неможливість перетворювати права людини на об'єкт дарування, відображення, позбавлення [293, с. 7]. Тобто термін «невід'ємність» відсилає до природи цих прав, адже право є невід'ємним не тому, що його не може відняти держава, а тому, що воно вкорінене в самій людській природі, а, кажучи про невідчужуваність прав людини, мається на увазі сфера стосунків між урядом (державою) та громадянином [128, с. 35].

Слід зазначити, що аналізований принцип хоча й не закріплює конкретні права людини, але він надзвичайно важливий як для конституційного права в цілому, так і для інституту прав людини зокрема. І тому цей принцип представлено в сучасних національних конституціях держав континентальної Європи схожими (синонімічними) конструкціями, а саме: права і свободи людини непорушні (п. 1 ст. 10 Конституції Іспанії, ч. 2 ст. 6 Конституції Чорногорії); права і свободи людини невід'ємні (ст. 2 Конституції Італії); права і свободи людини невідчужувані (п. 2 ст. 17 Конституції Росії); права і свободи людини природні (п. 3 ст. 11 Конституції Люксембургу, ст. 18 Конституції Литви); права і свободи людини невідчужувані та непорушні (п. 2 ст. 1 Основного Закону Німеччини, ст. 12 Конституції Туреччини, п. 1 § 8 Конституції Угорщини, ст. 21 Конституції України); права і свободи людини фундаментальні та непорушні (п. 2 ст. 25 Конституції Греції); права і свободи людини природні та невід'ємні (ст. 30 Конституції Польщі, п. 2 Французької Декларації прав людини і громадянина); права і свободи людини невідчужувані, обов'язкові та непорушні (п. 1 ст. 15 Конституції Албанії); права і свободи людини фундаментальні, непорушні та невід'ємні (преамбула та ст. 4 Конституції Андорри); права і свободи людини недоторканні, непорушні та невідчужувані (п. 1 ст. 24 Конституції Азербайджану); права і свободи людини невід'ємні, невідчужувані, не підлягають давнині та невідмінні

(п. 1 ст. 12 Конституції Словаччини, ст. 1 Конституції Чехії). Так, у ст. 30 Конституції Польщі зафіксовано, що «природна та невід'ємна гідність людини є джерелом свобод і прав людини» [212, с. 690], а в п. 1 ст. 24 Конституції Азербайджану, яка має назву «Основний принцип прав і свобод людини і громадянина», зазначено, що «кожен з моменту народження володіє недоторканими, непорушними та невідчужуваними правами і свободами» [10, с. 30].

Отже, незважаючи на розмаїття термінологічних конструкцій зазначених норм, це означає, що права і свободи людини є невідчужуваними та належать кожному від народження і по праву народження та не потребують дозволу чи схвалення з боку будь-кого, у тому числі й держави. І тому не зайвим буде вказати на те, що належність людині її основних прав від народження визнана багатьма демократичними державами й закріплена в низці конституцій та міжнародно-правових актів. Наприклад, у п.1 ст.6 Конституції Болгарії зазначено, що «всі люди народжуються рівними в гідності й у правах» [231, с. 395], у ст. 14 Конституції Грузії – «усі люди від народження вільні та рівні перед законом» [10, с. 167], а в п. 2 ст. 17 Конституції Росії зазначено, що «основні права і свободи людини невідчужувані та належать кожному від народження» [10, с. 342]. Саме тому, що такі права і свободи має кожна людська істота за народженням, вони належать особі – а не якій-небудь суспільній групі.

Як зазначає К. К. Гасанов, невідчужуваність основних прав – це відсутність у будь-кого права позбавити людину основних можливостей життєдіяльності, які випливають із її індивідуальної природи; це такий стан основного права людини, який характеризується непорушністю його сутності та абсолютного значення особистості, гарантованістю процесів реалізації права та правового захисту людини [281, с. 19]. Ці права, як загально визначені у світі стандарти можливої поведінки людини, визнаються суспільством і державою як факт. І обов'язок кожної держави визнати ці права, закріпити їх у нормах позитивного права, насамперед у конституції, охороняти та захищати всіма засобами. Але при цьому слід зауважити, що не всі права людини належать їй у зв'язку з фактом народження, а потребують ще наявності інших, законних підстав (наприклад, право на приватну власність, право на соціальне забезпечення тощо).

Сучасні конституції демократичних держав, а також конституційно-правова доктрина та судова практика акцентують увагу на непорушності прав і свобод людини, що передбачає неможливість зменшення змісту та обсягу того

чи іншого права, а також здатність поставити поведінку людини, спрямовану на реалізацію відповідного права, у будь-яке неправове русло. На думку П. М. Рабіновича, з поняттям невідчужуваності та непорушності прав людини тісно пов'язані (але нетотожні їм) неприпустимість їх скасування та обмеження [285, с. 106]. У загальному вигляді про це йдеться в ч. 2 та ч. 3 ст. 22 Конституції України: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [239]. Це положення доповнюється ч. 3 ст. 57 Конституції України, в якій зазначено, що «закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» [239].

Варто наголосити, що скасування конституційних прав і свобод становить найгірший різновид їх порушення. І тому окрему заборону щодо скасування чи обмеження саме конституційних прав і свобод людини і громадянина прямо передбачено в ч. 1 ст. 157 Конституції України [239]. При цьому офіційне тлумачення понять «зміст» і «обсяг» прав людини міститься в Рішенні Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. №5-рп/2005. У мотивувальній частині даного рішення єдиний орган конституційної юрисдикції зазначив, що «у традиційному розумінні діяльності визначальними поняттями змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їхня сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними» [294]. Тобто звуження змісту стосується якісної характеристики відповідного права, а звуження обсягу – його кількісної характеристики.

Отже, коментоване положення принципово забороняє законодавцю погіршувати становище людини в суспільстві шляхом обмеження її прав і свобод. У той же час, системний аналіз положень норм Конституції України дає підстави стверджувати, що сама Конституція вже заклала можливість обмеження за допомогою закону багатьох прав людини за наявності певних підстав. Ці обмеження можуть бути постійно діючими (наприклад, права людини і громадянина, які передбачені ч. 3 ст. 30, ч. 3 ст. 34, ч. 2 ст. 35, ч. 1 ст. 36, ч. 2 ст. 39 Конституції України) та тимчасовими, зумовленими умовами воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 64 Конституції України). Останнє конституційне положення має загальний характер, оскільки воно може

застосовуватися для обмеження значної групи прав і свобод. Але цей принцип має свої особливості: по-перше, він дозволяє встановлювати лише «окремі обмеження прав і свобод». Наприклад, у ч. 3 ст. 13 Конституції України зафіксовано, що «власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству», а в ч. 4 ст. 41 підкреслюється непорушність приватної власності. Разом з тим, у ч. 5 цієї статті встановлюється можливість примусового відчуження об'єктів права приватної власності. При цьому примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного або надзвичайного стану. Тобто положення ч. 3 ст. 13 Конституції України деталізується в ч. 7 ст. 41 у такий спосіб: «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [239]; по-друге, має бути зазначений «строк дії цих обмежень»; і по-третє, у ньому чітко окреслено ті права і свободи (ст. ст. 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України), які навіть за наявності однієї з вказаних вище підстав не можуть бути обмежені.

Таким чином, визначення обсягу і меж дії прав і свобод є найскладнішою проблемою юридичної системи. Встановлені на підставі конституційних норм (зокрема конституцій Бельгії, Білорусі, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Норвегії, Португалії, Росії, Туреччини, України, Хорватії) обмеження виступають показником ступеня свободи й захищеності особи, відповідності правових обмежень принципам правової держави [295, с. 135].

До речі, відомі «Сиракузькі принципи про положення щодо обмеження та зменшення прав» у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (Італія, 1984 р.), хоча не є міжнародним договором, разом з тим, вони не тільки будуються на міжнародній практиці та міжнародному праві, а й відображають стан правової доктрини, які викладені в такий спосіб: 1) ніякі обмеження або підстави для застосування їх щодо прав, які гарантовані Пактом, недопустимі, крім тих, що містяться в самому Пакті; 2) ступінь обмеження, передбаченого в Пакті, не повинна тлумачитися таким чином, щоб погрожувати тим самим суті відповідного права; 3) усякі обмеження повинні тлумачитися в установлених межах і на користь відповідного права; 4) усякі обмеження повинні тлумачитися тільки в контексті того конкретного права, про яке йдеться; 5) усякі обмеження права, визнаного Пактом, повинно бути передбачені в законі та повинні відповідати об'єкту та цілям Пакту; 6) ніякі обмеження, передбачені в Пакті, не повинні застосовуватися з іншою метою,

ніж тією, для якої вони запроваджені; 7) жодне обмеження не повинно застосовуватися безпідставно; 8) будь-яке обмеження повинно передбачати можливість оскарження та використання засобів судового захисту проти зловживання під час його застосування; 9) ніяке обмеження права, визначеного в Пакті, не повинно применшувати значення п. 1 ст. 2 Пакту; 10) якщо відповідно до Пакту обмеження «необхідно», то цей термін означає, що обмеження: а) базуються на одному з обґрунтованих обмежень, передбаченого відповідною статтею Пакту; б) викликано суспільною чи соціальною потребою; в) переслідує законну мету та д) пропорційний меті; 11) держава, яка застосовує обмеження, не повинна йти далі того, чим це потрібно для досягнення мети обмеження; 12) тягар доведення правомірності обмеження у використанні права, який гарантований Пактом, лежить на державі; 13) вимога, що закріплена в ст. 12 Пакту, про те, що будь-яке обмеження повинно бути сумісне з визнаними в Пакті іншими правами, які розповсюджуються на обмеження інших прав, передбачених Пактом; 14) обмеження Пакту не повинно тлумачитися як обмеження користування будь-яким іншим правом, що надається в більшому обсязі іншим міжнародним обов'язком держави; 15) жодне обмеження в користуванні правами людини не може бути встановлено, якщо це не передбачене внутрішнім законом загального використання, який сумісний з Пактом і є діючим під час застосування обмеження; 16) закони, які встановлюють обмеження на користування, не повинні бути невмотивованими чи незрозумілими; 17) правові норми, що обмежують користування правами людини, повинні бути чіткими та доступними кожному; 18) достатній захист та ефективні правові засоби повинні бути передбачені в законі проти незаконного застосування обмежень прав людини чи зловживання цими обмеженнями [274, с. 43–44].

Отже, аналізований принцип є основною ідеєю розділу II Конституції України, головним принципом конституційного права, а також інституту правового захисту людини. Без проголошення, закріплення та реалізації цього принципу не можна говорити не лише про невідчужуваність прав людини, але й про існування правової держави, в якій тільки й можливе послідовне здійснення всіх прав людини.

Конституція України не тільки закріплює невід'ємність загальноновизнаних прав людини, але й проголошує принцип рівності в правах і свободах та рівності перед законом. Як писав В. С. Нерсисянц, принцип абстрактної, формальної рівності суб'єктів, що виступають у ролі учасників певного кола відносин, фактично відмінних між собою, є основним принципом будь-якого

права, що виражає його специфіку, на відміну від усіх інших видів соціальних норм і типів соціальної регуляції [296, с. 22]. Про основоположне значення цього принципу свідчить те, що він знайшов широке відображення в низці важливих міжнародно-правових актів з прав людини (наприклад, у ст. 2 Статуту ООН, ст. ст. 2, 3, 12, 14, 23, 24, 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. ст. 2, 3, 7, 11, 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права тощо). Цю соціально-філософську засаду рівноправності всіх людей прямо зафіксовано в ст. 21 Конституції України «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» [239]. Аналогічне положення на конституційному рівні закріплено й у Бельгії (ст. ст. 10, 11), Болгарії (п. 1 ст. 6), Греції (ст. 4), Іспанії (ст. 14), Італії (ст. 3), Люксембургу (ст. 11), Нідерландах (ст. 1), Німеччині (ст. 3), Словаччині (п. 1 ст. 12), Фінляндії (п. 5), Франції (ст. 1), Чехії (ст. 1) та в інших країнах. Щодо принципу рівноправності громадян України, то він конкретизований у ч.1 та ч.2 ст.24 Конституції України, в якій встановлено, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [239]. Як зауважує Н. Г. Шукліна, саме в цьому положенні полягає сутність принципу рівноправ'я; наступні законодавчі варіації на тему про рівність тільки доповнюють цю сутність [19, с. 171]. Крім того, у цій статті виокремлено три основних аспекти аналізованого принципу: 1) рівність людини і громадянина в правах; 2) рівність людини і громадянина перед законом; 3) рівність прав жінки і чоловіка.

Досліджуючи категорію «рівність», варто наголосити, що це надзвичайно складне й багатоаспектне явище, яке можна розглядати в правовому, економічному, політичному, філософському та інших аспектах. Але, незважаючи на те, що поняття «рівність» і «рівноправність» тісно взаємопов'язані категорії, вони не є тотожними, рівність є ширшим поняттям за рівноправність й включає останню [297, с. 8].

Слід підреслити, що рівність людини і громадянина перед законом означає, що, по-перше, не повинні прийматися закони, в яких, встановлюючи права і свободи, застосовувався б різний підхід до різних людей чи груп населення (тобто, як зауважує К. Хессе, однакові обставини повинні бути врегульовані однаковим способом) [42, с. 215]; по-друге, приписи конституції та законів рівною мірою є обов'язковими для всіх його адресатів. Тобто рівність перед законом полягає в тому, що стосовно кожної особи йому

належить мати однакову силу впливу, незважаючи при цьому на існуючі індивідуальні відмінності між людьми. Так, в юридичній літературі наводиться приклад, коли Президент Сербії Борис Тадіч, перебуваючи на стадіоні під час зустрічі футбольної команди Сербії з іншою командою, на радість від того, що сербська команда виграла відбірковий матч і таким чином потрапила на чемпіонат світу з футболу, вирішив відсвяткувати цю перемогу і випив келих шампанського з друзями прямо на трибуні стадіону. Оскільки розпивати спиртні напої на стадіоні заборонено, його притягнули до адміністративної відповідальності. Маючи президентську недоторканність, він не ухилився від відповідальності, а сказав, що всі рівні перед судом, і він як звичайний громадянин теж повинен з'явитися в суд і відповісти за свій вчинок. Суд ухвалив сплатити адміністративний штраф у розмірі 5 тис. євро [19, с. 25–26]. Тобто держава і закон повинні однаково ставитися до кожної людини, не визнаючи при цьому привілеїв і не встановлюючи правообмежень.

Водночас слід звернути увагу на те, що національні конституції європейських держав неоднаково формулюють аналізований принцип – іноді у формі заборони дискримінації, іноді позитивно, а іноді поєднуючи позитивну та негативну форми. Наприклад, у ст. 29 Конституції Литви зазначено, що «перед законом, судом і іншими державними інститутами чи посадовими особами всі особи рівні. Не допускається обмеження прав людини та надання їй привілеїв залежно від її статі, раси, національності, мови, походження, віросповідання, переконань чи поглядів» [10, с. 559], а в ст. 3 Основного Закону Німеччини встановлено: «1. Усі люди рівні перед законом. 2 Чоловіки і жінки рівноправні ... 3. Нікому не може бути заподіяна шкода або віддано перевагу за ознаками статі, походження, раси, мови, місця народження і спорідненості, віросповідання, релігійних чи політичних поглядів ...» [11, с. 181–182]. Пояснюючи цю статтю, К. Хессе зауважив, що будь-якій державній владі заборонено використовувати чинне право в інтересах або на шкоду окремій особі. Правову рівність без вагань можна визначати як основну вимогу правової держави [42, с. 214–215].

Принцип рівності людини і громадянина знайшов своє відображення в більшості конституцій держав континентальної Європи, і, як правило, стосується кожної людини, що закріплено в конституціях Азербайджану, Албанії, Білорусі, Естонії, Польщі, Росії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Туреччини, Фінляндії і Хорватії – терміном «усі», а в конституціях Андорри, Вірменії, Грузії, Латвії, Німеччини, Чорногорії, Швейцарії – «усі люди». У той же час, у конституціях Бельгії, Греції, Іспанії, Люксембургу і Монако

застосовано терміни (відповідно бельгійці, греки, іспанці, люксембуржці, монегаски), які означають національну належність. При цьому слід наголосити, що в ст. 24 Конституції України, так само як і в конституціях Австрії (п. 1 ст. 7), Болгарії (п. 2 ст. 6), Італії (ч. 1 ст. 3), Ліхтенштейну (ч. 1 ст. 31), Македонії (ч. 2 ст. 9), Молдови (п. 2 ст. 16), Португалії (п. 1 ст. 8), Румунії (п. 1 ст. 16) і Франції (ст. 1), йдеться лише про громадян, коли в ч. 1 ст. 2 Загальної декларації прав людини – про кожну людину. На сьогодні населення України сповідує різні релігійні, політичні та інші погляди, має різне національне, соціальне походження та майновий стан, а також різні рідні мови тощо. І тому за такої багатоманітності неможливо робити для будь-кого які-небудь привілеї чи обмеження. Наприклад, у п. 1 ст. 16 Конституції Румунії встановлено, що «громадяни рівні перед законом і публічною владою без привілеїв і без дискримінації» [237, с. 65], у ст. 17 Конституції Монако – «монегаски рівні перед законом. Між ними не існує привілеїв» [212, с. 592], у ст. 4 Конституції Сан-Марино – «усі рівні перед законом незалежно від особистого, економічного, соціального, політичного та релігійного становища» [237, с. 101], а в ч. 2 ст. 17 Конституції Чорногорії зазначено що «усі люди рівні перед законом, незалежно від їх особливостей чи особистих властивостей» [243].

На жаль, цей принцип порушується в законодавстві України тому, що в реальному житті домінує дух корпоративності, діє багато нормативно установлених владою особливих прав-привілеїв, спеціальних правових режимів, різних правових винятків і пільг на користь окремих осіб, груп, професій, соціальних верств, територій тощо [298, с. 93], що сприймається суспільством неоднозначно і стає здебільшого предметом гострих соціально-політичних дискусій, а також суперечок і конфліктів. Як слушно зазначає з цього приводу О. А. Лукашева, збереження привілеїв і пільг – це незаконне поліпшення статусу одних за рахунок інших, що неминуче призводить до розколу суспільства [49, с. 97]. Але слід враховувати, що рівноправність та заборона дискримінації не означає, що держава не може встановлювати пільги, компенсації та інші форми допомоги, які потрібні для підтримки соціально незахищених або мало захищених категорій осіб, і відповідним категоріям населення (особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; ветеранам та інвалідам війни; учасникам АТО, самотнім матерям, багатодітним родинам тощо). Ці пільги є визнанням суспільством стандартів соціальної справедливості.

Характеризуючи принцип рівності, С. П. Погребняк зауважує, що слід вирізняти формальну та фактичну рівність, остання реалізується за допомогою

чотирьох взаємопов'язаних принципів: 1) принципу рівності перед законом; 2) принципу рівності перед судом; 3) принципу рівності прав і свобод людини і громадянина; 4) принципу рівності обов'язків людини і громадянина [299, с. 82]. При цьому варто наголосити, що конституційне право в правовій державі забезпечує тільки юридичну, формальну рівність між людьми. Тобто фактичної рівності між людьми немає й бути не може, оскільки всі відрізняються за своїми індивідуальними можливостями. І тому аналізований принцип юридично виправдовує фактичну нерівність між людьми. Як підкреслює А. З. Георгіца, люди не рівні за своїми фізичними і психічними можливостями, за рівнем життя, іншими характеристиками, тому ніяке право не в змозі зрівняти їх. Інакше кажучи, відмінності між людьми все ж існують і держава їх визнає [38, с. 104–105]. Наприклад, у ч. 2 ст. 43 Конституції України зазначено, що «... держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності» [239], але ці можливості не однакові для різних груп населення. Це зумовлено рівнем отриманої освіти, наявністю відповідної професії та роботи в населеному пункті, де проживає громадянин, суспільними потребами, що не завжди можуть збігатися з особистими прагненнями громадян та іншими обставинами.

Отже, цілком очевидно, що за допомогою конституційного права можна гарантувати саме правову рівність, тобто рівні права, свободи та обов'язки, а також забезпечення рівності всіх перед законом. У той же час реалізація принципу рівності в правах і свободах та рівності перед законом завжди була й нині залишається досить складною проблемою, оскільки від її інтерпретації та реалізації безпосередньо залежить правореалізаційна діяльність людини.

У сучасній конституційно-правовій практиці України вперше після тривалого попереднього періоду, коли конституційно-правове регулювання в нашій країні відзначалося декларативністю, «безсилістю» (значною мірою навіть фіктивністю) [20, с. 103], у ч. 3 ст. 8 Конституції України визнано що «норми Конституції України є нормами прямої дії» [239]. Тобто цитоване положення означає, що, по-перше, конституційна норма може реалізуватися як безпосередньо, тобто без будь-яких інших приписів, так і опосередковано, через акти поточного законодавства разом з їх приписами [300, с. 11]; по-друге, усі без винятку органи державної влади та їх посадові особи у своїй правозастосовчій діяльності повинні не просто орієнтуватися на конституційні норми, а приймати відповідні рішення безпосередньо на основі й за змістом цих норм. Тим самим було безпосередньо забезпечено праворегулятивний вплив Конституції як повноцінного нормативно-правового акта найвищої юридичної

сили, та принципово змінилась його роль і значення не тільки в правовій системі, а й у практичному житті.

Також слід звернути увагу й на те, що припис щодо прямої дії стосується саме норм Конституції, які згідно з п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 року можуть безпосередньо застосовуватись судом у разі: 1) коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом; 2) коли закон, який був чинним до введення у дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй; 3) коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України; 4) коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України [301].

Слід зауважити, що принцип безпосередньої дії норм про права і свободи людини в дещо інших формулюваннях закріплено і в деяких європейських державах. Так, у п. 1 ст. 18 Конституції Португалії встановлено, що «конституційні положення про права і свободи та їх гарантії є нормами прямої дії та обов'язкові для державних і приватних установ» [11, с. 524], у ч. 1 ст. 18 Конституції Сербії визначено, що «права людини й права меншин, гарантуються Конституцією, застосовуються безпосередньо» [242], у п. VI ст. 71 Конституції Азербайджану зафіксовано, що «на території Азербайджанської Республіки права і свободи людини і громадянина діють безпосередньо» [10, с. 43], у п. 2 ст. 8 Конституції Польщі – «приписи Конституції застосовуються безпосередньо ...» [212, с. 687], а в п. 3 ст. 1 Основного Закону Німеччини – «... основні права обов'язкові для законодавчої, виконавчої влади та правосуддя як безпосередньо діюче право» [11, с. 181].

Таким чином, аналізований принцип означає, що права і свободи реально належать людині незалежно від того, конкретизовані вони в чинному законодавстві чи ні, а також кожна людина може здійснювати свої права і свободи, а в разі їх порушення захищати їх усіма не забороненими законом способами, при цьому керуючись Конституцією та прямо посилаючись у суді на її норми.

Принцип гарантованості прав і свобод людини визначено в положеннях ч. 2 ст. 3 та ч. 2 ст. 22 Конституції України, відповідно до яких «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» та

«конституційні права і свободи гарантуються ...» [239]. Тобто суб'єктом, який насамперед гарантує права і свободи людини і громадянина, є держава. Крім того, цей принцип отримує правовий відбиток у різних формах – і як загальна засада реалізації усього обсягу прав і свобод особи, і як конкретні гарантії кожного права і кожної свободи зокрема [302, с. 241].

Гарантованість прав і свобод людини означає встановлення на конституційному рівні їхніх гарантій, під якими О. Ф. Скакун розуміє систему соціально-економічних, моральних, політичних та юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону й надійний захист [36, с. 202]. В юридичній науці традиційно гарантії прийнято поділяти на загальносоціальні та спеціальні (юридичні). До останніх належать встановлені державою юридичні норми, які спеціально спрямовані на забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Поняття гарантування прав людини є дуже поширеним як у Конституції України, так і у відповідних міжнародно-правових актах, зокрема в ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, за результатами доктринального тлумачення положень Конституції України можна впевнено стверджувати, що в її тексті закріплено 17 таких норм, в яких застосовано слово або словосполучення з терміном «гарантується». Наприклад, у Конституції України термін «гарантується» зафіксовано в ч. 2 ст. 14 та ч. 2 ст. 46; «гарантується в Україні» – у ч. 3 ст. 10; «гарантується Конституцією» – у ч. 3 ст. 8 та ч. 5 ст. 10; «держава гарантує» – у ч. 4 ст. 15 та ч. 2 ст. 43; «кожному гарантується» – у ч. 1 ст. 30, ст. 31, ч. 4 ст. 32, ч. 1 ст. 33, ч. 1 ст. 34, ч. 2 ст. 50, ч. 2 ст. 55, ч. 1 ст. 57; «громадянам гарантується» – у ч. 6 ст. 43, ч. 5 ст. 53, ч. 1 ст. 54, «виборцям гарантується» – у ч. 2 ст. 71 [239].

Незважаючи на те, що система юридичних гарантій, яка закріплена в Конституції України, хоча й відповідає загальноновизнаним світовим та європейським стандартам, але, на думку В. І. Чушенка і І. Я. Заяця, вона потребує певного доповнення. Насамперед, ідеться про положення гарантій соціально-економічних прав громадян, які б забезпечували реальність рівності всіх суб'єктів права перед законом [303, с. 139]. У зв'язку з цим, значний інтерес представляє формулювання гарантій прав і свобод, які закріплені в п. 3 ст. 53 Конституції Іспанії: «Визнання, повага й захист принципів, які перелічені в главі третій, повинно відображатися в поточному законодавстві, судовій практиці та в діяльності державних органів» [11, с. 382]. Тобто з цього положення випливає, що зазначені в главі третій норми не дають особі жодних підстав на звернення до суду за захистом побудованих на цих нормах претензій.

Наприклад, згідно з першим реченням ч. 1 ст. 47 Конституції Іспанії, – «усі іспанці мають право на упорядковане житло» [11, с. 380], але, звертаючись до суду, кожен іспанець повинен посилатися не на це положення Конституції, а на закон, який конкретизує це право. Тобто проголошення в деяких конституціях європейських держав соціально-економічної рівності має за мету лише пом'якшити фактичну нерівність між людьми шляхом перерозподілу доходів і розвитку державних інститутів соціальної допомоги.

Про гарантованість прав і свобод людини також ідеться в конституціях Андорри, Білорусі, Греції, Іспанії, Італії, Люксембургу, Португалії, Росії, Румунії, Чехії і Чорногорії. Наприклад, у п. 1 ст. 25 Конституції Греції зазначено, що «права людини як особистості та як члена суспільного цілого гарантуються державою, усі органи якої зобов'язані забезпечувати безперешкодне здійснення цих прав» [11, с. 255], у п. 1 ст. 17 Конституції Росії закріплено, що «у Російській Федерації визнаються й гарантуються права і свободи людини і громадянина згідно із загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права та відповідно до цієї Конституції» [10, с. 342], у п. 1 ст. 3 Конституції Чехії – «основні права і свободи гарантуються всім ...» [237, с. 520], а в ч. 1 ст. 6 Конституції Чорногорії записано, що «Чорногорія гарантує та захищає права і свободи» [243].

Слід зазначити, що деякі права людини, а в Конституції Іспанії навіть передбачена спеціальна глава четверта, яка має назву «Про гарантії основних свобод і прав» [11, с. 381–382], гарантувались частіше, ніж інші. Наприклад, право на справедливий судовий розгляд закріплено в 91% конституцій, прийнятих з 1949 до 1975 років, право на свободу вираження переконань – у 87%, право на особисту свободу – у 65%, право не бути підданим катуванню або жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню – у 53%, а право на рівний доступ до державної служби – у 30% [45, с. 13]. Але обов'язок будь-якої держави, у тому числі й України, не тільки проголошувати на конституційному рівні права і свободи, а й піклуватися про їх здійснення. Про важливість наявності умов для реалізації прав і свобод, що можуть бути забезпечені надійною системою гарантій наголошує й Ю. С. Шемшученко [304, с. 41].

Таким чином, вказані принципи відіграють основоположну роль у конституційному праві, а також є основними принципами глави II Конституції України та інституту правового захисту людини. Будучи закріпленими в Конституції України, ці принципи, по-перше, кожен з них має самостійний характер, відбиває певні суттєві властивості прав і свобод людини і внаслідок

цього можуть розглядатися незалежно від інших принципів; по-друге, у зв'язку з тим, що ці принципи виражають суттєві властивості одного й того ж явища (права і свободи людини), то їх доцільно розглядати в єдності; по-третє, при аналізі одного принципу необхідно обов'язково всебічно враховувати дію інших принципів; по-четверте, ці принципи набувають регулятивного значення, впливають на правову поведінку людей та їх правосвідомість; по-п'яте, ці принципи виступають відправними основами для подальшого розвитку законодавчої та правозастосовчої діяльності; по-шосте, ці принципи є безпосередньою підставою для прийняття судових рішень у випадку прогалин у законі чи під час тлумачення окремих норм. Тобто без проголошення, закріплення та реалізації аналізованих принципів не можна говорити про існування правової держави, в якій тільки й можливо послідовно здійснювати всі права і свободи людини.

Отже, незважаючи на вплив глобалізаційних процесів щодо зміни сучасної системи джерел континентального права, Конституція й дотепер залишається найбільш затребуваним його джерелом. При цьому зростає її значимість, розширюється зміст та обсяг конституційних норм, до яких належать ті, що закріплюють права і свободи людини і громадянина, а реальність цих норм не повинна пов'язуватися з наявністю або відсутністю спеціального акта, що стосується механізму реалізації зазначеної групи конституційних норм. І тому можна констатувати, що роль Конституції як основного джерела правового регулювання прав людини в державах романо-германської системи права зумовлюється декількома фундаментальними чинниками: 1) характером регульованих нею суспільних відносин, які за своїм змістом є конституційними; 2) цілеспрямованим впливом на розвиток конституційного законодавства та всіх джерел права; 3) найвищою юридичною силою; 4) високим ступенем нормативного узагальнення; 5) прямою дією норм Основного Закону. Водночас зазначені чинники не вичерпують усіх напрямів розвитку правового регулювання джерел прав людини в контексті сучасних конституційних процесів і перспектив удосконалення положень норм Конституції України.

1.4. Теоретичні та практичні аспекти конституційної фіксації класифікації прав і свобод людини і громадянина

Проблематика прав людини є і надалі буде залишатися стрижневою в політичному та державно-правовому житті України. Проголошені в

конституціях України та державах континентальної Європи права і свободи людини і громадянина, звичайно, неоднакові й різняться від країни до країни. І тому важливе теоретико-методологічне та практичне значення для конституційної правотворчої та правозастосовчої діяльності має вирішення проблем класифікації (систематизації, структурування, групування, градація, поділ) прав людини. Класифікація представляє собою формальне відображення системи прав людини, теоретичну конструкцію, побудовану на нормативному закріпленні на конституційному рівні прав і свобод людини і громадянина.

Метою будь-якої класифікації є сприяння глибшому, всебічному розумінню, а отже, і вивченню прав і свобод громадян, з'ясуванню їх змістовної сутності. Крім того, необхідність класифікації конституційних прав і свобод зумовлена їх значною кількістю. При цьому О. В. Пушкіна пропонує розрізняти поняття «конституційна класифікація прав людини» та «класифікація конституційних прав людини», які хоча й взаємопов'язані між собою, але передбачають два відмінні способи розкриття власного змісту. Класифікація конституційних прав намагається продемонструвати всі можливі підходи до класифікації тих прав, які закріплено та передбачено конституцією тієї або іншої держави. У той же час конституційна класифікація прав людини звертається лише до тих класифікаційних моделей, які безпосередньо або опосередковано передбачаються текстом конституції [305, с. 9]. На нашу думку, класифікацію слід визначити як поділ обсягу поняття на види, групи на підставі певної ознаки та властивості. Водночас з позиції структурного підходу важливим є вирішення двох завдань: розподіл прав і свобод людини і громадянина за певними групами і черговість їх розміщення в тексті конституції.

З моменту появи ідеї природних прав людини пропонувалися різні їх наукові класифікації, у зв'язку з цим можна згадати класифікації прав особи Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. С. Мілля, Л. Дюгі, Ж. Єсмена, Г. Єллінека, Є. Тарановського, М. Драгоманова, М. М. Ковалевського та інших учених. Підкреслюючи важливість і необхідність наукової класифікації прав і свобод людини і громадянина, Д. Л. Златопольський виділяв дві визначальні обставини: по-перше, це саме значення інституту конституційних прав і свобод; по-друге, достатньо велика кількість прав, свобод і обов'язків у кожній державі, їх різноманітність і зв'язок один з одним, а також їх взаємовплив у процесі державно-правової практики [306, с. 147].

Залежно від рівня наукового розроблення, обраного критерію та особливостей бачення, склалася історична послідовність розвитку класифікації

прав людини: від простого поділу на довільно виокремлені компоненти до пропозицій складних систем взаємопов'язаних прав людини. Варто наголосити, що в юридичній науці загалом сприймаються загальнофілософські уявлення про класифікацію суспільних явищ, засновані на їх аналізі та синтезі. Під класифікацією (від лат. «classis» – розряд, клас і «fasio» – роблю, розкладаю) правознавці традиційно розуміють систему субпідрядних і взаємоузгоджених понять (класів, об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовуються як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів [273, с. 357]. Класифікація – це також розбивання множин будь-яких об'єктів (елементів) на групи (підмножини). Кожна група, у свою чергу, може бути поділена аналогічним чином на підмножини [307, с. 283–284]. Класифікація, на думку Л. Д. Воеводіна, будучи окремим питанням загального вчення про права людини, водночас чітко відбиває методологічний підхід до всієї проблеми в цілому. Цю обставину слід постійно тримати в полі зору, розглядаючи запропоновані в літературі класифікації [308, с. 211].

Враховуючи зазначене, ми вважаємо, що класифікація прав і свобод людини і громадянина – це складний теоретико-методологічний процес, зміст якого полягає у виявленні критеріїв класифікації прав людини та їх поділ на окремі самостійні групи з метою їх подальшої систематизації, вивчення та з'ясування змістовної сутності. При цьому варто наголосити, що розмежування окремих категорій прав можливе лише в межах єдиного комплексу – сукупності всіх прав і свобод людини і громадянина.

Слід зазначити, що свого практичного значення класифікація насамперед набуває при розробленні конституції будь-якої держави, оскільки вона здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу таких прав у конституції, а також диференційованому визначенню юридичних засобів їх охорони та захисту. Крім того, класифікація повинна бути побудована на системному підході, що дозволяє не лише формально виокремити конкретні права і свободи, а й допомагає з'ясувати їх сутність. У зв'язку з цим, не можна погодитись з твердженням С. П. Головатого, що «усталена практика «класифікувати» увесь комплекс того, що найчастіше позначається як «права, свободи та обов'язки людини і громадянина», є надто непродуктивною, якщо не сказати – вочевидь шкідливою. Це якраз вона створює додаткові перешкоди для пізнання правдивої сутності людських прав». Хоча при цьому учений неодноразово наголошував, що Венеційська Комісія ще на стадії обговорення проекту нової Конституції України рекомендувала «класифікувати та систематизувати» розділ II Конституції України. І далі науковець зауважує, що

висновки та рекомендації Венеційської Комісії в цьому питанні донині аж ніяк не втратять своєї актуальності, доки відповідна частина українського основоположного закону (розділ II Конституції України – прим. авт.) не буде перероблена на їх основі [272, с. 15, 17, 46].

Отже, доцільність використання класифікації як одного з важливих прийомів дослідження прав людини широко визнається в юридичній науці. І тому нами під час дослідження буде застосовано три основні методологічні підходи щодо зазначеної проблематики: 1) інтернаціонально-нормативний, тобто зафіксований у міжнародно-правових актах; 2) національно-нормативний, тобто закріплений у конституціях держав континентальної Європи; 3) концептуально-авторський, який представлений у наукових працях вітчизняних і зарубіжних теоретиків конституційного права.

У вітчизняній правовій доктрині зазначена проблематика не залишається поза увагою вчених-правознавців, про що свідчать численні дослідження, які присвячені класифікації прав людини, і зокрема критеріям цієї класифікації. Але, незважаючи на те, що європейська та вітчизняна конституційна теорія і практика прав людини виробила багато різноманітних класифікаційних критеріїв, що дозволяють скласти досить повне уявлення про всю палітру прав людини, каталог яких на сучасному етапі містить понад 150 найменувань [38, с. 86], варто наголосити, що в юридичній науці й дотепер немає єдності в поглядах учених стосовно вибору критеріїв класифікації прав людини, покладених в їх основу. Ми підтримуємо думку про те, що всі критерії мають відповідати певним вимогам, а саме: а) мати якісний характер; б) бути суспільно значущими; в) бути наявними в кожному розділі класифікації; г) сприяти виявленню особливостей кожної групи та кожного виду; д) відповідати основам, за якими здійснюється класифікація; е) при появі в майбутньому будь-якого нового права чи свободи їм вже виділено місце в певній групі чи підгрупі даної класифікації [309, с. 95]. Усього, за підрахунками Д. І. Луковської, в юридичній літературі налічується понад 10 критеріїв [310, с. 2]. Але більшість сучасних дослідників, зокрема професор Сіднейського університету, президент Міжнародної асоціації правової та соціальної філософії А. Сун-Тай, констатує, що й нині не знайдено достатніх універсальних та загально визнаних критеріїв такої типології [311, с. 261].

Загально відомо, що за основу класифікації будь-яких правових явищ, у тому числі прав людини, обираються певні критерії. У перекладі з грецької мови термін «критерій» означає: мірило для визначення, оцінки предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації [312, с. 305]. Тобто критерій

класифікації прав людини – це визначальна кваліфікуюча ознака, що дає змогу розмежувати права людини між собою, а саме: за предметом, за суб'єктами; за походженнями, за віковою приналежністю, за статевою приналежністю [313, с. 127]; за значенням для їх носія, за характером і способом здійснення, за суб'єктивним складом здійснення, за ступенем абсолютизації [55, с. 24]; за сферами життєдіяльності, за характером зв'язку особи і держави, за джерелами закріплення, за функціональною спрямованістю, за характером і формою здійснення, за ступенем важливості для індивіда, за можливістю та характером правообмеження [309, с. 96–97]; за суб'єктами, за видом суб'єкта, за генезою, за характером утворення, за черговістю їх включення до конституції, за ступенем абсолютизації, за змістом [314, с. 110–111]; за ступенем спільності прав, їх носіями, сферами розповсюдження, можливостями здійснення, часом актуалізації, формами нормативного втілення, процедурами захисту, способами гарантованості, витраченим механізмам [315, с. 36–37] тощо.

Так, наприклад, П. М. Рабіновичем ще в 1995 р. було обґрунтовано доцільність застосування запропонованої ним дещо нетрадиційної класифікації прав і свобод людини, яка, на наш погляд, відбиває суб'єктивну думку автора. Підставою (критерієм) цієї класифікації послуговували різні види (групи, комплекси) індивідуальних потреб, які задовольняються за допомогою здійснення, використання певних прав. З огляду на зазначений критерій, ученим було виділено: 1) фізичні права (або, за іншою термінологією, життєві, вітальні чи соматичні), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини в забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку; 2) особистісні права, здійснення яких задовольняє потреби людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її як особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей; 3) культурні права, реалізація яких задовольняє потреби людини в доступі до культурних надбань свого народу та інших народів (зокрема в здобутті знань), в її самореалізації шляхом створення нею різноманітних цінностей культури; 4) економічні права, здійснення яких задовольняє потреби людини в її індивідуальній самореалізації в господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ, у наданні послуг або в підприємництві; 5) політичні права, які задовольняють потреби людини у визначенні загальних соціальних умов її індивідуального існування й розвитку через її участь в управлінні суспільством (його осередками, об'єднаннями) і державою [316, с. 21–22; 317, с. 19; 20, с. 10–11]. Тобто названа класифікаційна модель може бути визначена загальним

поняттям «потребового підходу», який, за словами П. М. Рабіновича, можна стисло, як квінтесенцію, відобразити в такому твердженні: будь-яке право людини – це право на задоволення певних її потреб [318, с. 8]. Але, на думку С. П. Головатого, така класифікація є «дуже показовим прикладом явної шкідливості ...» [272, с. 52].

Отже, крім вищевикладених критеріїв класифікації прав людини, що мають досить умовний характер, залежно від розуміння проблеми і завдань, які стоять перед конкретним дослідженням, їх номенклатура може вдосконалюватися або наповнюватися іншими критеріями. У зв'язку з цим, обрання чітких, єдиних критеріїв, що становлять основу класифікації, та їх перевірка на обґрунтованість є однією з актуальних проблем науки конституційного права.

Важливе значення для класифікації прав людини має позиція законодавця та правова доктрина, що склалася в тій чи іншій державі з приводу загального розуміння та обсягу прав і свобод людини. Тому деякі з критеріїв відображають офіційну класифікацію прав людини, тобто таку, яка передбачена міжнародно-правовими актами чи законодавчо закріпила на національному рівні поділ прав і свобод, інші – неофіційну (доктринальну) класифікацію, тобто таку, яка відображає зміст теоретико-методологічних напрацювань науковців у сфері дослідження прав людини та їх групування за видами.

Офіційна класифікація, а за визначенням Н. Г. Шукліної – міжнародна класифікація прав людини [19, с. 87], насамперед впливає з назв і змісту відомих міжнародно-правових актів з прав людини, таких як Загальна декларація прав людини, яка стала першим світовим документом, який зафіксував спадкову лінію ідеї невід'ємних і невідчужуваних природних прав людини та стала своєрідним еталоном у сфері прав людини для всіх народів і всіх держав, є базисом для численних міжнародних конвенцій та національних конституцій. Декларація, як така, не є юридично обов'язковим договором, проте вона відображає загальну домовленість народів світу і є зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства. Ми вважаємо, що для такого твердження є всі підстави, оскільки більшість положень Декларації ввійшли й отримали свій подальший розвиток у конституціях багатьох держав, а також на них спираються міжнародні організації при прийнятті своїх резолюцій. Наприклад, у п. 2 ст. 10 Конституції Іспанії зазначено: «норми, що пов'язані з основними правами та обов'язками, які закріплені в Конституції, відповідають Загальній декларації прав людини, міжнародним договорам і угодам з цих питань, ратифіковані Іспанією» [11, с. 373], у п. 1 ст. 4 Конституції Молдови –

«конституційні положення про права і свободи людини тлумачаться та застосовуються відповідно до Загальної декларації прав людини ...» [10, с. 290], а в ст. 5 Конституції Андорри закріплено, що «Загальна декларація прав людини інтегрована в андоррський юридичний порядок» [231, с. 228]. Як слушно зауважив з цього приводу В. Ф. Погорілко, це рельєфно помітно, зокрема в конституціях країн Східної Європи та держав з-поміж колишніх союзних республік Союзу РСР [319, с. 8].

Юридично обов'язковими документами для будь-якої держави, у тому числі і для України, є також Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейська соціальна хартія (переглянута) тощо. Наприклад, у п. 2 ст. II Конституції Боснії і Герцеговини, яка має назву «Права людини і основні свободи» встановлено, що «права і свободи, які закріплені в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколах до неї, мають чинність у Боснії і Герцеговині. Вони мають переважну силу відносно всіх інших норм права» [231, с. 437].

В юридичній науці прийняття цих документів, які об'єднуються доктринальною назвою Міжнародний білль прав людини, розцінюється, за словами Д. З. Мутагірова, як «змістовна основа» міжнародно-правового оформлення прав і свобод [320, с. 84] і це є цілком слушно, як важливий крок уперед у сфері прав людини. У них встановлені загальноправові стандарти прав і свобод людини, що забезпечують їх нормальну життєдіяльність, та які визначають той рівень, нижче якого не може опускатися жодна держава. І тому всі країни-учасниці, що приєдналися до перелічених документів, зобов'язані привести своє конституційне законодавство відповідно до вимог, закріплених у них, а це, у свою чергу, надає пріоритет указаним міжнародно-правовим актам з прав людини над внутрішнім (національним) законодавством. При цьому варто наголосити, що Україна є стороною практично всіх багатосторонніх міжнародних і регіональних конвенцій у сфері прав людини і тому відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [239].

Згідно з міжнародно-правовими актами стосовно прав людини можна чітко окреслити видову класифікацію прав людини, а також назви відповідних груп цієї класифікації, з якою, до речі, не погоджується П. М. Рабінович, який вважає, що «видова класифікація прав людини, котра відображена в назвах

прийнятих 1966 року Міжнародних пактів про соціальні, економічні і культурні права, а також про права громадянські та політичні, хоча й була на той час значним кроком уперед, зараз уже навряд чи видається взірцевою, з огляду на досягнення суспільної науки, і не завжди здатна задовольняти правореалізаційну та правозахисну практику» [20, с. 10].

Однак, слід зауважити, що права і свободи в зазначених Пактах поділяються (і тим самим визнаються) на громадянські і політичні, з одного боку, і на економічні, соціальні і культурні – з іншого, які в своїй сукупності й утворюють систему прав людини. Сучасна структура прав людини базується насамперед на Загальній декларації прав людини, яка складається з преамбули та 30 статей і формулює загальні положення. Вона містить широкий перелік фундаментальних прав і свобод: громадянські (ст. ст. 3–19), політичні (ст. ст. 20–21), а також економічні, соціальні і культурні (ст. ст. 22–28), при цьому не запроваджуючи ніякої ієрархії між ними [321, с. 50–51]. У такій послідовності наявна, на наш погляд, певна логіка.

Наприклад, усі колишні конституції радянської державності в Україні (1919, 1929, 1937, 1978 р. р.) базувались на марксистсько-ленінській доктрині та законодавчо закріплювали пануючу в юриспруденції ідею пріоритету держави над особою, бо в той час вважалося, що саме держава визначає обсяг прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Зазвичай, особа розглядалась з точки зору державних інтересів, а її природні невідчужувані права і свободи розглядались як «даровані державою». Особливо це виявилось в першій Конституції радянської України, яка була прийнята Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом Рад (ВУЦВК Рад) 14 березня 1919 р. і здебільшого лише повторювала Конституцію Російської Федерації 1918 р. та положення про основи державного устрою, проголошені в декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України в січні 1919 р., і яка, цілком зрозуміло, ґрунтувалась на концептуальних засадах марксистсько-ленінського вчення про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату.

Але таке становище не змінилося й після прийняття вищезгаданих міжнародно-правових актів з прав людини, учасницею яких була УРСР. Навіть Конституція Української РСР від 20 квітня 1978 р., яка вигідно відрізнялася від попередніх радянських конституцій як за структурою, так і за обсягом закріплених прав і свобод, не змінила практику вторинності прав і свобод особи. Згідно з офіційною радянською ідеологією соціально-економічні права вважались визначальними серед прав людини. Вони розглядались як «одне з головних завоювань соціалізму», як «предмет нашої гордості» тощо. Усі інші

права, насамперед громадянські і політичні, вважалися похідними від зазначених прав і, отже, фактично відсувались на другий план і тим самим їх перелік був істотно спрощений. Крім цього, Конституція УРСР 1978 р. поряд із закріпленням прав і свобод передбачала також закріплення широкого кола обов'язків, що було нетрадиційним на той час для конституцій більшості країн світу. Але, як відзначає Н. Г. Шукліна, «ми пішли б проти істини, якщо стверджували б, що за Радянську добу нічого не було зроблено для становлення інституту прав і свобод людини», і далі науковець підкреслює, «що навіть існування у цьому періоді «декоративних» громадянських і політичних прав ... як виявилось, мало величезне значення: люди звикли до самих ідей демократичних прав, непомітно зживалися з ними, що при сприятливих 90-х років ХХ ст. особливо відчутно вплинуло на політичне життя України» [19, с. 150].

І тільки Конституція України від 28 червня 1996 р., закріпивши нову концепцію прав людини, уперше, замість фрагментарного набору прав і свобод, визначила систему прав людини у всіх основних сферах, значно розширила коло конституційних прав і свобод, передбачивши низку нових прав і свобод (право на життя (ст. 27), на достатній життєвий рівень (ст. 48), на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України і повертатися в Україну (ст. 33), на інформацію (ст. 34), приватної власності (ст. 41), на підприємницьку діяльність (ст. 42), на страйк (ст. 44) тощо), та істотно збагатила зміст тих, які були закріплені в попередніх Конституціях України. Тобто під час розроблення нової Конституції України вітчизняний законодавець, відмежовуючись від скомпрометованих зверхніх підходів до феномену прав людини, що були складовою соціальної практики в колишньому СРСР, а також у країнах так званого соціалістичного табору, закріпив на першому місці громадянські і політичні права. Зараз права і свободи людини і громадянина розташовані в тій послідовності, як вони історично зароджувалися та розвивалися. Тим самим Конституція України імплементувала всі основні положення, які були закладені в авторитетних міжнародно-правових актах з прав людини, а також врахувала досягнення світової та національної наукової думки, конституційну практику європейських держав, ментальність українського народу та рівень розвитку суспільства і держави. Як зауважує С. П. Головатий, Україна – як новопостала демократія на теренах колишнього СРСР – вдалася до тієї самої практики, що й усі інші країни Центральної та Східної Європи, коли після падіння комуністичних

режимів були ухвалені нові чи оновлені конституції із закріпленням у них положень стосовно принципового переліку людських прав [272, с. 60].

Слід зазначити, що при цьому було визнано пріоритет прав і свобод людини над державою, тим самим нова конституція сприйняла філософію лібералізму та ідеологію ліберальної демократії, що склалася в західних країнах, і яка відмовлялась від інституціонального підходу, який приводив до придушення особистості, порушення свободи, означав примусове нав'язування людині соціалістичних цінностей, не визнавав елементарного права людини на свободу думки [322, с. 180]. Ще наприкінці XVII ст. Джон Локк обґрунтовуючи ліберальну концепцію щодо невідчужуваності природних прав людини, у своїй відомій праці «Два трактати про правління» вважав, що першими в природному порядку речей з'явилися права людини, а не держави [45, с. 9]. Тому Конституція України 1996 р. змінила сам характер відносин між людиною та державою (що є проявом її гуманістичної сутності): держава відтепер не «дарує» і не «надає» людині права і свободи, а визнає та захищає права, які в неї вже є. Тобто, як зазначає Б. С. Єбзєєв, права людини – не дар держави і не надані нею людині блага, а її атрибутивні властивості [323, с. 107]. Це знайшло своє відображення в положеннях двох статей Конституції України, у ст.21 закріплено, що «права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними», а в ч. 2 ст. 22 – «конституційні права і свободи гарантуються ...» [239].

Аналіз змісту і форми закріплення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в розділі II Конституції України дозволяє категорично стверджувати, що в ньому, по-перше, закріплена нова стосовно попередніх основних законів загальна концепція прав людини і громадянина, яка виступає як системоутворююча база для всього другого розділу Конституції; по-друге, майже всі статті цього розділу тією чи іншою мірою відбивають зміст і порядок розташування прав і свобод, аналогічний до того, який є характерним для універсальних міжнародно-правових актів у сфері прав людини насамперед для Загальної декларації прав людини. Наприклад, припис ст. 1 Декларації про те, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» має свій змістовний аналог у ст. 21 Конституції України; припис ст. 3 про те, що «кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність» відповідно в ст. ст. 27 та 29 Конституції; припис ст. 5 про те, що «ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання» – у ст. 28 Конституції; припис ст. 7 про те, що «всі люди рівні перед законом» – у ст. 24 Конституції;

припис ст. 12 про те, що «ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції ...» – у ст. ст. 30, 31, 32 Конституції тощо [324, с. 8–10; 239].

У конституціях багатьох європейських держав також відображені (часто дослівно) положення Загальної декларації прав людини [325, с. 25]. Ми вважаємо, що такий підхід не є випадковим, адже сучасне міжнародне право здійснює значний вплив на розвиток конституційно-правового регулювання держав світу, включаючи Україну. При цьому варто наголосити, що міжнародно-правові акти і національні конституції часто закріплюють по суті однакові за змістом права не в ідентичних формулюваннях, що породжує різні тлумачення з приводу наслідків [326, с. 161]. Крім цього, у тексті Конституції України закріплені положення, яких немає в міжнародно-правових актах. Але, незважаючи на це, як наголошує О. Ф. Фрицький, автори Конституції сприйняли «ритм» міжнародних документів про права людини, систему й послідовність викладу цих прав і свобод, а зазначені змістовні й навіть текстуальні збіги другого розділу Конституції України і головних міжнародних документів про права людини є позитивним явищем, що засвідчує спрямованість нашої держави на сприйняття та реалізацію міжнародних стандартів у відповідній сфері. І далі вчений констатує, що статті аналізованого розділу Конституції в цілому витримують логіку викладення, яку запроваджено в Загальній декларації [234, с. 186–187, 192]. Такої думки дотримуються В. М. Шаповал і С. Крижанівський, які вважають, що співвідношення між текстом другого розділу Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» і відповідними міжнародними документами має, як правило, саме змістовний, смисловий, семантичний характер. Із цього науковці роблять висновок, що це об'єктивне явище. Тим самим посвідчується націленість нашої держави на сприйняття та реалізацію міжнародних стандартів у відповідній сфері» [327, с. 11–12]. Водночас варто наголосити, що окремі положення другого розділу Конституції України порівняно з відповідними положеннями міжнародно-правових актів сформульовані більш актуально та юридично точно.

Таким чином, Конституція України, закріплюючи права і свободи людини і громадянина, не визначає їх поділу на конкретні групи, але передбачає певну послідовність викладення найважливіших і найістотніших сфер життєдіяльності людини, зокрема громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина. Подібний підхід,

на нашу думку, увійшов до наукового вжитку, встановився в юридичній науці і практиці та повністю відповідає сучасній теорії конституційного права. Наведена класифікація, як би хто не оцінював її обґрунтованість, на сьогодні має офіційний характер. До речі, такий поділ прав людини був здійснений під час прийняття Міжнародних пактів і, до того ж, став традиційним для світової юриспруденції, з нього виходять конституції багатьох держав, у тому числі Україна, а також численні міжнародні конвенції.

У той же час, указаний поділ прав і свобод не слід абсолютизувати або тим більше протиставляти один одному. Можливість виділити в межах усієї системи прав людини окремі її групи, не суперечить тезі щодо їх нерозривної єдності. Навпаки, систематизація та розмежування окремих категорій прав можливі лише в межах єдиного комплексу – сукупності всіх прав і свобод людини і громадянина. Про це йдеться в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, в яких знайшли відображення нерозривна єдність і взаємозалежність усіх груп прав і свобод людини і громадянина. У преамбулах обох Пактів відзначається, що згідно із Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само як і своїми громадянськими та політичними правами [324, с. 15, 39]. У зв'язку з цим, П. М. Рабінович пропонує включити до статті 21 Основного Закону України принципово важливе положення про єдність усіх груп конституційних прав і свобод людини [328, с. 68].

Враховуючи, що більшість європейських держав імплементували в національне законодавство міжнародно-правові акти з прав людини, то запропоновану цими документами класифікацію можна виправдано називати загальною для цих країн. Цю тезу підтверджує й проведення порівняльного та формально-юридичного аналізу безпосереднього та опосередкованого способів закріплення конституційної класифікації прав людини, які ще називають «прямим» і «непрямим» способом класифікації прав людини. Як зазначає А. Я. Азаров, у ряді сучасних конституцій відсутня чітка безпосередня класифікація прав людини [329, с. 33]. Найбільш чітким підходом до класифікації прав і свобод відрізняється Конституція Португалії, в якій правам людини присвячена частина I «Основні права та обов'язки», яка складається з трьох розділів і шести глав, у яких фактично шляхом фіксування їх окремих груп

класифікуються всі викладені в них права людини на підставі тих сфер, де вони реалізуються. Так, у главі 1 розділу II закріплені особисті права і свободи, у главі 2 – політичні права і свободи, у главі 1 розділу III – економічні права, у главі 2 та 3 цього розділу – відповідно соціальні та культурні права [11, с. 523–543]. У Конституції Македонії основні свободи і права людини і громадянина згруповані та виділені в окремі розділи «Громадянські і політичні свободи і права» та «Економічні, соціальні і культурні права». Схожий спосіб конституційного структурування прав людини застосовано в Албанії, Андоррі, Італії, Польщі, Словаччині, Туреччині, Хорватії, Чехії і Чорногорії. У той же час, конституції Азербайджану, Білорусі, Бельгії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Естонії, Латвії, Ліхтенштейну, Люксембургу, Монако, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Росії, Сан-Марино, Угорщини, України, Фінляндії і Швеції не містять безпосередньої вказівки на той критерій, згідно з яким класифікуються та групуються права і свободи людини і громадянина. Однак із зазначеного не можна робити висновок, що в Конституції України (та в інших конституціях, які належать до цієї групи) права людини подаються безсистемно і що в ній відсутня внутрішня структура, яка дозволяє класифікувати різні права [330, с. 10]. Наприклад, як зауважує з цього приводу І. І. Котляр, чинна Конституція Республіки Білорусь не дає чіткої класифікації прав і свобод людини. Разом з тим, «набір» прав і свобод відповідає загальноприйнятим стандартам і укладається в схему двох міжнародних пактів, прийнятих Організацією Об'єднаних Націй» [46, с. 37]. Таку саму точку зору висловлюють і А. Я. Азаров, В. Ройтер, К. Хюбнер, а також М. В. Баглай щодо чинної Конституції Росії [321, с. 33; 284, с. 164].

Отже, переважна більшість конституцій європейських держав містять спеціальні розділи, в яких зафіксовані права і свободи людини і громадянина, при цьому деякі з них мають свої особливості, зумовлені певними соціальними та історичними умовами.

Підставами для класифікації прав людини можуть бути різноманітні критерії, що є цілком закономірним, якщо враховувати об'ємність і складність системи прав людини. Але при цьому слід мати на увазі, що навіть найдосконаліша класифікація прав людини не виключає, а передбачає інші види класифікації, і тому будь-яка класифікація, в основі якої знаходяться науково обгрунтовані критерії та методи, має право на існування. Тобто кожна класифікаційна модель сприяє пізнанню й більш раціональному та ефективному використанню всієї системи прав людини, вдосконаленню

конституційного законодавства й розвитку механізмів їх реального перетворення в життя.

Не вдаючись до детального аналізу різних класифікаційних критеріїв конституційних прав і свобод людини і громадянина, які були предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, звернемо увагу лише на те, що з усіх критеріїв широко застосованим і найбільш обґрунтованим як у сучасній юридичній доктрині та чинному законодавстві України, так і в інших зарубіжних країнах, є їх поділ залежно від змісту і відповідно до основних сфер життєдіяльності індивіда, в яких реалізуються певні можливості людини, створюються гарантії для їх здійснення. Як зауважує А. Н. Кокотов, найбільше визнання отримала ідея розподілу прав і свобод на групи відповідно до найважливіших сфер життєдіяльності громадянина [331, с. 142], а, на думку О. Ф. Фрицького, такого роду класифікація є особливо важливою, бо вона показує межі охорони прав людини і громадянина в різних сферах. Критерієм тут є однорідність матеріального змісту прав, свобод та обов'язків і однотипність норм, що її закріплюють [234, с. 164].

Саме за означеним критерієм М. І. Абдулаєв [332, с. 179], М. В. Баглай [284, с. 164], А. З. Георгіца [38, с. 108–116], А. Д. Гусев, Я. С. Яскевич, Ю. Ю. Гафарова [333, с. 90], В. В. Кравченко [334, с. 144–145], Р. В. Єнгибарян [240, с. 140], Н. В. Мішина, В. А. Міхальов, В. А. Куранін, Д. Є. Волкова [335, с. 115–117], М. О. Нікіфорова [336, с. 282, 291, 302], О. В. Совгира, Н. Г. Шукліна [263, с. 140], Б. А. Страшун, В. В. Маклаков [261, с. 156], В. І. Чушенко, І. Я. Заяць [303, с. 167], В. М. Шаповал [266, с. 38] поділяють права людини на три групи: 1) особисті або громадянські; 2) політичні; 3) економічні, соціальні і культурні. Тобто ці автори об'єднують економічні, соціальні і культурні права в одну загальну групу, які, на думку О. В. Пушкіної, не слід ототожнювати або ж поєднувати в межах однієї групи [70, с. 30].

Водночас А. С. Автономов [337, с. 68–69], В. Ф. Годованець [338, с. 88–89], Е. П. Григоніс, В. П. Григоніс [339, с. 72], М. О. Дамірлі, Т. О. Анцупова [340, с. 79], Є. М. Ковешніков, М. Н. Марченко, Л. А. Стешенко [341, с. 109], Н. М. Оніщенко [342, с. 10–11], А. І. Хальота [343, с. 55] та деякі інші науковці збільшують загальну кількість груп прав людини до чотирьох, а саме: 1) особисті або громадянські; 2) політичні; 3) соціально-економічні; 4) культурні або соціально-культурні. При цьому слід наголосити, що вищезгадані вчені фактично інтегрують економічні права в єдиний блок із соціальними правами або взагалі об'єднують їх із соціальними правами не

лише за груповою ознакою, а й за назвою. Такий підхід, на нашу думку, є дискусійним з огляду на те, що він нівелює правову природу, зміст та індивідуальне родове і функціональне призначення названих прав. Адже кожна з цих груп (економічні і соціальні права) характеризуються специфічними суб'єктно-об'єктними параметрами, обумовлена різними, хоча й органічно пов'язаними, сферами життєдіяльності людини, засобами закріплення, механізмами реалізації та захисту тощо. Як зауважує А. Шайо, об'єднання соціальних і економічних прав в одну групу є не зовсім коректним, оскільки є відображенням соціальної зрівнялівки періоду державного соціалізму [344, с. 54]. Тому, на переконання Ю. М. Фролова, більш адекватним суспільно-правовим реаліям відповідатиме диференційований підхід до економічних і соціальних прав. І далі вчений слушно зазначає, що як із семантико-гносеологічних, так і юридично-технічних позицій бажано було б розмежувати блоки економічних і соціальних прав і свобод [345, с. 166]. Цієї ж думки дотримується й О. М. Гончаренко, яка наголошує, що економічні права як матеріальні права в економічній сфері становлять самостійну групу прав, яка за своєю сферою та змістом відрізняється від соціальних прав [346, с. 55–56]. Свою систему аргументів щодо необхідності виділення соціальних прав за суттю, змістом і формою в окрему самостійну групу прав людини пропонує Ж. М. Пустовіт [56, с. 48].

Отже, як стверджує О. В. Пушкіна, щодо такого поняття як соціально-економічні права людини, ми маємо достатні теоретико-наукові та нормативно-правові підстави для того, щоб говорити не про одну групу прав, а про дві [347, с. 116]. Погоджуючись з наведеними позиціями науковців, ми вважаємо, що як з позиції класифікації прав і свобод за сферами життєдіяльності людини, так і з погляду еволюціоністського підходу, економічні і соціальні права є самостійними групами прав і свобод людини і громадянина. Але тут було б доречно навести думку П. М. Рабіновича, який як альтернативу такому усталеному підходу щодо класифікації прав людини запропонував не виділяти соціальні права в окрему групу прав людини. При цьому науковець зауважує, що всі права людини є, у широкому сенсі, соціальними як за змістом, так і за засобами їх здійснення, оскільки вони об'єктивно зумовлені саме соціумом. З огляду на це, несоціальних прав людини, вочевидь, узагалі не існує [316, с. 21]. На думку А. Шмітта, некоректною є спроба ввести в одну групу соціально-економічних ще й культурні права [348, с. 19], які претендують на виокремлення їх з групи соціальних і економічних прав [349, с. 32; 350, с. 147–148].

Варто підкреслити, що «тричленна» та «чотиричленна» класифікація прав людини отримала відображення в конституціях деяких європейських держав, зокрема в Албанії, Андоррі, Італії, Польщі, Словаччині, Туреччині, Чехії, Чорногорії, хоча ці класифікаційні моделі не завжди сприяють встановленню відповідної групової належності окремих прав і свобод.

Але переважна більшість правознавців, незважаючи на те, що «п'ятичленна» класифікація, яка, за висловлюванням П. М. Рабіновича, не була застосована ані в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), ані в Хартії Європейського Союзу про основні права (2000) [316, с. 21], використовуючи традиційний конституційно-правовий підхід, поділяють права і свободи людини і громадянина саме на п'ять самостійних груп: 1) громадянські або особисті; 2) політичні; 3) економічні; 4) соціальні; 5) культурні. При цьому А. Я. Азаров, В. Ройтер, К. Хюбнер [321, с. 48], С. В. Бахін [351, с. 44], Ю. М. Бисага, М. М. Палінчак, Д. М. Белов, М. М. Данканич [352, с. 21], О. М. Волкова [353, с. 7], В. В. Головченко, М. І. Сірий [354, с. 10], І. Діордіца [355, с. 118], Л. І. Глухарева [315, с. 43], І. І. Котляр [331, с. 38], Ю. І. Крегул, В. В. Ладиченко, В. І. Орленко [356, с. 51], Ю. С. Шемшученко, В. О. Євдокимова [357, с. 71], Ж. М. Пустовіт [56, с. 20], О. В. Пушкіна [305, с. 16], В. Л. Федоренко [313, с. 127], Ю. М. Фролов [80, с. 7], О. В. Чернецька [358, с. 49] застосовують при найменуванні першої групи термін «громадянські», а В. Ю. Васецький [61, с. 13], В. П. Колісник, Ю. Г. Барабаш [314, с. 106] – термін «особисті». Водночас Г. М. Андрєєва [359, с. 189], Т. А. Костецька [57, с. 25], О. А. Лукашева [13, с. 132], Д. І. Луковська [310, с. 2], В. В. Молдован, Л. І. Чулінда [53, с. 27–29], Т. А. Улибіна [360, с. 14–15] використовують подвійний термін «громадянські (особисті)» або «особисті (громадянські)».

Пропонуючи аналізовану класифікацію, Ю. С. Шемшученко і Н. Ісаєва одночасно підкреслюють, що ці групи прав і свобод повністю не вичерпують всього кола прав, наданих громадянам України Конституцією [357, с. 120]. І тому деякі дослідники, зокрема А. Р. Акопян [361, с. 65–66], І. Л. Бородін [362, с. 33], О. М. Гончаренко [55, с. 26–27], О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько [54, с. 59], О. Я. Лапка, Т. О. Пікуля [363, с. 35], А. С. Пазенок [12, с. 31–33], В. Степашко [364, с. 30] вважають за необхідне виділити ще одну окрему групу – екологічні права людини. До речі, такий підхід на конституційному рівні застосувала лише одна європейська держава – Словаччина, яка виділила екологічні права в окремий Розділ шостий «Право на охорону навколишнього середовища та культурної спадщини» (ст. ст. 44–45) [237, с. 123]. Сім груп прав

людини виводить, наприклад, О. Б. Горова: 1) фізичні (особисті); 2) політичні; 3) економічні; 4) соціальні; 5) екологічні; 6) сімейні; 7) культурні. Тобто науковець виділяє, крім екологічних прав, ще й сімейні права [365, с. 38].

Безумовно, список прихильників «широкого» переліку та різноманітних найменувань груп прав людини можна було б продовжити, але, на наш погляд, процес безупинного розширення прав і свобод людини і громадянина не можна трактувати як однозначно позитивний, і тому вважаємо таку позицію дещо дискусійною. Так, А. М. Колодій і А. Ю. Олійник, посилаючись на закріплені в розділі II Конституції України основні права і свободи людини і громадянина, виділяють вісім класифікаційних груп: 1) фізичні; 2) політичні; 3) економічні; 4) соціальні; 5) екологічні; 6) сімейні; 7) культурні; 8) особисті [366, с. 167], але вже в іншій спільній праці, також з урахуванням положень зазначеного розділу Конституції, виокремлюють вже громадянські (особисті, фізичні), політичні, економічні, соціальні і культурні права [52, с. 174]. При цьому вчені в запропонованій другій класифікаційній моделі окремі групи (фізичні та особисті), які були раніше застосовані в першій класифікаційній моделі, об'єднали в одну групу з громадянськими правами, у той же час відмовившись від інших самостійних груп, в яких ішлося про екологічні та сімейні права. Ми вважаємо, що таке дроблення призводить тільки до плутанини й не сприяє чіткому розмежуванню між різними видами прав і свобод людини і громадянина.

Отже, наведена різноманітність поглядів науковців свідчить як про актуальність, так і про невизначеність у правовій доктрині щодо єдиної класифікації прав людини, але, незважаючи на це, всі класифікації мають право на існування. Водночас В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко і М. І. Сірий зауважують, що зі змісту Конституції України випливає, що основні права і свободи громадян доцільно класифікувати за такими ознаками: громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні права і свободи [354, с. 10]. Такої ж думки дотримуються З. С. Гладун і М. Г. Федчишин [367, с. 20]. Погоджуючись з цими твердженнями й узагальнюючи існуючі інші погляди, що наводяться в наукових публікаціях стосовно сутності та змісту будь-якої класифікаційної моделі прав людини, слід зазначити, що будь-яка з них, по-перше, є, за словами Т. Я. Хабрієвої і В. Є. Чиркіна, певною мірою штучною [268, с. 148], яка не в змозі відобразити повністю зміст прав людини, а лише окреслює загальні тенденції, що існують на певному етапі, і, по-друге, має доволі умовний (відносний) характер, оскільки одне й те саме право одночасно може належати за одним і тим самим критерієм до двох або й більше класифікаційних груп. Ця

особливість пояснюється тим, що кожне право володіє одночасно різними характеристиками, параметрами і функціями, виявляється в різних формах, що, на думку В. М. Капіцина, у багатьох випадках при віднесенні прав до тієї або іншої класифікаційної групи, викликає чималі складнощі. Особливо це стосується розмежування між соціальними і економічними правами, з одного боку, та особистими і громадянськими, – з іншого [368, с. 49].

Отже, належність прав людини до певної класифікаційної групи є відносним і підкреслює вплив цих прав на конкретну сферу правовідносин (політичну, економічну, соціальну тощо), але не виключає можливість їх впливу на інші сфери, що постійно перебувають у взаємозв'язку. Дослідники означеної проблематики наводять численні приклади неоднакової їх інтерпретації та пропонують класифікувати як «бінарні» (подвійного призначення) права і свободи, які об'єднують як соціальну, так і економічну складову [369, с. 61].

Так, право на працю в сучасних дослідженнях у сфері прав людини та конституційного права відносять як до групи соціальних, так і до групи економічних прав. Наприклад, у Конституції Португалії це право віднесено до економічних прав і закріплено в ст. 58 («Право на працю») глави 1 «Економічні права та обов'язки» розділу III «Соціально-економічні права та обов'язки у галузі культури» [11, с. 536]. На доктринальному рівні деякі науковці, зокрема О. Ф. Фрицький, вважають, що право на працю належить до економічних прав [234, с. 168]. На відміну від наведеної позиції, такі вітчизняні дослідники, як О. В. Скрипнюк [370, с. 226–229], Ю. С. Шемшученко [357, с. 140–148], М. І. Малишко [181, с. 139–142] та інші відносять аналізоване право до групи соціальних прав, тому що воно, за висловлюванням О. В. Пушкіної, пов'язане з існуванням людини саме у соціальному (а не суто економічному) середовищі [347, с. 116]. Більш того, чітке визначення сфери застосування права на працю з суто юридичної точки зору ускладнюється ще й тим, що в низці міжнародно-правових актів, як відзначає О. В. Скрипнюк, це право формулюється не просто як «право на працю», а як «право на працю в справедливих та сприятливих умовах» [370, с. 214].

Наступним прикладом є право на страйк, яке закріплено в ч. 1 ст. 44 Конституції України і яке теж можна віднести або до групи соціальних, або до економічних прав, а окремі вчені навіть відносять це право до групи політичних прав [371, с. 36]. Деякі науковці, намагаючись зняти проблемні питання щодо таких прав, як право на працю або право на страйк, пропонують виділяти окрему групу прав, яка зайняла б проміжне положення між економічними і

соціальними правами. До цієї групи пропонується включати право на працю, право на безпечні умови праці, право на вільну працю, право на страйк, право на гідну винагороду за працю та право на відпочинок [284, с. 229–233]. Тобто навіть у доктринальних способах визначення групи соціальних прав людини існують різні підходи.

Іншим прикладом може слугувати право на освіту, яке за словами Н. Г. Шукліної, виступає і у вигляді вимоги соціалізації та розвитку особи, і у вигляді діяльності держави щодо створення умов для навчання і виховання громадян. Отже, право на освіту можна інтерпретувати і як особисте, і як культурне, і як соціальне право. З цього вчена робить висновок, що формування родових і видових структур у межах прав людини здійснюється з урахуванням гібридності змісту кожного права, умовності та відносності родової належності того чи іншого права [19, с. 70].

Можна й далі наводити наявні в юридичній літературі приклади, але як стверджує Ю. М. Соколенко, навіть, коли ми розпочинатимемо не з того чи іншого конкретного права, а з цілої групи прав, ми все одно опинятимемось у такій ситуації, коли одні й ті самі права водночас належатимуть до різних груп [372, с. 36–37].

Також слід звернути увагу й на таку важливу проблему, як повнота віднесення тих чи інших прав до конкретної групи пропонованої класифікаційної моделі. Деякі дослідники відносять до інших груп прав ті права, які зазвичай вважаються громадянськими (особистими). Так, Н. А. Мяловицька до політичних прав і свобод громадян України відносить право на свободу пересування, право на вибір місця проживання, право на вільне залишення території України, а також право на інформацію [373, с. 276, 283–284]; а М. М. Яцишин відносить до культурних прав: право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб, право на свободу світогляду і віросповідання тощо [374, с. 268]. Також до цієї групи прав відносять право на свободу світогляду і віросповідання В. В. Молдован і Л. І. Чулінда [53, с. 29]. У свою чергу, автори навчального посібника «Конституція незалежної України» стверджують, що право на свободу світогляду і віросповідання належить як до політичних, так і до духовних (культурних) прав [357, с. 152]. Водночас Б. О. Страшун, В. В. Маклаков і О. М. Гончаренко з аналізованої групи прав – право на освіту відносять до соціальних прав [261, с. 221; 55, с. 27]. Що стосується права на освіту, то слід погодитись з О. В. Пушкіною, яка стверджує, що якщо

застосовувати такі поняття, як «соціальні права» та «культурні права», то тоді право на освіту матимемо віднести до другої зі згаданих груп прав людини [128, с. 196]. Крім того, О. М. Гончаренко відносить право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів до громадянських (особистих) прав [55, с. 26–27].

Деякі вчені передбачають ще одну групу прав і свобод (ст. ст. 55–63 Конституції України), які містять повноваження громадян, пов'язаних із захистом усіх інших прав, свобод і інтересів, які охороняються законом від можливих порушень, і які розглядаються ними як конституційні гарантії реалізації основних прав [374, с. 235]. При цьому слід зауважити, що призначення гарантій полягає в тому, що вони повинні забезпечувати таку обстановку, за якої записані в Конституції й інших законах права і свободи особи уособлювали б фактичне становище кожної людини, бо це постійно діючий принцип демократії, що повинен визначати її правотворчу діяльність держави, і юридичну охорону, і захист прав людини і громадянина в процесі їх здійснення [375, с. 7]. Зазначені «захисні» права, за умов існування ефективних механізмів їх реалізації, мають найсуттєвіше значення і є важливим елементом конституційного статусу особи в Україні. Такої ж думки дотримується й О. А. Шварц, який, спираючись на текст Конституції Росії, поряд з особистими, політичними, економічними, соціальними, культурними правами і свободами, виокремлює ще права, які забезпечують судовий захист (право на судовий захист, у тому числі на розгляд справи судом присяжних, право на правову допомогу, право не свідчити проти самого себе тощо) [376, с. 255–256]. У той же час, А. І. Хальота вважає, що головна особливість даного виду прав людини полягає в подвійності їх змісту. З одного боку, вони виступають можливостями людини діяти в наданих законом межах з метою задоволення своїх потреб, тобто є правами людини. З іншого, – це закріплені в 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63 статтях Конституції України юридичні умови та засоби ефективної реалізації всіх видів основних прав і свобод людини і громадянина, тобто фактично вони ще виступають як юридичні гарантії прав людини [78, с. 16]. До речі, аналізована група прав у деяких європейських державах виділена в окремий підрозділ, наприклад, в Андоррі (глава VII «Гарантії прав і свобод» титулу II), Іспанії (глава четверта «Про гарантії основних свобод і прав» розділу I), Македонії (частина 3 «Гарантії основних прав і свобод» розділу II), Польщі (підрозділ «Засоби охорони свобод і прав» розділу II), Словаччині (розділ сьомий «Право на судовий та інший правовий захист» глави другої).

На жаль, у вітчизняній загальнотеоретичній юридичній літературі існує значна кількість суперечливих оцінок щодо віднесення конкретного переліку прав людини до тієї чи іншої групи [373, с. 214–215; 313, с. 139; 52, с. 192; 54, с. 74, 91, 101]. Зважаючи на викладене, ми пропонуємо перелічені в розділі II Конституції України права і свободи людини і громадянина віднести до тієї класифікаційної групи, до якої це право ближче за своєю сутністю, а саме: 1) громадянські права – ст. 23; ч. 1, 3 ст. 27; ч. 1 ст. 28; ч.1,5 ст. 29; ч. 1 ст. 30; ст. 31; ч. 1, 3, 4 ст. 32; ч. 1, 2 ст. 33; ч. 1, 2 ст. 34; ч. 1 ст. 35; ч. 2, 3, 4, 5 ст. 55; ст. 56; ч. 1 ст. 57; ч. 1 ст. 59; ч. 2 ст. 63; 2) політичні права – ч. 1, 3 ст. 36; ч. 1, 2 ст. 38; ч. 1 ст. 39; ст. 40; 3) економічні права – ч. 1, 3 ст. 41; ч. 1 ст. 42; 4) соціальні права – ч. 1, 4 ст. 43; ч. 1 ст. 44; ч. 1 ст. 45; ч. 1 ст. 46; ч. 1 ст. 47; ст. 48; ч. 1 ст. 49; ч. 1, 2 ст. 50; 5) культурні права – ч. 1, 4, 5 ст. 53; ч. 1, 2 ст. 54 [377, с. 31; 378, с. 9].

Таким чином, аналіз зазначених норм Конституції України дає підстави стверджувати, що в них закріплено 54 права і свободи людини і громадянина, що є найбільшою кількістю серед усіх інших конституцій держав континентальної Європи. Носіями цих прав і свобод є: а) людина – 35; б) громадянин – 13; в) спеціальний суб'єкт – 4; г) усі – 1 (ст. 40). Якщо розглянути ці дані в контексті підтриманої нами класифікаційної моделі, ми отримаємо, що на конституційному рівні: а) у 15 статтях закріплено 27 громадянських прав, з них належать людині – 23, громадянину – 2 та спеціальним суб'єктам (затриманий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний) – 2; б) у 4 статтях закріплено 6 політичних прав, з них належать громадянину – 5 та усім – 1; в) у 2 статтях закріплено 3 економічних права, з них належать людині – 2 та громадянину – 1; г) у 8 статтях закріплено 12 соціальних прав, з них належать людині – 9, громадянину – 1 та спеціальним суб'єктам (ті, хто працює, та кожен, хто працює) – 2; д) у 2 статтях закріплено 6 культурних прав, з них належать людині – 1, громадянину – 4 та національним меншинам – 1. І тому не можна погодитись з підрахунками Н. Г. Шукліної, яка за результатами порівняльного аналізу статей Загальної декларації прав людини і міжнародних пактів зі статтями Конституції України робить висновок, що з приблизно 70-ти конкретних громадянських прав і свобод людини, проголошених у названих міжнародно-правових документах, у Конституції України сприйнято понад 40. З політичних прав і свобод, закріплених у Декларації і Пакті (близько 10 прав і свобод), усі знайшли втілення й конкретизацію в Конституції України [19, с. 156].

Отже, під час звернення до проблематики конституційної класифікації прав і свобод людини і громадянина, вкрай важливо мати уявлення не лише про загальну кількість цих прав, а й про те, які з них необхідно віднести до тієї чи іншої групи. Перш за все, це пов'язано з тим, що на сьогодні на доктринальному та конституційному рівнях (мається на увазі не лише Конституція України, а й конституції європейських держав) існують різні назви цих груп, а також різний перелік прав і свобод віднесених відповідно до визначених у її назві груп, що змушує науковців з'ясовувати причини виникнення цих розбіжностей, які врешті-решт не сприяють нинішньому державотворчому процесу в Україні.

Під час дослідження конституційної класифікації прав і свобод людини і громадянина, які нерідко виступають аналогами тих, що зафіксовані в міжнародно-правових актах з прав людини, вельми актуальною є проблема адекватного термінологічного позначення найменувань кожної із груп, які відчутно розходяться на доктринальному рівні. Також слід відзначити про певні розбіжності серед науковців щодо використання тієї чи іншої термінології під час виділення окремих груп прав людини та їх назв. У цьому сенсі слід погодитись з В. М. Шаповалом і С. Крижанівським, які вважають, що різноманітні концептуальні підходи, котрі існують в юридичній науці стосовно визначення та класифікації прав і свобод, призводять до плутанини в термінології [327, с. 11]. Насамперед це стосується групи прав, до якої належать такі фундаментальні права людини, які закріплені в Конституції України, як право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23); право на життя і здоров'я (ст. 27); право кожного на повагу до його гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на невтручання в його особисте і сімейне життя (ст. 32) тощо. Вітчизняний законодавець під час прийняття Конституції України не здійснив внутрішнього поділу другого розділу на глави з їх номінацією і тим самим обійшов проблему термінології прав і свобод. На сьогодні серед учених-конституціоналістів відсутній єдиний підхід щодо найменування цієї групи прав, і тому в юридичній літературі зустрічається близько 20 різних смислових значень і відтінків, наданих на різних рівнях осмислення одних і тих же термінів, які до того ж неузгоджені зі змістом концепції прав людини і громадянина [327, с. 10], а саме: «абсолютні», «громадянські», «громадянські (особисті)», «особисті», «особисті (громадянські)», «елементарні», «особові», «особистісні», «життєві», «фізичні», «вітальні», «природні», «індивідуально-людські», «тілесні», «соматичні», «невід'ємні», «індивідуальні», «цивільні», «біосоціальні». Водночас, як

наголошує М. О. Ушакова, серед усіх груп прав, чи то політичні, економічні, соціальні або культурні права, тільки стосовно особистих прав немає єдиного визначення [379, с. 41]. І тому різні вчені розуміють під особистими правами різні права [74, с. 2].

Так, для позначення окресленої категорії прав А. Я. Азаров, В. Ройтер, К. Хюбнер [321, с. 48], С. В. Бахін [351, с. 44], С. В. Боботов, Н. С. Колєсова [380, с. 134], І. Л. Бородін [362, с. 33], О. М. Волкова [353, с. 7], Л. І. Глухарєва [315, с. 43], І. І. Котляр [46, с. 38], А. С. Пазєнок [12, с. 31–33], В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий, Ю. С. Шемшученко, В. О. Євдокименко [354, с. 10; 357, с. 120], Ж. М. Пустовіт, О. Г. Колб, М. М. Яцишин [56, с. 20; 374, с. 235], Ю. М. Фролов [80, с. 7], Н. Г. Шукліна [381, с. 217], О. В. Чернецька [358, с. 49] вживають термін «громадянські права». Інші науковці, зокрема А. С. Автономов [337, с. 68–69], А. Р. Акоюн [361, с. 65–66], М. В. Баглай [382, с. 93; 284, с. 164], В. Ю. Васецький [61, с. 13], Ю. А. Дмитрієв, А. А. Златопольський [383, с. 24], Н. М. Оніщенко [342, с. 11], Т. Я. Хабрієва, В. Є. Чиркін [268, с. 148], А. І. Хальота [343, с. 56] аналізовану групу прав іноді називають особистими через те, що вони, як вважають О. В. Скрипнюк і В. Л. Федоренко, є індивідуальними, природними, виникають з часу народження людини, незалежно від її громадянства, й не можуть бути ніким скасовані чи припинені [384, с. 34]. Як стверджує О. Б. Горова, громадянські права часто називають особистими правами, причому друга назва є точнішою, оскільки включає можливість поєднання двох різних понять «громадянські права» та «права громадян» [73, с. 6]. Деякі дослідники підкреслюють, що особисті права і свободи громадян відіграють особливу роль і займають провідне місце в системі прав людини, оскільки вони визначають її становище в суспільстві. Але при цьому наголошують, що особисті права називають також громадянськими [270, с. 169], та на міжнародно-правовому рівні та в ряді зарубіжних країн відповідна група прав визначається як «громадянські» [385, с. 73]. Тобто, за словами А. З. Георгіци, для визначення особистих прав застосовують термін «громадянські права» [38, с. 82].

У той же час, П. М. Рабінович взагалі пропонує використовувати замість терміна «особисті» – термін «особистісні», який, на його думку, є точнішим [317, с. 19; 386, с. 9]. До речі, такий самий термін під час класифікації прав людини застосовує і В. О. Котюк [21, с. 103]. Але з такою пропозицією не погоджуються О. В. Совгіря і Н. Г. Шукліна, які вважають, що цей термін вказує на приналежність названої групи прав тільки особистості, тоді як насправді вони належать будь-якій людині, незалежно від того, чи є вона

особистістю в загальнофілософському розумінні цього поняття [263, с. 142]. Тобто юридичне поняття «особистість» слід відрізнити від філософського визначення «особистості», що відображає певні якості людини, які формулювалися в процесі та під впливом взаємовідносин людини з суспільством. Особистістю не народжуються, а стають, і не всякий може нею бути. І тому С. П. Добрянський наголошує, що застосування терміна «особистість» для позначення поняття суб'єкта прав людини видається неадекватним [64, с. 6]. Такої ж думки дотримуються Б. А. Страшун і В. В. Маклаков, які відзначають, що в літературі часто, маючи на увазі права людини, пишуть про права особистості. Слово «особистість» уживають при цьому як синонім таких понять, як «людина» або «індивід». Таке словосполучення, точно кажучи (а юристи завжди повинні висловлюватися в точному значенні слова), неправильне. Особистість і людина (індивід) – не одне і те саме. І далі науковці роблять висновок, що права людини визнаються за кожною людською істотою незалежно від того, є вона особистістю чи ні [261, с. 141]. Водночас В. В. Невінський вважає, що поняття «особистість» має родовий характер, убираючи в себе категорії «людина», «громадянин», «особа», «іноземний громадянин», «громадянин з подвійним громадянством». Поняття особистості в цьому випадку ідентично поняттю людина як суб'єкта суспільних відносин і свідомої діяльності, суб'єкта, який володіє стійкими соціально значущими рисами, які характеризують його як члена суспільства [387, с. 135]. Також слід зауважити, що в тлумачних словниках української мови термін «особистість» виступає синонімом до термінів «індивідуальність» та «особа» [388, с. 493; 389, с. 372], що лише ускладнює інтерпретацію цих понять.

Крім цього, у деяких вітчизняних джерелах іноді вживають термін «права особистості», застосування якого, на думку В. Я. Тація і Ю. М. Тодики призводить до плутанини й може зумовлювати підміну понять [390, с. 5], а В. М. Шаповал з цього приводу зазначає, що словосполучення «права особистості» є некоректним запозиченням з російської мови, де слово «личность», що вказує на особистість, широко використовується і для позначення особи («лица»). Характерно, що в тексті Конституції (Основного Закону) Української РСР 1978 р. російською мовою розділ II мав назву «Государство и личность», а в тексті українською мовою – «Держава і особа». У тексті Конституції України таке словосполучення не вживається, а в ст. 23 про особистість ідеться саме як про усвідомленого і соціально адаптованого індивіда [266, с. 25].

Для позначення аналізованої категорії прав людини А. З. Георгіца [38, с. 108], О. М. Гончаренко [55, с. 26–27], О. В. Зайчук, В. С. Журавський [391, с. 54], Ю. І. Кругул, В. В. Ладиченко, В. І. Орленко [356, с. 72], Т. А. Костецька [57, с. 25], О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько [54, с. 59], О. А. Лукашева [13, с. 132], Д. І. Луковська [310, с. 2], В. В. Молдован, Л. І. Чулінда [53, с. 27–29], О. Ф. Скакун [23, с. 296], Б. А. Страшун, В. В. Маклаков [261, с. 156], В. М. Шаповал [266, с. 38] застосовують подвійне найменування: «громадянські (особисті)» або «особисті (громадянські)» права. У той же час, деякі науковці, застосовуючи ці назви до групи прав людини, які необхідні їй для забезпечення її фізичної та морально-психологічної (духовної) індивідуальності, здійснюють подальший поділ цих прав, які вони визначають як фізичні та духовні. Наприклад, О. Б. Горова в запропонованій нею класифікаційній моделі застосовує подвійний термін «фізичні (особисті)» права, але під час аналізу прав і свобод людини, що відносяться до цієї групи прав, вона вживає термін «громадянські» та «громадянські (особисті)» [365, с. 38–39]. П. Кузьменко на підставі того, що Конституція України містить таку сукупність прав і свобод людини, яка міститься в загальновідомих авторитетних міжнародних документах, робить висновок про те, що класифікація прав і свобод за Конституцією України має відповідати загальноприйнятим світовим стандартам у сфері прав людини. Але, здійснюючи розподіл прав людини за сферами життєдіяльності індивіда, учений не дотримується цих світових стандартів і без жодних пояснень і наукового обґрунтування пропонує таку класифікаційну модель: 1) особисті; 2) соціально-економічні; 3) політичні; 4) громадянські; 5) культурні [309, с. 96]. Крім цього, при визначенні назв двох окремих груп такої класифікації було використано терміни: «особисті» та «громадянські», які абсолютна більшість учених відносять до однієї групи прав.

Таким чином, узагальнюючи різноманітні концептуальні підходи щодо позначення аналізованої групи прав людини, можна дійти висновку про неоднозначність тлумачення термінів, які застосовуються при класифікації прав людини. У зв'язку з цим, нам вдається слушним навести висловлювання П. М. Рабіновича про те, що в науці основні терміни мають тлумачитись – в ідеалі – тільки однозначно [317, с. 17–18]. Інакше розмаїття підходів призводить до плутанини та термінологічної неузгодженості всіх існуючих на сьогодні визначень, негативно впливає на розкриття змісту та особливостей окремих прав і свобод, ускладнює розуміння їх соціального призначення та перешкоджає визначенню їх складових елементів. Тому маємо звернути увагу

не лише на суто конституційно-правові проблеми, що ними породжуються, а й на ті теоретичні аспекти, які прямо пов'язані з їх застосуванням.

Отже, з метою уникнення термінологічних непорозумінь доцільно було б виробити (в ідеалі) універсальну назву досліджуваної групи прав, яка могла б бути адекватно сприйнята всіма вітчизняними науковцями та використана в теоретико-практичній діяльності, зокрема під час конструювання та вдосконалення відповідних норм при підготовці змін до Конституції України. Як зауважує І. О. Шумак, найбільш відповідним найменуванням цієї групи прав і свобод є термін «громадянські права і свободи людини» [392, с. 15]. Ми підтримуємо цю думку і вважаємо, що коли йдеться про конституційно-правове регулювання прав людини, необхідно застосовувати термін «громадянські права і свободи людини і громадянина», що, у свою чергу, буде не лише підтвердженням прагнення України побудувати в майбутньому демократичну, соціальну, правову державу, але й сприятиме становленню громадянського суспільства в нашій країні, а також свідчитиме про формальне приведення національного законодавства відповідно до міжнародних та європейських стандартів з прав людини.

На нашу думку, одним із шляхів вирішення досліджуваної проблематики є застосування філологічного (за іншими назвами – граматичний, текстовий, лексичний, мовний) способу тлумачення найменування класифікаційної групи прав, який починається з «розчленування» таких текстів на окремі речення, словосполучення і, нарешті, окремі слова, після чого, так би мовити, у зворотному порядку має бути з'ясований смисл: а) кожного слова; б) їхніх сполук; в) відповідних речень [393, с. 19]. Тобто під час вживання того чи іншого слова або словосполучення необхідно конкретизувати, в якому ж саме із декількох можливих значень воно використовується. Інакше виникає ризик здійснення «термінологічної маніпуляції». Так, згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови терміни життєвий означає «близькість до життя»; «невід'ємний – якого не відділити, відокремити від кого, чого-небудь»; «особистий – який безпосередньо стосується якої-небудь особи, пов'язаний з нею. Який виражає індивідуальні особливості, нахили і т. ін. якої-небудь особи»; «особистісний – що стосується кого-небудь, як особистості, індивідуальності; пов'язаний з виявом чиїх-небудь особистих, індивідуальних рис, особливостей»; «природний – властивий, притаманний кому-небудь від природи, народження»; «фізичний – пов'язаний зі станом організму, його відчуттям» [279, с. 276, 593, 685, 945–946, 1321].

Наведені приклади свідчать, що більшість з найменувань досліджуваної групи не відповідають змісту прав і свобод людини і громадянина, які в ній закріплені. Особливу увагу при цьому слід звернути на такі найменування як «особисті права» та «громадянські права». Щодо останнього терміна, то, на думку В. М. Шаповала, його важко узгодити з концепцією прав людини і громадянина: цей термін не є синонімом поняття «права людини». У той же час, науковець акцентує увагу на тому, що цей термін, як відомо, набув поширення в теорії та практиці як міжнародного, так і внутрішньодержавного права [327, с. 10–11]. Щодо терміна «особисті права» Л. І. Глухарева зазначає, що всі права є особистими, оскільки належать людям, але в цьому випадку йдеться про використання цього терміна у вузькоспеціальному значенні. Особистими називають права, взяті в антропологічному контексті, в аспекті індивідуального буття» [315, с. 43–44]. «Стосовно ж так званих «громадянських прав», – як зауважує П. М. Рабінович, – то таке поняття (як і сам термін) природним чином асоціюється з правами саме громадян, тобто не всіх, не будь-яких людей, а лише юридично визнаних громадян тієї чи іншої держави. Тому зазначене поняття не є тотожним з поняттям «особистих» (точніше, особистісних або ж особових) прав людини» [20, с. 10].

Отже, на підставі проведеного узагальненого аналізу наукових позицій учених, зіставлення розглянутих класифікаційних моделей та дотримуючись вимог положень загальновідомих міжнародно-правових актів у сфері прав людини, ми, як і більшість авторів вітчизняної наукової літератури з конституційного права, вважаємо, що закріплені в розділі II Конституції України права і свободи людини і громадянина у своїй сукупності утворюють систему прав і свобод, які потрібно подавати у формулюваннях міжнародно-правових актів, тобто систематизувати їх на п'ять основних груп: 1) громадянські; 2) політичні; 3) економічні; 4) соціальні; 5) культурні права, які, за слушним зауваженням Н. Г. Шукліної, є не якимось випадковим, аморфним поєднанням, а внутрішньоузгодженою системою прав і свобод громадян, яка охоплює своїм регулюючим впливом усі найважливіші й найістотніші сфери життя і діяльності людини» [394, с. 203]. Такий підхід підтверджує й положення п. 1) § 66 Конституції Угорщини, в якому закріплена така сама «п'ятичленна» класифікація прав людини [231, с. 560].

Водночас ми розуміємо, що з погляду «теоретичної чистоти» ця класифікаційна модель не є досконалим прикладом розподілу прав і свобод на певні групи, оскільки вона не сприяє точному визначенню групової належності окремих прав і свобод. Про це йдеться й у висновку Венеціанської Комісії

1997 р. стосовно недоліків, закріплених у тексті Конституції України щодо прав людини, зокрема про відсутність чіткого відокремлення громадянських і політичних прав від соціальних, економічних і культурних прав [393, с. 16]. Але, враховуючи те, що аналізована класифікаційна модель вже протягом багатьох десятиріч пов'язана з певною юридичною формою – конкретними міжнародно-правовими актами, до норм яких має адаптуватися українське законодавство, та, використовуючи досвід сучасної конституційної практики держав континентальної Європи, ми вважаємо, що вона на сьогодні є усталеною та найбільш повною науковою класифікацією прав і свобод людини і громадянина, і тому доцільність її застосування має практичне значення. Саме розглянута класифікація надає оптимальну суб'єктно-об'єктну характеристику системі прав людини, дозволяє виокремити в ній різні групи прав і порівняти їх між собою за суб'єктами, об'єктами, сутністю, змістом і формою. Тому з метою дослідження проблем конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду, саме такої класифікаційної моделі ми будемо дотримуватись у даному дослідженні.

Також слід звернути увагу на те, що на теоретичному та практичному рівнях залишається чимало актуальних і невирішених питань зазначеної проблематики, які вимагають подальшого вивчення та наукового обґрунтування. Згодом, разом з розвитком суспільних відносин, зазначена класифікаційна модель може вдосконалюватися внаслідок уточнення правової природи та деталізації змісту окремих існуючих прав або зміщення акцентів з одних груп прав на інші. З урахуванням виникнення нових невідомих конституційній практиці прав людини вона може змінюватися, якщо майбутні права «не будуть вписуватися» в уже існуючі класифікаційні групи. При цьому необхідно підкреслити, що тенденція розширення каталогу нових прав є об'єктивним процесом, на що вказує С.Ю. Кашкін у своєму коментарі до преамбули Хартії Європейського Союзу про основні права: «У преамбулі чітко зафіксований розширювальний характер закріплення в Хартії прав і свобод людини ... Преамбула передбачає по можливості постійне доповнення цього списку правами, що виникають у результаті соціального прогресу, наукового і технологічного розвитку, котрий зорієнтований на закріплення не мінімального рівня, як зазвичай прийнято в міжнародно-правовій практиці, а можливо досяжного максимуму їх кількості та рівня здійснення» [395, с. 65].

Так, в останнє десятиріччя в юридичній науці у зв'язку зі стрімким розвитком медико-біологічної сфери ведеться дискусія щодо так званих

«соматичних» (від грецького слова *soma* – тіло) прав, тобто право людини самостійно розпоряджатися своїм тілом, а саме: здійснювати його «модернізацію», «реставрацію» і навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму й розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами [396, с. 425]. До цієї групи прав деякі науковці пропонують включати разом з правом на життя також і право на трансплантацію органів, право на штучне запліднення, на аборт і стерилізацію, право на зміну статі, право на клонування як всього організму, так і окремих його органів і, нарешті, право на евтаназію. Цей термін (у перекладі з грецької – «добра, легка смерть») означає проведення певних дій для прискорення смерті невиліковно хворої людини, згідно з її проханням, з метою позбавлення тяжких страждань (активна евтаназія) або незастосування засобів і невиконання лікарських маніпуляцій, які б підтримали певний час життя важко хворого пацієнта, за умови, що пацієнт висловив прохання не здійснювати медичне втручання (пасивна або негативна евтаназія) [397, с. 199]. До речі, активна евтаназія дозволена в Бельгії, Люксембурзі, Нідерландах і Швейцарії (кантон Цюріх) [398, с. 17]. Водночас О. Г. Рогова вважає, що заборона здійснення евтаназії в Україні не завжди відповідає меті захисту прав людини на життя. У зв'язку з цим, вчена наголошує про доцільність легалізації пасивної форми евтаназії як визнання можливості людини свідомо та вільно розпорядитися власним життям [118, с. 9]. Тобто слід зауважити, що проблема евтаназії крім юридичної має ще політичну, економічну та етичну сторони.

Таким чином, людина не тільки претендує на радикальну зміну первородної тілесної цілісності, але також висуває певні претензії до суспільства щодо визнання подібних прав і відношення до цього. Слід підкреслити, що право на аборт, штучне запліднення та стерилізацію в Україні закріплено на законодавчому рівні. Так, у ст. 281 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. зазначено, що «стерилізація може відбутися лише за бажанням повнолітньої фізичної особи; штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки» [399]. У зв'язку з цим, можна із впевненістю стверджувати, що «соматичні» права є частиною сучасного суспільства, а тому потребують ґрунтовного філософсько-правового аналізу. Але, як стверджує Н. Б. Мушак, заохочення до подальшого розвитку соматичних прав може в майбутньому стати загрозою для існування людського роду загалом [400, с. 300], а Г. В. Антіпова вважає, що виокремлення соматичних прав в окрему групу навряд чи виправдано [401, с. 65]. І тому на сьогодні як на міжнародному, так і на

регіональному рівні, зокрема на європейському – в рамках Ради Європи та Європейського Союзу – існують нормативно-правові обмеження соматичних прав людини. Наприклад, у ч. 1 та 2 ст. 27 Конституції Чорногорії закріплено, що «права людини та її гідність, у зв'язку із застосуванням досягнень біології та медицини, гарантуються. Забороняється будь-яке втручання, спрямоване на створення людини, генетично ідентичної іншій людській істоті, живій чи мертвій» [243], у ст. 27 Конституції Сербії встановлено, що «заборонено клонування людських істот» [242], у підпункті а) п. 2 ст. 119 Конституції Швейцарії зазначено, що «всі види клонування та втручання у спадковий матеріал людських гамет і ембріонів неприпустимо», а в підпункті е) цієї статті встановлено, що «забороняється будь-яка торгівля людським зародковим матеріалом і похідним від ембріонів» [237, с. 559–560]. Як вважає В. І. Крусс, соматичні права і свободи навряд чи можуть бути розміщені в традиційній класифікації прав і свобод, оскільки інституціональність тут задається якісно особливими і до того ж істотними параметрами [402, с. 43].

Отже, з огляду на викладене, вважаємо, що закріплений в Конституції України перелік прав і свобод людини і громадянина є достатньо широкий, але він, згідно з ч. 1 ст. 22 не є вичерпним, що, у свою чергу, забезпечує його розширення і унеможливорює звуження змісту та обсягу вже існуючих прав і свобод людини. У цьому сенсі актуальним вбачається твердження доктора Го Кен Сві, якого вважають архітектором сингапурського економічного дива, про те, що неважливо, з якими саме проблемами доводиться стикатися Сінгапуру, – хтось десь уже вирішив їх. Давайте відскануємо це рішення та адаптуємо його до Сінгапуру. Наслідувати найкращим прикладам із практики – це те, що може робити будь-яка країна [403]. На наш погляд, такий підхід можна (і потрібно) з урахуванням наукових розробок учених, вітчизняного та європейського досвіду конституційного розвитку кореспондувати й до України, особливо під час напрацювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення Конституції України в частині прав і свобод людини і громадянина. При цьому варто зазначити, що можна закріпити в конституції всі права і свободи, відомі на сьогодні, але якщо переважна більшість населення не розуміє їх зміст, то конституційні положення про права людини є фікцією [404, с. 20]. Ми вважаємо, що кожна пропозиція щодо внесення змін до Конституції України має бути зрозумілою для народу, оскільки, як відзначив Ш.-Л. Монтеск'є, закони пишуться для звичайних людей і повинні базуватися на звичайному здоровому глузді [405, с. 291]. І тому це висловлювання стало лейтмотивом даного дослідження.

Висновки до розділу 1

1. Незважаючи на значну кількість фундаментальних і змістовних наукових праць, присвячених теоретичним і практичним питанням прав людини, їх кількісний аспект при цьому не завжди адекватно співвідноситься з якісним, а також у зв'язку з колізійністю та неоднозначністю викладу положень деяких норм, нечіткістю сформульованих приписів і наявністю техніко-юридичних помилок у тексті Конституції України не знайшла належного теоретичного висвітлення проблема конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина з урахуванням вимог міжнародно-правових актів і конституційної практики європейських держав.

Серед науковців відсутній єдиний, уніфікований підхід до визначення понять «права людини», «правове регулювання», «конституційно-правове регулювання» тощо. Учені неоднозначно, а іноді й суперечливо, розглядають поняття, зміст і місце в Конституції України як окремих видів прав і свобод людини і громадянина, так і їх груп.

На результативність конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина впливають такі основні чинники: 1) відповідність конституційних норм рівню соціально-економічного розвитку суспільства; 2) рівень досконалості конституційних норм, тому що від правильного вибору юридичних засобів і прийомів залежить, в решті-решт, ступінь досягнення мети конституційно-правового регулювання; 3) рівень правової культури та правової свідомості всіх учасників правових відносин.

2. Звернення до наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених філософсько-правовому інструментарію проведення наукових пошуків, дозволило визначити методологію дослідження конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, що надало можливість, з одного боку, об'єднати теоретичний та практичний аспекти висвітлення досліджуваної проблематики, а з іншого, – зробити предметом теоретико-правового аналізу не лише положення норм Конституції України, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а й порівняти їх з аналогічними положеннями норм конституцій 42 держав континентальної Європи, встановити схожі ознаки і сутнісні відмінності між ними.

Методологією дослідження конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина є цілісна, упорядкована система

(сукупність) загальнотеоретичних принципів, загальнонаукових підходів і спеціально-наукових методів пізнання, що є об'єктивно-необхідною та ефективною для досягнення поставленої мети та вирішення визначених дослідницьких завдань.

3. Базовим системоутворюючим елементом сучасної методології пізнання правових засад конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина є її принципи (об'єктивність, системність, всебічність й повнота, доцільність та правовий поліцентризм), які мають найвищу імперативність та цілком узгоджуються з предметом цього дослідження.

4. Важливою складовою методології дослідження конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, поряд із загальними теоретичними принципами, є дослідницькі підходи. З огляду на предмет дослідження, його методологічна основа ґрунтувалась не на одному, а на кількох методологічних підходах, зокрема на таких, як комплексний, аксіологічний, антропологічний та герменевтичний.

Комплексний підхід дозволив дослідити конституційно-правове регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина як цілісне системне явище правової дійсності, включаючи систему прав людини та інші чинники, що впливають на їх розвиток.

Аксіологічний (ціннісний) підхід, в основу якого покладено теорію природних прав людини, дозволив дослідити конституційно-правове регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина з погляду фундаментальних загальнолюдських цінностей: визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю; утворення й забезпечення прав людини як головного обов'язку держави; визнання вільного розвитку людини не засобом, а метою діяльності державної влади.

Антропологічний підхід дозволив виявити закономірності, що пов'язані з соціальним і правовим життям людини, та розкрити сутність правовідносин, які склалися в суспільстві, а також визначити реальне місце людини в правовому житті суспільства.

Герменевтичний підхід дозволив установити дійсну сутність багатьох положень міжнародно-правових актів про права людини та конституцій держав континентальної Європи, а також виявити не тільки букву, а й дух цих джерел права.

5. Враховуючи предмет дослідження, яким є таке явище державно-правової дійсності, як теоретико-прикладні засади конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, та з метою віднайти найбільш оптимальну і ефективну в плані досягнення позитивного наукового результату систему методів пізнання, використано традиційну сукупність філософсько-світоглядних, загальнонаукових, спеціально-наукових і власне юридичних методів, які забезпечили вирішення визначених дослідницьких завдань.

6. Важливе значення мало застосування діалектичного методу, який виконуючи світоглядну та методологічну функцію, характеризує конституційно-правове регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та його вплив на систему прав людини, в їх взаємодії та взаємовпливі. За його допомогою досліджені сучасні джерела прав людини як об'єктивної соціальної дійсності, які пов'язані з іншими соціальними явищами економічного, політичного, духовного, соціокультурного та іншого характеру, які постійно еволюціонують під впливом внутрішніх і зовнішніх протиріч разом з розвитком людської цивілізації. Звернуто увагу на те, що, у зв'язку зі змінами в сучасному українському суспільстві ціннісних і світоглядних орієнтирів, вітчизняна юридична наука перебуває на етапі вибору формування нової світоглядно-філософської парадигми.

7. За допомогою логічного (формально-логічного, формально-юридичного, формально-догматичного) методу та його логічних прийомів (аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування) здійснено змістовний аналіз положень конституційних норм України та 42 держав континентальної Європи, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, та виокремлено суттєві ознаки видів прав людини, виявлено логічні помилки, наявні в окремих положеннях тощо.

8. У зв'язку зі складністю досліджуваної проблеми, об'єктивно необхідним стало використання юридичних методів, насамперед методу правового прогнозування, методу правового моделювання, методу тлумачення правових норм і порівняльно-правового методу. При цьому, зважаючи на необхідність вирішення такого дослідницького завдання, як визначення можливості використання в конституційному законодавстві України європейського досвіду конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, особлива роль була відведена саме порівняльно-правовому методу, за допомогою якого були порівняні положення норм, в яких закріплені права людини різних конституцій європейських держав

між собою та з положеннями щодо прав людини, закріплених у міжнародних і регіональних правових актах. Запозичення європейського досвіду в сучасних умовах, коли Українська держава прагне стати членом Європейського Союзу, має позитивний характер для еволюції вітчизняного конституційного законодавства та буде сприяти змістовному збагаченню й посиленню нормативних положень розділу II Конституції України, а також дозволить зменшити можливість їх неоднозначного, а подекуди й навіть суперечливого розуміння, рівня абстрактності та декларативності у відповідних конституційних формулюваннях.

9. Дослідження характеристик правових джерел переконливо засвідчує, що демократична, соціальна, правова держава може існувати не за будь-яких обставин, а лише за умови ефективної дії системи джерел права, які різноманітні й досить відмінні в різних європейських державах. Оскільки Україна сприйняла принципів риси європейської, зокрема романо-германської правової сім'ї, то розвиток її системи джерел визначається саме особливостями цієї правової системи.

Серед джерел конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина базову, провідну роль відіграють національні джерела, тобто ті норми, які закріплені насамперед у Конституції (Основному Законі) держави. Саме національна конституція визначає зміст і види прав і свобод, які визнаються, дотримуються та захищаються відповідною державою.

Порівняння змісту положень норм розділу II Конституції України з найважливішими міжнародно-правовими актами у сфері прав людини та з аналогічними положеннями норм конституцій європейських держав свідчить не тільки про збіг загальних підходів, а й про схожість багатьох конкретних норм. Це пояснюється насамперед тим, що Українська держава є частиною міжнародного співтовариства, і тому вона визнає цінності людської цивілізації та принципи дотримання прав людини, які закріплені в універсальних міжнародно-правових актах.

10. На підставі аналізу положень норм розділу II Конституції України встановлено, що під час її ухвалення законодавцю не вдалося уникнути правових та інших помилок юридично-технічного характеру. І тому вживання в тексті Конституції України терміна «права людини» та його різних термінологічних словосполучень («права і свободи», «права і свободи людини», «права і свободи громадян», «права і свободи інших людей», «права людини і громадянина», «права і свободи людини і громадянина», «конституційні права і

свободи», «конституційні права і свободи людини і громадянина») потребують наукового тлумачення їх змісту.

11. На підставі аналізу зазначено, що терміни «права» і «свободи» в різних термінологічних словосполученнях вживаються в преамбулі та 25 статтях Конституції України, які за своєю юридичною природою та системою гарантій є ідентичні та практично використовуються як синоніми. Більшість вітчизняних учених розуміють ці терміни через філософську категорію «можливості» і тому нерідко одна й та сама можливість певної поведінки людини залежно від форми юридичного оформлення може визначатися і як право, і як свобода. Тому в ч. 1 ст. 34, ч. 1 ст. 35 та ч. 1 ст. 36 Конституції України для формулювання терміна «права» застосовується термін «свобода». Незважаючи на те, що вітчизняний законодавець на конституційному рівні розмежовує ці терміни, але аналіз конституцій держав континентальної Європи свідчить про те, що вони використовуються майже як синонімічні.

12. Важливе значення для дослідження окресленої проблематики має термінологічне з'ясування та уточнення сутності термінів «права людини» (вживається в тексті Конституції України 31 раз) та «права громадянина» (вживається в тексті Конституції України 75 разів), які слід розглядати: по-перше, ці поняття близькі, але не тотожні за своєю природою і за змістом, оскільки вони відображають різні аспекти правового статусу особи, а їх відмінність пов'язана з дуалізмом сучасного суспільства, яке, з одного боку, є громадянським, а з іншого, – політично організованим; по-друге, права людини, порівняно з правами громадянина, мають домінантне значення і можуть існувати незалежно від їх державного визнання та законодавчого закріплення, поза відносинами їх носія з тією чи іншою державою; по-третє, багато людей у світі взагалі не мають правового статусу громадянина і у зв'язку з цим вони формально мають лише права людини, але не мають прав громадянина. Розмежування цих термінів знайшло своє відображення в Конституції України та конституціях деяких європейських держав. Поділ прав особи на права людини і права громадянина пояснюється використанням дихотомії «суспільство–держава», з часом буде все більше втрачати своє значення, оскільки права людини вже давно визнані всіма розвиненими демократичними державами і, таким чином, виступають і як права громадянина.

13. Дослідження юридичної термінології в конституціях України та державах континентальної Європи дозволяє запропонувати в абз. 4 преамбули, ч. 2 ст. 3, ч. 1 ст. 37, п. 17 ч. 1 ст. 85 Конституції України, в яких вжито термінологічне словосполучення «права і свободи людини» доповнити словом

«громадянина» та викласти в такій редакції: «права і свободи людини і громадянина», а в ч. 3 ст. 104, п. 2 ч. 1 ст. 119, п. 7 ч. 1 ст. 138 Конституції України – термінологічне словосполучення «права і свободи громадянина», доповнити словом «людини» та викласти в такій редакції: «права і свободи людини і громадянина». Водночас у ч. 3 ст. 8, ч. 2 ст. 22, ч. 1 ст. 24, ч. 1 ст. 64 Конституції України, в яких закріплено термінологічне словосполучення «конституційні права і свободи», вилучити термін «конституційні», що не вплине на зміст і обсяг цих словосполучень, а будуть тільки сприяти однозначності їх тлумачення.

14. Синтезуючи результати наукових праць, в яких ідеться про те, що в нормах Конституції України, де вжито термінологічний вислів «права людини», його слід посилити терміном «основоположні», автор дійшов висновку, що це не є доцільним. По-перше, прикметник «основоположний» походить від слова «основний», яке, у свою чергу, є тотожним терміну «конституційний». По-друге, використання двох і більше слів для позначення того самого поняття в тексті Конституції України буде тільки переобтяжувати зміст її норм, в яких ідеться про права людини. По-третє, якщо термінологічне словосполучення «права і свободи людини і громадянина», яке закріплено в п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України, посилити терміном «основоположні», то це буде означати, що всі інші (похідні) права людини не можуть визначатися законами України.

15. Проблема конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина була вирішена через розкриття сутності та природи таких принципів: 1) принцип визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю; 2) принцип невід'ємності, невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини; 3) принцип рівності в правах і свободах та рівності перед законом; 4) принцип безпосередньої дії прав і свобод людини; 5) принцип гарантованості прав і свобод людини. Зазначені принципи згадуються в усіх конституціях європейських держав і є тими вихідними засадами, на основі яких здійснюються права і свободи людини та визначається їх місце в суспільстві й державі. Значення цих принципів полягає в тому, що норми Конституції України, які регламентують конкретні права, свободи та обов'язки людини і громадянина, повинні розроблятися на основі норм-принципів, які сформульовані в статтях 3, 8, 21, 22, 23, 24, 64, 68 і реалізації яких мають бути «підпорядковані» всі конституційні приписи другого розділу.

Будучи закріпленими в Конституції України ці принципи, по-перше, кожен із них має самостійний характер, відбиває певні суттєві властивості прав

і свобод людини і внаслідок цього може розглядатися незалежно від інших принципів; по-друге, у зв'язку з тим, що ці принципи виражають суттєві властивості того самого явища (права і свободи людини), то їх доцільно розглядати в єдності; по-третє, при аналізі одного принципу необхідно обов'язково враховувати дію інших принципів; по-четверте, ці принципи набувають регулятивного значення, впливають на правову поведінку людей та їх правосвідомість; по-п'яте, ці принципи, виступають як відправні основи для подальшого розвитку законодавчої та правозастосовчої діяльності; по-шосте, ці принципи є безпосередньою підставою для прийняття судових рішень у випадку прогалин у законі чи під час тлумачення окремих норм.

Незважаючи на вплив глобалізаційних процесів щодо змін сучасної системи джерел континентального права, Конституція й дотепер залишається найбільш затребуваним його джерелом, роль якої зумовлюється такими фундаментальними чинниками: характером регульованих нею суспільних відносин, які за своїм змістом є конституційними; цілеспрямованим впливом на розвиток конституційного законодавства, всіх джерел права; найвищою юридичною силою; високим ступенем нормативного узагальнення та прямою дією норм Основного Закону.

16. Важливою теоретико-методологічною та практичною проблемою в дослідженні конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина є питання щодо їх класифікації, яка набуває практичного значення при розробленні конституцій будь-якої держави, оскільки вона здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу таких прав у конституції, а також диференційованому визначенню юридичних засобів їх охорони та захисту. У сучасній конституційній практиці застосовуються два базових підходи (які в юридичній науці ще називають «прямим» і «непрямим» способом класифікації прав людини): 1) права і свободи людини і громадянина не лише перераховуються в тексті Конституції (Італія, Польща, Португалія, Словаччина, Чехія та ін.), але й поєднуються в окремі групи, які формально подаються як підрозділи, частини або глави відповідних розділів у конституції; 2) права і свободи людини і громадянина викладаються без формального виділення окремих структурних груп (Бельгія, Болгарія, Греція, Нідерланди, Німеччина, Угорщина, Україна та ін.). Але навіть у цьому разі є підстави для класифікації прав людини, виходячи з тексту конституційних норм.

17. На основі опрацювання поглядів вітчизняних учених і власних висновків удосконалено поняття «класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина» – це складний теоретико-методологічний процес, зміст

якого полягає у виявленні критеріїв класифікації прав людини та їх поділ на окремі самостійні групи з метою їх подальшої систематизації, вивчення та з'ясування змістовної сутності.

18. Із застосуванням методологічних підходів: 1) інтернаціонально-нормативного, який зафіксований у міжнародно-правових актах; 2) національно-нормативного, який закріплений в конституціях держав континентальної Європи; 3) концептуально-авторського, який представлений в наукових працях вітчизняних і зарубіжних теоретиків конституційного права та на підставі аналізу змісту і форми закріплення прав і свобод людини і громадянина в розділі II Конституції України доведено, що в ній незважаючи на те, що в Основному Законі не здійснено поділ прав людини на конкретні групи, передбачена певна послідовність їх викладення відповідно до найважливіших і найістотніших сфер життєдіяльності людини: громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина, що повністю відповідає сучасній теорії конституційного права.

Вказаний поділ прав і свобод людини і громадянина не слід абсолютизувати або тим більше протиставляти один одному. Можливість виділити в межах усієї системи прав людини окремі її групи, не суперечить тезі щодо їх нерозривної єдності. Навпаки, систематизація та розмежування окремих категорій прав можливо лише в межах єдиного комплексу – сукупності всіх прав і свобод людини і громадянина.

19. У розділі II Конституції України права і свободи людини і громадянина слід віднести до тієї класифікаційної групи, до якої це право ближче за своєю сутністю, а саме: громадянські права – ст. 23; ч. 1, 3 ст. 27; ч. 1 ст. 28; ч. 1, 5 ст. 29; ч. 1 ст. 30; ст. 31; ч. 1, 3, 4 ст. 32; ч. 1, 2 ст. 33; ч. 1, 2 ст. 34; ч. 1 ст. 35; ч. 2, 3, 4, 5, 6 ст. 55; ст. 56; ч. 1 ст. 57; ст. 59; ч. 2 ст. 63; політичні права – ч. 1, 3 ст. 36; ч. 1, 2 ст. 38; ч. 1 ст. 39; ст. 40; економічні права – ч. 1, 3 ст. 41; ст. 42; соціальні права – ч. 1, 4 ст. 43; ч. 1 ст. 44; ч. 1 ст. 45; ч. 1 ст. 46; ч. 1 ст. 47; ст. 48; ч. 1 ст. 49; ч. 1, 2 ст. 50; культурні права – ч. 1, 4, 5 ст. 53; ч. 1, 2 ст. 54. Всього в цьому розділі закріплено 54 права і свободи людини і громадянина, що є найбільшою кількістю серед усіх інших конституцій держав континентальної Європи, у тому числі в 15 статтях закріплено 27 громадянських прав; у 4 статтях – 6 політичних прав; у 2 статтях – 3 економічних права; у 8 статтях – 12 соціальних прав і в 2 статтях – 6 культурних прав. Носіями цих прав і свобод є: а) людина – 35; б) громадянин – 13; в) спеціальний суб'єкт – 4; г) усі – 1 (ст.40).

20. Звернуто увагу на проблему термінологічного позначення найменувань кожної з класифікаційної групи прав людини, які відчутно розходяться на доктринальному рівні насамперед громадянські права.

Залежно від однорідності матеріального змісту прав і свобод людини і громадянина та відповідно до основних сфер життєдіяльності індивіда, в яких реалізуються певні можливості людини, права і свободи людини і громадянина поділяються на п'ять основних груп: 1) громадянські; 2) політичні; 3) економічні; 4) соціальні; 5) культурні. Наведена класифікація має офіційний характер, оскільки вона вже протягом багатьох десятиріч пов'язана з певною юридичною формою – конкретними міжнародно-правовими актами, до норм яких має адаптуватися українське законодавство. Крім того, з урахуванням досвіду сучасної конституційної практики держав континентальної Європи, вона на сьогодні є усталеною та найбільш повною науковою класифікацією прав людини, і тому доцільність її застосування має практичне значення. Саме означена класифікація надає оптимальну суб'єктно-об'єктну характеристику системи прав людини, дозволяє виокремити в ній різні групи прав і порівняти їх між собою за суб'єктами, об'єктами, змістом, сутністю і формою.

РОЗДІЛ 2

ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

2.1. Місце громадянських і політичних прав і свобод у системі прав людини

Одним з головних елементів системи прав людини є громадянські права і свободи, які не тільки відкривають перелік прав і свобод людини і громадянина, що закріплені в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України, але й кількість яких є значно більшою, ніж це було в попередніх конституціях, зокрема в Конституції УРСР 1978 р. Якщо в зазначеній Конституції превалювали соціально-економічні права, то в чинній Конституції України перше місце посідають вже громадянські права і свободи, які є невід'ємним елементом свободи людини і забезпечують особі не тільки життєво важливі умови існування, а й надають фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантувати невтручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності [357, с. 121]. Саме тому ці права поширюються не тільки на громадян конкретної держави, а й на всіх інших людей, які на законних підставах перебувають на її території.

Отже, Конституція України 1996 р. визначила якісно новий, сучасний статус людини і громадянина в Україні, запровадивши деякі новели та врахувавши міжнародні та європейські стандарти прав людини. Тим самим група громадянських прав і свобод зайняла належне місце в системі прав людини.

Результати аналізу текстів конституцій держав континентальної Європи свідчать про те, що всі переліки прав і свобод людини і громадянина завжди розпочинаються саме з громадянських прав і свобод. Так, у Конституції України знайшли своє відображення такі громадянські права і свободи: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23); право на життя та його захист (ст. 27); право на повагу до гідності людини (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої

кореспонденції (ст. 31); право на невтручання в його особисте і сімейне життя, право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, права вимагати вилучення будь-якої інформації (ст. 32); свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, право в будь-який час повернутися в Україну (ст. 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ст. 34); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) [239]. Крім того, у деяких конституціях європейських держав цим правам присвячено окремі розділи, глави або частини. Наприклад, глава 1 частини I Конституції Італії має назву «Громадянські відносини», глава 1 розділу II Конституції Португалії – «Особисті права, свободи та гарантії», підрозділ розділу II Конституції Польщі – «Особисті свободи і права». У той же час, у Конституції Чорногорії ця група прав має назву «Права і свободи особистості». Такий підхід застосували й законодавці Албанії, Андорри і Туреччини.

Тобто досліджувана група прав покликана забезпечувати особисту свободу й автономію людини як члена громадянського суспільства (при цьому термін «громадянські права» не пов'язується з їх належністю лише громадянам конкретної держави, зокрема України), надає їй можливість за допомогою правових засобів захистити себе від будь-якого незаконного втручання держави у сферу її приватного життя. Таким чином, основним призначенням громадянських прав і свобод є забезпечення пріоритету індивідуальних і внутрішніх орієнтирів розвитку кожної людини. На нашу думку, саме щодо цієї групи прав у ч. 3 ст. 22 Конституції України встановлені вимоги, відповідно до яких «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [239].

У підрозділі 1.3. розділу I ми вже звертали увагу на те, що науковці не дійшли згоди щодо найменування групи досліджуваних прав людини, і тому в юридичній літературі використовують різні найменування цих прав і свобод: громадянські права і свободи, особисті права і свободи, громадянські (особисті) права і свободи, особисті (громадянські) права і свободи тощо. Але ми вважаємо, що обґрунтованою є думка про те, що термін «громадянські права і свободи» є найбільш відповідним найменуванням цієї групи прав і свобод. Цей термін, який застосовується, починаючи з XVIII ст., насамперед ґрунтується на назві та положеннях Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і який, на нашу думку, доцільно використовувати в цьому дослідженні.

Слід наголосити, що термін «громадянські права і свободи людини» розуміється в двох значеннях – об'єктивному та суб'єктивному. В об'єктивному розумінні – це сукупність конституційно-правових норм, які встановлюють і гарантують ці права, а в суб'єктивному – це конкретні громадянські права і свободи людини. За своєю суттю вони є певними можливостями людини, визначеними й гарантованими Конституцією та законами України. За змістом – це певні можливості, пов'язані з немайновими та фізичними благами особи, які визнаються й гарантуються державою. За формою – це міра або спосіб поведінки людини і держави, які визначаються ними щодо інших суб'єктів цих прав. Крім того, в юридичній науці важливою була й залишається проблема дефініцій громадянських прав і свобод людини та неоднозначність їх тлумачення. Так, І. О. Шумак розглядає громадянські права і свободи людини як визнані та гарантовані Конституцією і законами України пріоритетні природні можливості людини користуватися невідчужуваними благами особистого життя та індивідуальної свободи [392, с. 16], Т. А. Костецька – як визнані й гарантовані Конституцією та іншими законами України можливості людини в користуванні невідчужуваними благами індивідуальної (особистої) свободи, забезпеченні життєво необхідних потреб існування, захисту від незаконного втручання в сферу особистої життєдіяльності [57, с. 36]. О. Б. Горова під громадянськими правами розуміє зумовлені відповідним рівнем розвитку суспільства та гарантовані державою однаковою мірою певні можливості людини, реалізація яких задовольняє матеріальні й духовні потреби людини, необхідні їй для нормального фізичного та морального існування [406, с. 20], а П. М. Рабінович визначає досліджувані права і свободи як можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб [317, с. 19]. У свою чергу, В. В. Молдован і Л. І. Чулінда, взявши за основу дефініцію, яку надав П. М. Рабінович, вважають, що громадянські права – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб, є гарантією індивідуальної автономії та свободи, засобом захисту суб'єктів від свавілля з боку держави та інших людей [53, с. 44] тощо.

Таким чином, враховуючи відсутність точності у використанні поняття «громадянські права і свободи», слід погодитись з думкою Н. Г. Шукліної про те, що невизначене само по собі, вживане поняття для назви відносин між державою та індивідом, будучи введеним у сферу публічного права, призводить до плутанини багатоманітних значень, які тільки можна йому надати [19, с. 210–211].

Але, незважаючи на розмаїття підходів щодо визначення поняття громадянських прав і свобод людини, варто підкреслити, що основним питанням визначення будь-якого поняття є питання про його ознаки. Відомо також і те, що одне й те саме поняття можна розкрити через різну сукупність ознак. Так, досліджуване поняття в теорії конституційного права насамперед відображає суттєві ознаки цієї групи прав, які науковці поділяють на загальні та спеціальні [407, с. 55].

До загальних ознак громадянських прав і свобод, що властиві всім правам і свободам людини і громадянина, належать такі: по-перше, громадянські права і свободи людини є фундаментальними правами і свободами, які не лише проголошені в міжнародно-правових актах, але й закріплені в Конституції України. Тобто це єдиний нормативно-правовий акт, який має право визначати їх зміст, обсяг і межі реалізації. По-друге, ці права мають постійний характер та особливий механізм реалізації. Це означає, що окреме громадянське право чи свобода не припиняється і не виникає раз у раз, а є невід'ємним правом кожного учасника конкретних правовідносин, тобто, кожна людина вже володіє набором прав, свобод та обов'язків до виникнення правовідносин у конкретній сфері. По-третє, названі права є значущими для людини, тому що вони виражають насамперед відносини та зв'язки людини і держави. По-четверте, вони мають особливий механізм охорони, тобто, громадянські права і свободи не протиставляються державі, яка бере на себе функції не тільки охорони й забезпечення цих прав, а й забезпечує їх всією системою національного законодавства, діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, політичних і громадських організацій та інших юридичних і фізичних осіб. По-п'яте, громадянські права і свободи є універсальними, тому що вони діють у всіх сферах суспільного життя, на всій території країни та в будь-який час. Їх зміст та обсяг є однаковим для всіх людей, незалежно від того є вони громадянами цієї держави чи ні.

Громадянські права і свободи мають свої спеціальні ознаки, які за своїми специфічними якостями є: по-перше, пріоритетними відносно інших прав і свобод, що підкреслюється місцем їх розташування в розділі II Конституції України, тобто одразу після принципів правового статусу особи в Україні та перед політичними та іншими правами і свободами. Така послідовність властива міжнародно-правовим актам, а також зумовлена особливою значущістю громадянських прав і свобод для людини і держави, які є для людини передумовами задоволення інших духовних і матеріальних потреб, а

для держави вони є суттєвими, бо втілюють її демократичний, соціальний, правовий характер. По-друге, ці права є природними та невідчужуваними, оскільки належать кожній людині від народження, не набуваються і не відчужуються за власним бажанням, їх не можна подарувати, продати, передати у спадок та від них не можна відмовитись, а також вони не залежать від визнання їх державою та визначаються самим фактом людського буття. По-третє, це усталені суб'єктивні права людини. Це означає, що вони мають довічний, постійний та незмінний характер. Якщо під впливом політичних і соціально-економічних чинників будуть змінюватися й конкретні політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи, то громадянські права і свободи сформовані назавжди (хоча їх зміст постійно наповнюється та розширюється, виходячи з потреб людини, суспільства і держави) і тому їх неможливо законодавчо змінити чи повністю скасувати. Вони будуть існувати доти, допоки буде існувати людство. По-четверте, громадянські права і свободи є загальними, оскільки належать усім людям без винятків та обмежень, а також не залежать від наявності громадянства конкретної держави, і цим вони докорінно відрізняються від решти прав і свобод, реалізація яких зумовлена обов'язковою наявністю відповідного громадянства. По-п'яте, ці права є індивідуальними, тобто, на відміну від інших прав і свобод, громадянські права і свободи реалізуються індивідуально та самостійно кожною конкретною людиною.

Отже, з'ясування ознак громадянських прав і свобод не тільки глибше розкриває їхню сутність, але й сприяє розв'язанню питання про адекватне найменування та визначення поняття прав і свобод цієї групи.

Слід зауважити, що вітчизняний законодавець, сприйнявши відповідні положення міжнародно-правових актів про права людини, зокрема частини III Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, не випадково одразу за нормами про громадянські права і свободи розташував норми про політичні права і свободи людини і громадянина. Тобто, якщо громадянські права людини фіксують статус людини як індивіда, суб'єкта «антропної гідності» [408, с. 19] та носія цілого ряду невід'ємних прав (право на життя та його захист, право на повагу до гідності людини, право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу слова, право на свободу світогляду та віросповідання, право на свободу пересування), то політичні права фіксують статус людини стосовно держави [409, с. 169].

Політичні права і свободи людини і громадянина в сучасних умовах стали загальновизнаною найвищою суспільною цінністю та визначають рівень

політичної свободи людини і громадянина в суспільстві й забезпечуються суспільним і державним ладом, а також пов'язуються з формами реалізації народовладдя та політичним самоврядуванням. На відміну від громадянських прав і свобод, політичні права і свободи спрямовані не на забезпечення автономії людини, а на її прояв як активного учасника політичного процесу. Як зауважує Ж. М. Пустовіт, саме політичні права і свободи забезпечують кожній людині можливість бути самостійним суб'єктом суспільного життя. У міру подальшого розвитку і вдосконалення демократії політичні права і свободи стають глибшими, ширшими за змістом, різноманітнішими за формою, що значно підвищує їх соціальну і політичну значущість і роль у суспільному житті та діяльності кожного громадянина [56, с. 40]. При цьому потрібно наголосити, що саме політичні права і свободи є неодмінною умовою функціонування всіх інших видів прав і свобод, оскільки вони становлять органічну основу системи демократії і виступають як засіб контролю за владою, як цінності, на які влада повинна орієнтуватися, обмежувати себе цими правами, визнавати та гарантувати їх. Інакше кажучи, поняття демократії, яке застосовується насамперед у значенні політичної організації державно-суспільних відносин, робить наявність політичних прав людини основним фактором у визначенні тієї чи іншої держави як демократичної.

Конституційним політичним правам і свободам людини і громадянина притаманні такі ознаки. По-перше, всі вони є предметом конституційно-правового регулювання й тому: а) захищають основні, базові цінності й інтереси особистості; б) є загальними для всіх людей без винятку, незалежно від раси, статі, етнічного та соціального походження, політичних, релігійних та інших переконань, майнового стану тощо; в) характеризуються особливою юридичною формою конструювання; г) володіють найвищою юридичною силою порівняно з іншими групами прав людини. По-друге, політичні права і свободи є невідчужуваними й належать особі в зв'язку з її громадянством. По-третє, як будь-які інші права і свободи, політичні права і свободи в Україні визнаються, гарантуються й захищаються відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права. По-четверте, вони визначають сутність, зміст і застосування національного законодавства, діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування й забезпечуються правосуддям. По-п'яте, характеризуючись особливим механізмом реалізації, політичні права і свободи, які закріплені в Конституції України, є нормами прямої дії. По-шосте, обмеження конституційних політичних прав і свобод людини і громадянина допускається лише за умов, визначених законом.

Крім того, основними елементами юридичного змісту конституційних політичних прав і свобод є: а) право діяти; б) право вимагати; в) право користуватися; г) право звертатися за захистом. Так, право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, на участь у професійних спілках, яке закріплено в ст. 36 Конституції України, включає такі можливості: створення будь-якого об'єднання, вільного вступу до діючого об'єднання та виходу з нього, реалізації статутних завдань і цілей об'єднання, користування правами, що надає членство в об'єднанні тощо. Право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також право доступу до державної служби та до служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38) включає такі можливості: вимога забезпечення участі громадян в управлінні державними справами за допомогою різних форм представницької та безпосередньої демократії (вибори, референдум, звернення), вимога забезпечення безпосередньої реалізації виборчих прав, вимога до держави забезпечення рівного доступу до державної служби та до служби в органах місцевого самоврядування. Право на свободу зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39) як форми політичної активності громадян України включає можливості: впливати на формування громадської думки з різних питань, вироблення, прийняття та реалізація управлінських рішень, формування колективної думки та позицій різних об'єднань. Право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40) включає такі можливості: відстоювання своїх прав і законних інтересів і відновлення їх у разі порушення, участь у вирішенні публічних справ.

Але, незважаючи на те, що політичні права і свободи людини і громадянина займають значне місце в системі прав людини, за твердженням Т. М. Заворотченко, ці права практично не досліджені в українській юридичній науці [410, с. 17], а також серед науковців відсутня єдина точка зору щодо поняття, сутності і природи даної групи прав людини [411, с. 355]. Так, Н. С. Колесова розглядає політичні права і свободи як забезпечену людині законом і публічною владою можливість участі (як індивідуально, так і колективно) у суспільно-політичному житті держави та здійсненні державної влади [13, с. 151]. Аналогічного розуміння цього поняття дотримуються І. С. Полянська [412, с. 32] і В. В. Букач [413, с. 187–188]. У дефініції, запропонованій П. М. Рабіновичем, політичні права і свободи – це можливості людини брати участь у

державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування [317, с. 19], а Л. І. Летнянчин і Ю. М. Тодика вважають, що політичні права і свободи – це права, які належать людині як члену політичного співтовариства, коли вона виступає насамперед як громадянин держави [314, с. 115]. На думку Ж. М. Пустовіт, політичні права і свободи – це можливості громадян України брати участь в управлінні державними справами, впливати на діяльність різних державних органів та органів місцевого самоврядування, а також громадських організацій політичного спрямування, користуватися правами на свободу думки, слова, світогляду й переконань та їх прояву й поширення [56, с. 31]. В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко розуміють політичні права і свободи як конституційно визначену міру можливої поведінки особи, насамперед участі в безпосередньому народовладді, здійсненні державної влади і місцевого самоврядування, в яких особа виступає, перш за все, як громадянин України, учасник суспільно-владних відносин [313, с. 131], а С. В. Бобровник розглядає їх як можливість громадянина на участь у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, діяльності елементів політичної системи та формування представницьких органів влади [391, с. 55].

Таким чином, можна дійти висновку, що політичні права і свободи людини і громадянина – це закріплені конституційними нормами можливості громадян брати активну участь у суспільно-політичному житті, виявляти свою громадянську позицію відносно дій органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, а також це воля народу, що спрямована на розвиток демократії в державі.

Як зауважує В. М. Шаповал, у більшості конституцій отримало відображення трактування політичних прав і свобод у контексті взаємодії людини або громадянина з усією політичною системою суспільства [414, с. 236], яка визначається його класовою природою, соціальним ладом, формою правління, типом держави, характером політичного режиму, політико-ідеологічними та культурними відносинами в суспільстві, політико-правовим статусом держави, історичними та національними традиціями політичного устрою. До суб'єктів політичної системи належать держава, політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування. При цьому варто наголосити, що держава не зобов'язана вживати якихось позитивних дій для забезпечення політичних прав і свобод, а повинна утриматися від зазіхань на права і свободи, які входять до цієї групи, тобто вони розглядаються як свобода людини від держави, право людини на

невтручання держави [18, с. 96]. І тому слід погодитись з висловлюванням, що політична система – це сукупність державних і недержавних політичних інститутів, які, взаємодіючи між собою та навколишнім середовищем, здійснюють політичне керівництво суспільством та управління суспільними справами [415, с. 15].

Варто підкреслити, що в Конституції України фактично знайшли своє відображення всі визнані в міжнародно-правових актах у сфері прав людини політичні права і свободи людини і громадянина, які, за словами О. Ф. Фрицького, відповідно до положень Загальної декларації прав людини враховані, виходячи з особливостей історичного етапу розбудови держави [416, с. 70]. При цьому необхідно звернути увагу на деякі особливості політичних прав і свобод людини і громадянина: по-перше, політичні права і свободи, за винятком права на об'єднання в неполітичні організації і права на індивідуальні та колективні звернення, належать виключно громадянам України, які досягли 18-річного віку й набули повної правосуб'єктності; по-друге, на відміну від громадянських прав, які за своєю природою є невідчужуваними, політичні права і свободи можуть обмежуватися відповідно до закону в інтересах національної безпеки та громадянського порядку, а також стосовно громадян України, визнаних у судовому порядку недієздатними; по-третє, наявний високий ступінь гарантованості політичних прав і свобод не лише на міжнародному, а й на національному рівні, що свідчить про рівень демократії в державі.

Необхідно наголосити, що політичні права і свободи в різних формах та обсягах проголошені в усіх конституціях держав континентальної Європи, а в деяких із них вони навіть виокремлені в спеціальні глави чи розділи. Наприклад, глава III частини другої Конституції Албанії має назву «Політичні права і свободи», глава IV титулу II Конституції Андорри – «політичні права андоррців», глава IV частини I Конституції Італії – «Політичні відносини», підрозділ розділу II Конституції Польщі – «Політичні свободи і права», глава 2 розділу II Конституції Португалії – «Права, свободи і гарантії політичної участі», розділ третій глави другої Конституції Словаччини – «Політичні права», розділ 4 частини 2 Конституції Туреччини – «Політичні права і обов'язки», розділ другий глави другої Хартії основних прав і свобод Конституції Чехії – «Політичні права», підрозділ 3 частини другої Конституції Чорногорії – «Політичні права і свободи». У той же час, законодавці Македонії і Хорватії політичні свободи і права закріпили в одному розділі з громадянськими (особистими) свободами і правами.

Порівняльний аналіз норм конституцій європейських держав дозволяє зробити висновок про те, що в них закріплено значне коло політичних прав і свобод людини і громадянина. До них насамперед слід віднести право на свободу об'єднання, яке відображено в 40 із 42 конституцій; право на мирні зібрання – відповідно 38 із 42; право на звернення (33 із 42); право на доступ до державної служби (29 із 42); право на участь у професійних спілках (25 із 42); право вільно обирати (19 із 42) та право бути обраним (14 із 42); право на участь в управлінні державними справами (13 із 42) та право на участь у референдумах (11 із 42).

Заслужують на увагу норми Конституції Португалії, в якій політичним правам і свободам присвячено 11 статей, конституцій Польщі і Туреччини – по 10 статей, конституцій Іспанії і Швейцарії – відповідно 9 і 8, конституцій Болгарії і Чехії – по 7, конституцій Азербайджану, Албанії, Молдови, Румунії, Сербії, Угорщини, Хорватії і Чорногорії – по 6. Наприклад, у ст. 22 Конституції Чехії, на відміну від Конституції України, говориться про те, що «законодавче регулювання всіх політичних прав і свобод та їх тлумачення і використання повинні створювати можливості для вільного змагання політичних сил у демократичному суспільстві й забезпечувати його захист». Досить демократичною є норма ст. 23 цієї Конституції, в якій йдеться про те, що «громадяни мають право чинити опір кожному, хто посягає на демократичний порядок здійснення прав людини і основних свобод, установлених Хартією, якщо діяльність конституційних органів і дійове використання засобів, передбачених законом, виявляється неможливим» [237, с. 525].

Отже, з викладеного можна зробити висновок, що норми міжнародно-правових актів і конституцій європейських держав, які закріплюють політичні права і свободи людини і громадянина, мають значний вплив на формування національного конституційного законодавства. Головною метою впровадження цих норм є приведення українського конституційного законодавства до єдиних стандартів захисту прав і свобод людини і громадянина, а їх виконання сприятиме подоланню різних суперечностей, розвитку демократії та поступовому просуванню України до європейської спільноти.

2.2. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання громадянських прав і свобод людини і громадянина в національному законодавстві

Більшість вітчизняних науковців, здійснюючи дослідження громадянських прав і свобод людини, розпочинають його з аналізу ст. 27 Конституції України, в якій закріплено невід'ємне право кожної людини на життя. Але при цьому слід наголосити, що перше з конкретних прав людини, яке закріплено в другому розділі Конституції України, є право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), яке, згідно з п. 3 ст. 1 Конституції Румунії, «... являє собою найвищі цінності ...» [237, с. 63]. Як підкреслюють І. С. Нежинська і С. С. Нежинський, людина як соціальна істота, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного, є особистістю [417, с. 23]. І тому, за словами О. Г. Кушніренко і Т. М. Слінько, як не дивно, не право на життя, а саме це право відкриває перелік особистих прав громадян. І далі науковці роблять висновок про те, що забезпечення цього права людини повинно бути особливим предметом турботи держави і відповідних її органів [54, с. 60].

Зміст даного права розкрито в Декларації про право на розвиток, яка прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 4 грудня 1986 р. Зокрема в п. 1 ст. 1 проголошується, що право на розвиток є невід'ємним правом людини, володіючи яким кожна людина та всі народи мають право брати участь в економічному, соціальному, культурному і політичному розвитку, де можуть бути повністю здійснені всі права людини і основні свободи, а також сприяти йому та користуватись його благами [418]. Як зауважує П. М. Рабінович, принципово важливим є положення цього документа про те, що «людина є основним суб'єктом процесу розвитку та має бути активним учасником і бенефіціарієм права на розвиток» (п. 1 ст. 2). На думку вченого, з якою ми погоджуємось, людський розвиток – це процес розширення вибору для людини, який складається насамперед з трьох важливих речей: вести здоровий спосіб життя і жити довго, набувати знань, мати ресурси, аби підтримувати належний життєвий рівень. Сюди ж належать політична, економічна і соціальна свободи, можливість займатися творчою та виробничою діяльністю, гарантії прав людини [20, с. 111].

Слід підкреслити, що ретельний аналіз текстів конституцій держав континентальної Європи свідчить, що право на вільний розвиток особистості людини в різних формулюваннях та обсягах закріплено в конституціях

Білорусі, Болгарії, Греції, Грузії, Естонії, Італії, Німеччини, Росії, Румунії, Сербії, Туреччини і Франції. Але в жодній із них, на відміну від України, на конституційному рівні не було здійснено об'єднання в одну норму положення про те, що «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості» та положення, що «кожна людина ... має обов'язки перед суспільством» [239]. Крім того, аналізоване право у Франції закріплено в преамбулі її Конституції 1946 р., а в Білорусі, Болгарії, Італії, Росії, Румунії і Туреччини – у першому розділі (частині) їх конституцій, і лише в Греції, Грузії, Естонії, Німеччині, Сербії – у розділі конституцій, де розташовані права і свободи людини. Припис положення ст. 23 Конституції України, в якому йдеться про право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості, є аналогічним положенням ст. 16 Конституції Грузії, п. 1 ст. 5 Конституції Греції, п. 1 ст. 2 Основного Закону Німеччини і ч. 2 ст. 23 Конституції Сербії. Наприклад, у ст. 16 Конституції Грузії зафіксовано, що «кожен має право на вільний розвиток своєї особистості» [10, с. 168]. Як стверджує Т. М. Пряхіна, справедливою може бути названа лише та конституція, яка гарантує кожній людині, а в глобальному масштабі кожному соціуму право на розвиток, яке в міждержавній системі набуло особистісний характер, набуло статус суб'єктивного права, воно визнається за кожною окремою особистістю [419, с. 40–41].

Варто наголосити, що в досліджуваній нормі разом з формулюванням права кожної людини на вільний розвиток своєї особистості визначається й межа використання цього права, а саме: не порушувати (тобто необхідність дотримання) права і свободи інших людей. До речі, вказана межа охарактеризована і в ч. 1 ст. 68 Конституції України у вигляді обов'язку кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [239]. Такий підхід застосували й законодавці Греції, Німеччини, Сербії. Наприклад, у п. 1 ст. 5 Конституції Греції встановлено, що «кожен може вільно розвивати свою особистість ... якщо тільки він не перешкоджає правам інших, не порушує Конституцію чи моральні норми» [11, с. 246], у п. 1 ст. 2 Основного Закону Німеччини закріплено, що «кожен має право на вільний розвиток своєї особистості, оскільки він не порушує права інших осіб і не посягає на конституційний порядок чи моральний закон» [11, с. 181], а в ч. 2 ст. 23 Конституції Сербії записано, що «кожен має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права інших осіб, які гарантовані Конституцією» [242].

Враховуючи те, що ця межа властива людині не тільки як використання права на розвиток, а й усіх інших прав, а також те, що запровадження

розглядуваного обмеження на практиці може викликати неабиякі труднощі [20, с. 112], ми вважаємо, що цей припис слід вилучити з ст. 23 Конституції України, залишивши в ній тільки саме право. Водночас цю норму необхідно доповнити самостійною частиною про обов'язок держави щодо створення належних умов для повного забезпечення вільного та всебічного розвитку особистості людини в усіх сферах суспільного життя, як це здійснили законодавці Білорусі, Болгарії, Італії, Росії, Туреччини і Франції. Наприклад, у ч. 2 ст. 2 Конституції Білорусі сказано, що «державна відповідальна перед громадянином за створення умов для вільного й належного розвитку особистості» [10, с. 118], у преамбулі Конституції Франції 1946 р. записано, що «нація забезпечує особистості й сім'ї необхідні умови для їх розвитку» [11, с. 683], у ст. 5 Конституції Туреччини зафіксовано, що «основна мета й обов'язок держави ... забезпечити необхідні умови для матеріального та духовного розвитку особистості» [237, с. 223], а в ч. 3 ст. 19 Конституції Латвії навіть закріплено, що «засуджений не може бути позбавлений прав на ... розвиток особистості» [10, с. 546].

Отже, з урахуванням результатів порівняльно-правового аналізу ст. 23 Конституції України з аналогічними положеннями конституцій європейських держав, ми вважаємо за доцільне викласти цю статтю в такий спосіб:

«Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості.

Держава створює умови для матеріального та духовного розвитку особистості».

У системі прав людини найважливіше місце посідає таке багатоаспектне явище як право на життя, яке вперше закріплено на конституційному рівні в історії держави (ст. 27 Конституції України). Життя людини є унікальним природним феноменом, а право на життя забезпечує природне існування людини як фізичної особи та діє не окремо, а у взаємодії з іншими правами і свободами, оскільки інші права втрачають усілякий сенс і значення в разі смерті людини. Право на життя зберігається за людиною до самої її смерті. Будучи фактом об'єктивної реальності, людське життя є первинним щодо будь-якого позитивного правового регулювання і як таке не потребує юридичного дозволу. Право на життя становить першооснову всіх інших прав, воно насамперед тісно взаємопов'язане з правом на повагу гідності людини, правом на належні, безпечні і здорові умови праці, правом на охорону здоров'я, правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля, правом на достатній рівень життя. Зазначені права є похідними від права на життя та виступають як додаткові засоби, що забезпечують його ефективну реалізацію. Саме життя людини являє

собою те найважливіше основне соціальне благо, невіддільне від особистості, яке охороняється правом на життя як матеріальна форма існування людини. Крім того, життя кожної людини є благом не тільки для неї, воно є однією з найвищих соціальних цінностей для українського суспільства, як це підкреслено в ст. 3 Конституції України, та є найкращим показником його культурного і духовного розвитку.

Водночас, як зазначає Р. О. Стефанчук, незважаючи на ту роль та місце, яке законодавець відводить життю людини, ще одним упущенням є те, що немає офіційного тлумачення життя як особистого немайнового блага [424, с. 44]. І тому підхід до визначення поняття та змісту права людини на життя безперечно впливає з того, що вкладається в зміст поняття «життя», яке відповідно до словникової літератури означає: існування всього живого; стан живого організму в стадії розвитку, зросту; спосіб існування кого-небудь; жива істота; прояв фізичних і духовних сил живих істот; сукупність явищ, що характеризують існування, визначають розвиток чого-небудь; те, що реально існує; дійсність [279, с. 276].

Враховуючи те, що життя людини є найважливішою цінністю світової цивілізації, переважна більшість держав континентальної Європи в текстах своїх конституцій проголосили право людини на життя. Але комплексне дослідження відповідних норм конституцій європейських держав дає підстави стверджувати про певну різноманітність формулювання цього права. Так, у конституціях Азербайджану, Албанії, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Грузії, Естонії, Литви, Македонії, Польщі, Португалії, Сербії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії і Чорногорії, так само як і в Україні, розглядуване право закріплено в окремій нормі. У той же час, у конституціях Андорри, Іспанії, Молдови, Німеччини, Румунії, Туреччини, Фінляндії, Швейцарії досліджуване право закріплено поряд з іншими правами людини і громадянина. Наприклад, у ч. 1 ст. 17 Конституції Туреччини зазначено, що «кожен має право на життя і на захист, а також на поліпшення свого матеріального і духовного надбання» [237, с. 225]; у § 7 Основного Закону Фінляндії записано, що «усі особи мають право на життя, особисту свободу, недоторканність і безпеку» [237, с. 372]; а в п. 1 ст. 24 Конституції Молдови вказано, що «держава гарантує кожній людині право на життя та на фізичну і психічну недоторканність» [10, с. 295].

Слід підкреслити, що в міжнародно-правових актах з прав людини та конституціях європейських держав застосовують різні термінологічні позначення суб'єктів права на життя. Так, у ст. 3 Загальної декларації прав людини та п. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права

для позначення суб'єкта цього права використовується безособовий термін «кожна людина», а в п. 1 ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод вживається термін «кожен». Також у конституціях Азербайджану, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Естонії, Німеччини, Росії, Словаччини, Туреччини, Чехії і Швейцарії закріплено термін «кожен», у конституціях Молдови, Польщі, Угорщини і Хорватії – «кожна людина»; у конституціях Грузії і Литви – «людина»; у конституціях Боснії і Герцеговини і Фінляндії – «усі особи»; а в Конституції Іспанії – «усі». Проте в конституціях Албанії, Андорри, Македонії, Португалії, Румунії, Сербії, Словенії і Чорногорії суб'єкт права на життя зовсім не визначений. Тому з метою уніфікації термінології вважаємо за доцільне в ч. 1 ст. 27 Конституції України термін «кожна людина» замінити на термін «кожен», що охоплює всі суб'єкти права на життя незалежно від їх правового статусу.

Найявна техніко-юридична конструкція аналізованого положення свідчить про те, що важливим елементом права на життя є його невід'ємність. Термін «невід'ємний» означає: який не можна відділити, відокремити від кого, чого-небудь [279, с. 593]. Схоже за змістом значення цього терміна надає й Р. О. Стефанчук, який вважає, що невід'ємність права на життя свідчить про те, що це право не можна жодним чином відділити від особи-носія, ні добровільно, ні примусово, ні постійно, ні тимчасово [424, с. 44]. А на думку О. М. Гончаренко, невід'ємне право на життя означає, що ніхто не може забрати те, що вже дано, зокрема в юридичному сенсі те, що закріплено у формалізованому писемному вигляді в Конституції України [425, с. 92]. При цьому слід зауважити, що це єдине в Конституції України право, яке містить термін «невід'ємне», який також відсутній у жодній конституції держав континентальної Європи. Цей термін знайшов своє відображення лише в ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. У зв'язку з цим, пропонуємо термін «невід'ємне» вилучити з ч. 1 ст. 27 Конституції України. Після запропонованих змін зазначена частина матиме такий вигляд: «Кожен має право на життя».

Вітчизняний законодавець імплементував у ч. 2 ст. 27 Конституції України вимоги п. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, в якому проголошено, що «ніхто не може бути свавільно позбавлений життя». Таке формулювання зумовлює можливість юридичного захисту порушеного права, але воно не дає змоги чітко визначити обсяг слова «свавільно», яке, за висловлюванням С. П. Головатого, є неправильним перекладом [426, с. 102]. Такий самий термін застосовано й в п. 1 § 54 Конституції Угорщини. Тобто право на життя не є абсолютним, у певних,

визначених законом випадках, допускається свідоме позбавлення людини життя. Наприклад, коли особа позбавляє іншу людину життя, діючи в межах необхідної оборони. І тому на конституційному рівні забороняється тільки «свавільне» його позбавлення. На нашу думку, термін «свавільно», який означає: який діє на власний розсуд, без достатніх підстав, незважаючи на волю й думку інших; який суперечить установленим законам, позбавлений справедливості, незаконний, доречно замінити на термін «протиправно», який означає те, що суперечить правовим нормам закону, що порушує їх; невідповідність правовим нормам [279, с. 940, 992, 1105]. Водночас, у п. 2 ст. 15 Конституції Словаччини і п. 2 ст. 6 Конституції Чехії в аналогічній нормі відсутнє слово «свавільно», а в п. 1 ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод замість слова «свавільно» вживається термін «умисно», відповідно в § 16 Конституції Естонії – «довільно», а в нормі ст. 28 Конституції Болгарії, яка є винятком із усіх конституцій європейських держав, встановлено що «посягання на життя людини карається як найтяжкий злочин» [231, с. 398]. Ми вважаємо, що перше речення ч. 2 ст. 27 Конституції України потребує правової корекції, і тому пропонуємо замінити це положення на ідентично смислове та викласти його в такий спосіб: «Умисне протиправне позбавлення життя людини є особливо тяжким злочином».

Слід підкреслити, що ст. 2 Європейської конвенції не тільки містить заборону умисно позбавляти життя, а й покладає на держави певні позитивні обов'язки задовольняти вимоги щодо належної законодавчої охорони життя людини від його протиправного припинення. Крім того, словосполучення «умисне позбавлення життя» з цієї конвенції охоплює набагато ширше коло аспектів, пов'язаних з охороною та захистом людського життя, ніж словосполучення «свавільне позбавлення життя» з Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [427, с. 10]. І тому в другому реченні ч. 2 ст. 27 Конституції України закріплено положення, що покладає на державу та її органи обов'язок захищати життя людини, який, на думку О. В. Домбровської, має здійснюватися у всіх випадках, коли життю людини загрожує небезпека [428, с. 39]. Крім України, аналогічний обов'язок знайшов своє відображення лише в Конституції Білорусі, у ч. 2 ст. 24 якої зазначено, що «держава захищає життя людини від будь-яких протиправних посягань» [10, с. 123].

Враховуючи зазначене, ми вважаємо, що логічно було б сформулювати це речення в такий спосіб: «Держава зобов'язана захищати життя людини».

На відміну від конституцій європейських держав, Україна на конституційному рівні закріпила положення, що надає, крім держави, кожному право на самостійний захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 3 ст. 27 Конституції України). При цьому варто звернути увагу на ч. 5 ст. 55 Конституції України, в якій закріплено, що «кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [239]. На нашу думку, це положення є основою права на самозахист, а положення ч. 3 ст. 27 Конституції України лише його конкретизує. Такий підхід більш відповідає сучасним реаліям і значно посилює дію цієї норми, оскільки надає кожній особі можливість уникнути небезпеки для власного життя і здоров'я різними засобами в разі посягань на ці блага та вжити заходів самозахисту проти правопорушника. Це право також може реалізовуватись і іншими особами шляхом вчинення будь-яких не заборонених законом дій, що спрямовані на захист цього права.

У контексті права на життя слід звернути увагу й на проблему смертної кари, яка не зафіксована в Конституції України, що контрастує з конституціями багатьох інших європейських держав. Так, у конституціях Андорри, Бельгії, Вірменії, Македонії, Молдови, Німеччини, Португалії, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії міститься пряма вказівка щодо заборони смертної кари.

У конституціях Азербайджану, Білорусі, Грузії, Іспанії, Росії і Туреччини закріплено положення, що допускає застосування смертної кари аж до повного її скасування. Наприклад, у п. III ст. 27 Конституції Азербайджану вказано, що «... смертна кара аж до її повного скасування може встановлюватися законом лише за особливо тяжкі злочини проти держави, проти життя і здоров'я людини» [10, с. 31]. У той же час, у конституціях Албанії, Естонії, Болгарії, Угорщини, Польщі, Литви, Боснії і Герцеговини відсутнє положення, що передбачає заборону або можливість застосування смертної кари. Враховуючи, що в державі час від часу порушується питання щодо поновлення смертної кари, деякі науковці, зокрема О. В. Домбровська і В. В. Речицький пропонують закріпити на конституційному рівні положення про заборону застосування смертної кари або страти [93, с. 6; 133, с. 24], що, на нашу думку, є недоцільним, оскільки Україна ратифікувала Протокол № 6 (28.04.1983 р.) та Протокол № 13 (03.05.2003 р.) до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо скасування смертної кари та відмовилася від смертної кари як виду покарання. Крім того, як підтверджують кримінологічні

дослідження, смертна кара не є ефективним засобом у боротьбі зі злочинністю, оскільки ця міра покарання не належить до чинників, що стримують злочинність.

Отже, на підставі логіко-юридичного аналізу досліджуваної норми та з метою усунення протиріч між положеннями міжнародно-правових актів з прав людини і національним законодавством, а також враховуючи досвід європейських держав, пропонуємо ст. 27 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожен має право на життя.

Умисне протиправне позбавлення життя людини є особливо тяжким злочином. Держава зобов'язана захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

В умовах побудови правової держави і громадянського суспільства особливої уваги набуває право на повагу гідності людини, яка, наприклад, у ст. 30 Конституції Польщі визнана «джерелом усіх прав і свобод людини і громадянина», а в преамбулі Загальної декларації прав людини – «... основою свободи, справедливості та загального миру» [212, с. 690; 324, с. 8]. До речі, звернення до людської гідності містять 54 міжнародно-правові акти [429, с. 39]. Так, у шести фундаментальних актах ООН і в двох актах ЮНЕСКО, що безпосередньо присвячені правам людини, термін «гідність людини» вживається 30 разів [430, с. 14]. Серед усіх актів особливе місце посідають Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, у преамбулах яких зазначено, що всі «права впливають з властивої людській особі гідності» [324, с. 15, 39]. Питання поваги гідності є ключовим для формування концепцій і доктрин захисту прав людини [431, с. 169]. Закріплення права на повагу до гідності людини в ч. 1 ст. 28 Конституції України надає можливість кожній людині усвідомлювати себе як особистість, поважати власні моральні принципи й етичні норми, наполягати на повазі до себе інших людей, органів державної влади і органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, а також вимагати, щоб будь-які сумніви щодо її моральних якостей та етичних принципів були належним чином обґрунтовані. Тобто, з одного боку, усвідомлення особою власної гідності є формою самосвідомості та самоконтролю особистості і на цьому базуються вимоги особистості, вимоги особи до себе; а з іншого – особа вимагає від інших людей поваги. Крім того,

ст. 64 Конституції України гарантує, що зазначене право не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Гідність є одним із загальноправових принципів, на підставі якого здійснюється формування правової держави. У п. 1 ст. 1 Основного Закону Німеччини проголошено, що «гідність людини недоторканна» [11, с. 181] й тим самим на передній план висунуто особисті інтереси кожного. Гідність є передумовою вільного, всебічного розвитку особи в економічному, політичному, духовному і культурному житті громадянина та являє собою сукупність моральних якостей людини; це категорія, яка не може існувати поза сферою моральної свідомості особи, але при цьому вона обов'язково відображається і в правовій свідомості людини. Гідність формується під впливом внутрішньої оцінки особою своєї цінності як індивіда, а також суспільної оцінки індивідуальних властивостей такої особи. Як етична і правова категорія гідність включає усвідомлення особою володіння нею сукупністю певних моральних та інтелектуальних властивостей, а також її повагу до самої себе. Саме природно-правова філософія, на думку В.А. Бачиніна, зводить юридичну формулу людської гідності до універсальних етичних максимів і релігійних абсолютів [176, с. 283].

Дослідження сутності права на повагу гідності людини дає підстави констатувати, що гідність людини має абсолютний характер, тобто по-перше, є непорушною і, по-друге, не може бути жодних винятків з цього правила. Гідність людини з точки зору вимог демократії не визначається її належністю до будь-якого класу, групи, раси або нації, до професії, вона не визначається також багатством або посадою в суспільстві [432, с. 79].

Незважаючи на важливість становлення в Україні права на повагу гідності людини, чинне національне законодавство не містить загального визначення такого права, що зумовлює неоднозначне розуміння поняття «людська гідність» і значно ускладнює процес його застосування. Також потребує уточнення визначення терміна «гідність», який, відповідно до словникової літератури, означає: сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості та усвідомлення людиною своєї громадянської ваги, громадянського обов'язку [279, с. 180]. Тобто неоднозначне розуміння цього терміна призводить до його невиправдано звуженого тлумачення. При цьому варто наголосити, що більшість науковців дефініцію гідності людини пов'язують в основному з цінністю людини та оцінкою її значення й місця в суспільстві і державі. Так, О. Дашковська визначає гідність як моральну властивість людини, яка відображає її унікальну, неперевершену цінність. На

думку вченої, з моменту народження кожного його гідність є однаково рівною із гідністю інших людей. А усвідомлення цього всіма веде до формування в особи почуття власної гідності, очікування поваги до неї з боку інших людей, установку на відстоювання своїх прав, а також визнання рівних прав усіх інших людей [433, с. 204].

У той же час О. В. Гришук стверджує, що людська гідність і гідність людини – це дві різні категорії. На думку науковця, людська гідність – це самоцінність та суспільна значимість людини як біосоціодуховної істоти, яка визначається існуючими суспільними відносинами, не залежить від людини і має бути рівною для всіх людей. А гідність людини – це внутрішня оцінка нею власної цінності, яка ґрунтується на схваленій домінуючою частиною суспільства моральній самосвідомості й готовності її охорони за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги з боку інших [434, с. 14]. Зрозуміло, що існує й багато інших визначень щодо досліджуваної проблематики. Феномен гідності людини знайшов своє відображення і в конституціях Азербайджану (ст. 46), Албанії (ст. 25), Андорри (п. 2 ст. 8), Білорусі (ст. 25), Болгарії (ст. 29), Боснії і Герцеговини (п. в п. 3 ст. II), Грузії (ст. 17), Естонії (ст. 18), Іспанії (ст. 15), Італії (ст. 3), Латвії (ст. 21), Македонії (ст. 11), Молдови (п. 2 ст. 24), Монако (ст. 20), Німеччини (п. 1 ст. 1), Польщі (ст. ст. 30, 39, 40), Росії (ст. 21), Румунії (п. 2 ст. 22), Сербії (ч. 2 ст. 25), Словаччини (ст. 16), Словенії (ст. 18), Туреччини (ч. 2 ст. 17), Угорщини (§ 54), Фінляндії (ч. 3 § 7), Хорватії (ст. 23), Чехії (п. 2 ст. 7, ст. 10) і Швейцарії (п. 3 ст. 10).

Слід підкреслити, що в юридичній літературі існує проблема співвідношення понять «право на гідність» та «право на повагу до гідності». На нашу думку, останнє формулювання не розкриває сутності відносин і не закріплює саме суб'єктивне право за носієм такого права. Адже право на повагу до гідності для того, щоб вважатись гарантованою державою можливістю, повинно бути забезпечене кореспондуючим обов'язком усіх інших осіб поважати гідність певного суб'єкта. Відомо, що абстрактна соціальна категорія «повага» базується на прихильності та визнанні високих якостей людини, відносно якої проводиться ця оцінка та формується на підставі власних переконань іншої людини, яка виражає таку повагу. І тому не можна одну людину примусити поважати іншу людину. Як слушно зазначив з цього приводу І. Заєць, член робочої підкомісії Конституційної комісії України під час опрацювання тексту проекту Конституції України 8 грудня 1995 р., можна не поважати людину, але гідність її повинні визнавати [426, с. 113]. У зв'язку з

цим, ми вважаємо, що більш доцільно було б закріпити в ч. 1 ст. 28 Конституції України право на гідність, яке слід розуміти як особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як біопсихосоціальної істини, а також на усвідомлення цієї цінності та значимості себе як особи, що відіграє певну соціальну роль у суспільному і державному житті [435, с. 186]. Саме наявність у кожної людини права на гідність і закріплення цього права на конституційному рівні сприятиме його реалізації та захисту в разі його порушення.

Право на повагу гідності людини тісно взаємопов'язане з правом на повагу до її честі. При цьому слід зауважити, що на доктринальному рівні та в юридичних текстах ці поняття зазвичай вживаються без чіткого смислового розмежування та використовуються в складі єдиного словосполучення «честь і гідність», «захист честі і гідності», «приниження честі і гідності». Наприклад, у п. 1 ст. 10 Конституції Чехії зазначено, що «кожен має право на повагу своєї людської гідності, особистої честі ...» [237, с. 522]. Крім того, аналізовані поняття мають такі спільні ознаки, як невіддільність і непередаваність від суб'єкта – носія таких прав [109, с. 13]. Але, незважаючи на те, що за змістом поняття «гідність» і «честь» дуже близькі, вони є тотожними [436, с. 98–99]. В основу їх розмежування покладено порядок формування в людини честі і гідності: гідність формується виключно під впливом усвідомлення особою своєї власної цінності, а честь є результатом відображення у свідомості особи її оцінки іншими людьми. Отже, розглядувані категорії мають самостійний характер, тобто гідність – це невід'ємна цінність самої людини з моменту її народження, усвідомлення своїх кращих якостей і свого суспільного і правового стану, а честь – це оцінка суспільством духовних, моральних, соціальних якостей громадян, кращих його духовних рис. Поняття честі та гідності характеризують різні сторони суспільної цінності особи, в них розкриваються суттєві зв'язки між суспільством і громадянином [437, с. 11]. Такої думки дотримується і Р. О. Стефанчук, стверджуючи при цьому, що названі категорії є самостійними та такими, що взаємовпливають одна на одну внаслідок спільності морального критерію [438, с. 5]. Таким чином, між категоріями «честь» і «гідність» існує складна кореляція (взаємна узгодженість), яка ускладнюється відносною незалежністю цих категорій одна від одної, що проявляється в тому, що при зниженні честі не призводить автоматично до зниження гідності. І тому при визначенні понять «честь» і «гідність» потрібно розрізняти два аспекти – об'єктивний і суб'єктивний. При цьому поняття «гідність» у суб'єктивному розумінні необхідно ототожнювати з

поняттям «честь» в його об'єктивному значенні. Оскільки людина в процесі життєдіяльності піддається внутрішній і зовнішній оцінці, доцільно розглядати «честь» і «гідність» як взаємопов'язані категорії, а саме: гідність – це діалектична категорія, яка виражає невід'ємне право особистості, а також внутрішню впевненість особистості у власній цінності, усвідомлення нею своїх особистих якостей, здібностей і свого суспільного значення на основі системи об'єктивно функціонуючих у суспільстві цінностей, які не залежать від зовнішньої оцінки; честь – це діалектична категорія, яка виражає суб'єктивне ставлення до особистості з боку суспільства на основі системи об'єктивно функціонуючих у суспільстві цінностей. Отже, враховуючи, що ч. 1 ст. 28 Конституції України є логічним продовженням припису, зафіксованого в ч. 1 ст. 3, який, за висловлюванням П. М. Рабіновича, «задає тон» усім наступним конституційним приписам [20, с. 92] та згідно з яким дві взаємопов'язані, взаємозалежні та близькі одна до одної категорії «честь» і «гідність» (немає гідності без честі й навпаки) вживаються в парі, а також те, що абсолютну межу між цими поняттями провести неможливо, ми вважаємо, що слід погодитись з думкою Н. Г. Шукліної, яка підкреслює, що закріплення в ст. 28 Конституції України лише права на повагу до гідності особи не може бути виправданим, адже воно не містить поняття честі [432, с. 80]. Аналогічні думки висловлюють і інші дослідники, зокрема В. В. Лазарев зауважує, що конституційні цінності «честь» і «гідність» повинні забезпечуватися нормами конституційного права [439, с. 7]. Власне в цьому елементі найбільше проявляється ціннісний підхід до людини. Такий підхід застосували й законодавці Азербайджану, Грузії і Чехії, які закріпили на конституційному рівні в одній нормі терміни «гідність» і «честь». Наприклад, у п. 1 ст. 10 Конституції Чехії встановлено, що «кожен має право на повагу своєї людської гідності, особистої честі, доброї репутації і на охорону імені» [237, с. 522]. У зв'язку із зазначеним, пропонуємо ч. 1 ст. 28 Конституції України доповнити словом «честь», що буде сприяти всебічному охопленню різноманітних якостей та значень категорій «честь» і «гідність». Водночас не можна погодитись з пропозицією В. Д. Недибалюк, яка, посилаючись на досвід європейських держав, пропонує закріпити на конституційному рівні в Україні захист як право на гідність, так і право на повагу до гідності людини, що, на думку вченої, сприяло б кращій правовій охороні та захисту права на гідність [109, с. 13–14]. Але системний аналіз 42 держав континентальної Європи свідчить, що лише законодавці Азербайджану закріпили у своїй конституції право на гідність та Польщі і Чехії – право на повагу людської гідності.

У Конституції України (ч. 2 ст. 28) та більшості конституцій європейських держав право на гідність людини пов'язується значною мірою з катуванням, жорстоким, нелюдським поведінням чи покаранням. Ця норма є продовженням і певним відтворенням положень ст. 5 Загальної декларації прав людини, ст. ст. 7, 10 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та ст. 1 Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінню чи покаранню [324, с. 9, 18, 19, 74, 132–133]. Як зазначає Ю. Зайцев, уже на етапі підготовки тексту Конвенції перед її укладачами постала дилема: чи дати перелік конкретних проявів жорстокого поведіння, які підпадають під конвенційну заборону, чи, йдучи за Загальною декларацією прав людини, обмежитися загальним визначенням. Однак було обрано другий варіант – з тих міркувань, що подання вичерпного переліку хоч і конкретизує різні прояви забороненого поведіння, але має обмежувальний характер, тобто інші, не передбачені прояви випадають зі сфери захисту Конвенцією [440, с. 12]. Таким же правовим шляхом пішли й законодавці 25 держав континентальної Європи, які, так само як і Україна, закріпили у своїх конституціях конкретні форми жорстокого поведіння, що принижують гідність людини. При цьому, синтаксичну побудову формулювання цієї норми було підсилено шляхом запровадження заборони її порушення (ніхто не може бути підданий катуванню ...). Наприклад, у ст. 25 Конституції Албанії зазначено, що «ніхто не може бути підданим катуванню, покаранню або жорстокому, нелюдському чи принизливому поведінню» [231, с. 185]; у ч. 2 ст. 20 Конституції Монако закріплено, що «ніхто не може піддаватись жорстокому, нелюдському та такому, що принижує поведінню» [212, с. 592]; а в ч. 2 § 7 Конституції Фінляндії проголошено, що «ніхто не може бути засуджений до смертної кари, катування або підданий якому-небудь іншому впливу, що принижує людську гідність» [237, с. 372]. Особливу увагу слід звернути на п. 3 ст. 10 Конституції Швейцарії, в якій зафіксовано, що «катування та будь-яке інше жорстоке, нелюдське або принизливе поведіння чи покарання заборонено» [237, с. 538].

У ч. 3 ст. 28 Конституції України закріплено положення, що передбачає заборону піддавати людину без її вільної згоди медичним, науковим чи іншим дослідям. Аналогічні положення виокремлені в самостійну норму і в конституціях Болгарії (п. 2 ст. 29), Естонії (ч. 2 ст. 18), Литви (ч. 4 ст. 21), Польщі (ст. 39), Туреччини (ч. 2 ст. 17). Наприклад, у ч. 2 § 18 Конституції Естонії проголошено, що «ніхто проти його волі не може бути підданий ні

медичним, ні науковим досліддам» [10, с. 602], а в п. 2 ст. 29 Конституції Болгарії визначено, що «ніхто не може бути підданий медичним, науковим чи іншим досліддам без його добровільної письмової згоди» [231, с. 398]. Крім того, у конституціях Азербайджану, Білорусі, Росії, Сербії, Словенії, Угорщини і Хорватії ця заборона викладена в одній нормі із заборонаю катування. Наприклад, у ч. 2 ст. 25 Конституції Сербії закріплено, що «ніхто не може бути підданий катуванню, нелюдському або принизливому поводженню чи покаранню, а також медичним чи науковим досліддам без вільної згоди» [242]. І тому, враховуючи специфіку законодавчої техніки конституційної норми, а також те, що ч. 2 та ч. 3 ст. 28 Конституції України передбачають неприпустимість насильницьких дій по відношенню до людини, нам видається доречним ці положення об'єднати в одну частину (ч. 2).

У зв'язку з тим, що на сучасному етапі розвитку інституту прав людини гідність набуває ознак загальноправового принципу та є визначальною основою для соціальних і правових цінностей, пропонуємо ст. 28 Конституції України викласти в оновленій редакції:

«Кожен має право на честь і гідність.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню, а також без його вільної згоди піддаватись медичним, науковим чи іншим досліддам».

Проголошуючи недоторканність і безпеку людини найвищою соціальною цінністю, Конституція України в ст. 29 закріпила право кожної людини на свободу та особисту недоторканність, що має досить широкий зміст і передбачає конкретні гарантії особистої недоторканності, а також є обмеженням для свободи інших людей насамперед посадових осіб, які мають право застосовувати примушування. І тому, як зауважує Г. В. Антипова, зводити ці права тільки до гарантій законності арештів і затримань було б неправильно [436, с. 92].

Слід наголосити, що в науці конституційного права є різноманітні визначення права на свободу та особисту недоторканність. Так, О. В. Пушкіна вважає, що право на свободу є не так правом на ту чи іншу конкретну свободу, як конституційно закріпленою свободою людини, яка встановлює межі та можливості для державного втручання в життя особи, а також задає для держави певну програму діяльності, яка повинна узгоджуватися з вимогами забезпечення та захисту свободи людини [441, с. 21]. Водночас А. Ю. Олійник наголошує, що право на недоторканність особи слід розглядати в широкому значенні, коли об'єктом недоторканності особи є людина з усім комплексом її

прав і свобод та обов'язків згідно з чинним правом, та у вузькому розумінні, коли недоторканність особи розглядається як охорона і захист різних життєвиявлень людини, її особистої свободи [442, с. 7]. При цьому варто звернути увагу на те, що історично поняття особистої свободи збігалось з більш вузькою свободою людини від незаконних арештів, що скорочено називається в десятках європейських держав як процедура «habeas corpus», яка має на меті забезпечити судовий контроль за законністю затримання чи взяття під варту. Наприклад, у п. 4 ст. 17 Конституції Іспанії записано, що «закон регулює порядок застосування «habeas corpus» для негайного передавання судовій владі незаконно затриманої людини» [11, с. 374], а в п. 1 ст. 31 Конституції Португалії зазначено, що «habeas corpus спрямована проти зловживання владою під час арешту чи незаконного затримання ...» [11, с. 528].

Немає єдності серед науковців і щодо співвідношення права на свободу та права на особисту недоторканність. Але, незважаючи на це, у вітчизняній літературі в цілому правильно підкреслюється, що це два різних природних права людини [19, с. 222; 20, с. 121]. Схожу думку висловлює й В. В. Кожан, зауважуючи, що право на свободу та особисту недоторканність є окремими правами. І тому вчений пропонує внести зміни до ст. 29 Конституції України, якими чітко розділити ці права [74, с. 16]. А за ствердженням Н. С. Колесової, яка розглядає зміст права на особисту недоторканність лише у взаємозв'язку із правом на свободу, досліджуване право складається з таких компонентів: 1) індивідуальної свободи особистості розпоряджатися собою на свій розсуд; 2) фізичної, моральної та психічної недоторканності особистості [13, с. 145]. До речі, про фізичну і моральну недоторканність ідеться в п. 2 ст. 8 Конституції Андорри, про фізичну і психічну недоторканність – у п. 1 ст. 24 Конституції Молдови та в ч. 2 ст. 28 Конституції Чорногорії, про фізичну і духовну недоторканність – у п. 2 ст. 10 Конституції Швейцарії. У той же час С. Гончаренко, посилаючись на думку Європейського суду наголошує, що «право на свободу» та «право на особисту недоторканність» не розглядаються ним як окремі права, тому що це два аспекти одного права, яке зазвичай трактується лише як фізична свобода [443, с. 255–256].

Також слід звернути увагу на те, що праву на свободу та особисту недоторканність кореспондують певні обов'язки держави, пов'язані з правотворчою та правозастосовними сферами її діяльності. Як зазначає О. Е. Кутафін, у галузі правотворчості обов'язок держави полягає в тому, щоб прийняти необхідні правові акти, які забезпечують особисту недоторканність. У галузі правозастосовної діяльності обов'язком держави є припинення будь-яких

відступів від вимог закону при здійсненні функцій, пов'язаних з правомірним обмеженням особистої безпеки, забезпеченням, охороною і захистом особистої недоторканності, притягненням до відповідальності і покаранням винних у її порушенні [444, с. 122–123].

Право на свободу та особисту недоторканність набуло міжнародного характеру і знайшло своє відображення в ст. 3 Загальної декларації прав людини, ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (яка є однією з найскладніших норм Конвенції не тільки за своєю конструкцією, а й за тлумаченням і застосуванням її окремих положень) [443, с. 255–256], а також майже у всіх конституціях держав континентальної Європи, крім Норвегії і Швеції.

Зі змісту ч. 1 ст. 29 Конституції України випливає, що суб'єктом права на свободу та особисту недоторканність є будь-яка людина, яка, так само як і в названих міжнародно-правових актах, позначена терміном «кожна людина» або «кожен». У той же час, в аналогічних нормах конституцій європейських держав для позначення суб'єкта цього права застосовуються різні терміни: «кожен», «кожна людина», «ніхто», «усі», «усі особи», «нікого». Наприклад, у п. 1 § 55 Конституції Угорщини закріплено, що «в Угорщині кожен має право на свободу та особисту безпеку» [231, с. 558]; у п. 1 ст. 15 Конституції Нідерландів проголошено, що «ніхто не може бути позбавлений свободи, крім випадків, які встановлені Актом парламенту або іншими актами» [11, с. 479]; у ч. 1 ст. 19 Конституції Словенії зафіксовано, що «кожна людина має право на особисту свободу» [237, с. 174]. А в конституціях Бельгії, Білорусі, Боснії і Герцеговини, Греції, Грузії, Данії, Італії, Латвії, Ліхтенштейну, Литви, Люксембургу, Македонії, Молдови, Монако, Сан-Марино і Чехії суб'єкт права на свободу та особисту недоторканність зовсім не визначений.

Текстуальний аналіз положення ч. 1 ст. 29 Конституції України свідчить, що складовими елементами досліджуваного права є свобода людини та її особиста недоторканність. При цьому свобода людини являє собою соціальну реальність і передбачає не тільки наявність економічних, політичних та інших чинників, що забезпечують особі життєво необхідні умови існування, а й надання фактичної можливості вільно розпоряджатися собою з тим, щоб гарантувати їй невтручання в сферу її індивідуальної життєдіяльності. Крім того, особиста свобода виступає умовою, якою повинні користуватися всі, а її позбавлення може мати прямий, несприятливий вплив на користування багатьма іншими правами людини, а особиста недоторканність людини

включає фізичну, духовну і психічну недоторканність, свободу діяти, розпоряджатись собою, тобто не перебувати під контролем. Досліджуючи зміст особистої свободи, Б. М. Чичерін виокремлює дві її складові: 1) свободу від приватної залежності; 2) захист від свавільного пригноблення з боку державної влади [445, с. 212]. При цьому слід зауважити, що в літературі існує різноманітне бачення категорії «свобода». Так, у тлумачному словнику свободу визначено як можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства [279, С. 1109], а О. В. Члевик стверджує, що в Конституції України термін «свобода» застосовується щонайменше у трьох значеннях: як загальний принцип права, як синонім суб'єктивного права і як позначення недоторканності [446, с. 14]. Тобто особисту свободу можна визначити як можливість і здатність конкретної людини здійснювати ті дії, які вона вважає необхідними для себе у визначений проміжок часу. Варто відмітити, що термін «особиста свобода» зустрічається в конституціях Бельгії, Болгарії, Вірменії, Греції, Грузії, Сербії, Словаччини, Словенії, Франції, Чехії, Чорногорії і Швейцарії. Наприклад, у ч. 1 ст. 12 Конституції Бельгії закріплено, що «особиста свобода гарантована» [11, с. 110]; у п. 3 ст. 5 Конституції Греції – «особиста свобода недоторканна» [11, с. 246], а в п. 1 ст. 30 Конституції Болгарії – «кожен має право на особисту свободу та недоторканність» [231, с. 398]. Водночас, у конституціях Данії, Італії, Сан-Марино застосовується термін «свобода особистості», а в конституціях Люксембургу і Румунії – термін «індивідуальна свобода». У той же час термін «особиста недоторканність» закріплено в конституціях Азербайджану, Боснії і Герцеговини, Молдови, Росії, Туреччини, а термін «недоторканність особистості» – у Конституції Естонії. І лише законодавці Польщі і Фінляндії на конституційному рівні записали обидва терміни – «особиста свобода» та «особиста недоторканність». У зв'язку із зазначеним, пропонуємо в ч. 1 ст. 29 Конституції України слово «особиста» застосувати разом з терміном «свобода», а із словосполучення «особисту недоторканність» необхідно це слово вилучити.

Порівняльно-правовий аналіз норм конституцій європейських держав свідчить про неоднозначні підходи щодо конституційно-правового регулювання права на свободу та особисту недоторканність. Так, конституції Азербайджану, Албанії, Бельгії, Греції, Грузії, Данії, Італії, Латвії, Литви, Ліхтенштейну, Люксембургу, Македонії, Нідерландів, Сан-Марино, Словенії, Франції, Чехії і Швейцарії як охоронюване благо виділяють тільки свободу людини; нормами конституцій Білорусі, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Естонії, Молдови, Німеччини, Росії, Сербії, Туреччини і Фінляндії захищається свобода

людини та її недоторканність; а нормами конституцій Іспанії, Монако, Португалії і Угорщини – свобода людини та її безпека. Наприклад, у п. 1 ст. 25 Конституції Молдови проголошено, що «право на свободу та особисту недоторканність є непорушним» [10, с. 296]; а в п. 1 ст. 17 Конституції Іспанії зазначено, що «кожен має право на свободу та безпеку» [11, с. 374].

Слід наголосити, що в міжнародно-правових актах з прав людини та більшості конституцій європейських держав право на свободу та особисту недоторканність сформульовано у вигляді кримінально-процесуальних гарантій щодо його реалізації. Таким же правовим шляхом пішов і вітчизняний законодавець, закріпивши в ст. 29 Конституції України низку процедурних гарантій щодо реалізації досліджуваного права, що, на нашу думку, є площиною дій норм Кримінально-процесуального кодексу України, які не варто закріплювати в Конституції.

Важливою гарантією забезпечення права на свободу та особисту недоторканність є заборона незаконного обмеження свободи у формі застосування таких запобіжних заходів, як арешт та тримання під вартою без відповідного вмотивованого рішення суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Тобто постанова судді про обрання запобіжного заходу має бути вмотивованою, яка повинна містити систему фактичних та юридичних аргументів, що свідчать на користь прийнятого рішення. При цьому необхідно звернути увагу на значення та доцільність закріплення таких запобіжних заходів, як арешт та тримання під вартою, а також зауважити, що в ст. 176 Кримінально-процесуального кодексу України, в якій закріплено перелік запобіжних заходів, такого запобіжного заходу як арешт не передбачено, а лише йдеться про домашній арешт, який полягає в забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або в певний період доби. До речі, слово «арешт» застосовується тільки в кримінально-правовому та адміністративно-правовому сенсі. А тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно в разі, якщо не буде доведено, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбачених зазначеним Кодексом [447].

Положення про правомірне обмеження права на свободу та особисту недоторканність знайшло своє закріплення в конституціях Азербайджану (п. II ст. 28), Албанії (п. 1 ст. 27), Андорри (ст. 9), Бельгії (ч. 2 ст. 12), Білорусі (ч. 1 ст. 25), Болгарії (п. 2 ст. 30), Вірменії (ст. 16), Греції (п. 3 ст. 5, п. 1 ст. 6), Грузії (п. 2 ст. 18), Данії (п. 2 ст. 71), Естонії (ч. 2 § 20), Іспанії (п. 1 ст. 17), Італії (ч. 2 ст. 13), Латвії (ч. 1 ст. 15), Литви (ч. 2 ст. 20), Ліхтенштейну (ч. 2

ст. 32), Люксембургу (ст. 12), Македонії (ч. 2 ст. 12), Молдови (п. 2 ст. 25), Монако (ч. 1 ст. 19), Нідерландів (п. 1 ст. 15), Німеччини (п. 2 ст. 2), Польщі (п. 2, 3 ст. 41), Португалії (п. 2 ст. 27), Росії (п. 2 ст. 22), Румунії (ст. 23), Сербії (ч. 2 ст. 27), Словаччини (п. 2 ст. 17), Словенії (ч. 2 ст. 19), Туреччини (ч. 2 ст. 19), Угорщини (п. 1 § 55), Фінляндії (ч. 3 § 7), Франції (ч. 1 ст. 66), Хорватії (ч. 1 ст. 24), Чехії (п. 2 ст. 8), Чорногорії (ч. 2 ст. 29), Швейцарії (ст. 31). Але варто наголосити, що в більшості з них не виокремлюються конкретні форми заборони незаконного обмеження права на свободу та особисту недоторканність. Наприклад, у другому реченні п. 1 ст. 17 Конституції Іспанії зазначено, що «ніхто не може бути позбавлений свободи інакше як згідно з положеннями чинної статті і у випадках і у формах, передбачених законом» [11, с. 374]; а в п. 1 ст. 15 Конституції Нідерландів передбачено, що «ніхто не може бути позбавлений свободи, крім тих випадків, які встановлені Актом парламенту або іншими актами, виданими на його основі» [11, с. 479]. Під час обговорення проекту Конституції України В. Я. Тацій і Ю. М. Groшовий пропонували викласти аналізоване положення в такій редакції: «Арешт, тримання під вартою або інше обмеження свободи в будь-якій формі не допускається інакше, як за клопотанням прокурора і на підставі мотивованого судового рішення мирового судді тільки у випадках і порядку, передбачених законом» [448, с. 8]. Але з такою думкою науковців важко погодитись і тому пропонуємо вилучити з ч. 2 ст. 29 Конституції України запобіжні заходи у вигляді арешту та тримання під вартою та закріпити загальний термін «позбавлення свободи», що включає в себе будь-які форми обмеження права на свободу та особисту недоторканність. А зазначену частину сформулювати в такий спосіб: «Ніхто не може бути позбавлений свободи інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом».

Проголошуючи право на свободу та особисту недоторканність, Конституція України в ч. 3 ст. 29 встановлює певні обмеження його здійснення, що не визнається як свавільне порушення цього права, а є тимчасовим і вимушеним заходом держави. За логікою побудови цієї частини можна констатувати, що, з одного боку, держава гарантує кожній людині можливість вільно розпоряджатися собою, а з іншого – закріплює випадки правомірного обмеження аналізованого права, якими є: 1) нагальна необхідність запобігти вчиненню злочину; 2) припинення злочину. Аналогічний підхід застосований і в конституціях Албанії, Бельгії, Греції, Естонії, Португалії, Сан-Марино, Словенії і Монако. Наприклад, у ч. 3 ст. 12 Конституції Бельгії зазначено, що,

«крім випадків затримання з речовим доказом на місці вчинення злочину, ніхто не може бути заарештований ...» [11, с. 110]; а в ч. 1 ст. 20 Конституції Словенії проголошено, що «особа, по відношенню до якої наявні обґрунтовані підозри у вчиненні кримінально караного діяння, може бути взята під варту тільки на підставі постанови суду, у випадках, коли це необхідно для проведення слідчих дій або забезпечення безпеки людей» [237, с. 174]. Слід зазначити, що в більшості конституцій європейських держав жодних правових підстав обмеження права на свободу та особисту недоторканність не закріплено, лише проголошено, що людина може бути позбавлена свободи лише у випадках і на підставі, встановлених законом.

Також слід зауважити, що в ч. 3 ст. 29 Конституції України здійснена правова регламентація строків затримання особи, які, так само як і в конституціях Грузії, Вірменії, Іспанії, Латвії, визначені в межах сімдесяти двох годин. У той же час, у конституціях Албанії, Андорри, Естонії, Італії, Литви, Португалії, Росії, Сербії, Словенії, Туреччини, Чорногорії строк затримання особи становить сорок вісім годин, а в конституціях Болгарії, Греції, Данії, Люксембургу, Македонії, Монако, Румунії, Чехії строк затримання скорочено до двадцяти чотирьох годин. Наприклад, у п. 6 ст. 18 Конституції Грузії закріплено, що «строк затримання підозрюваного у вчиненні злочину особи не повинен перевищувати 72 годин» [10, с. 168]; у ч. 2 § 21 Конституції Естонії проголошено, що «ніхто не повинен перебувати під вартою понад 48 годин без відповідного рішення суду» [10, с. 603]; у п. 3 ст. 71 Конституції Данії зафіксовано, що «будь-яка особа, взята під варту, повинна постати перед суддею протягом двадцяти чотирьох годин» [11, с. 311]. А в Азербайджані, Бельгії, Нідерландах, Франції, Латвії, Білорусі, Хорватії, Боснії і Герцеговині, Фінляндії, Швейцарії, Ліхтенштейні, Німеччині, Сан-Марино питання щодо закріплення строків затримання особи на конституційному рівні не врегульовано.

Варто наголосити, що вченими неодноразово висловлювались думки щодо зменшення строків затримання особи. Так, З. Бортновська пропонує переглянути дозволений строк затримання в Україні та скоротити його до сорока восьми годин [449, с. 105], що вважається сьогодні європейським стандартом де-факто. Водночас В. Я. Тацій і Ю. М. Грошовий вважають доцільним зменшити строк затримання особи до двадцяти чотирьох годин [448, с. 7]. На нашу думку, питання щодо правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність та строків затримання повинно регулюватись

виключно кримінально-процесуальним законодавством, і тому вважаємо за недоцільне існування аналізованого положення в Конституції України.

Наявна техніко-юридична конструкція ч. 4 ст. 29 Конституції України хоча в цілому і відповідає вимогам п. 2 ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і п. 2 ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, але вона потребує деяких змін, зокрема: пропонуємо цю частину доповнити терміном «взятому під варту», у зв'язку з чим буде розширено суб'єктний склад такого повідомлення. Також пропонуємо, замість терміна «мотиви», закріпити термін «підстави», оскільки запобіжні заходи застосовують при наявності саме підстав, передбачених кримінально-процесуальним законодавством. Особливу увагу слід звернути на термін «правнича допомога», який був внесений до аналізованої частини, замість терміна «правова допомога» Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII [450] та який ми пропонуємо замінити на термін «юридична допомога». Докладніше про обґрунтування цієї пропозиції буде йти під час аналізу положень ст. 59 Конституції України [450].

На відміну від абсолютної більшості конституцій європейських держав (крім Молдови і Хорватії), Конституція України в ч. 5 ст. 29 закріпила положення, відповідно до якого «кожний затриманий має право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання» [239], яке, на нашу думку, потребує лише доповнення словосполучення «чи взятий (взяття) під варту».

Ми вважаємо, що в ч. 6 ст. 29 Конституції України, в якій сказано, що «про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого» [239], вітчизняний законодавець оминув увагою важливий предмет повідомлення як місце перебування затриманої або взятої під варту людини, тому пропонуємо в цій частині закріпити положення, що передбачає негайне повідомлення родичів затриманого або взятого під варту чи інших осіб про його місце перебування. Також потребують уточнення й суб'єкти повідомлення, якими є лише родичі заарештованого чи затриманого, що, на нашу думку, значно обмежує право на свободу та особисту недоторканність, адже існують випадки, коли в заарештованій або затриманій людини немає родичів.

Крім того, затриманій або взятій під варту людині повинно бути надано право самій обирати того, кому може бути повідомлено про застосування до неї запобіжного заходу у вигляді затримання або взяття під варту. З огляду на зазначене та враховуючи, що згідно з п. 1 ст. 3 Кримінально-процесуального

кодексу України, до близьких родичів та членів сім'ї належать чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі [447], пропонуємо розширити коло таких суб'єктів і закріпити в ч. 6 ст. 29 Конституції України словосполучення «інші особи за вибором затриманого чи взятого під варту».

Незважаючи на те, що положення ст. 29 Конституції України в основному відповідає вимогам міжнародно-правових актів з прав людини та гармонізується з відповідними положеннями конституцій держав континентальної Європи, воно потребує подальшої модернізації, у зв'язку з чим пропонуємо цю статтю викласти в такий спосіб:

«Кожен має право на особисту свободу та недоторканність.

Ніхто не може бути позбавлений свободи інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Кожному затриманому чи взятому під варту має бути невідкладно повідомлено про підстави затримання чи взяття під варту, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання чи взяття під варту захищати себе особисто або користуватися юридичною допомогою захисника.

Кожний затриманий чи взятий під варту має право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання чи взяття під варту.

Про затримання чи взяття під варту людини та місце її перебування має бути негайно повідомлено родичів або інших осіб за вибором затриманого чи взятого під варту».

Житло є невід'ємною складовою особистого життя людини, і тому кожна людина має природне право не тільки на саме житло, а й на його недоторканність. Право кожного на недоторканність житла (ст. 30 Конституції України) є логічним продовженням прав на свободу і особисту недоторканність людини, конституційною гарантією невтручання в особисте і сімейне життя особи та закріплено в міжнародно-правових актах, зокрема в ст. 12 Загальної декларації прав людини, ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст.8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [324, с. 10, 22, 77]. Виходячи з вимог положень цих міжнародно-правових актів, Україна в Конституції закріпила спеціальні норми, згідно з якими: «Кожен має право на житло» (ч. 1 ст. 47), а також «Кожному

гарантується недоторканність житла» (ч. 1 ст. 30) [239]. Ці конституційні норми з точки зору охорони прав і свобод людини мають принципово важливе значення, і тому здійснення права на недоторканність житла (ст. 30) неможливо собі уявити без реалізації соціального права на житло (ст. 47), без наявності якого право на недоторканність буде лише фікцією. Тобто конституційне закріплення права на житло вимагає викладення більш чіткої та зрозумілої в правозастосуванні характеристики права на недоторканність житла.

Право на недоторканність житла є однією із загально визнаних цінностей людини і тому воно знайшло своє втілення майже у всіх сучасних конституціях держав континентальної Європи, крім Норвегії, Сан-Марино, Франції і Швеції, де це закріплення перенесено на рівень галузевого законодавства. Для конституцій європейських держав характерними є як схожі риси, так і певні відмінності. Так, результати дослідження змісту положень конституцій європейських держав свідчать про те, що в них у різний спосіб здійснюється правове регулювання цього права, а саме: а) автономний, коли це право закріплюється окремо від інших, у тому числі суміжних прав; б) інтегративний, коли це право закріплюється разом з іншими, як правило, суміжними правами. Наприклад, у конституціях Австрії (ст. 9), Азербайджану (ст. 33), Білорусі (ст. 29), Бельгії (ст. 15), Болгарії (ст. 33), Вірменії (ст. 24), Данії (ст. 72), Естонії (ст. 33), Італії (ст. 14), Литви (ст. 24), Люксембургу (ст. 15), Македонії (ст. 26), Молдови (ст. 29), Монако (ст. 21), Нідерландів (ст. 12), Німеччини (ст. 13), Польщі (ст. 50), Росії (ст. 25), Румунії (ст. 27), Сербії (ст. 40), Словаччини (ст. 21), Словенії (ст. 36), Туреччини (ст. 21), Хорватії (ст. 34), Чехії (ст. 12), Чорногорії (ст. 41), так само як і в Україні, розглядуване право виокремлено в окрему статтю, тобто сформульоване шляхом широкого закріплення як самостійне особисте право.

У той же час у конституціях Андорри, Греції, Грузії, Іспанії, Латвії, Ліхтенштейну, Португалії, Угорщини, Фінляндії, Швейцарії вказане право закріплено в занадто вузькій формі та розкривається разом з іншими, як правило із суміжними, правами людини. Наприклад, у ст. 15 Конституції Андорри право на недоторканність житла пов'язане з правом на таємницю спілкування [231, с. 230], у ст. 9 Конституції Греції – з правом на особисте і сімейне життя [11, с. 248], у ст. 18 Конституції Іспанії – з правом на честь, особисту і сімейну таємницю та на власне ім'я [11, с. 374], у ст. 34 Конституції Португалії – з правом на таємницю листування та приватних повідомлень [11, с. 529], у § 59 Конституції Угорщини – з правом на добре ім'я, а також з правом на захист особистої таємниці та персональних відомостей [231, с. 559], у § 10

Основного Закону Фінляндії – з правом на захист приватного життя, честі [237, с. 372]. Закріплюючи право на недоторканність житла разом з іншими правами, законодавці вказаних держав дають зрозуміти, що зазначені права не можуть існувати ізольовано одне від одного.

У конституційному та інших галузях права використовується термін «недоторканність», який означає заборону в будь-який спосіб проникати до житла особи без її згоди, крім випадків, передбачених конституцією та законами держави. При цьому йдеться не тільки про фізичне (тілесне), але й про інші види проникнення [98, с. 9]. У ч. 1 ст. 30 Конституції України вказується, що «кожному гарантується недоторканність житла», а в ч. 2 цієї статті нарівні з житлом визнаються загальні засади недоторканності іншого (крім житла) володіння особи [239]. Тобто ключовими термінами зазначеної норми є «житло» чи «інше володіння» особи. Але при цьому варто наголосити, що в ч. 1 ст. 30 Конституції України недоторканність гарантується тільки житлу. Про те, як зауважила І. Ф. Літвінова, житло та інше володіння особи Основним Законом не ототожнюється, про що свідчить той факт, що в ч. 2 та 3 цієї статті між цими словами вжитий сполучник «чи» [451, с. 62].

Слід зауважити, що на доктринальному рівні поняття «житло» теж тлумачиться неоднозначно, а законодавче визначення воно отримало лише в 2004 році, з часу набуття чинності Цивільного кодексу України, у ст. 379 якого зазначено, що житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них. А в ст. 6 Житлового кодексу України наводиться головна ознака жилих будинків, жилих приміщень, службових жилих приміщень і гуртожитків, а саме: вони спеціально призначені для постійного проживання громадян. З цих визначень випливає, що інше майно громадян, яке не пристосоване для постійного проживання та яке знаходиться в їх володінні (транспортний засіб, земельна ділянка, гараж, інші будівлі чи приміщення побутового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо) не входить до поняття «житло». Але, як слушно зазначив О. В. Козир, житло в аспекті досліджуваного конституційного права особи слід відрізнити від того, що розуміється під ним у цивільному чи житловому праві [98, с. 15]. У той же час у Конституції Нідерландів (п. 1 ст. 12) застосовується інша термінологія щодо позначення житла – «житлове приміщення», у Конституції Румунії (п. 1 ст. 27) – «місце проживання», а в Конституції Швейцарії (п. 1 ст. 13) – «дім».

Серед вітчизняних учених також існують суперечності щодо визначення поняття «інше володіння». Не зупиняючись на розгляді цього питання, що

виходить за межі предмета цього дослідження, лише зазначимо, що К. Г. Фетисенко і С. Ю. Ільченко аналізуючи відповідні наукові розробки дійшли висновку, що призначені для тимчасового проживання будинки й приміщення та інші об'єкти людського буття, які фактично або юридично належать особі, доцільно вважати іншим її володінням, визначеним у ст. 30 Конституції України [452, с. 84].

У зв'язку з викладеним виникає питання: а хіба держава не повинна гарантувати недоторканність інших об'єктів володіння особи? Тому, незважаючи на те, що міжнародно-правові акти та більшість конституцій європейських держав не визначають як об'єкт недоторканності інше, окрім житла, володіння особи, пропонуємо розширити об'єкт гарантування права на недоторканність житла шляхом закріплення в ч. 1 ст. 30 Конституції України поряд з терміном «житло» словосполучення «чи інше володіння». Слід зауважити, що на правовому закріпленні цього терміна ще раніше наполягав П. М. Рабінович [131, с. 54]. На наш погляд, це доповнення усуне суперечності між ч. 1 та ч. 2, 3 ст. 30 Конституції України, в яких ідеться про різні об'єкти недоторканності. До речі, таким шляхом пішли й законодавці деяких європейських держав. Наприклад, у ст. 29 Конституції Білорусі закріплено, що «недоторканність житла та інших законних володінь громадян гарантується» [10, с. 124], а в п. 1 ст. 29 Конституції Молдови і в п. 1 ст. 27 Конституції Румунії зазначено, що не тільки житло недоторканне, але недоторканне і місце перебування [10, с. 297; 237, с. 67].

У ч. 2 та 3 ст. 30 Конституції України законодавцем визначаються дії, які можуть обмежувати конституційне право на недоторканність житла та інше володіння особи. До них належать: проникнення, огляд та обшук. Термін «проникнення» використовується в кримінальному праві, а огляд та обшук є кримінально-процесуальними термінами. У лексичному значенні термін «проникнення» означає дію за значенням дієслова проникнути, а саме: долаючи будь-яку перешкоду, пройшовши крізь що-небудь, пройти, опинитися всередині будь-чого, куди немає вільного, легкого доступу; пробратися; удаючись до хитрощів, обману тощо; прокрастися куди-небудь. Офіційне поняття терміна «проникнення» надано в постанові Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 року № 12 із змінами, внесеними постановою Пленуму від 4 червня 1993 року № 3, в якому визнавалося, що: «проникнення – це вторгнення в житло з метою вчинення крадіжки, грабежу чи розбою. Воно може здійснюватися як таємно, так і відкрито, як із подоланням перешкод чи опору людей, так і без здійснення опору, а також із допомогою різноманітних

засобів, які дозволяють винному викрасти майно з житла без входу до нього» [453, с. 120–121]. Тобто це поняття розуміється із суто кримінально-правових інтересів. Враховуючи зазначене, К. Г. Фетисенко і С. Ю. Ільченко вважають, що цей термін вжито в Конституції України у більш загальному значенні, який на думку вчених, означає дію, кінцева мета якої полягає в тому, щоб суб'єкт її вчинення міг опинитися всередині житла чи іншого володіння особи, які, у свою чергу, повинні мати визначені межі. Шлях проходження суб'єкта включає в себе подолання кордонів житла чи володіння. У разі досягнення мети проникнення, – коли суб'єкт опинився в житлі чи іншому володінні, – воно вважається вчиненим [452, с. 105].

Аналізований термін закріплено і в конституціях Азербайджану, Андорри, Вірменії, Росії, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Румунії, Словаччини, Словенії і Чехії. У той же час у конституціях Білорусі, Грузії, Литви, Сербії, Туреччини застосовується термін «увійти» або «заходити», в Іспанії і Естонії – «вторгнення», а в Болгарії – обидва терміни «проникнення» та «увійти».

У кожній другій конституції держав континентальної Європи, в аналогічних нормах застосовується термін «обшук», і тільки в ч. 1 ст. 14 Конституції Італії і в п. 3 ст. 29 Конституції Молдови разом з терміном «обшук» закріплено термін «огляд» [11, с. 425; 10, с. 297]. При цьому слід звернути увагу на те, що зазначені терміни згідно з кримінально-процесуальним законодавством України є слідчими діями. У зв'язку з цим ми вважаємо, що закріплювати будь-які слідчі дії в конституційній нормі є недоцільним, оскільки це питання повинно деталізуватися на рівні галузевого законодавства. Тому пропонуємо терміни «огляд» і «обшук» вилучити з тексту ч. 2 ст. 30 Конституції України.

Крім того, системний аналіз тексту ч. 2 ст. 30 Конституції України свідчить про те, що в ній ідеться про три заборони: 1) не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи інакше як за вмотивованим рішенням суду; 2) не допускається проведення огляду житла чи іншого володіння особи інакше як за вмотивованим рішенням суду; 3) не допускається проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи інакше як за вмотивованим рішенням суду. За логікою положення цієї частини норми не допускається саме незаконне проникнення з боку будь-яких суб'єктів конституційно-правових відносин до житла чи до іншого володіння особи за будь-яких обставин, а також з метою проведення огляду чи обшуку. Коли особа не заперечує проти проникнення до її житла чи до іншого володіння, то в

такому випадку рішення суду не потрібно. Тобто правомірним буде проникнення, якщо воно здійснене з дозволу власника житла чи іншого володіння або за вмотивованим рішенням суду, а незаконним буде будь-яке проникнення до житла чи до іншого володіння особи всупереч чинному законодавству [454, с. 94].

У конституціях європейських держав при встановленні відповідних заборон вживається різна термінологія. Так, у конституціях Азербайджану, Білорусі, Грузії, Португалії, Росії, Словенії використовується термін «ніхто не має права»; у конституціях Андорри, Болгарії, Молдови, Румунії, Сербії, Чорногорії – «ніхто не може»; у конституціях Вірменії і Естонії – «забороняється»; у конституціях Литви і Словаччини – «не дозволяється»; у Конституції Іспанії – «не допускається», а в Конституції Туреччини – «не можна». На наш погляд, у ч. 2 ст. 30 Конституції України більш прийнятним буде, замість терміна «не допускається», застосовувати термін «ніхто не може», із якого випливає покладення прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію. До речі, запропонований термін також застосовується в Конституції України при регулюванні інших прав людини (ч. 2 ст. 27, ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 29, ч. 4 ст. 35, ч. 4 ст. 36, ч. 4 ст. 41, ч. 3 ст. 44, ч. 3 ст. 47, ч. 2 ст. 58, ч. 1 ст. 61) [239].

У багатьох конституціях європейських держав закріплено положення, згідно з яким неможливо проникнути до житла чи іншого володіння особи без її згоди. При цьому в конституціях Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Росії, Нідерландів, Португалії, Сербії, Словенії, Чорногорії застосовується термін «проти волі», а в конституціях Андорри, Болгарії, Іспанії, Литви, Молдови, Румунії, Словаччини, Чехії, Хорватії – «без згоди». Проте вітчизняний законодавець оминув це важливе питання. Тому пропонується ч. 2 ст. 30 Конституції України, в якій зафіксовано положення щодо заборони проникнення до житла чи іншого володіння особи, доповнити положенням «без її згоди», а також більш детально врегулювати питання проникнення до житла чи іншого володіння особи без її згоди тільки в конкретно встановлених законом випадках або за вмотивованим рішенням суду. Такий підхід застосовано законодавцями Азербайджану, Болгарії, Вірменії, Грузії, Данії, Росії, Литви, Молдови, Німеччини, Португалії, Румунії, Сербії, Словаччини, Туреччини і Хорватії. Випадки, які передбачені законом, закріплені в конституціях Албанії, Бельгії, Греції, Естонії, Італії, Ліхтенштейну, Люксембургу, Монако, Нідерландів, Польщі, а тільки рішенням суду – у конституціях Андорри, Іспанії, Македонії, Словенії і Чорногорії.

У зв'язку із зазначеним та з метою більш ефективного захисту недоторканності житла та іншого володіння особи було б доцільно передбачити в ч. 2 ст. 30 Конституції України пряму заборону такого змісту: «Ніхто не може проникнути до житла чи до іншого володіння особи без її згоди, крім випадків, передбачених законом або за вмотивованим рішенням суду».

Недоторканність житла та іншого володіння особи не можна вважати абсолютною та необмеженою: у більшості країн цей принцип супроводжується обмежувальними застереженнями, які передбачені п. 2 ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. І тому в особливо невідкладних випадках, передбачених законом, допускається проникнення до житла чи іншого володіння без згоди її мешканців. Наприклад, у ч. 2 ст. 24 Конституції Литви закріплено, що «без згоди мешканця ввійти до житла не дозволяється інакше, як тільки на підставі рішення суду чи у встановленому законом порядку в разі необхідності гарантування громадського порядку, затримання злочинця, врятування життя, здоров'я чи майна людини» [10, с. 557], у п. 3 ст. 21 Конституції Словаччини зазначено, що «інші винятки з принципу недоторканності житла може бути дозволено законом тільки тоді, коли це необхідно в демократичному суспільстві для захисту життя, здоров'я, майна, прав і свобод інших осіб або для запобігання серйозної загрози громадському порядку. Якщо житло використовується і для підприємницької діяльності або іншої господарської діяльності, проникнення до нього може бути дозволено законом і у випадках, коли це необхідно з метою здійснення завдань публічного управління» [237, с. 117].

Подібні та інші передбачені конкретні випадки проникнення до житла чи до іншого володіння особи без її згоди закріплені на конституційному рівні в Болгарії (ст. 33), Грузії (п. 1 ст. 20), Естонії (§ 33), Іспанії (п. 2 ст. 18), Італії (ч. 3 ст. 14), Македонії (ч. 2 ст. 26), Молдові (п. 2 ст. 29), Німеччині (ч. 2, 3 ст. 13), Румунії (п. 2 ст. 27), Сербії (ст. 40), Словенії (ч. 5 ст. 36), Фінляндії (§ 10), Хорватії (ст. 34), Чехії (ч. 3 ст. 12) і Чорногорії (ст. 41).

У ч. 3 ст. 30 Конституції України передбачено невідкладні випадки, коли можливий інший, установлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку, а саме: 1) у разі врятування життя людей; 2) у разі врятування майна; 3) у разі безпосереднього переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину. При цьому, як слушно зауважив В. Т. Маляренко, названа жорстка конституційна норма (ч. 3 ст. 30 Конституції України – прим. авт.) не охоплює всі можливі ситуації, що виникають у житті. Це також створює проблеми при правозастосуванні [455,

с. 9]. До речі, під час обговорення проекту Конституції України вже порушувалось питання про вилучення аналізованої частини з її тексту [426, с. 161].

Враховуючи викладену наукову позицію, а також те, що положення цієї статті є бланкетним і відсилає суб'єкта правозастосування до іншого закону, виникає питання: а чи потрібно взагалі в нормі Конституції України закріплювати випадки, за яких дозволяється проникнення до житла чи до іншого володіння особи без її згоди?

У зв'язку з цим не можна погодитись з точкою зору О. В. Козиря, А. Ю. Бідняжевської і Н. Христенко щодо посилення аналізованої конституційної норми детальнішими підставами проникнення до житла осіб [98, с. 16; 456, с. 30; 457, с. 33]. Тобто йдеться про необхідність розширення невідкладних випадків, визначених ч. 3 ст. 30 Конституцією України. Але, на наш погляд, закріплення в Конституції України перерахування невідкладних випадків, які передбачають обмеження права особи на недоторканність житла є недоцільним. Ми вважаємо, що правове регулювання цього питання повинно вирішуватися галузевим законодавством. З огляду на це, пропонуємо положення ч. 3 ст. 30 виключити з тексту Конституції України.

Отже, в європейських державах не існує єдиного конституційного стандарту закріплення права на недоторканність житла, оскільки на його відображення в основному законі впливає багато чинників, у тому числі політичний, соціально-економічний, територіальний та історичний. Тому, незважаючи на те, що національне законодавство на конституційному рівні закріплює й гарантує кожному недоторканність його житла, ми вважаємо, що з точки зору конституційно-правової науки та законодавчої техніки ст. 30 Конституції України потрібно переформулювати таким чином, щоб її редакція укладалась у межі стилістики основних міжнародно-правових актів у сфері прав людини та з урахуванням досвіду зарубіжних конституцій. У зв'язку з цим пропонуємо зазначену статтю Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожному гарантується недоторканність житла чи іншого володіння.

Ніхто не може проникнути до житла чи до іншого володіння особи без її згоди, крім випадків, передбачених законом або за вмотивованим рішенням суду» [458, с. 202].

Вирішальну роль у житті кожної людини відіграє кореспонденція, адже передача інформації будь-яким шляхом є основою становлення й розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Важливість правовідносин в інформаційній сфері зумовила більшість держав континентальної Європи, у тому числі й Україну, на конституційному рівні закріпити право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, що передається технічними засобами телекомунікацій, та встановити заборону на ознайомлення з листуванням, прослуховуванням телефонних розмов, а також розголошування їх змісту або сам факт листування тощо без згоди людини (ст. 31 Конституції України). Як зазначає І. Л. Петрухін, без таємниці листування неможливе існування сучасного суспільства. На думку вченого, таємниця листування – це гарантія охорони інтимних та інших особистих аспектів життя громадян, умова щирого спілкування між ними, що забезпечує підтримку соціальних контактів – сімейних, дружніх і ділових відносин [459, с. 136].

Ретельний аналіз положень ст. 12 Загальної декларації прав людини, п. 1 ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, п. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод свідчить, що в них право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції сформульовано як складова частина права на недоторканність особистого і сімейного життя. Таким же правовим шляхом пішли й законодавці Білорусії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Португалії, Росії, Сан-Марино, Фінляндії, Швейцарії, Швеції, виклавши це право поряд з іншими правами людини. Наприклад, у п. 1 ст. 23 Конституції Росії зазначено, що «кожен має право на недоторканність приватного життя, особисту і сімейну таємницю, захист своєї честі і доброго імені», а в п. 2 цієї статті – «кожен має право на таємницю листування, телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень» [10, с. 343], у ч. 1 § 10 Основного Закону Фінляндії записано, що «підлягає захисту приватне життя кожного, його честь і недоторканність житла ...», а в ч. 2 цього параграфу – «охороняється недоторканність листування, телефонних розмов, а також інших інтимних відомостей» [237, с. 372]. При цьому слід зазначити, що в наведених прикладах це самостійні, різні права, кожне з яких має окреме значення. Хоча вони мають певні точки перетину, які взяті за критерій, що слугував причиною для їх регламентації в межах одного правового положення, але ними не обмежується ані зміст, ані значення цих прав. У той же час, законодавці Албанії, Бельгії, Греції, Естонії, Люксембургу, Македонії, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, так само як і України, у текстах своїх конституцій досліджуване право закріпили окремо від інших прав людини. Наприклад, у ст. 36 Конституції Албанії

проголошено, що «гарантується свобода і таємниця листування, а також будь-яких інших засобів зв'язку» [231, с. 187]. Застосування такого підходу в Україні пояснюється тим, що положення ст. 31 Конституції України виходять за межі приватного життя людини й не можуть бути зведені тільки до забезпечення особистої або сімейної таємниці. Вони однаково стосуються й інших суспільних відносин, зокрема службових і ділових. Тобто зазначене право є ширшим за своїм змістом і ним можуть охоплюватися відносини особистого характеру. Однак у контексті спілкування між особами, що мають відповідний доступ до певної інформації, можуть зачіпатись відомості, які є як особистою та сімейною, так і комерційною або державною таємницею.

На нашу думку, особливу увагу слід звернути на перше речення ст. 31 Конституції України, в якому «кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції» [239]. Як зауважив з цього приводу І. О. Заєць, таке формулювання означає, що держава гарантує начебто щось робити, і далі вчений запропонував викласти це речення через право, а саме: «таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції є непорушними» [426, с. 167], тобто так, як це застосували законодавці Бельгії, Болгарії, Греції, Грузії, Італії, Литви, Люксембургу, Німеччини, Сербії, закріпивши в аналізованому положенні термін «недоторканні» або «непорушні». Наприклад, у ч. 1 ст. 15 Конституції Італії встановлено, що «таємниця листування та всіх інших видів зв'язків є непорушними» [11, с. 425]. Погоджуючись з таким підходом, водночас ми вважаємо, що це речення необхідно залишити в тому формулюванні, як воно викладене в тексті Конституції України, посиливши його лише терміном «право», що буде більше відповідати положенню п. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та конституційної практики Білорусі (ст. 28), Вірменії (ст. 23), Естонії (§ 43), Іспанії (ст. 18), Монако (ст. 22), Росії (ст. 23), Словенії (ст. 37), Туреччини (ст. 22), Угорщини (§ 59). Наприклад, у ч. 5 ст. 23 Конституції Вірменії зазначено, що «кожен має право на таємницю листування, телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень ...» [241], у ст. 22 Конституції Монако записано, що «будь-яка особа має право на ... таємницю своєї кореспонденції» [212, с. 592]. І тоді оновлена редакція запропонованої норми буде мати такий вигляд: «Кожному гарантується право на таємницю листування ...».

На відміну від міжнародно-правових актів з прав людини, в яких ідеться про таємницю кореспонденції, Україна на конституційному рівні закріпила

також і види кореспонденції, що підлягають захисту з боку держави, а саме: листування, телефонні розмови, телеграфна кореспонденція.

Найбільш розповсюджені види кореспонденції знайшли своє закріплення й в конституціях Албанії, Бельгії, Білорусі, Греції, Грузії, Естонії, Латвії, Ліхтенштейну, Люксембургу, Македонії, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Росії, Румунії, Сан-Марино, Сербії, Словенії, Хорватії, Фінляндії, Чехії, Чорногорії. Наприклад, у ст. 28 Конституції Румунії вказано, що «таємниця листування, телеграфних повідомлень, інших поштових відправлень, телефонних розмов та інших законних засобів зв'язку недоторканна» [237, с. 67]; а в ст. 30 Конституції Молдови записано, що «держава забезпечує таємницю листування, телеграм та інших поштових відправлень, телефонних розмов та інших законних видів зв'язку» [10, с. 297]. Але при цьому варто наголосити, що серед зазначених видів кореспонденції, що містяться в ст. 31 Конституції України, відсутнє електронне листування, що на сьогодні широко використовується поряд з письмовими листами та телеграфною кореспонденцією. На важливість електронного листування вказано й в положенні ст. 6 Закону України «Про поштовий зв'язок», в якому зазначено, що таємниця електронних повідомлень захищається нарівні з таємницею поштових відправлень [460].

З огляду на зазначене, а також ураховуючи те, що в сучасних умовах поширення різних комп'ютерних комунікаційних систем є актуальним питанням правового забезпечення режиму таємниці спілкування, що здійснюється за їх допомогою, пропонуємо розширити коло видів кореспонденції й закріпити в ст. 31 Конституції України слово «електронної» кореспонденції. У той же час, не можна погодитись з думкою О. В. Негодченка, який пропонує замінити в законодавстві речення «таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції» на словосполучення «таємниця спілкування», під яким учений розуміє таємну інформацію, що міститься в листах, телеграмах, електронних повідомленнях фізичних та представників юридичних осіб, доступ до якої обмежено іншим суб'єктам, крім адресата та адресанта з метою реалізації їхніх інтересів, режим якої може бути порушено тільки у виняткових випадках, передбачених законом за рішенням суду [461, с. 59].

Слід наголосити, що деякі європейські держави, додержуючись вимог п. 2 ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, на конституційному рівні встановили тимчасові обмеження реалізації права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої

кореспонденції. Наприклад, у ч. 2 ст. 37 Конституції Словенії зазначено, що «тимчасові обмеження права на листування і інших засобів спілкування ... можуть здійснюватися лише на основі закону та за постановою суду ...» [237, с. 177]. Тобто ця норма на перший план ставить тимчасовість обмежень і тим самим забезпечує вищий ступінь демократичності, адже важливою умовою демократії є зведення обмежень прав людини до мінімуму. На жаль, такий підхід відсутній у вітчизняній нормі. І тому ми пропонуємо в другому реченні ст. 31 Конституції України закріпити, що обмеження аналізованого права носить тимчасовий характер. Крім того, ми вважаємо, що визначати в конституційній нормі мету, за якої встановлюється обмеження права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції є зайвим, оскільки це питання повинно бути врегульовано виключно на рівні галузевого законодавства. При цьому в законі повинно бути чітко встановлено, за наявності яких підстав і в якій процесуальній формі допустимо таке серйозне обмеження одного з найістотніших конституційних прав людини. Враховуючи це, доцільно припис «з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо» вилучити зі ст. 31 Конституції України [239].

Отже, з урахуванням зазначеного, пропонуємо модернізувати ст. 31 Конституції України в такий спосіб:

«Кожному гарантується право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної, електронної та іншої кореспонденції. Здійснення цього права може бути тимчасово обмежено за вмотивованим рішенням суду у випадках, передбачених законом».

Право на невтручання в особисте і сімейне життя, яке закріплене в ст. 32 Конституції України, посідає особливе місце серед прав і свобод людини і громадянина, є невід'ємним і фундаментальним правом людини та діє не виокремлено, а у взаємодії з іншими правами і свободами. Формулюючи це право, вітчизняний законодавець виходив з того, що кожна людина унікальна, індивідуальна, є суб'єктом великої кількості неформальних зв'язків, носієм приватних інтересів, що є її особистою справою. І тому закріплене на конституційному рівні це право надає людині можливість відчувати себе недоторканою, певною мірою незалежною від інших людей, їх колективів, суспільства і держави. Тільки кожна людина має право окреслювати межу між собою та іншими, якої не можна перетинати всупереч її бажанням.

Нормативне закріплення цього права базується не лише на нормах Конституції України, а й на нормах міжнародно-правових актів у сфері прав

людини, зокрема Загальної декларації прав людини (ст. 12), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ст. 17), Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 8) При цьому слід зауважити, що в зазначених актах закріплені лише основні принципи приватного життя людини, залишаючи можливість національним законодавчим органам самостійно формулювати правові норми в цій сфері й визначати важелі правового впливу за їх недотримання. Як підкреслює В. О. Серьогін, ч. 1 ст. 32 Конституції України формулюється як недоторканність двох складових – особистого і сімейного життя. І далі вчений наголошує, що такий підхід навряд чи можна назвати оптимальним з точки зору конституційно-правової науки та законодавчої техніки, але він цілком укладається в межах стилістики основних міжнародно-правових актів у сфері прав людини та багатьох зарубіжних конституцій [120, с. 22].

Право на невтручання в особисте і сімейне життя закріпили на конституційному рівні й переважна більшість європейських держав. Проведений порівняльно-правовий аналіз змісту положень конституцій Азербайджану (ст. 32), Албанії (ст. 35), Андорри (ст. 14), Білорусі (ст. 28), Бельгії (ст. 22), Болгарії (ст. 32), Боснії і Герцеговини (п. 3 ст. II), Вірменії (ст. 23), Греції (п. 1 ст. 9), Грузії (ст. ст. 20, 44), Іспанії (ст. 18), Латвії (ст. 96), Литви (ст. ст. 22, 25), Македонії (ст. ст. 18, 25), Монако (ст. 22), Молдови (ст. ст. 28, 34), Нідерландів (ст. 10), Польщі (ст. ст. 47, 51), Португалії (ст. ст. 26, 35), Росії (ст. ст. 23, 24), Румунії (ст. ст. 26, 31), Сербії (ст. 42), Словаччини (ст. ст. 16, 19), Словенії (ст. ст. 35, 38), Туреччини (ст. 20), Угорщини (§ 59), Фінляндії (§ 10), Хорватії (ст. ст. 35, 37, 38), Чехії (ст. ст. 7, 10), Чорногорії (ст. ст. 40, 43, 51) і Швейцарії (ст. 13) дає підстави стверджувати, що докладніше це право виписано в конституціях постсоціалістичних і пострадянських держав, при цьому більшість з них розділяють право на невтручання в особисте і сімейне життя та на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, одночасно доповнюючи конституційну норму заборонаю збирання інформації про приватне життя людини.

Але, порівняно із зазначеними конституціями, найбільшу кількість можливостей людини у сфері особистого і сімейного життя закріпила Конституція України, виклавши в ч. 1 ст. 32, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України» [239]. Проте в зазначених державах конституційне регулювання цього права здійснюється дещо по-іншому. Так, норми конституцій Азербайджану, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Греції,

Іспанії, Македонії, Румунії, Туреччини, Хорватії як охоронюване благо виділяють недоторканність особистого і сімейного життя; конституціями Андорри, Бельгії, Естонії, Молдови, Монако, Португалії, Словаччини, Чехії, Чорногорії, Швейцарії захищається приватне і сімейне життя; конституціями Литви, Польщі, Росії – приватне, особисте і сімейне життя; Конституцією Албанії – приватне і особисте життя; конституціями Білорусі, Грузії, Угорщини – тільки особисте життя, а конституціями Латвії, Нідерландів, Словенії, Фінляндії – тільки приватне життя. Наприклад, у ст. 25 Конституції Македонії записано, що «гарантується повага та недоторканність особистого і сімейного життя кожного громадянина» [212, с. 437]; у ст. 28 Конституції Білорусі зазначено, що «кожен має право на захист від незаконного втручання в його особисте життя» [10, с. 123]; у ч. 1 ст. 10 Конституції Нідерландів закріплено, що «кожна особа має право на недоторканність приватного життя...» [11, с. 478].

Крім того, аналіз положень конституцій Азербайджану (п. III ст. 32), Андорри (ст. 14), Білорусі (ст. 28), Боснії і Герцеговини ((F) п. 3 ст. II), Вірменії (ч. 1–4 ст. 23), Греції (п. 1 ст. 9), Грузії (ч. 1 ст. 20), Іспанії (ст. 18), Литви (ст. 22), Монако (ст. 22), Польщі (ст. 47), Португалії (п. 3 ст. 35), Росії (ч. 1 ст. 23), Туреччини (ст. 20), Угорщини (п. 1 § 59), Фінляндії (ч. 1 § 10), Хорватії (ст. 35), Чехії (п. 1 ст. 7) і Швейцарії (п. 1 ст. 13) свідчить, що законодавець цих держав, відтворюючи положення ст. 12 Загальної декларації прав людини в одній нормі під егідою вказаного права об'єднав такі самостійні, хоча й органічно пов'язані, конституційні права, як: фізичну приватність (повага до честі й гідності); територіальну приватність (недоторканність житла); комунікаційну приватність (таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції). Наприклад, у ч. 1 § 10 Основного Закону Фінляндії зазначено, що «підлягає захисту приватне життя кожного, його честь і недоторканність житла», а в ч. 3 цього параграфу – «охороняється недоторканність листування, телефонних розмов, а також інших інтимних відомостей» [237, с. 372]. При цьому слід зазначити, що повага до честі, недоторканність житла, таємниця будь-якої кореспонденції є окремими проявами особистого життя, а тому право людини на невтручання в її особисте і сімейне життя є загальними щодо вказаних прав. І тому ми вважаємо правильним те, що Конституція України, так само як і більшість конституцій європейських держав, закріпила ці права окремо в спеціальних нормах (ч. 1 ст. 28, ч. 1 ст. 30, ст. 31).

Також слід зазначити, що техніко-юридична конструкція ч. 1 ст. 32 Конституції України сформульована таким чином, що це швидше за все не право, яке належить людині, а кореспондуючий обов'язок оточуючих утриматися від його порушення. Тому ми вважаємо, що в цій нормі частину речення «ніхто не може зазнавати втручання», яке частково запозичене зі ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та більш гармонізується з конституційним досвідом Бельгії, Білорусі, Естонії, Іспанії, Монако, Польщі, Росії, Туреччини, Угорщини, Чорногорії, Швейцарії, необхідно замінити на «кожному гарантується право на невтручання ...», що насамперед нормативно закріпить в чинній Конституції України гарантію зазначеного права, більше забезпечить його реалізацію та захист, а також не викличе подвійного тлумачення, оскільки буде мати логічно побудовану конструкцію [462, с. 36].

У теорії прав людини не існує єдиного підходу щодо визначення терміна «особисте життя». Цей термін є досить поширеним і використовується для позначення різноманітних відносин, що виникають між людьми. Так, на думку А. Б. Венгерова, особисте життя – це різноманітні відносини між людьми (сімейні, дружні тощо), а також відносини, пов'язані зі способами відпочинку, використання вільного часу, ставлення людини до природи, до визначення духовних і матеріальних потреб та засобів їх задоволення [463, с. 3], а П. М. Рабінович і М. І. Хавронюк вважають, що особисте життя включає в себе право встановлювати, підтримувати та розвивати зв'язки з іншими людьми, тому воно виходить як за межі інтимного життя, так і за межі роботи, інших ділових інтересів [20, с. 173–174]. До речі, термін «особисте життя» на конституційному рівні застосовують Азербайджан, Білорусь, Грузія, Словенія, а термін «особисте і сімейне життя» – Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Іспанія, Литва, Македонія, Туреччина і Хорватія.

Крім зазначених точок зору в науці конституційного права існує й протилежна думка, згідно з якою, замість терміна «особисте життя», слід вживати термін «приватне життя» (*right to privacy*). При цьому необхідно навести хоча б одну дефініцію: приватне життя – це сфера життєдіяльності людини, що являє собою сукупність явищ, які характеризують існування й визначають розвиток людини як приватної (пересічної) особи, стосується тільки її, не пов'язані з виконанням нею публічних функцій і вилучені з поля зору громадськості [464, с. 60]. Але, незважаючи на те, що кожен учений вміщує в поняття «приватне життя людини» власний, індивідуальний зміст, а також те, що неможливо охопити всі сфері його прояву з огляду на сучасний

стан і розвиток суспільних відносин [108, с. 15], Г. Лановенко вважає, що оскільки правом на невтручання в приватне і сімейне життя охороняється не сама людина, а певна специфічна сфера її життєдіяльності, то для позначення цієї сфери найбільш адекватно відповідає саме термін «приватний» [465, с. 112].

Узагальнюючи існуючі в юридичній науці погляди, В. О. Сербогін виокремлює два основні підходи до визначення поняття приватного життя. Перший полягає в перерахуванні елементів його змісту, а другий – у прагненні не перелічувати всі елементи приватного життя, а виокремити його найбільш суттєву, констатуючу ознаку чи декілька таких ознак [466, с. 179, 185].

Остаточне вирішення питання щодо позначення відповідної сфери життя людини є неможливим без розкриття змісту термінів «особисте» та «приватне» життя. Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови терміни: 1) «особистий» означає: «який є власністю окремої особи, безпосередньо належить їй; персональний, власний. Який безпосередньо стосується якої-небудь особи, пов'язаний з нею. Який виражає індивідуальні особливості, нахили якої-небудь особи. Який здійснюється безпосередньо, не через інших осіб. Який здійснюється ким-небудь від власного імені; 2) «приватний» – «який належить окремій особі (особам); не державний, не суспільний. Який утримується коштом однієї або кількох осіб. Пов'язаний з індивідуальним господарюванням. Який займається індивідуальним господарюванням, володіє чим-небудь індивідуально» [279, с. 685, 926]. Схожі значення цих термінів надаються й в інших виданнях. Тобто терміни «приватний» та «особистий» певною мірою є рівноцінними, але за своїм змістом термін «приватний» є більш прийнятним для позначення цієї сфери життя людини ніж термін «особистий». На нашу думку, термін «приватний» більше охоплює своєрідне автономне середовище життя людини, природні особисті інтереси, спосіб їх реалізації тощо, а також взаємовідносини з іншими особами та із зовнішнім світом. Крім того, у п. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та правозастосовній практиці Європейського Союзу з прав людини пріоритет віддається терміну «приватне життя», а також цей термін вже пропонувалося закріпити й у проекті Народної Конституції В. А. Ющенка, згідно з яким «кожному гарантується невтручання в його приватне життя» [467]. Крім того, термін «приватне життя» на конституційному рівні застосовують Литва, Нідерланди, Росія, Фінляндія, Чехія, а термін «приватне і сімейне життя» – Андорра, Бельгія, Естонія, Молдова, Монако, Польща, Португалія, Румунія, Чорногорія і Швейцарія.

Тому, враховуючи викладене і європейський досвід та з метою усунення суперечностей між міжнародним та національним законодавством, пропонуємо термін «особистий» виключити з ч. 1 ст. 32 Конституції України та замінити його на термін «приватний».

Аналізуючи положення ч. 2 ст. 32 Конституції України, Конституційний Суд України відзначив, що вітчизняним законодавцем не повністю визначено режим збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу, що свідчить про наявність нагальної потреби в чіткій законодавчій регламентації, яка б встановлювала мету та процедуру збирання конфіденційної інформації [468]. Під цим терміном А. М. Колодій і А. Ю. Олійник розуміють відомості з обмеженим доступом, що знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних та юридичних осіб [52, с. 180].

Норму про заборону збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу на конституційному рівні закріпили тільки 9 європейських держав: Азербайджан (п. III ст. 32), Албанія (п. 2 ст. 35), Болгарія (п. 1 ст. 32), Вірменія (ч. 2 ст. 23), Литва (ч. 3 ст. 22), Польща (ч. 2 ст. 51), Росія (п. 1 ст. 24), Сербія (ч. 2, 3 ст. 42) і Словенія (ч. 2 ст. 38). Наприклад, у п. III ст. 32 Конституції Азербайджану зазначено, що «не допускається збирання, зберігання, використання та поширення відомостей про чис-небудь особисте життя без його згоди» [10, с. 32], у п. 2 ст. 35 Конституції Албанії встановлено, що «збирання, використання та поширення матеріалів про приватне життя тієї або іншої особи здійснюється з її згоди, крім випадків, визначених законом» [231, с. 187]; а в ч. 3 ст. 22 Конституції Литви вказано, що «інформація про приватне життя особи може збиратися тільки на підставі вмотивованого рішення суду та лише відповідно до закону» [10, с. 557].

На наш погляд, у ч. 2 ст. 32 Конституції України більш прийнятним буде, замість терміна «не допускається», застосувати термін «забороняється», який відповідно до згадуваного словника означає «не дозволяти робити, здійснювати що-небудь. Не допускати, не дозволяти користуватися чим-небудь, уживати щось, відбуватися, існувати чому-небудь. Захищати від когось-, чого-небудь» [279, с. 282]. Звідси випливає, що заборона – це покладання прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію. У зв'язку із зазначеним, пропонуємо термін «не допускається» виключити з цієї частини й замінити його на термін «забороняється».

Також варто наголосити, що в цьому положенні не встановлено коло суб'єктів, які збирають інформацію (персональні дані) про осіб і які в разі

неправомірного втручання в їх особисте і сімейне життя повинні нести юридичну відповідальність. Тобто це право повинно захищати людину не тільки від незаконних дій державних органів та їх посадових осіб, але й від приватних структур та інших людей. Тому, погоджуючись з точкою зору А. В. Іщенка і М. М. Гуренка про те, що недержавні установи та приватні особи, які збирають та нагромаджують інформацію про особу, фактично не несуть ніякої юридичної відповідальності не тільки за подібні дії, але й за її використання та поширення [469, с. 150], ми пропонуємо доповнити цю частину переліком суб'єктів, кому забороняється без згоди особи здійснювати названі дії, а саме: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи. Зазначене коло суб'єктів у тексті конституції можна визначити терміном «будь-кому».

Крім того, у ч. 2 ст. 32 Конституції України простежується відхід від послідовного викладення аналізованого права, передбаченого п. 2 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [470, с. 10]. Тобто в цьому положенні відтворено довільно лише деякі підстави обмеження інтересів, які закріплені в цьому міжнародно-правовому акті. До речі, перелік підстав для обмежень, передбачених ч. 2 ст. 8 Конвенції більш узгоджується зі змістом ч. 3 ст. 34, яку П. М. Рабінович вважає доцільним виокремити в самостійну статтю та розмістити її в тій частині розділу II Конституції, яку присвячено саме обов'язкам людини і громадянина [131, с. 56]. Враховуючи зазначене, ми вважаємо, що закріплювати в конституційній нормі припис «... і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» є зайвим, тому що, по-перше, такий припис, як правило, робиться тоді, коли здійснюється обмеження відповідно до закону якого-небудь права чи свободи людини і громадянина; по-друге, вся діяльність держави та її органів згідно зі ст. 3 Конституції України спрямована на забезпечення названих інтересів та є її головним обов'язком [239].

Зі змісту положень ч. 3 ст. 32 Конституції України випливає, що кожен громадянин має право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, установи чи організації з вимогою щодо надання йому можливості ознайомитися з відомостями, що стосуються його особисто. А зазначені органи та організації зобов'язані безперешкодно та безоплатно надати йому таку можливість, а також власники відповідної інформації повинні вживати заходи щодо запобігання несанкціонованого доступу до неї.

У конституційній практиці це право, зазвичай, закріплено в текстах конституцій тих держав, де раніше існував тоталітарний політичний режим. В

європейських державах право кожного на ознайомлення з відомостями про себе на конституційному рівні, крім України, закріпили: Албанія (п. 3 ст. 35), Вірменія (ч. 3 ст. 23), Грузія (п. 1 ст. 41), Естонія (ч. 3 § 44), Литва (ч. 5 ст. 25), Македонія (ст. 18), Молдова (п. 2 ст. 34), Польща (ч. 3 ст. 51), Росія (п. 2 ст. 24), Румунія (п. 2 ст. 31), Сербія (ч. 4 ст. 42), Словенія (ч. 3 ст. 38), Чорногорія (ч. 3 ст. 43, ч. 1 ст. 51) і Португалія (п. 1, 6 ст. 35). Наприклад, у ч. 3 ст. 23 Конституції Вірменії вказано, що «кожен має право на ознайомлення з відомостями, що його стосуються, у державних органах і органах місцевого самоврядування» [241]. У тексті більшості конституцій європейських держав, як правило, таким суб'єктом може бути кожна людина, яка позначається тільки безособовим терміном «кожен». Тому, на нашу думку, слід погодитись з В. С. Сивухіним, який пропонує закріпити право громадянина на ознайомлення з відомостями про себе як право людини (ч. 3 ст. 32 Конституції України), що надасть можливість розширити коло суб'єктів аналізованого права [122, с. 10]. У зв'язку з цим пропонуємо термін «кожний громадянин» виключити з ч. 3 ст. 32 Конституції України і замінити його терміном «кожен».

У п. 3 ст. 35 Конституції Албанії встановлено, що «кожен має право бути ознайомленим із зібраними про нього матеріалами, крім випадків, передбачених законом» [231, с. 187]. При цьому слід зазначити, що в цьому положенні відсутній перелік органів, куди особа може звертатися для ознайомлення з такими відомостями. В аналогічній нормі Конституції України закріплено коло органів, установ і організацій, в яких людина може ознайомитися з відомостями про себе, але таке регулювання стосується тільки діяльності державних органів, установ і організацій. Проте безліч приватних підприємств і закладів для своїх потреб накопичують всебічний і докладний масив інформації кількісного та змістовного характеру про різних осіб. По суті їх діяльність стосовно збирання відомостей про особу не врегульована на конституційному рівні. Враховуючи, що сфера збирання інформації та доступ до неї вийшла за межі монополії держави, ми пропонуємо ч. 3 ст. 32 Конституції України перед словами «установах і організаціях» доповнити словами «підприємствах», а після цих слів – «усіх форм власності».

На нашу думку, було б доцільним і логічним положення частини четвертої вилучити з тексту ст. 32 Конституції України. По-перше, гарантій судового захисту немає в жодній конституції держав континентальної Європи, а також ця частина дублює ч. 1 ст. 55 Конституції України; по-друге, право вимагати вилучення будь-якої інформації на конституційному рівні закріпили, крім України, лише Албанія (п. 4 ст. 35), Вірменія (ч. 4 ст. 23) і Польща (ч. 4

ст. 51); по-третє, право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди дублює спеціальну ст. 56 Конституції України, і взагалі це право закріплено дещо в іншому формулюванні тільки в Конституції Македонії (ч. 2 ст. 18).

Отже, ретельний порівняльно-правовий аналіз норм конституцій України та європейських держав, в яких закріплено право на невтручання в особисте і сімейне життя, свідчить про необхідність корегування положення ст. 32 Конституції України, яку ми пропонуємо викласти в такій редакції:

«Кожному гарантується право на невтручання в його приватне і сімейне життя, крім випадків, передбачених законом.

Забороняється будь-кому збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, передбачених законом.

Кожен має право на ознайомлення в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах і організаціях усіх форм власності з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею» [471, с. 48].

Важливою гарантією свободи особистості, умовою її професійного і духовного розвитку є право на свободу пересування, що являє собою гарантовану державою можливість вільного та безперешкодного переміщення людини в необхідному напрямку в будь-який спосіб і час по території України. Це право вперше було проголошено в ст. 13 Загальної декларації прав людини і більш детально регламентовано в ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, в ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та в Першому протоколі до неї [470], а також у відповідних нормах абсолютної більшості конституцій держав континентальної Європи.

Слід наголосити, що в міжнародно-правовій доктрині право на вільне пересування розглядається як природне і невідчужуване право людини, що складається з декількох чітко сформульованих і взаємозалежних особистих прав людини. Таким же правовим шляхом пішов і вітчизняний законодавець, закріпивши в ст. 33 Конституції України, крім свободи пересування, ряд взаємопов'язаних між собою прав людини, таких як: право на вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, право на повернення в Україну в будь-який час. Як зауважує І. І. Голубка, право на свободу пересування та право на вільний вибір місця проживання недоцільно розглядати з позицій віднесення їх до єдиної правової категорії або визначати одне з цих прав як складову частину іншого. Незважаючи на їх тісний

взаємозв'язок та певну взаємозалежність, вони є різними за своєю сутністю та юридичною природою правами людини. Місце права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання серед інших конституційних прав характеризується складною системою взаємозв'язків, де одне право часто виступає необхідною передумовою для реалізації іншого права, а неможливість реалізації особою одного з прав автоматично призводить до неможливості реалізації низки інших конституційних прав і свобод [472, с. 11–12].

Незважаючи на законодавче закріплення визначення свободи пересування, на доктринальному рівні поняття «право на свободу пересування» не знайшло свого єдиного розуміння. Так, О. Ф. Динько і Л. В. Федюк пропонують розглядати зазначене право у вузькому значенні як конституційно-правову категорію, що полягає в самостійному виборі фізичною особою варіанта здійснення будь-якого переміщення, та в широкому сенсі, де свобода пересування, крім переміщень, охоплює вільний вибір місця проживання в межах держави, право вільно залишати територію держави, право будь-коли повертатися до держави свого громадянства або держави постійного проживання [473, с. 6; 474, с. 239]. А за визначенням Р. О. Стефанчука, право на свободу пересування слід розуміти як особисте немайнове право фізичної особи, яке забезпечує фізичній особі можливість вільно, на власний розсуд, у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб та в будь-який час, за винятком обмежень, які встановлені законом, пересуватись по території України, а також вільно виїжджати за її межі й безперешкодно повернутися в Україну [475, с. 464]. У той же час як стверджує І. О. Алешкова, термін «свобода пересування» тісно пов'язаний не тільки з категорією «свобода», але й з поняттям «пересування». Сам термін пересування науковець пропонує розуміти в двох значеннях: у широкому – як вміння пересуватися і організовувати свою діяльність раціональними способами, використовуючи найбільш ефективні засоби, та у вузькому – як безпосередньо переміщення з одного місця в інше [476, с. 14–15].

В науці конституційного права залишається дискусійним питання, куди слід відносити право на свободу пересування – до конституційних прав чи до конституційних свобод людини. На думку І. І. Голубки, це пов'язано з певною термінологічною невизначеністю, яка спостерігається під час законодавчого закріплення цього права в Україні та окремих державах Європейського Союзу. І далі вчений стверджує, що право на свободу пересування належить до категорії конституційних прав, а не конституційних свобод [477]. Підтримуючи цей висновок, водночас слід додати, що за нашими підрахунками термін «право

на вільне пересування» на конституційному рівні закріплено в 20 європейських державах, а термін «свобода пересування» – лише в 9 європейських державах. Наприклад, у п. 1 ст. 44 Конституції Португалії встановлено, що «усі громадяни мають право вільно пересуватися національною територією» [11, с. 533], а в п. 1 ст. 11 Основного Закону Німеччини – «усі німці користуються свободою пересування на всій території Федерації» [11, с. 183]. В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко вважають, що свобода пересування належить до категорії свобод із мотивів, що дана можливість може здійснюватись і без допомоги держави [478, с. 45].

Як правильно наголошує М. Ф. Анісімова, у Конституції України термін «право» застосовується тільки стосовно вільного залишення території України, щодо пересування законодавець застосував термін «свобода», а для вільного вибору місця проживання взагалі не використав жодного з названих термінів [479, с. 95]. Тобто Конституція України не проводить чіткого розмежування між цими поняттями. Але О. В. Філатов вважає словосполучення «право на свободу» термінологічно не надто вдалим, оскільки в правовій нормі повинно йтися конкретно або про індивідуальну свободу, або про право людини, а терміни «право» та «свобода» мають свою специфіку та деякі відмінності за змістом [480, с. 98].

У той же час О. В. Ростовщикова наголошує, що, з одного боку, вживання в конституційному законодавстві словосполучення «право на свободу» свідчить про ідентичність у розумінні суб'єктивного права та суб'єктивної свободи, а з іншого, при такому формулюванні втрачається сенс їх паралельного використання як самостійних елементів правового статусу особи [481, с. 71].

Не проведено чіткого розмежування цих понять і в конституціях деяких європейських держав. Наприклад, у п. 1 ст. 11 Основного Закону Німеччини закріплено, що «усі німці користуються свободою пересування на всій території Федерації», а в п. 2 цієї статті – «це право може бути обмежене тільки законом ...» [11, с. 183]; у п. 1 ст. 23 Конституції Словаччини зазначено, що «свобода пересування і проживання гарантується», а в п. 2 цієї статті – «кожен, хто законно перебуває на території Словацької Республіки, має право вільно залишити цю територію» [237, с. 118].

Враховуючи викладене та беручи до уваги те, що міжнародно-правові акти з прав людини та більшість європейських держав у текстах своїх конституцій положення про свободу пересування сформулювали як право, ми пропонуємо для характеристики можливостей, закріплених у ч. 1 ст. 33 Конституції України, замість словосполучення «свобода пересування»

закріпити словосполучення «право на свободу пересування», що, на нашу думку, буде більш вдало та точно характеризувати правову сутність досліджуваного явища.

Зі змісту ч. 1 ст. 33 Конституції України випливає, що правосуб'єктністю свободи пересування володіє будь-яка людина, яка позначена безособовим терміном «кожен». При цьому В. І. Іванчо зазначає, що оскільки поняття «кожному», вжите в ч. 1 ст. 33 Конституції України, включає в себе громадян України, іноземців, а також осіб без громадянства, то воно не відображає певну специфіку користування цим правом окремими суб'єктами, яким гарантується свобода пересування. І тому вчена пропонує викласти аналізовану частину в такій редакції: «Громадянам України, а також іноземцям та особам без громадянства, котрі на законних підставах перебувають на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом» [482, с. 64]. На нашу думку, з такою пропозицією важко погодитися, адже безособовий термін «кожен» є загальним терміном, що включає в себе всі категорії громадян. Підтвердженням цього є й офіційне тлумачення Конституційним Судом України ч. 2 ст. 55 Конституції України, у п. 1 Рішення якого зазначено, що «... кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства» [483]. Крім того, цей термін використовується й в міжнародно-правових актах з прав людини та конституціях Албанії, Болгарії, Грузії, Естонії, Польщі, Росії, Сербії, Словенії, Туреччини, Угорщини, Хорватії, Чехії. Водночас у конституціях Андорри і Вірменії застосовані терміни відповідно «будь-яка особа» і «кожна особа», у конституціях Іспанії і Швейцарії – відповідно «іспанці» та «швейцарки і швейцарці», а в Основному Законі Німеччини – «усі». У той же час, у конституціях Білорусі, Латвії, Литви, Ліхтенштейну, Македонії, Італії, Португалії, Фінляндії аналізоване право закріплюється лише за громадянами цих держав. У зв'язку з таким різноманіттям, ми вважаємо за доцільне залишити суб'єкт права на свободу пересування таким, як визначено в чинній ч. 1 ст. 33 Конституції України.

Також слід звернути увагу на те, що згідно з п. 1 ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та п. 1 ст. 12 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод ці права поширюються лише на тих осіб, які на законних підставах перебувають на території будь-якої держави. Дотримуючись вимог названих міжнародно-правових актів Азербайджан, Вірменія, Грузія, Естонія, Росія, Словаччина,

Фінляндія, Хорватія, так само як і Україна, на конституційному рівні закріпили положення, що передбачають наявність законних підстав для перебування на території держави. Наприклад, у п. 1 ст. 27 Конституції Росії вказано, що «кожен, хто законно перебуває на території Російської Федерації, має право вільно пересуватися, вибирати місце перебування і проживання» [10, с. 344]; а в § 34 Конституції Естонії записано, що «кожен, хто перебуває в Естонії на законних підставах, має право на вільне пересування і вибір місця проживання» [10, с. 606].

Юридична конструкція ч. 1 ст. 33 Конституції України свідчить про те, що основними складовими елементами свободи пересування є вільний вибір місця проживання та право вільно залишати територію України. Як зауважує Р. О. Стефанчук, у чинному законодавстві та науковій літературі використовується ряд термінів, пов'язаних із позначенням свободи вибору місця проживання та безпосередньо самим місцем проживання особи: «право на вільний вибір місця проживання», «місце проживання», «місце перебування», «постійне місце проживання», «тимчасове місце проживання» та «місце фактичного проживання». І далі вчений наголошує, що під правом на свободу вибору місця проживання розуміється право фізичної особи обирати для себе місце проживання, змінювати чи іншим способом використовувати його в межах, що передбачені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вимагати від інших не порушувати цього права, а в іншому випадку вимагати його захисту [475, с. 460].

Необхідно наголосити, що, незважаючи на поширене застосування поняття «місце проживання», воно не має однозначного тлумачення, що, на думку С. П. Бритченко, створює на практиці труднощі для реалізації права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, а тому має бути усунуте [484, с. 78]. В одних випадках під терміном «місце проживання» розуміється конкретно визначена нерухомість, придатна для проживання відповідно до встановлених законом стандартів, а в інших – адміністративно-територіальна одиниця. Зокрема, І. В. Михайлишин наполягає на необхідності розуміння під місцем проживання конкретного житла (будинок, квартира тощо) [485, с. 34], а М. Ф. Анісімова під зазначеним терміном розуміє адміністративно-територіальну одиницю [479, с. 139]. Але, на нашу думку, універсальним формулюванням поняття «місце проживання» слід вважати положення ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», в якому зазначений термін означає житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому

особа проживає, а також спеціалізовані соціальні установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту, військові частини [486].

Слід підкреслити, що вітчизняний законодавець у ч. 1 ст. 33 Конституції України поруч з правом на свободу пересування, закріпив і право на вільний вибір місця проживання. Таким шляхом пішли і більшість європейських держав. Наприклад, у ч. 1 ст. 27 Конституції Македонії зазначено, що «кожен громадянин Республіки Македонія має право вільно пересуватися по території Республіки і вільного вибору місця проживання» [212, с. 438]; у ч. 1 ст. 32 Конституції Словенії вказано, що «кожен має право вільно пересуватися і вибирати місце проживання ...» [237, с. 176].

Важливою складовою індивідуальної свободи пересування є право вільно залишати територію України. Але, на думку деяких науковців, закріплення терміна «залишення» видається спірним, адже він вживається тоді, коли повернення особи не передбачається, на відміну від поняття «виїзд» [487, с. 79]. Іншої думки дотримуються С. В. Максименко, який вважає, що поняття «залишення» є більш містким та змістовним порівняно зі звуженим терміном «виїзд» [488, с. 9–10] та О. Ф. Динько, який відзначає, що слово «залишати» означає вирушати звідкись, покидати щось, когось, а термін «виїжджати» означає їхати, відправлятися куди-небудь. Це стосується також понять «повернення» та «в'їзд». При цьому вчений доходить висновку, що поняття «залишення» та «повернення» є більш місткими та змістовнішими в порівнянні зі звуженими поняттями «виїзд» та «в'їзд» [489, с. 109]. До речі, термін «виїзд», «виїжджати» застосували в текстах своїх конституцій Азербайджан (п. III ст. 28), Албанія (п. 2 ст. 38), Андорра (п. 1 ст. 21), Болгарія (п. 1 ст. 35), Вірменія (ч. 2 ст. 25), Литва (ч. 1 ст. 32), Молдова (п. 2 ст. 27), Росія (п. 2 ст. 27), Португалія (п. 2 ст. 44), а обидва терміни «виїзд», «в'їзд», «виїжджати» та «в'їжджати» лише Греція (п. 4 ст. 5), Іспанія (ч. 2 ст. 19), Сербія (ч. 1 ст. 39) і Чорногорія (ч. 1 ст. 39). Наприклад, у п. 2 ст. 19 Конституції Іспанії записано, що іспанці «мають також право вільно в'їжджати в Іспанію і виїжджати з неї ...» [11, с. 375].

Отже, застосувавши граматичний спосіб тлумачення із залученням, зокрема Великого тлумачного словника сучасної української мови, можна дійти висновку, що поняття «залишати» та «виїжджати» за змістом мають певні відмінності. Так, під словом «залишати» розуміється вирушати звідкись, покидати кого, що-небудь. А слово «виїжджати» роз'яснюється як їхати, відправлятися звідки-небудь, за межі чогось, кудись; залишати своє місце

проживання, переселяючись в інше; їдучи, з'являтися де-небудь, у якомусь місці [279, с. 95, 307].

У конституціях європейських держав питання щодо закріплення права вільно залишати територію держави вирішується неоднаково. Так, у конституціях Словенії, Болгарії, Литви право вільно залишати територію країни закріплюється разом з правом на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на її території, а в конституціях Хорватії, Швейцарії, Італії, Португалії це право поєднується з правом на в'їзд до країни. У той же час у конституціях Вірменії, Фінляндії, Польщі, Словаччини аналізоване право закріплено окремо від інших складових свободи пересування.

У ч. 1 ст. 33 Конституції України закріплено положення, згідно з яким дозволяється встановлювати законом правовий режим обмеження свободи пересування, що, на думку О. Ф. Динько, робить можливим послаблення конституційного захисту свободи пересування звичайним законом і, виходячи з практики, часто може нівелюватися адміністративними правилами [489, с. 91]. Тобто Конституція України безпосередньо не розкриває зміст таких обмежень, а виносить їх за межі конституції, зараховуючи це питання до сфери регулювання закону. У такий спосіб регламентується, наприклад, це питання і в ч. 3 ст. 52 Конституції Польщі, де записано, що свобода пересування та вибір місця проживання «можуть підлягати обмеженням, визначеним у законі» [212, с. 693]. Натомість у міжнародно-правових актах з прав людини та в багатьох конституціях держав континентальної Європи обмеження пересування може бути здійснено лише у випадках, які прямо передбачені в їх нормах. Так, у п. 3 ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та в п. 3 ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод містяться приписи, відповідно до яких право на вільне пересування може бути обмежене лише в тих випадках, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, запобігання злочинності, здоров'я чи моральності населення або прав і свобод інших. Такий підхід застосували і законодавці Болгарії, Греції, Грузії, Естонії, Італії, Литви, Македонії, Німеччини, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Хорватії, Чехії, Чорногорії, закріпивши у своїх конституціях конкретні обставини обмеження права на свободу пересування. Наприклад, у ч. 1 ст. 16 Конституції Італії визначено, що «кожний громадянин може вільно пересуватися і проживати в будь-якій частині національної території з тими обмеженнями, які в загальному порядку встановлюються законом в інтересах охорони здоров'я та безпеки» [11, с. 425], а в п. 3 ст. 23 Конституції Словаччини встановлено, що ці свободи

«може бути обмежено законом, якщо це необхідно для безпеки держави, підтримки громадського порядку, охорони здоров'я або захисту прав і свобод інших осіб, а на обмежених територіях – і в інтересах охорони природи» [237, с. 118].

Але, незважаючи на те, що в міжнародно-правових актах з прав людини та в ряді конституцій європейських держав встановлено вичерпний перелік обставин обмеження досліджуваного права, а також враховуючи специфіку законодавчої техніки конституційної норми, вважаємо нелогічним і некоректним формулювання будь-яких підстав обмеження свободи пересування в Конституції України. На нашу думку, це питання повинно бути врегульовано виключно галузевим законодавством. І тому не можна погодитися з пропозицією І. І. Голубки про те, що в ст. 33 Конституції України варто закріпити виключний перелік випадків, у яких законом може встановлюватися обмеження права на свободу пересування на окремих територіях або до окремих осіб [490, с. 13], а також з новою редакцією ст. 29 Конституції України, запропонованої В. В. Речицьким, в якій вченим теж пропонується закріпити коло підстав обмеження права на свободу пересування [133, с. 30].

Конституція України в ч. 2 ст. 33 встановила правило, відповідно до якого «громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну» [239]. При цьому як наголошує О. Ф. Динько, свобода повернення в Україну є абсолютним для громадян України і не поширюється на осіб без громадянства, які не народилися в Україні, але на законних підставах постійно перебувають в Україні; іноземців, які не народилися в Україні, але тривалий час на законних підставах перебувають на її території; осіб (іноземців і осіб без громадянства), які народилися в Україні, але не мають громадянства України [489, с. 7]. Більшість конституцій європейських держав, в яких закріплено право на свободу пересування, також гарантують своїм громадянам право в будь-який час повернутися в країну. Наприклад, у п. 2 ст. 35 Конституції Болгарії зазначено, що «кожен болгарський громадянин має право повертатися в державу» [231, с. 399–400], а в ч. 2 ст. 32 Конституції Хорватії задекларовано, що «кожен громадянин Республіки Хорватії має право в будь-який час залишити територію держави, оселитися постійно або тимчасово за кордоном і в будь-який час повернутися на батьківщину» [237, с. 452].

Ми вважаємо, що особливу увагу слід звернути на точність термінології, що вживається в ч. 2 ст. 33 Конституції України. Так, С. П. Бритченко наголошує на тому, що в Конституції України використовується термін «повернення», замість терміна «в'їзд». На думку вченого, більш вдалим є

останній термін, оскільки він охоплює й тих громадян України, які народилися за її межами і ніколи в Україні не проживали [491, с. 40]. На певну термінологічну неоднозначність цієї частини також звертає увагу й С. Б. Чехович, який зауважує, що в міжнародно-правових актах, зокрема в п. 2 ст. 3 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та в Першому протоколі до неї, закріплено, що «нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є» [470, с. 23], тобто йдеться не про повернення, а про в'їзд. Тому з метою приведення відповідно до міжнародно-правових стандартів, учений пропонує аналізовану частину викласти в такій редакції: «Громадянин України не може бути позбавлений права в'їзду у будь-який час на територію України» [492, с. 181]. Але ми вважаємо, що формулювання положення ч. 2 ст. 33 Конституції України є зрозумілим і тому воно не потребує змін.

Отже, з урахуванням зазначеного, пропонуємо ст. 33 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується право на свободу пересування, право на вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну».

У системі прав людини особливе місце посідає право на свободу думки і слова, яке закріплено в ч. 1 ст. 34 Конституції України та надає людині можливість вільно висловлювати власну думку, погляди і переконання і таким чином впливати на суспільно-політичні процеси, які відбуваються в державі. Преамбулою до Загальної декларації прав людини визначається, що «люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди» [324, с. 8].

На сучасному етапі зазначене право є невід'ємним гарантом громадського контролю над державою, що дає змогу взаємної двосторонньої комунікації між державою і суспільством, а також створює передумови для ефективного взаємобалансування з урахуванням інтересів обох сторін, сприяє підтриманню демократичного суспільного ладу та реалізації всіх форм демократії. Тобто без чіткого гарантування цього права неможливе існування демократії та розвиток незалежної, соціальної, правової держави.

Слід наголосити, що в теорії конституційного права відбулася певна еволюція щодо розуміння права на свободу думки і слова та права на інформацію. При цьому деякі науковці та законодавці окремих європейських держав розглядають зазначені права тільки як політичну можливість громадянина. Наприклад, ст. 26 Конституції Словаччини і ст. 17 Конституції Чехії, в яких гарантується свобода слова і право на інформацію, розміщені в розділі, який має назву «Політичні права». Аналогічний підхід застосував і законодавець Чорногорії. У свою чергу, В. Я. Тацій, В. Ф. Погорілко і Ю. М. Тодика право на свободу думки і слова відносять до особистих (громадянських) прав, а право на інформацію – до політичних прав [181, с. 126–137]. Також до політичних прав і свобод відносить право на інформацію й Т. М. Заворотченко [493, с. 48]. У той же час Н. В. Кушакова стверджує, що право на інформацію, очевидно, є не тільки політичним правом громадянина, а й природним особистим правом, таким як право на життя, свободу пересування. Воно притаманне людині від народження, а не лише в контексті участі в політичному житті країни [494, с. 52]. Але, незважаючи на це, більшість вітчизняних учених відносять аналізовані права насамперед до громадянських прав, у зв'язку з тим, що вони належать кожній людині, є її природним правом, яке невіддільне від особи його носія. Підтримуючи цю думку, водночас слід погодитись і з Т. А. Костецькою, яка наголошує, що право на інформацію є універсальним правом і його можна віднести до так званих «прав-гарантій», тобто прав, пов'язаних з реалізацією, захистом інших прав і свобод (політичних, економічних, соціальних, культурних) [495, с. 94]. Про це йдеться і в ч. 2 ст. 38 Конституції Хорватії, в якій проголошено, що «свобода вираження думки включає в себе передусім свободу друку та інших засобів інформації, свободу слова і публічного виступу, а також вільне заснування засобів масової інформації» [237, с. 454].

Право на свободу думки і слова передбачає, що кожна людина має невід'ємне право визначати для себе систему морально-етичних, світоглядних, духовних і інших ідей та ідеалів, а також вільно, без будь-якого ідеологічного чи іншого контролю, оприлюднювати та обстоювати свої думки і погляди в усіх сферах суспільного та державного життя [496, с. 229]. І тому це основне фундаментальне право людини знайшло своє закріплення в ст. ст. 18, 19 Загальної декларації прав людини, ст. ст. 18, 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, у ст. ст. 9, 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також у всіх конституціях держав континентальної Європи.

Під час порівняльно-правового аналізу ст. 34 Конституції України та відповідних норм конституцій європейських держав встановлено, що досліджувані положення мають як деякі загальні риси, так і значні розбіжності в обсягах і способах їх вираження. Наприклад, у підпунктах g) і h) ч. 3 ст. II Конституції Боснії і Герцеговини лише зазначено, що всі особи на території країни користуються відповідно «свободою думки» та «свободою висловлювання поглядів» [231, с. 436]. У той же час у ч. 2 § 12 Основного Закону Фінляндії сказано, що «кожен має право на свободу висловлювання. Під свободою висловлювання розуміється право передавати, поширювати та одержувати інформацію, погляди, інші відомості ...» [237, с. 373]. У переважній більшості європейських держав право на свободу думки і слова, а також право на інформацію, закріплено в одній статті основного закону. У конституціях Азербайджану, Албанії, Андорри, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Грузії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Туреччини і Чорногорії це право відображено в двох статтях, а в конституціях Естонії – у трьох параграфах. Наприклад, у п. 1 ст. 22 Конституції Албанії зазначено, що «гарантується свобода слова», а в п. 1 ст. 23 цієї Конституції – «гарантовано право розповсюджувати інформацію» [231, с. 185]. Крім того, виконуючи вимоги зазначених міжнародно-правових актів з прав людини, конституції Андорри, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Грузії, Латвії, Литви, Сербії, Чехії і Чорногорії закріпили право на свободу думки поряд з правом на свободу совісті і релігії. Наприклад, у ч. 1 ст. 26 Конституції Вірменії вказано, що «кожен має право на свободу думки, совісті і релігії» [241]; а в п. 1 ст. 15 Конституції Чехії записано, що «свобода думки, совісті і віросповідання гарантується» [237, с. 524]. В інших конституціях держав континентальної Європи це право викладено окремо від інших прав людини.

Порівняльно-правовий аналіз тексту ст. 34 Конституції України, міжнародно-правових актів та аналогічних положень конституцій європейських держав свідчить, що наявна юридична конструкція частини першої цієї статті, в якій закріплено право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, у цілому відповідає міжнародно-правовим стандартам та гармонізується з конституціями держав континентальної Європи і тому не потребує подальшої модернізації.

Враховуючи те, що розвиток інформаційного суспільства в Україні визнано одним із пріоритетних напрямів державної політики щодо доступності інформації, захисту інформації про особу, підтримки демократичних інститутів, а також важливість інформації в життєдіяльності суспільства, Конституція

України в ч. 2 ст. 34 закріпила положення, в якому через сукупність таких правомочностей, як: право на збирання інформації; право на зберігання інформації; право на використання інформації; право на поширювання інформації розкривається зміст права на інформацію, яке, до речі, безпосередньо не виділене в тексті Конституції України, на відміну від інших європейських держав. Наприклад, у п. 1 ст. 17 Конституції Чехії зазначено, що «... право на інформацію гарантується» [237, с. 524]. Але, як наголошує О. Нестеренко, основний зміст цього права вміщено в ч. 2 ст. 32, ч. 2 ст. 50 і ст. 57 Конституції України [497, с. 31]. Також слід наголосити, що вітчизняний законодавець при формулюванні аналізованого положення оминув увагою таку правомочність, як право одержувати інформацію, що, на думку Н. Петрової, є недоліком, оскільки юридична можливість збирати інформацію не охоплює правомочність одержувати її [498, с. 7]. Тобто між правомочністю одержувати й правомочністю збирати інформацію існує різниця, тому що ці правомочності передбачають різні дії, а звідси можна стверджувати, що поняття «одержувати» і поняття «збирати» не є тотожними.

У той же час право одержувати інформацію знайшло своє закріплення в конституціях Білорусі (ч. 1 ст. 34), Болгарії (п. 1 ст. 41), Вірменії (ч. 2 ст. 27), Грузії (п. 1 ст. 24), Естонії (ч. 1 § 44), Латвії (ч. 1 ст. 30), Литви (ч. 2 ст. 25), Македонії (ч. 3 ст. 16), Німеччини (п. 1 ст. 5), Португалії (п. 1 ст. 37), Росії (п. 4 ст. 29), Словенії (ч. 1 ст. 39), Туреччини (ч. 1 ст. 26), Фінляндії (ч. 1 § 12) і Швейцарії (п. 3 ст. 16). Наприклад, у п. 3 ст. 16 Конституції Швейцарії встановлено, що «кожна особа має право вільно одержувати інформацію ...» [237, с. 539]. Слід зауважити, що в конституціях європейських держав, як правило, застосовуються терміни «збирати», «одержувати» та «поширювати» інформацію. А термін «зберігати», який записано в ст. 34 Конституції України, закріплено лише в ч. 1 ст. 34 Конституції Білорусі, а терміна «використовувати» – взагалі немає в текстах європейських конституцій. З огляду на це, додержуючись вимог ст. 19 Загальної декларації прав людини та п. 2 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, в яких ідеться про свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію, ми вважаємо за необхідне положення ч. 2 ст. 34 Конституції України доповнити правом вільно одержувати інформацію.

Крім того, на нашу думку, є недоцільним у ч. 2 ст. 34 Конституції України деталізувати способи реалізації права на інформацію, у зв'язку з тим, що в жодній конституції держав континентальної Європи немає такого припису. А навпаки, абсолютна більшість законодавців європейських держав

аналізований припис застосували до права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Наприклад, у ч. 1 ст. 13 Конституції Австрії закріплено, що «кожен має право в межах закону висловлювати свої погляди усно, письмово, за допомогою друку і художнього зображення» [11, с. 94]. І тому ми пропонуємо припис «усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» вилучити із зазначеної частини, а замість нього закріпити словосполучення «в будь-який спосіб, не заборонений законом», як це викладено, наприклад, у п. 4 ст. 29 Конституції Росії, в якій зазначено, що «кожен має право вільно шукати, одержувати, передавати, виробляти і поширювати інформацію будь-яким законним способом» [10, с. 344].

Проголошуючи право на свободу думки і слова та права на інформацію, а також відповідно до вимог п. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Конституція України в ч. 3 ст. 34 встановила обмеження щодо цих прав, які можуть бути застосовані лише «в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [239]. Варто наголосити, якщо свобода думки має абсолютний характер і не підпадає під будь-які обмеження, то свобода слова не є абсолютним правом, що не підпадає під жодні обмеження. Обмеженням підлягає «думка висловлена» й тому обмеження свободи слова трапляються в усіх демократичних державах [499, с. 101, 103]. Правові обмеження права на свободу думки і слова, права на інформацію також закріпили у своїх конституціях законодавці Білорусі (ч. 3 ст. 34), Вірменії (ч. 2 ст. 26), Грузії (п. 4 ст. 24), Естонії (ч. 3 § 44 та ч. 1 § 45), Литви (ч. 3 ст. 25), Ліхтенштейну (ст. 40), Сан-Марино (ч. 1 ст. 6), Румунії (п. 7 ст. 30), Сербії (ч. 2 ст. 46), Туреччини (ч. 1 ст. 26), Чехії (п. 4 ст. 17), Чорногорії (ст. 47), Швеції (ч. 1 § 13) та інших європейських держав. Наприклад, у ч. 3 ст. 34 Конституції Білорусі закріплено, що «користування інформацією може бути обмежено законодавством з метою захисту честі, гідності, особистого і сімейного життя громадян ...» [10, с. 125], а в ч. 1 § 13 Конституції Швеції вказано, що «свобода висловлювань і свобода інформації можуть бути обмежені в інтересах державної безпеки, економіки, громадського порядку і безпеки, гідності особистості, святості приватного життя, запобігання злочинам і притягнення до відповідальності за них». Крім цього, у ч. 4 цієї статті зазначено, що «не вважаються обмеженням свободи висловлювання і свободи

інформації такі положення приписів, які незалежно від змісту висловлювань більш докладно регулюють способи їх розповсюдження та обліку» [237, с. 602]. Слід підкреслити, що, на відміну від конституцій зазначених європейських держав, Конституція України передбачила доволі широкий перелік правових підстав обмеження права на свободу думки і слова та права на інформацію, що, на нашу думку, є зайвим, адже будь-які підстави правового обмеження повинні міститись виключно в нормах галузевого законодавства, як це зробив законодавець Німеччини, закріпивши в Основному Законі норму (п. 2 ст. 5), що передбачає обмеження досліджуваного права лише приписами загальних законів [11, с. 182]. На підтвердження цієї тези можна навести приклад обговорення зазначеного питання на засіданні № 6 робочої підкомісії Конституційної комісії України 9 грудня 1995 р., під час якого було запропоновано мету обмеження не визначати, а розкрити її в законі, інакше можна «вихопити тільки один із десяти елементів мети» [426, с. 207–209]. З огляду на це, пропонуємо ч. 3 ст. 34 Конституції України викласти в такий спосіб: «Здійснення цих прав може бути обмежене в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку та лише у випадках, передбачених законом».

Отже, проаналізувавши європейський досвід щодо конституційно-правового регулювання права на свободу думки і слова та права на інформацію, пропонуємо ст. 34 Конституції України викласти в оновленій редакції, а саме:

«Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно одержувати, збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію в будь-який спосіб, не заборонений законом.

Здійснення цих прав може бути обмежене в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку та лише у випадках, передбачених законом».

На сучасному етапі розвитку суспільно-політичних відносин особливій актуальності набувають питання, що стосуються релігії, яка істотно впливає на розвиток прав і свобод людини, держави і правових систем, на формування політичної, правової та релігійної культури населення. Релігійність набула масового характеру в житті українського суспільства і оцінюється громадськістю як основоположний та загальноприйнятий чинник духовної культури. З огляду на це, Конституція України в ч. 1 ст. 35 закріпила право на свободу світогляду і віросповідання, що передбачає можливість вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно

відправляти одноособово чи колективно релігійні культи й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Важливість закріплення цього права підтверджується й тим, що за роки незалежності України значно збільшилася кількість віруючих і релігійних організацій.

Як невід'ємне право людини, право на свободу світогляду і віросповідання знаходить своє закріплення в ст. 18 Загальної декларації прав людини, у ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та в ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Це право складається з трьох основних елементів: свободи думки, свободи совісті і свободи релігії та відноситься до громадянських прав і виражає важливі моменти індивідуальної свободи, морального і духовного життя людини.

Але порівняльний аналіз змісту текстів конституцій держав континентальної Європи свідчить про значні розбіжності щодо регулювання аналізованого права. Так, у конституціях Андорри, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Грузії, Естонії, Литви, Македонії, Румунії, Сан-Марино, Сербії, Чехії і Чорногорії це право закріплено поряд з іншими правами людини. Наприклад, у ч. 1 ст. 26 Конституції Вірменії зазначено, що «кожен має право на свободу думки, совісті і релігії» [241], а згідно з ч. 1 ст. 6 Конституції Сан-Марино гарантується «свобода особистості, право на житло, свобода вибору місця проживання і переміщення, свобода зборів і асоціацій, вираження поглядів, свобода совісті й віросповідання» [237, с. 101]. В інших конституціях європейських держав досліджуване право сформульовано в окремій статті. Наприклад, у ч. 1 ст. 41 Конституції Словенії записано, що «гарантується свобода совісті, віросповідання та інших переконань як в особистому, так і в публічному житті» [237, с. 177], а в ч. 1 ст. 40 Конституції Хорватії встановлено, що «гарантується свобода совісті і віросповідання, а також вільне і публічне вираження релігійних або інших переконань» [237, с. 454].

Також цей аналіз засвідчив, що в конституціях європейських держав використовуються неоднакові вербальні позначення (назви) цього права [500, с. 115]. Зокрема вживаються такі термінологічні вирази, як: «свобода совісті і віросповідання», «свобода культів», «свобода совісті, віросповідання та інших переконань», «свобода совісті і релігії», «свобода совісті», «свобода релігії і культа», «свобода релігії», «свобода вибору віросповідання», «свобода совісті, релігії і культа», «свобода віри і совісті», «свобода релігійних вірувань», які відрізняються між собою, але мають багато спільного. Наприклад, у п. 1 ст. 53 Конституції Польщі закріплено, що «кожному забезпечується свобода совісті і релігії» [212, с. 694], у п. 1 ст. 48 Конституції Азербайджану зазначено, що

«кожен володіє свободою совісті» [10, с. 37], а в п. 1 ст. 41 Конституції Португалії вказано, що «свобода совісті, релігії і культу недоторканні» [11, с. 532]. Тобто конституційні норми європейських держав не лише різняться за формулюванням зазначеного права, розкритті його змісту і сутності, а й акумулюють і віддзеркалюють релігійну історію та культуру свого народу, традиції, сучасне ставлення та ідеали. У той же час, проголошення в багатьох конституціях «свободи совісті» за змістом не розкривається. І лише Конституція України для позначення досліджуваного явища вперше застосувала словосполучення «свобода світогляду і віросповідання». Як зазначила Н. Г. Шукліна, таке формулювання з точки зору юридичної техніки не витримує ніякої критики [19, с. 242], а, за висловлюванням В. М. Малишка, зміст цього формулювання фактично залишився той самий, що був у попередньому Основному Законі, тобто «свобода совісті». І далі вчений зазначає, що в концептуальному відношенні свобода совісті є однією з найцінніших свобод людини, з якою пов'язані світоглядні питання і на якій іноді базуються інші права і свободи людини [104, с. 7, 13]. Як зауважує О. А. Альонкін, це словосполучення «створює певний симбіоз наукових термінів» і «таким чином здійснюється синтез загальноновизнаних юридичних категорій «свобода думки», «свобода совісті» і «свобода релігії» [82, с. 10]. До речі, у чинному законодавстві України, за винятком Конституції України, термін «свобода світогляду» не використовується [501, с. 164]. Також зазначений термін відсутній у міжнародно-правових актах з прав людини та конституційних текстах європейських держав, крім Німеччини і Швейцарії, в яких є згадка про світогляд. Наприклад, у п. 1 ст. 4 Основного Закону Німеччини закріплено, що «свобода віросповідання, совісті і свобода релігійних переконань і світогляду непорушвані» [11, с. 182], а в п. 2 ст. 15 Конституції Швейцарії встановлено, що «кожна особа має право вільно обирати свою релігію і своє світоглядне переконання ...» [237, с. 539].

У ч. 1 ст. 35 Конституції України до права на свободу світогляду приєднано також і свободу віросповідання, які не є тотожними і співвідносяться як загальне і часткове. При цьому, поняття «свобода віросповідання» входить до структури категорії «свобода совісті» як важливий її компонент [502, с. 72]. Зазначені свободи, на думку Є. С. Данильченка, мають значні відмінності, і тому поєднувати їх в одній конструкції є недопустимим [501, с. 168].

Отже, враховуючи викладене, пропонуємо термін «свобода світогляду» вилучити з ч. 1 ст. 35 Конституції України та замість нього закріпити термін

«свобода совісті», що за своїм змістом, по-перше, охоплює широку сферу духовного, світоглядного буття людини, а по-друге, виступає як свобода вибору і самоствердження індивіда в системі релігійних координат. Більш того, у конституціях європейських держав термін «свобода совісті» використовується для характеристики становища релігії, церкви, стану забезпечення свободи віросповідання, а також тлумачиться як право на атеїстичне переконання.

Необхідно звернути увагу й на те, що на різних етапах історичного розвитку існували різні точки зору щодо визначення свободи совісті. Спочатку під свободою совісті розуміли право сповідувати будь-яку іншу релігію поряд з пануючою. А згодом наведений термін став означати свободу віросповідання. У зарубіжній філософській, юридичній, теологічній та релігієзнавчій літературі, присвяченій проблемам свободи совісті, її розуміють як свободу релігії і віросповідання, що, за висловлюванням В. В. Бедея, звужується за обсягом до поняття, яке відображає правове забезпечення свободи релігії й зводиться до права бути релігійним і відправляти культ певної релігії [84, с. 17].

Тому виходячи зі специфіки законодавчої техніки конституційної норми та з огляду на те, що кожна друга держава континентальної Європи внесла в тексти своїх конституцій пояснення, що включає в себе право на свободу совісті і віросповідання, ми вважаємо, що не можна погодитись з думкою окремих науковців щодо розширення змісту досліджуваного права шляхом закріплення таких елементів віросповідання людини, як право сповідувати релігійні переконання; вести атеїстичну діяльність; право приймати і змінювати релігійні або інші переконання за своїм вибором; право на релігійну освіту тощо, оскільки будь-яке роз'яснення того чи іншого явища належить до компетенції галузевого законодавства [503, с. 126; 82, с. 11; 504, с. 49].

Крім того, в аналізованому положенні закріплено словосполучення «релігійні культу», яке, за висловлюванням А. С. Ловінюкова, є недостатньо коректним і яке вчений пропонує замінити на термін «релігійні обряди». При цьому, науковець виходить із того, що релігійні обряди мають суттєве значення в практиці будь-якої релігії і тому їх відсутність фактично позбавляє розглядуване право називатися релігійним. Право сповідувати будь-яку релігію нерозривно пов'язано з правом здійснювати ті чи інші релігійні обряди [505, с. 28]. У зв'язку з цим ми пропонуємо із словосполучення «релігійні культу і ритуальні обряди», яке закріплено в другому реченні ч. 1 ст. 35 Конституції України, вилучити слово «культи», що буде більше відповідати вимогам міжнародно-правових актів.

Варто наголосити, що кожна держава, виходячи із загальнолюдських цінностей людини, повинна чітко окреслити межі свого втручання в сповідання будь-якої віри, у діяльність релігійних організацій. Зважаючи на це, вітчизняний законодавець у ч. 2 ст. 35 Конституції України закріпив вичерпний перелік обмеження права на свободу світогляду і віросповідання, який може бути застосований лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Подібні правові обмеження цього права встановлені й в конституціях Азербайджану (п. III ст. 48), Андорри (ч. 2 ст. 11), Болгарії (п. 2 ст. 37), Вірменії (ч. 2 ст. 26), Литви (ч. 4 ст. 26), Польщі (ч. 5 ст. 53), Сербії (ч. 4 ст. 43), Словаччини (п. 5 ст. 24), Чорногорії (ч. 3 ст. 46). Наприклад, у ч. 4 ст. 26 Конституції Литви встановлено, що «свобода людини ... не може обмежуватись інакше, як тільки законом і лише в разі необхідності гарантувати суспільну безпеку, громадський порядок, здоров'я і моральність людей» [10, с. 558]; а в ч. 3 ст. 46 Конституції Чорногорії проголошено, що «свобода виражати релігійні вірування і переконання може бути обмежена тільки тоді, якщо це необхідно для захисту життя і здоров'я людини, громадського порядку, а також інших прав, які гарантовані Конституцією» [243]. Водночас переважна більшість положень конституцій європейських держав жодних підстав обмеження досліджуваного права не містять, а їх перелік надається у відповідному законі.

Важливим аспектом реалізації права на свободу світогляду і віросповідання є юридичне визначення засад взаємовідносин між державою і церквою. Виходячи зі змісту ч. 3 ст. 35 Конституції України, в якій закріплено, що «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви» [239], можна стверджувати, що цей принцип полягає в невтручанні держави в діяльність церкви і релігійних організацій та забезпечує їх юридичну рівність у суспільстві і державі. З одного боку, держава в питаннях віри є нейтральною, вона не втручається у внутрішні справи церкви та релігійних організацій, не фінансує їх діяльність, у той же час церква і релігійні організації не виконують державних функцій та не втручаються в діяльність державних органів і не беруть участь у політичному житті. А з іншого боку, таке відокремлення не виключає взаємозв'язків між державою і релігійними організаціями, адже як інститути громадянського суспільства представники цих організацій мають право здійснювати громадський контроль щодо дотримання права на свободу світогляду і віросповідання, а також разом з органами державної влади організовувати та проводити спільні заходи в соціальній та гуманітарній сферах. Тому, беручи до уваги, що ні церква (релігійні

організації), ні держава не «відокремлені» в буквальному розумінні цього слова одні від одних, Л. В. Ярмол пропонує закріпити на конституційному рівні принцип, що Україна є світською державою, що на думку вченої, означає, що держава є нейтральною, безсторонньою щодо будь-яких різновидів віри [506, с. 49]. Про світський характер держави йдеться лише в конституціях Росії (п. 1 ст. 14), Сербії (ч. 1 ст. 11) і Франції (ст. 1 Преамбули 1958 р.).

Принцип невтручання держави в діяльність церкви і релігійних організацій закріплено й в конституціях Азербайджану (п. 1 ст. 18), Албанії (п. 4 ст. 10), Білорусі (ч. 2 ст. 16), Болгарії (п. 2 ст. 13), Вірменії (ч. 1 ст. 8.1), Грузії (ст. 9), Італії (ч. 1 ст. 7), Латвії (ч. 1 ст. 35), Македонії (ч. 3 ст. 19), Молдови (п. 4 ст. 31), Польщі (п. 3 ст. 25), Португалії (п. 4 ст. 41), Росії (п. 1 ст. 14), Румунії (п. 5 ст. 29), Сербії (ч. 1, 2 ст. 11), Словаччини (п. 3 ст. 24), Словенії (ст. 7), Угорщини (п. 3 § 60), Хорватії (ч. 1 ст. 41), Чорногорії (ч. 1 ст. 15). Наприклад, у ч. 1 ст. 35 Конституції Латвії встановлено, що «держава відокремлена від церкви» [10, с. 549], у ст. 7 Конституції Словенії записано, що «держава і релігійні общини відокремлені один від одного» [237, с. 172], а в п. 4 ст. 41 Конституції Португалії передбачено, що «церкви і релігійні общини відокремлені від держави і вільні у своїй організації, діяльності і відправленні культу» [11, с. 532]. При цьому варто наголосити, що тільки Україна на конституційному рівні закріпила положення про те, що школа відокремлена від церкви (під школою, звичайно, повинна розумітися державна система освіти). Подібний припис відсутній у жодній конституції європейських держав і лише в ч. III ст. 18 Конституції Азербайджану він записаний у такий спосіб: «Державна система освіти має світський характер» [10, с. 28]. Отже, враховуючи, що в міжнародно-правових актах відсутня вимога щодо обов'язкового відокремлення церкви від держави, але, беручи до уваги, що в них зафіксовано принцип рівності громадян незалежно від їх ставлення до релігії, а також історію та менталітет українського народу, ми пропонуємо перше речення ч. 3 ст. 35 Конституції України викласти в такий спосіб: «Церкви і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а державна система освіти – від церкви».

Слід зауважити, що в ч. 3 ст. 35 Конституції України поряд із вказаним принципом або окремо, проголошується й інший принцип «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [239], який передбачає неприпустимість встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії над іншими. Наприклад, у п. 3 ст. 16 Конституції Іспанії зазначено, що «жодна релігія не може бути державною» [11, с. 374], а в п. 1 ст. 14 Конституції Росії

закріплено, що «жодна релігія не може встановлюватися як державна чи обов'язкова» [10, с. 341]. Про це йдеться й в конституціях Албанії (п. 1 ст. 10), Греції (п. 1 ст. 13), Данії (п. 4 ч. 1) і Сербії (ч. 3 ст. 11). Як наголошують П. М. Рабінович і Л. В. Ярмол, існування в сучасних умовах інституту державної релігії породжує низку правових проблем, розв'язати які досить непросто. І далі вчені зауважують, що встановлення державної релігії є порушенням, недопустимим обмеженням свободи віросповідання людини, оскільки однією з можливостей такої свободи є колективне сповідання будь-якої релігії, а обмеження прав релігійних громад, які не сповідують державну релігію, тягне за собою відповідно й обмеження прав її членів, пов'язаних із свободою віросповідання [507, с. 17–18]. З огляду на це, вказані науковці пропонують у Конституції України досліджуване положення викласти в такому формулюванні: «Жодна релігія не може бути визнана державною чи обов'язковою» [508, с. 7]. Але з такою пропозицією важко погодитись, адже, по-перше, будь-яка державна релігійна ідеологія вже є обов'язковою, а по-друге, всі питання щодо взаємовідносин держави і церкви повинні регулюватись виключно релігійним законодавством.

Також слід наголосити, що в Конституції України не відображений важливий принцип щодо визнання всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій рівними перед законом, так як це передбачили законодавці Білорусі, Росії, Хорватії. Наприклад, у ч. 1 ст. 16 Конституції Білорусі встановлено, що «релігії і віросповідання рівні перед законом» [10, с. 121], у ч. 1 ст. 41 Конституції Хорватії зазначено, що «усі релігійні общини рівні перед законом ...», а в ч. 2 цієї статті наголошено, що «у своїй діяльності вони користуються захистом і допомогою держави» [237, с. 454]. При цьому необхідно звернути увагу на те, що в конституціях деяких європейських держав хоча й закріплюється принцип рівності релігій, але водночас надається перевага, привілеї одному віровченню чи декільком. Наприклад, у ст. 9 Конституції Грузії відображено, що «державна визнає виняткову роль грузинської православної церкви в історії Грузії і разом з тим проголошує повну свободу релігійних переконань і віросповідання» [10, с. 166], у ч. 1 ст. 8.1 Конституції Вірменії – «Республіка Вірменія визнає виняткову місію Вірменської Апостольської Святої Церкви як національної церкви в духовному житті вірменського народу, у справі розвитку його національної культури та збереження національної самобутності» [241], а в ч. 3 ст. 11 Конституції Андорри навіть записано, що «конституція гарантує Католицькій Церкві вільне і публічне здійснення своєї діяльності та підтримку її особливих відносин

співпраці з Державою ...» [231, с. 230]. Отже, враховуючи важливість цього питання, ми вважаємо, що аналізований принцип слід закріпити в ч. 3 ст. 35 Конституції України в такий спосіб: «Церкви і релігійні організації є рівними перед законом».

Частина 4 ст. 35 Конституції України встановила правило, відповідно до якого «ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитись від виконання законів за мотивами релігійних переконань» [239]. При цьому слід підкреслити, що подібна заборона не знайшла свого конституційного закріплення в європейських державах, крім Конституції Греції, у п. 4 ст. 13 якої встановлено, що «ніхто не може з причин своїх релігійних переконань бути звільнений від виконання обов'язків перед державою або відмовитись підкорюватись законам» [11, с. 249], та Конституції Португалії, у п. 2 ст. 41 якої передбачено, що «ніхто не може переслідуватись, позбавлятися прав або звільнятися від громадянських обов'язків і зобов'язань через свої релігійні переконання або релігійну діяльність» [11, с. 532]. Однак, незважаючи на відсутність такої заборони в міжнародно-правових актах з прав людини та більшості конституцій європейських держав, ми вважаємо, що це положення повинно існувати в Конституції України в оновленому варіанті (ст. 23-1), про що вже йшлося на початку цього підрозділу.

Крім того, у ч. 4 ст. 35 Конституції України передбачена можливість заміни виконання військового обов'язку, що суперечить релігійним переконанням громадянина, на альтернативну (невійськову) службу. На нашу думку, це положення необхідно перенести до ст. 65, яке буде нами детально розглянуто під час дослідження обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

Варто наголосити, що вітчизняний законодавець не звернув увагу на такий важливий аспект забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання, як заборона примушувати особу сповідувати іншу релігію, брати участь у релігійних культах і обрядах, вести релігійну діяльність, що відображено в міжнародно-правових актах, а також у конституціях Азербайджану, Албанії, Іспанії, Литви, Монако, Польщі, Словенії, Фінляндії, Чорногорії і Швейцарії. На нашу думку, проголошення цієї заборони на конституційному рівні в такий спосіб: «Забороняється примушувати особу обирати та сповідувати будь-яку релігію чи віру, брати участь у релігійних і ритуальних обрядах чи в діяльності релігійної організації та здобувати релігійну освіту» лише сприятиме в сучасній Україні, де співіснують різні

релігійні вчення та течії, гарантуванню безпеки людині від будь-якого примусу щодо її свободи світогляду і віросповідання.

Таким чином, враховуючи європейський досвід конституційно-правового регулювання права на свободу світогляду і віросповідання, пропонуємо ст. 35 Конституції України викласти в оновленій редакції:

«Кожен має право на свободу совісті і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церкви і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а державна система освіти – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Церкви і релігійні організації є рівними перед законом.

Забороняється примушувати особу обирати та сповідувати будь-яку релігію чи віру, брати участь у релігійних і ритуальних обрядах чи в діяльності релігійної організації та здобувати релігійну освіту».

Світова практика конституціоналізму свідчить про те, що європейські держави, проголошуючи себе демократичними, соціальними, правовими державами, декларують насамперед прихильність гуманітарному виміру в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. Не є винятком у цьому аспекті й Україна, яка вперше на конституційному рівні визнала людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Враховуючи, що основним об'єктом конституційно-правового регулювання є захист прав і свобод людини, тому є всі підстави стверджувати, що право людини на судовий захист своїх прав і свобод посідає значне місце в структурі правового статусу людини і є одним із невідчужуваних прав, що знайшло своє відображення в ст. 55, а також закріплено в ч. 3 ст. 8 Конституції України, яка на думку М. І. Козюбри, не цілком узгоджується зі ст. 55, згідно з якою судом захищаються не лише конституційні, а всі права та свободи [509, с. 7].

В основі юридичного захисту прав людини і громадянина лежить принцип рівності всіх перед законом і в тому числі людини і держави як суб'єктів конституційного права. При цьому, як слушно зауважив В. М. Шаповал, контрагенти розглядаються як сторони, що перебувають у

принципово рівному становищі [510, с. 36]. Але, незважаючи на це, в правовідносинах держави і людини держава виступає як пріоритетний і вихідний суб'єкт. Тому об'єктивно виникає потреба конституційного визначення прав людини по відношенню до держави й заходів щодо захисту цих прав від неправомірних дій або бездіяльності державних органів влади. У зв'язку з цим законодавець і передбачив у ст. 55 Конституції України певні захисні права людини і громадянина, що є новацією у вітчизняному конституціоналізмі.

Актуальність досліджуваного питання обумовлюється основним завданням будь-якої демократичної держави створити ефективну систему захисту прав і свобод людини, побудовану на принципах законності та рівності всіх перед законом. Тому саме держава (згідно з вимогами ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) зобов'язана забезпечити кожному людину, якщо її права чи свободи порушені, ефективними засобами правового захисту.

Право людини на захист своїх прав і свобод закріплено в переважній більшості конституцій європейських держав: Азербайджану (ст. ст. 26, 60), Албанії (ч. 2 ст. 42), Андорри (п. 1 ст. 10), Білорусі (ч. 1 ст. 60, ст. 61), Болгарії (ст. 56), Вірменії (ст. 18), Греції (п. 1 ст. 20), Грузії (п. 1 ст. 42), Естонії (ч. 1 § 15), Іспанії (п. 1 ст. 24, п. 2 ст. 53), Італії (ст. 24), Латвії (ст. 14, ч. 1 ст. 18), Ліхтенштейну (ст. 43), Литви (ч. 1 ст. 30), Люксембургу (ст. 13), Македонії (ч. 1 ст. 50), Молдови (п. 1 ст. 20, п. 2 ст. 26), Нідерландів (ст. 17), Німеччини (п. 4 ст. 19), Польщі (п. 2 ст. 77, ст. ст. 78, 80), Росії (п. 2 ст. 45, п. 1, 2 ст. 46), Румунії (п. 1 ст. 21), Сан-Марино (ст. 15), Сербії (ч. 1, 2 ст. 22), Словаччини (ч. 1, 2 ст. 46), Словенії (ч. 4 ст. 15, ч. 1 ст. 23, ст. 25), Туреччини (ч. 1 ст. 40), Угорщини (п. 1, 5 § 57), Хорватії (ч. 1 ст. 18), Фінляндії (ч. 1 § 21), Чехії (ст. 23, п. 1, 2 ст. 36), Чорногорії (ст. ст. 19, 20, 56). Зазначені статті розташовані в розділах (главах) конституцій цих держав, де йдеться про права і свободи людини і громадянина, а в Конституції Польщі навіть виділені в окремий підрозділ, який має назву «Засоби захисту свобод і прав» [212, с. 698–699]. У той же час в Австрії, Бельгії, Боснії і Герцеговині, Данії, Монако, Норвегії, Франції, Швейцарії, Швеції аналізоване право на конституційному рівні не регулюється, а діє через систему галузевого законодавства.

У ч. 1 ст. 55 Конституції України проголошено, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом» [239]. Це означає, що держава гарантує кожному захист його прав і свобод у судовому порядку і не може відмовити в здійсненні правосуддя, якщо людина вважає, що її права і свободи

порушені або порушуються, створено або створюються правові чи практичні перешкоди для їх реалізації. Тобто суд не має права відмовити в розгляді справи навіть з причин невиразності або відсутності певної правової норми. При цьому відмова суду в прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених згідно з вимогами чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану. Це право закріплено на конституційному рівні в кожній другій європейській державі. Наприклад, у п. 1 ст. 24 Конституції Іспанії записано, що «кожен має право на ефективний судовий захист своїх законних прав і інтересів, у жодному разі не допускається відмова в такому захисті» [11, с. 376], у ч. 1 ст. 21 Конституції Румунії встановлено, що «будь-яка особа може звернутися до суду за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів» [237, с. 66], у ч. 1 ст. 30 Конституції Литви – «особа, конституційні права або свободи якої порушуються, має право звернутися до суду» [10, с. 559], а в ч. 1 ст. 24 Конституції Італії – «усі можуть у судовому порядку діяти для захисту своїх прав і законних інтересів» [11, с. 426]. А в деяких європейських державах це право навіть гарантується. Наприклад, у ч. 3 ст. 120 Конституції Словенії записано, що «гарантується судовий захист прав і законних інтересів громадян і організацій від рішень і дій адміністративних органів та носіїв публічно-владних повноважень» [237, с. 191]. Таким чином, право на судовий захист має універсальний характер і воно не знає жодних винятків. У цьому сенсі аналізоване положення відповідає вимогам, які сформульовані в ст. 8 Загальної декларації прав людини: «кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» [324, с. 9].

Отже, порівняльно-правовий аналіз змісту текстів конституцій 33 європейських держав, в яких закріплені норми щодо права людини на захист своїх прав і свобод, дає підстави стверджувати про неоднозначність поглядів законодавців цих держав щодо критеріїв закріплення цього права.

У ч. 2 ст. 55 Конституції України закріплена гарантія щодо права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. При цьому під терміном «оскарження» слід розуміти звернення людини або колективу людей до компетентних органів з метою захисту чи поновлення порушених прав, свобод та інших законних інтересів. Тому оскарження як дія людини або колективу людей у формі звернення до суду становить собою позитивну

цінність для них, є реальною потребою, оскільки безпосередньо служить захисту прав, свобод та інших законних інтересів людини. Аналогічні гарантії встановлені й в конституціях Азербайджану, Польщі, Росії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Чехії. Наприклад, у п. 5 § 57 Конституції Угорщини встановлено, що «... кожен може користуватися правом оскарження проти такого судового, адміністративного чи іншого відомчого рішення, яке порушує його права чи законні інтереси» [231, с. 559].

Слід наголосити, що в нормах конституцій європейських держав не існує єдиного підходу щодо встановлення кола суб'єктів конституційно-правових відносин. Так, у конституціях Ліхтенштейну, Росії, Словаччини, Чехії визначено суб'єктами захисту прав і свобод органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи; у Польщі, Угорщині і Хорватії суб'єктами цих відносин визначено суди, органи публічної влади та інші органи; в Азербайджані, крім державних органів, такими суб'єктами є політичні партії, професійні спілки, інші громадські об'єднання; у Македонії – державні управління та інші установи. При цьому необхідно підкреслити, що в більшості досліджуваних конституцій взагалі не закріплено будь-яких суб'єктів конституційно-правових правовідносин. У зв'язку з цим ми вважаємо за необхідне розширити коло суб'єктів, до яких кожна людина може звертатися за захистом своїх прав і свобод, та гарантувати це право. І тому пропонуємо викласти положення ч. 1 ст. 55 Конституції в такий спосіб: «Кожному гарантується право на захист своїх прав і свобод у судових установах та інших державних органах».

Слід звернути увагу на те, що в юридичній науці недостатньо визначеним залишається питання щодо закріплення в Конституції України термінів «посадова особа» та «службова особа», які вживаються одночасно, але між якими немає чіткого розмежування, що значно ускладнює правозастосовчу практику та викликає дискусії у вчених. У той же час у більшості конституцій європейських держав ці терміни зовсім не застосовуються, а в конституціях Азербайджану, Болгарії, Росії, Туреччини вживається тільки термін «посадова особа», у п. 9 ст. 42 Конституції Грузії – «службовець», у ч. 1 ст. 26 Конституції Словенії – «особа», а в ст.25 Конституції Естонії – «будь-ким» [10, с. 175; 237, с. 175; 10, с. 604].

Порівняння положень Конституції України свідчить, що в ст. 40, ч. 2 ст. 42, ч. 2 ст. 55, ст. 56 передбачено такі категорії суб'єктів конституційних правовідносин, як посадова особа і службова особа, а в ч. 3 ст. 5, ч. 2 ст. 19, ч. 1 ст. 124 – тільки посадова особа. До речі, термін «посадова особа» також

пропонували застосовувати в спеціальній статті й автори проектів Конституції України від 26 жовтня 1993 р., від 24 лютого 1996 р. і Народній Конституції В.А. Ющенко [511; 423; 467].

Варто наголосити, що термін «службова особа» є притаманним лише для кримінального права, в інших галузях права відсутнє законодавче визначення цього терміна, на відміну від терміна „посадова особа». У зв'язку з цим можна погодитися з думкою В. Г. Хашева, який вважає за доцільне провести уніфікацію термінів „посадова особа» та „службова особа» для всіх галузей права, систематизувати нормативно-правові акти, які містять норми, що стосуються цих термінів, а також звести всі їх наявні законодавчі визначення до єдиного знаменника, тобто відтворити ті елементи правового статусу даних суб'єктів, які зроблять їх універсальними для різних галузей права. З цією метою вчений пропонує закріпити в окремому міжгалузевому законі правовий статус посадових і службових осіб та визначити загальні засади організації і функціонування служби в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, а також на підприємствах, в установах та організаціях державної форми власності. Після уніфікації вітчизняного законодавства службовим особам, які виконують свої службові обов'язки в публічній та в недержавній сферах можна повернути назву „посадова особа», оскільки саме це визначення є традиційним у вітчизняній юридичній науці й орієнтує дослідника й правозастосовувача безпосередньо на особливості правового статусу цих службовців [512, с. 120–121].

Отже, на нашу думку, є недоцільним застосовувати в конституційних нормах поняття «службова особа», зміст якого тлумачиться науковцями неоднозначно, і тому, враховуючи те, що нерегульованість цього питання може призвести до колізій у процесі використання відповідних понять [513, с. 136], а також те, що юридична техніка вимагає все ж більш уніфікованого підходу, пропонуємо термін «службова особа» вилучити з тексту ч. 2 ст. 56 та зі ст. 40, ч. 2 ст. 42 і ст. 56 Конституції України.

Під час дослідження ч. 2 ст. 55 Конституції України закономірно виникає питання: а як бути людині, якщо її права і свободи порушуються іншою людиною (фізичною особою) чи юридичною особою? На жаль, це питання конституційна норма оминає й тому, на нашу думку, конструкція ч. 2 ст. 55 Конституції України не зовсім є логічною, оскільки права і свободи людини повинні підлягати захисту в будь-якому випадку і незалежно від того, хто їх порушив. Такої думки дотримуються М. Аракелян і Н. Узун, які вважають, що цілком природним є запровадження такого порядку, коли особа мала б

можливість вдатися до судового захисту в усіх випадках виникнення конфліктних ситуацій між нею й іншими фізичними та юридичними особами [514, с. 19]. У французькій правовій доктрині та практиці захист прав і свобод розуміється як захист від посягань, по-перше, законодавця і, по-друге, органів влади, юридичних і фізичних осіб [515, с. 61]. Підтвердженням цієї тези може слугувати і ч. 1 ст. 117 Конституції Болгарії, в якій встановлено, що «судова влада захищає права та законні інтереси громадян, юридичних осіб і держави» [231, с. 414].

Враховуючи зазначене, пропонуємо в ч. 2 ст. 55 Конституції України, поряд з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами, передбачити також фізичних і юридичних осіб.

Положення ч. 3 ст. 55 Конституції України передбачає, крім судового захисту, також право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до позасудових суб'єктів, які, не дублюючи насамперед функції суду, уповноважені захищати права і свободи людини і громадянина. З аналізу цього положення випливає те, що в ньому закріплено лише один суб'єкт захисту прав і свобод людини і громадянина – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, до якого може звертатися кожна людина в разі порушення її прав і свобод. При цьому виникає два питання: 1) чи потрібно в аналізованій нормі Конституції України закріплювати одного суб'єкта захисту прав? 2) як же тоді бути з іншими суб'єктами захисту прав і свобод людини і громадянина? До яких, крім Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Конституція та закони України відносять Президента України, Кабінет Міністрів України, органи прокуратури, органи внутрішніх справ, місцеві державні адміністрації тощо. Так, відповідно до ч. 2 ст. 102 Конституції України «Президент України є гарантом ... додержання... прав і свобод людини і громадянина», а Кабінет Міністрів України згідно з п. 2 ст. 116 – «вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина» [239]. У конституціях деяких європейських держав прямо вказані суб'єкти захисту прав і свобод людини і громадянина. Наприклад, у п. 1 ст. 71 Конституції Азербайджану закріплено, що «дотримуватись і захищати права і свободи людини і громадянина, які закріплені в Конституції, є обов'язком органів законодавчої, виконавчої та судової влади» [10, с. 43], а в Албанії, Іспанії, Македонії, Німеччині, Польщі, Росії, Сербії, Словаччині, Словенії, Хорватії, Чехії, Чорногорії – цими повноваженнями наділені органи конституційної юрисдикції. Зокрема, ч. 4 ст. 125 Конституції Росії встановила, що

Конституційний Суд Російської Федерації розглядає скарги на порушення конституційних прав і свобод громадян [10, с. 375], а п. «б» ст. 161 Конституції Іспанії проголошує, що Конституційний Суд має повноваження для «прийняття рішення про захист прав і свобод ...» [11, с. 410]. У той же час в Україні здійснення захисту прав і свобод людини і громадянина Конституційним Судом прямо не передбачено. У ч. 1 ст. 124 Конституції Молдови встановлено, що «Генеральний прокурор і підлеглі йому прокурори захищають ... права і свободи громадян...» [10, с. 325], а в ч. 1 ст. 272 Конституції Португалії – «до функції поліції відносяться... забезпечення... прав громадян» [11, с. 591].

Тобто, виходячи з логіки змісту положення ч. 3 ст. 55 Конституції України, кожна людина може звертатися тільки до одного суб'єкта захисту прав і свобод – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а до інших – у неї не має прав. Тому, на нашу думку, закріплювати одного з багатьох позасудових суб'єктів захисту прав і свобод людини і громадянина в конституційній нормі недоречно. Підтвердженням цієї тези є те, що крім України, лише Вірменія, Польща і Португалія закріпили на конституційному рівні право на звернення до омбудсмена. Наприклад, у ч. 3 ст. 18 Конституції Вірменії встановлено, що «кожен має право для захисту своїх прав і свобод отримувати сприяння Захисника прав людини на підставах та в порядку, що встановлені законом» [241], у ст. 80 Конституції Польщі вказано, що «кожен має право відповідно до визначених у законі принципів звертатися до Уповноваженого з Громадянських прав з проханням про надання допомоги в захисті своїх свобод і прав, порушених органами публічної влади» [212, с. 699], а в ч. 1 ст. 23 Конституції Португалії визначено, що «громадяни мають право подавати скаргу Охоронцю справедливості на дію чи бездіяльність представників влади...» [11, с. 526]. З урахуванням викладеного та беручи до уваги те, що на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини покладено згідно зі ст. 101 Конституції України «парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина ...» [239], і тому акти, які приймає Уповноважений, не мають юридичної сили, а також те, що Уповноважений, за словами П. М. Рабіновича, виступає лише як посередник між людиною і державою, а звернення людини до Уповноваженого переважно є засобом привернути увагу суспільства і держави до порушення прав конкретної людини [20, с. 269], ми пропонуємо вилучити положення ч. 3 ст. 55 з тексту Конституції України [516, с. 103].

Особливу увагу слід звернути на зміст нової частини («кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного

Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом»), яка доповнила ст. 55 Конституції України згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) від 2 червня 2016 року № 1401-VIII». Питання доцільності введення інституту конституційної скарги як гарантії прав людини від свавілля органів державної влади й реалізації індивідом можливості участі в процесі управління державою і суспільством на доктринальному рівні розглядалось вже давно. Як підкреслювала А. М. Івановська, втілення в державно-правову практику України інституту конституційної скарги здійснить позитивний вплив на всю правозастосовчу діяльність, спрямовуючи її в конституційне русло, сприятиме утвердженню й забезпеченню прав і свобод людини як вищої соціальної цінності [517, с. 42]. Тобто можна констатувати, що наділення органів конституційної юстиції спеціальними повноваженнями щодо захисту порушених конституційних прав і свобод людини і громадянина значно підвищить рівень їх юридичної захищеності. При цьому слід наголосити, що інститут конституційної скарги є характерним в основному для європейських держав, зокрема для Австрії, Албанії, Андорри, Вірменії, Грузії, Іспанії, Македонії, Монако, Німеччини, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії.

Як правило, правом звернення з конституційною скаргою наділяються фізичні особи, які вважають, що мало місце порушення їх конституційного права чи свободи. Наприклад, у підпункті 6) ч. 1 ст. 101 Конституції Вірменії записано, що «до Конституційного Суду ... можуть звертатися: кожна особа – з конкретної справи ...» [241], у підпункті е) п. 1 ст. 89 Конституції Грузії вказано, що «Конституційний Суд Грузії ... на підставі позову громадян розглядає конституційність нормативних актів, які регулюють питання, передбачені главою 2 Конституції Грузії» (глава друга «Громадянство Грузії. Основні права і свободи людини» – прим. авт.) [10, с. 192], а в підпункті j) ст. 131 Конституції Албанії закріплено, що Конституційний суд приймає «остаточне рішення за скаргами приватних осіб про порушення їх конституційних прав ... але після того, як будуть вичерпані всі юридичні засоби захисту цих прав» [231, с. 207]. Але в таких державах, як Австрія, Іспанія, Німеччина, Словаччина, Швейцарія цим правом володіють і юридичні особи. Наприклад, у підпункті б) п. 1 ст. 162 Конституції Іспанії зазначено, що «закон надає право: ... подання скарг на порушення конституційних прав і свобод – будь-якій фізичній чи юридичній особі, яка посилається на законні інтереси, а також Захиснику народу і прокуратурі» [11, с. 410]. Інститут

конституційної скарги має свої особливості: в одних європейських державах захисту шляхом подання конституційної скарги підлягають всі конституційні права і свободи, а в інших – їх певний перелік, який включає зазвичай громадянські і політичні права. Наприклад, у п. 1 ст. 127 Конституції Словаччини встановлено, що «Конституційний суд приймає рішення за скаргами фізичних або юридичних осіб на порушення їх основних прав і свобод чи прав людини і основних свобод, які випливають з міжнародного договору, ратифікованого Словацькою Республікою і обнародованого в порядку, встановленому законом, якщо рішення про захист цих прав і свобод не приймає інший суд» [237, с. 146], а в підпункті 4а п. 1 ст. 93 Основного Закону Німеччини закріплено, що «Федеральний конституційний суд приймає рішення: ... за конституційними скаргами, які можуть бути подані будь-якою особою, яка вважає, що державна влада порушила одне з її основних прав або одне з прав, вказаних у статтях 20 (абзац 4), 33, 38, 101, 103 і 104» [11, с. 214]. У зазначених статтях закріплені всі визнані Основним Законом Німеччини громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права, а також права державних службовців і принцип рівності.

Аналіз положень конституцій держав континентальної Європи, в яких йдеться про конституційну скаргу свідчить, що в них немає прямих конституційних норм, подібних до ч. 4 ст. 55 Конституції України, за винятком конституцій Македонії (ч. 1 ст. 50) і Польщі (п. 1 ст. 79), в яких подання до Конституційного Суду (Конституційного трибуналу) конституційної скарги сформульовано як право кожного на звертання із конституційною скаргою до Конституційного Суду.

Отже, гарантування кожному на конституційному рівні права звертатися із конституційною скаргою до Конституційного Суду України відповідає позитивному європейському досвіду та збільшує можливості захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина національними правовими засобами.

З огляду на сучасну теорію та практику юридичного гарантування прав і свобод людини і громадянина, у науковій літературі, поряд з національними нормативними і організаційно-правовими гарантіями, виділяють і міжнародні гарантії. Досліджуючи положення ч. 5 ст. 55 Конституції України, можна дійти висновку, що, по-перше, право на звернення до міжнародних органів визначається як суб'єктивне право людини, а не компетенція і повноваження відповідних органів держави; по-друге, у ній визначено два рівні захисту: національний (внутрішньодержавний) та міжнародний. Це означає, що

основними гарантами прав людини є національне законодавство й сама держава, на території якої вона проживає. Про це, зокрема свідчать і встановлені процедури міжнародного правового захисту: людина, перед тим як звернутися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, повинна використати всі національні (внутрішньодержавні) засоби правового захисту своїх прав і свобод. Вважається, що людина використала всі національні (внутрішньодержавні) можливості захисту, якщо її права не були відновлені й після розгляду скарги апеляційним судом. Такі ж рівні захисту прав людини передбачено й в конституціях Білорусі, Вірменії, Росії, Сербії, Чорногорії. Наприклад, у ст. 61 Конституції Білорусі зазначено, що «кожен має право відповідно до міжнародно-правових актів, ратифікованих Республікою Білорусь, звертатися до міжнародних організацій з метою захисту своїх прав і свобод, якщо вичерпані всі наявні внутрішньодержавні засоби правового захисту» [10, с. 131], у ч. 4 ст. 18 Конституції Вірменії закріплено, що «кожен відповідно до міжнародних договорів Республіки Вірменія має право звертатися з проханням про захист своїх прав і свобод до міжнародних органів із захисту прав і свобод людини» [241], у ч. 3 ст. 46 Конституції Росії записано, що «кожен має право відповідно до міжнародних договорів Російської Федерації звертатися до міждержавних органів за захистом прав і свобод людини, якщо вичерпані всі наявні внутрішньодержавні засоби правового захисту» [10, с. 348], а в ч. 2 ст. 22 Конституції Сербії зазначено, що «громадяни мають право звертатися до міжнародних організацій для захисту своїх прав і свобод, гарантованих Конституцією» [242]. Тобто звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи відповідних органів міжнародних організацій, зокрема до Європейського Суду, за висловлюванням Р. Рисдала, може служити останнім притулком для громадян. Ніхто не повинен розраховувати отримати від цього більше, ніж сприяння виконанню національними судами їх завдання щодо захисту прав людини [518, с. 36].

У суспільстві традиційно склалося, що порушені права і свободи людини і громадянина має захищати держава в особі її компетентних органів (суд, прокуратура тощо). Але не менш суттєве значення для забезпечення ефективного юридичного захисту своїх прав і свобод має закріплене в ч. 6 ст. 55 Конституції України право кожного будь-якими не забороненими законом засобами (коло яких необмежено) особисто захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Це пояснюється, по-перше,

тим, що питання правового захисту населення, хоча й забезпечуються державою, перестали бути сферою її виключної компетенції, а, по-друге, у розвиненому громадянському суспільстві кожна людина повинна мати максимум таких можливостей, а також розширювати способи відстоювання своїх прав і свобод, до яких можна віднести звернення до засобів масової інформації, використання різного роду громадських об'єднань, звернення до трудового колективу або зборів громадян з метою привернути увагу до порушення своїх прав і свобод [519, с. 26]. При цьому, як підкреслено в ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, держави «зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права» [470, с. 16]. Як зауважує С. П. Параниця, людина повинна використовувати різні способи обстоювання своїх прав, у тому числі за допомогою зброї. І далі вчений робить висновок, що чим активніше людина здійснюватиме діяльність із самостійного захисту своїх прав, свобод і законних інтересів, тим менше буде бажаючих порушувати ці права [520, с. 70–71].

Слід підкреслити, що автори науково-практичного коментаря Конституції України до засобів захисту прав відносять: 1) ті, які визначені в Конституції України (ст. ст. 29, 32, 34, 36, 39–42, 44, 55, 59, 60, 62, 63); 2) ті, які визначені чинним законодавством; 3) ті, які впливають з міжнародних стандартів поведінки особи із захисту своїх прав на основі міжнародних договорів, належним чином ратифікованих Верховною Радою України [521, с. 417]. Положення про захист прав і свобод людини і громадянина незабороненими законом способами зафіксовані й в конституціях Азербайджану, Вірменії, Латвії, Молдови, Португалії, Росії, Чехії. Наприклад, у п. 1 ст. 26 Конституції Азербайджану зазначено, що «кожен має право захищати не забороненими законом способами і засобами свої права і свободи» [10, с. 31], у ч. 2 ст. 18 Конституції Вірменії – «кожен має право на захист своїх прав і свобод всіма засобами, не забороненими законом» [241], у ч. 2 ст. 45 Конституції Росії зазначено, що «кожен має право захищати свої права і свободи всіма способами, не забороненими законом» [10, с. 348].

Таким чином, можна зробити такі висновки: по-перше, згідно з конституційною нормою, яка закріплена в ч. 6 ст. 55 Конституції України, право на захист своїх прав і свобод, не забороненими законом засобами, належать кожній людині, яка на законних підставах перебуває на території України; по-друге, здійснення цього права розповсюджується на всі групи прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні; по-третє, кожна людина може самостійно обирати засоби захисту, які вона вважає найбільш

прийнятними для себе за матеріальними, моральними та іншими критеріями. При цьому обмежувачем засобів захисту може бути тільки закон; по-четверте, аналізоване право взаємопов'язане та взаємозалежне зі всіма правами і свободами людини та є компонентом конституційної системи захисту; по-п'яте, під час реалізації конституційного права на захист не повинні порушуватися права і свободи інших людей.

Отже, узагальнюючи результати порівняльно-правового аналізу норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплено право на захист, пропонуємо ст. 55 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожному гарантується право на захист своїх прав і свобод у судових установах та в інших державних органах.

Кожен має право захищати свої права і свободи будь-якими не забороненими законом засобами.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності фізичних чи юридичних осіб, органів державної влади чи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи організацій, членом або учасником яких є Україна» [522, с. 70].

А також пропонуємо друге речення ч. 3 ст. 8 – «Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» – вилучити з тексту чинної Конституції у зв'язку з тим, що воно дублює положення ст. 55.

Одним з найважливіших аспектів проблематики прав людини є питання відшкодування матеріальної і моральної шкоди, яке знайшло достатнє відображення в ст. 56, яка логічно вписалась у правову модель, закріплену в Конституції України. Тим самим вітчизняний законодавець визначив, що встановлене конституційне право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди є важливою гарантією захисту прав і свобод людини і громадянина. Але варто наголосити, що крім цієї статті, у розділі II це право закріплено ще в трьох статтях: у ч. 4 ст. 32 встановлено, що «кожному гарантується ... право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації», у ч. 1 ст. 50 «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди», у ч. 4 ст. 62 – «...

держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням», а також у ч. 3 ст. 152 розділу XII – «матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку» [239]. Ці конституційні норми закріплюють принцип майнової відповідальності та принцип верховенства загальнолюдських цінностей самої людини та її гідність. Вони спрямовані на захист громадян, які потерпіли від свавілля органів державної влади, органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб при здійсненні ними управлінських повноважень. Тобто під змістом поняття «права людини і громадянина на відшкодування шкоди» слід розуміти закріплену конституційними нормами та деталізовану в законах України систему можливої та необхідної поведінки уповноваженого й зобов'язаного суб'єктів, компетентних органів, посадових і службових осіб щодо відшкодування моральної і матеріальної шкоди [83, с. 15].

При цьому під шкодою розуміють зменшення або знищення будь-якого особистого чи майнового блага. Майнова шкода – це шкода, яка може бути об'єктивно виражена в грошах, а моральна шкода – це втрата немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб.

Незважаючи на закріплення в Конституції України права людини на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, цей інститут є не зовсім усталеним, у зв'язку з чим у теорії та на практиці виникають різні проблеми і питання щодо його розуміння та реалізації. Як слушно зауважив П. М. Рабінович, «що ж до наукового осмислення, теоретичної інтерпретації зазначеної проблематики, то впадає у вічі неабияка строкатість, неоднаковість поглядів юристів з багатьох питань, котрі охоплюються нею (йдеться, зокрема, про сутність, характер і види моральної шкоди; підстави виникнення права на її компенсацію, коло суб'єктів, у яких це право виникає...)». Із цього вчений робить висновок, що «одна із основних причин існуючих розбіжностей вбачається в тому, що право людини на компенсацію моральної шкоди досліджується, зазвичай, із юридично-галузових позицій, в той час як воно ... має загальноююридичний (а ще точніше – загальноправовий) характер» [523, с. 1, 4]. Поділяючи ці міркування, ми вважаємо, що сформульовані П. М. Рабіновичем з позицій загальної теорії права висновки щодо права людини на компенсацію моральної шкоди можна повною мірою віднести й до права людини на компенсацію матеріальної шкоди.

Крім того, на сьогодні означена проблематика залишається недостатньо розробленою, зокрема, відсутні порівняльно-правові дослідження положень Конституції України з аналогічними нормами конституцій зарубіжних держав з питань відшкодування матеріальної та моральної шкоди, що, як зазначає Н. М. Оніщенко, не може не вплинути на рівень дослідження прав людини як історично мінливої категорії, яка еволюціонує разом із суспільством, державою та правом [291, с. 47]. Але при цьому слід звернути увагу на те, що в конституціях західних європейських держав аналізована норма взагалі відсутня. Загальне врегулювання цього питання в них здійснюється насамперед нормами цивільного законодавства. У той же час право на відшкодування шкоди закріплено в різних формулюваннях та обсязі в спеціальних нормах конституцій пострадянських і постсоціалістичних держав (крім Албанії, Боснії і Герцеговини): Азербайджану (п. II ст. 68), Білорусі (ч. 2 ст. 60), Болгарії (ст. 7), Вірменії (ч. 5 ст. 20), Грузії (п. 9 ст. 42), Естонії (§ 25), Латвії (ч. 7 ст. 18), Литви (ч. 2 ст. 30), Македонії (ч. 2 ст. 13), Молдови (п. 2 ст. 53), Польщі (п. 5 ст. 41, ст. 77), Росії (ст. 53), Румунії (п. 1, 3 ст. 48), Сербії (ст. 35), Словаччини (п. 3 ст. 46), Словенії (ст. 26), Угорщини (п. 3 § 55), Хорватії (ч. 4 ст. 25), Чехії (п. 3 ст. 36), Чорногорії (ст. 38), а також у конституціях Австрії, Греції і Туреччини. Як правило, ці статті розташовані в розділах (главах) конституцій, де йдеться про права і свободи людини і громадянина, але є і виняток. Наприклад, ст. 7 Конституції Болгарії міститься в главі першій, яка має назву: «Основні засади» [231, с. 394].

У конституцій досліджуваних європейських держав закріплено різні умови виникнення в людини права на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, які можна умовно поділити на декілька груп. Так, до першої групи слід віднести держави, в яких на конституційному рівні закріплено право кожного на відшкодування шкоди за умови її заподіяння незаконними діями або бездіяльністю державних органів та їх посадових осіб (Азербайджан, Болгарія, Росія, Туреччина); до другої групи – конституції держав, в яких шкода відшкодовується за умови, що вона завдана незаконними діями державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадовими особами (Грузія, Сербія, Словенія, Чехія); до третьої групи – конституції держав, в яких передбачається відшкодування шкоди внаслідок прийняття незаконних рішень публічною владою, слідчими органами, судом або незаконного позбавлення волі (Австрія, Греція, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Угорщина, Хорватія, Чорногорія); до четвертої групи – конституції держав, в яких шкода відшкодовується незалежно від того, хто її заподіяв (Білорусь, Вірменія,

Естонія, Латвія, Литва). Тобто з цього випливає, що держава гарантує людині відшкодування завданої їй шкоди лише за наявності зазначених умов.

У ст. 56 Конституції України передбачено дві умови виникнення права на відшкодування шкоди, а саме, коли: 1) рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, що спричинили шкоду, були незаконними; 2) шкода була заподіяна при здійсненні ними своїх повноважень. Відповідні умови виникнення права на відшкодування шкоди передбачені й в ч. 2 ст. 32, ч. 1 ст. 50 та ч. 4 ст. 62 Конституції України. При цьому постає питання: а чи потрібно взагалі в конституційній нормі передбачати такі умови. На нашу думку, закріплювати будь-які умови заподіяння шкоди в нормах Конституції України є зайвим, оскільки це питання галузевого законодавства, а також потрібно виходити з того, що вся шкода повинна бути відшкодована в будь-якому разі, незважаючи на те, за яких умов вона завдана. Тому було б цілком доцільно й логічно зазначені положення вилучити з тексту Конституції України, які по суті дублюють ст. 56 [524, с. 468].

У конституціях Азербайджану, Білорусі, Естонії, Латвії, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, Словенії, України, Чехії закріплено положення про те, що кожен має право на відшкодування шкоди. Наприклад, у ч. 2 ст. 60 Конституції Білорусі записано, що «з метою захисту прав, свобод, честі і гідності громадяни відповідно до закону мають право стягнути в судовому порядку як майнову шкоду, так і матеріальне відшкодування моральної шкоди» [10, с. 130], а в конституціях Болгарії, Молдови, Румунії закріплено, що за заподіяну шкоду відповідальність несе держава. У той же час у конституціях Вірменії і Литви вказано, що відшкодування шкоди встановлюється законом. Наприклад, у ч. 5 ст. 20 Конституції Вірменії і в ч. 2 ст. 30 Конституції Литви відповідно зазначено, що «шкода, завдана потерпілому, відшкодовується у встановленому законом порядку» та «відшкодування завданої особі матеріальної і моральної шкоди встановлюється законом» [241; 10, с. 559]. І тільки в ч. 4 ст. 25 Конституції Хорватії зафіксовано, що «кожен, хто був незаконно позбавлений свободи чи засуджений, відповідно до закону має право на відшкодування шкоди та на публічне принесення йому вибачення» [237, с. 451].

Порівняльно-правовий аналіз відповідних норм конституцій 23 європейських держав дає підстави стверджувати про неоднозначність поглядів законодавців цих держав щодо критеріїв закріплення права на відшкодування матеріальної і моральної шкоди. Також не існує серед них єдиного підходу й щодо закріплення в нормах конституцій європейських держав про

відшкодування завданої шкоди кола суб'єктів конституційно-правових відносин. Так, у ст. 56 Конституції України визначено такі види суб'єктів: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи. Такий підхід застосовано й законодавцями Азербайджану, Болгарії, Грузії, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Чехії. Водночас у конституціях Австрії, Греції, Македонії, Молдови, Румунії, Хорватії, Чорногорії суб'єктами конституційно-правових відносин визначені тільки слідчі органи та суди.

Зі змісту ст. 56 Конституції України також випливає, що шкода відшкодовується лише в тому випадку, коли вона заподіяна тільки передбаченими в цій статті суб'єктами конституційних правовідносин. У зв'язку з цим постає питання: а як бути, якщо людині завдана шкода іншою людиною (фізичною особою) чи юридичною особою? До речі, згідно з класифікацією В. Ф. Погорілка і В. Л. Федоренка фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства, біженці), а також підприємства, установи, організації незалежно від форм їх власності є одними із видів суб'єктів конституційних правовідносин [525, с. 4]. Це питання конституційна норма оминає, і тому ми вважаємо, що конструкція ст. 56 Конституції України не зовсім є логічною, оскільки завдана шкода потерпілій особі повинна відшкодовуватись у будь-якому випадку й незалежно від того, хто її заподіяв. З метою підтвердження цієї тези можна навести приклад з § 25 Конституції Естонії, в якому встановлено, що «кожен має право на відшкодування протиправно заподіяної йому будь-ким моральної і матеріальної шкоди» [10, с. 604], а також у ч. 2 ст. 26 Конституції Словенії визначено, що «той, хто зазнав шкоди, відповідно до закону має право вимагати відшкодування також і безпосередньо від особи, яка завдала шкоду» [237, с. 175]. Крім того, в ч. 2 ст. 40 Конституції Туреччини закріплено, що держава, відшкодовуючи шкоду, яка була завдана будь-якій особі через неправомірні дії посадових осіб, «зберігає право регресу до відповідальної посадової особи» [237, с. 233].

Враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне в ст. 56 Конституції України, поряд з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами, передбачити і фізичних та юридичних осіб як суб'єктів конституційних правовідносин. Тим більше, що вказані суб'єкти вже закріплені в ч. 3 ст. 152 Конституції України. У той же час не можна погодитись з пропозицією С. О. Баран, яка пропонує сформулювати ст. 56 Конституції України в такий спосіб: «Кожен має право на відшкодування завданих матеріальних та моральних збитків у порядку, передбаченому

законом» [83, с. 15]. Тобто вчена пропонує вилучити з чинної норми суб'єктів конституційних правовідносин.

Слід підкреслити, що в аналізованій статті передбачено два види шкоди, що підлягають відшкодуванню: матеріальна і моральна шкода. Такі ж види шкоди передбачено в конституціях Австрії, Білорусі, Естонії, Латвії, Литви, Сербії, а в Конституції Молдови закріплено тільки один вид шкоди – матеріальна, у конституціях Азербайджану, Вірменії, Грузії, Македонії, Польщі Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Хорватії, Чехії, Чорногорії взагалі вживається загальний термін «шкода» без диференціації її на матеріальну і моральну шкоду.

Отже, узагальнюючи норми конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплено право на відшкодування шкоди, пропонуємо ст. 56 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожен має право на повне відшкодування матеріальної і моральної шкоди, незаконно завданої будь-якою фізичною чи юридичною особою, органами державної влади чи органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами» [526, с. 11].

Дослідження правової сутності нових громадянських прав і свобод людини свідчить, що право на знання кожним своїх прав і обов'язків, яке закріплено в ст. 57 Конституції України, є важливою юридичною гарантією захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Воно міститься серед інших найбільш значущих і важливих прав людини, передбачених в Основному Законі України [527, с. 13]. Як слушно зауважує М. І. Хавронюк, свобода не може бути справжньою, якщо людина не буде знати, на що вона має право, а що є її обов'язком [20, с. 254]. Але, незважаючи на те, що в Заключному акті Народи з безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), держави-учасниці, декларуючи принципи взаємних відносин, записали, що повага до прав людини і основних свобод підтверджує право особи знати свої права і обов'язки та діяти відповідно до них, варто наголосити, що аналізоване право не знайшло своєї легітимізації на конституційному рівні в жодній, крім України, європейській державі.

Конституційними гарантіями права знати свої права і обов'язки є положення ч. 2 і 3 ст. 57 Конституції України, відповідно до яких закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, а в разі недотримання цієї вимоги вони є нечинними і не породжують будь-яких юридичних наслідків. Проте в такому вигляді гарантію, на нашу думку, не

можна визнати достатньою для того, щоб громадяни України повною мірою могли здійснити право знати свої права і обов'язки.

По-перше, право на знання прав та обов'язків – це визначена правовими нормами можливість особи знати систему закріплених за нею прав і покладених на неї обов'язків, що перетворюється на вимогу до держави забезпечити їй належний рівень знань про права і обов'язки [528, с. 3]. І тому навіть публікація всіх законів та нормативно-правових актів, що визначають права і обов'язки, неспроможна належно забезпечити населення держави правовими знаннями. Тобто доступність законодавчих матеріалів не рівнозначна систематичному, планомірному й диференційованому правовому вихованню й навчанню різних верств населення і, у першу чергу, молоді. Тому враховуючи, що здійснювати правове навчання й правове виховання повинні державні органи (насамперед загальноосвітні школи та вищі навчальні заклади освіти), а також те, що Організація Об'єднаних Націй та інші міжнародні структури всіляко стимулюють і зобов'язують держави вживати заходів для ознайомлення своїх громадян, особливо молоді, з міжнародними механізмами захисту прав і свобод людини, ми вважаємо за необхідне доповнити ст. 57 Конституції України положенням, в якому слід закріпити обов'язок держави вживати заходів для забезпечення цього права. Крім того, у сучасних умовах створення державою належних умов для отримання знань особою своїх прав і обов'язків є важливим чинником формування правової культури населення, передусім у контексті становлення України як правової держави. Як стверджує І. Жаровська, оптимізація механізмів поширення знань про права і обов'язки за таких умов вважається одним із пріоритетних завдань держави, яка відіграє провідну роль у створенні належних умов для доведення їх до особи. І далі вчена наголошує, що базовими умовами такої оптимізації є: 1) вдосконалення системи подачі правових знань; 2) забезпечення доступу засобів масової інформації до правової інформації та формування інтересу до неї населення; 3) забезпечення кваліфікованого висвітлення правових питань у засобах масової інформації; 4) забезпечення гарантій доступу до правової інформації для всіх категорій громадян; 5) створення сприятливих умов для розвитку ринку інформаційних послуг у сфері права [528, с. 6].

По-друге, у ч. 2 ст. 57 Конституції України перелічені закони та нормативно-правові акти, які мають бути доведені до відома населення, а саме: ті, що визначають права і обов'язки громадян. Але при цьому постає питання: якщо буде прийнятий закон, в якому закріплено свободи людини, то його слід доводити до відома населення чи ні? На нашу думку, у ч. 2 і 3, замість

словосполучення «права і обов'язки громадян», потрібно взяти більш широке поняття: «права, свободи та обов'язки людини і громадянина», що значно розширює коло суб'єктів аналізованого права та узгоджується з положенням частини першої. Крім того, воно охоплює всі існуючі без винятку права, свободи та обов'язки, а також ті права і свободи, які можуть виникати в майбутньому внаслідок соціального та технічного прогресу [133, с. 53].

Слід підкреслити, що в досліджуваній нормі закріплено положення, згідно з яким кожному гарантується право знати не тільки свої права, а і обов'язки, невиконання яких у більшості випадків тягне за собою настання юридично відповідальності. Але це правило закріплено в ч. 2 ст. 68 Конституції України, відповідно до якого незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Як наголошує Н. Г. Шукліна, швидше за все, ця норма має логічне продовження в іншому контексті – положенні частини першої ст. 57 Конституції про гарантування кожному права знати свої права і обов'язки [19, с. 305]. При цьому необхідно звернути увагу на те, що в ч. 2 ст. 68 Конституції України не існує аналогічного правила, відповідно до якого незнання особою інших, крім законів, нормативно-правових актів, також не звільняє особу від юридичної відповідальності. Відомо, що за юридичною силою всі нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: закони і підзаконні нормативно-правові акти. І тому закріплювати в Конституції України лише одну з груп нормативно-правових актів є не логічно. У зв'язку з цим ми вважаємо, що положення ч. 2 ст. 68 слід доповнити словосполученням «та інших нормативно-правових актів» та перенести його до ст. 57 Конституції України.

Отже, з метою оптимізації формулювання ст. 57 Конституції України пропонуємо цю статтю викласти в такій редакції:

«Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Держава вживає заходів для забезпечення цього права.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права, свободи та обов'язки людини і громадянина, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права, свободи та обов'язки людини і громадянина, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними.

Незнання законів та інших нормативно-правових актів не звільняє від юридичної відповідальності».

Надзвичайно важливе, особливо в період правових трансформацій і реформ, є право на професійну правничу допомогу, яке закріплено в ст. 59

Конституції України та є одним із конституційних, невід'ємних прав людини і має загальний характер. Це право передбачає «гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує» [529]. Як зауважує В. М. Ісакова, право на правову допомогу має розглядатися як природне невідчужуване право особистості (право на правову допомогу в суб'єктивному сенсі) і за своєю суттю є громадянським правом [530, с. 344]. І далі вчена наголошує, що це право має особливу, подвійну природу: з одного боку, воно розкривається як одне з прав людини, що охоплює систему певних фундаментальних правових можливостей, а з іншого – виступає як важлива гарантія реалізації інших прав людини, зокрема права на ефективний судовий захист [95, с. 8].

Враховуючи, що державні гарантії є важливим чинником реалізації конкретних прав і свобод та забезпечення їх правового захисту, ми вважаємо, що перше речення ст. 59 Конституції України необхідно посилити словом «гарантується», що підкреслить не тільки конституційно-правовий обов'язок держави, а й буде сприяти дотриманню взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права тощо, а також враховувати досвід європейських держав, зокрема положення ч. 1 ст. 67 Конституції Сербії, в якій встановлено, що «кожному при відповідних закону умовах гарантується право на юридичну допомогу» [242].

Слід наголосити, що це єдине право людини в розділі II Конституції України, в якому згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII, у ст. 59 здійснена заміна слова «правова» на словосполучення «професійна правнича», що на нашу думку, не можна визнати вдалим порівняно з попереднім визначенням цього слова. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «правнича» означає те саме, що і юридична [279, с. 917]. Тобто з точки зору мовознавства ці поняття є синонімами. І тому незрозуміло, чому вітчизняний законодавець у ч. 5 ст. 55 Конституції України слово «правовий» замінив на слово «юридичний», а в ч. 4 ст. 29 і ч. 1 ст. 59 слово «правова» замінив на слово «правнича», при цьому додавши до нього ще слово «професійна», що є прикметником до слова «професія», яке, у свою

чергу, означає «пов'язаний з певною професією» [276, с. 995]. У зв'язку із зазначеним і беручи до уваги те, що міжнародно-правові акти, зокрема Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у підпункті с) п. 3 ст. 6 та більшість європейських держав у своїх конституцій, закріпили термін «юридична допомога», ми пропонуємо перше речення ст. 59 Конституції України викласти в такий спосіб: «Кожному гарантується право на отримання юридичної допомоги», що, на нашу думку, є більш зрозумілим для населення України.

Досліджуване право в різних формулюваннях та обсягах знайшло своє відображення і в деяких конституціях держав континентальної Європи, зокрема в Андоррі (п. 2 ст. 10), Азербайджані (ст. 61), Білорусі (ст. 62), Бельгії (п. 2 ст. 23), Вірменії (ст. 20), Нідерландах (ст. 18), Росії (п. 1 ст. 48), Сербії (ст. 67), Словаччині (п. 2 ст. 47), Чехії (п. 2 ст. 37), Чорногорії (ст. 21), Швейцарії (п. 3 ст. 29). Наприклад, у п. 1 ст. 18 Конституції Нідерландів зазначено, що «кожен має право на юридичну допомогу в представництві його інтересів у цивільному, кримінальному чи адміністративному процесі» [11, с. 479]. В інших європейських державах розглядуване право на конституційному рівні не регулюється. Воно закріплено лише в галузевому законодавстві. Тобто лише 12 із 42 європейських держав, які відносяться до романо-германської правової сім'ї, на конституційному рівні закріпили право на юридичну (правову) допомогу, що спростовує твердження В.М. Ісакової про те, що право на правову допомогу знайшло своє закріплення в конституціях практично всіх сучасних держав [95, с. 11]. Крім того, в окремих конституціях європейських держав також зазначено, що юридична (правова) допомога надається підозрюваному, обвинуваченому чи підсудному в кримінальному процесі. Наприклад, у п. 2 ст. 48 Конституції Росії записано, що «кожен затриманий, взятий під варту, обвинувачений у вчиненні злочину має право користуватися допомогою адвоката (захисника) з моменту відповідно затримання, взяття під варту чи пред'явлення обвинувачення» [10, с. 349].

Слід нагадати, що на доктринальному рівні первісно предметом юридичної (правової) допомоги вважалися відносини, що склалися в процесі притягнення особи до кримінальної відповідальності. Згодом це право стало поширюватися й на осіб, що притягались до будь-якого виду юридичної відповідальності. У сучасних умовах перевага надається широкому розумінню права на отримання юридичної (правової) допомоги в реалізації прав і свобод, законних інтересів та обов'язків, яка охоплює різні види юридичних послуг (консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг,

здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо), що можуть надаватися як на платній, так і на безплатній основі.

У ст. 59 Конституції України, крім права на професійну правничу допомогу, закріплено ще положення, згідно з яким, у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безплатно. Такий підхід застосували й законодавці Азербайджану, Албанії, Андорри, Білорусі, Вірменії, Нідерландів, Росії, Сербії, Чорногорії і Швейцарії. Наприклад, у ч. 3 ст. 67 Конституції Сербії зазначено, що «законом встановлюються випадки безплатного надання юридичної допомоги» [242], у ч. 3 ст. 21 Конституції Чорногорії закріплено, що «правова допомога може бути безплатна, згідно із законом» [243], а в п. 3 ст. 29 Конституції Швейцарії записано, що «кожна особа, яка не має потрібних коштів, має права не безплатне правосуддя Оскільки це необхідно для додержання її прав, вона має право на безплатну юридичну допомогу» [237, с. 541]. При цьому в деяких із вказаних європейських держав безплатна юридична (правова) допомога надається лише в кримінальному процесі. Наприклад, у п. d) ст. 31 Конституції Албанії встановлено, що «у процесі кримінального судочинства кожен має право: ... користуватися безплатною юридичною допомогою у випадках відсутності достатніх коштів» [231, с. 186–187]. У той же час в окремих конституціях визначено обов'язок держави надавати безплатну юридичну (правову) допомогу й в інших категоріях справ. Наприклад, у п. 2 ст. 37 Конституції Чехії закріплено, що «кожен має право на правову допомогу під час розгляду його справи в судах, інших державних органах чи органах публічної адміністрації з моменту початку впровадження» [237, с. 528]. Конституції Азербайджану, Білорусі і Вірменії встановили, що фінансування надання безплатної юридичної (правової) допомоги здійснюється за рахунок державних коштів, тобто джерелом фінансування цієї допомоги є цільові кошти, що виділені з державного бюджету. Наприклад, у п. II ст. 61 Конституції Азербайджану зафіксовано, що «у передбачених законом випадках правова допомога надається безплатно, за рахунок держави» [10, с. 40], а в п. 2 ст. 18 Конституції Нідерландів підкреслено, що ця допомога надається «малозабезпеченим особам» [11, с. 479]. На нашу думку, формулювання другого речення ст. 59 Конституції України є зрозумілим і тому не потребує змін.

Також у ст. 59 Конституції України міститься припис, в якому зазначено, що «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» [239]. Як наголошує М. Тесленко, сама Конституція передбачила як захисника особу з «особливим

статусом», яка повинна мати спеціальні знання в галузі права, тобто юридичну освіту. Отже, правову допомогу повинен надавати юрист, той, хто знає право, має відповідні навички в цій сфері [531, с. 56]. Водночас М. І. Хавронюк доповнює, що взагалі правову допомогу може надавати громадянам будь-яка особа – юрист за фахом, якщо вона у встановленому порядку набула відповідних повноважень і не позбавлена їх [20, с. 261]. Крім того, основні принципи, що стосуються ролі юристів, прийняті восьмим Конгресом ООН з питань попередження злочинності й поводження з правопорушниками 27 серпня – 7 вересня 1990 року, передбачають, що кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою для захисту й відстоювання своїх прав та захисту їх на всіх стадіях кримінального судочинства (принцип 1), а уряд повинен забезпечувати умови для того, щоб компетентні органи своєчасно інформували кожную людину про її право користуватися допомогою юриста на свій вибір в разі затримання, арешту, пред’явлення обвинувачення у вчиненні злочину (принцип 5). Тобто це означає, що кожна людина може захищати себе особисто або через вільно вибраного ним на власний розсуд захисника з-поміж юристів, враховуючи його авторитет, рівень кваліфікації, професійні здібності та практичний досвід, необхідних для здійснення юридичного захисту чи надання правової допомоги.

Але аналіз ст. 59 та ч. 2 ст. 131–2 Конституції України, в якій встановлено, що «виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення» [239], дає підстави дійти висновку про те, що право на вільний вибір захисника обмежене таким вибором лише з-поміж адвокатів. При цьому, на нашу думку, допускається логічна помилка, оскільки захисник ставиться в залежність не від якості захисту, а лише від членства в адвокатурі. Стосовно цієї тези, правильно сформулював питання А. Козлов: «А хіба доктор юридичних наук чи заслужений юрист менше підготовлені, якщо вони не є адвокатами?!» [532, с. 29]. Тому важко не погодитися з думкою, що є неприпустимим закріплення права на надання юридичної (правової) допомоги виключно за адвокатами. Адже це означало б визнання їх монопольного становища на ринку юридичних послуг, що призвело б до обмеження право кожного вільно вибирати захисника, а також до порушення прав осіб, які займаються приватною юридичною практикою та мають диплом про вищу юридичну освіту за спеціальністю «правознавство». У той же час, як зауважують науковці, національне законодавство не обмежує конкуренцію у сферах надання послуг суб’єктами приватного права [533, с. 380]. Також на це прямо вказано й в абзаці 3 п. 6

мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 року №13-рп / 2000: «Закріплення лише за адвокатами права на здійснення захисту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного від обвинувачення та надання юридичної допомоги особам, які притягуються до адміністративної відповідальності, не сприяє конкуренції щодо надання кваліфікованої правової допомоги у цих сферах і підвищенню кваліфікації фахівців у галузі права» [534]. Таким чином, обмеження юридичної (правової) допомоги послугами, надаваними лише адвокатами, сприятиме передусім інтересам самих адвокатів, а не інтересам тих суб'єктів, які потребують юридичної (правової) допомоги. І тому не можна погодитися з новою редакцією ст. 59 Конституції України, яку запропонував В. В. Речицький, і яка, за словами вченого, стимулює до використання професійної адвокатської допомоги відразу в багатьох сферах життєдіяльності українського суспільства [133, с. 54].

Крім того, ми вважаємо, що припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» слід виокремити в самостійну частину ст. 59 Конституції України та доповнити її положенням про заборону будь-яким чином впливати на особу при виборі нею захисника, а також про заборону перешкоджати захиснику в його діяльності з надання юридичної допомоги, як це закріплено, наприклад, у ч. 2 ст. 62 Конституції Білорусі: «Протидія наданню правової допомоги в Республіці Білорусь забороняється» [10, с. 131] та п. 4 ст. 26 Конституції Молдови – «Втручання в діяльність осіб, які здійснюють захист в установлених межах, карається законом» [10, с. 296].

Отже, з урахуванням зазначеного, пропонуємо ст. 59 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожному гарантується право на отримання юридичної допомоги. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно.

Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав і свобод. Забороняється будь-яким чином впливати на особу при виборі нею захисника та перешкоджати захиснику в його діяльності з надання юридичної допомоги».

Аналіз положень норм Конституції України, в яких закріплені громадянські права і свободи людини засвідчує, що вони співвіднесені з поняттям процесуальних гарантій прав і свобод, які пов'язані передусім з процедурами судочинства, але не всі їх аспекти отримали належну теоретичну розробку і практичне вирішення. Зокрема, не зовсім зрозумілим є наявне юридичне формулювання ст. 63 Конституції України, в якій зазначено, що

«особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду» [239].

У частині першій цієї статті, як наголошує Р. В. Бараннік, проголошено право в найширшому вигляді, яке відноситься до будь-кого із суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, оскільки коло осіб – користувачів цим правом законодавчо не обмежено, також воно стосується як показань, так і пояснень [535, с. 65–66]. Водночас необхідно підкреслити, що конституційне законодавство європейських держав розглядає це питання по-різному. Наприклад, у ч. 1 ст. 51 Конституції Росії встановлено, що «ніхто не зобов'язаний свідчити проти себе самого, своєї дружини чи чоловіка та близьких родичів, коло яких визначається законом» [10, с. 349], у ч. 3 ст. 31 Конституції Литви проголошено, що «забороняється примушувати давати свідчення проти себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів» [10, с. 559], у першому реченні ст. 27 Конституції Білорусі записано, що «ніхто не повинен примушуватись давати свідчення або пояснення проти самого себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів» [10, с. 123], у ч. 4 ст. 38 Конституції Туреччини – «ніхто не повинен свідчити проти себе самого, членів своєї сім'ї або подавати такого роду докази» [237, с. 233], а в п. 1 ст. 32 Конституції Албанії – «ніхто не може бути примушений свідчити про себе чи своєї сім'ї, а також визнавати свою винуватість» [231, с. 187].

Таким чином, визначаючи юридичну природу аналізованих положень, можна зробити висновок, що в них закріплено право кожної особи не свідчити щодо себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів. Тобто це право – визначена та гарантована Конституцією України можливість кожного суб'єкта кримінального процесу користуватися свободою вибору стосовно того, надавати інформацію щодо себе та своїх близьких родичів особам та органам, які ведуть процес, чи не надавати [536, с. 42]. При цьому конституційне положення «щодо себе ...» стосується будь-якої інформації, навіть такої, що викриває допитуваного у вчиненні дисциплінарно-чи адміністративно-караного вчинку або навіть інформації, яка дискредитує допитувану особу чи принижує її честь і гідність [537, с. 33].

У п. 2 ст. 24 Конституції Іспанії зафіксовано, що «кожен ... має право не свідчити проти себе самого ...» [11, с. 376], а в ч. 3 § 22 Конституції Естонії зазначено, що «ніхто не може бути примушений свідчити проти самого себе чи

своїх близьких» [10, с. 603]. Тобто в цих положеннях теж проголошено право не свідчити щодо себе, але в них немає згадки про членів сім'ї та коло близьких, відносно яких особа може відмовитись давати показання або пояснення.

Правом не свідчити щодо себе, але значно вужчим за своїм обсягом, ніж у конституціях розглянутих європейських держав, наділяють своїх громадян конституції Македонії, Сербії, Словенії і Хорватії. Наприклад, у ч. 3 ст. 12 Конституції Македонії вказано, що від кожної викликаної, затриманої або заарештованої особи «не можна вимагати ніякої інформації» [212, с. 435], у ч. 7 ст. 33 Конституції Сербії встановлено, що «особа, яка засуджена чи обвинувачується в кримінальному злочині, не зобов'язана свідчити проти себе чи проти своїх близьких, а також визнавати свою вину» [242], у ч. 3 ст. 19 Конституції Словенії наголошено, що «заарештований має бути негайно проінформований про те, що він не зобов'язаний робити ніяких свідчень» [237, с. 174], а в ч. 2 ст. 29 Конституції Хорватії записано, що «обвинувачений і засуджений не може бути примушений свідчити проти себе чи визнати свою провину» [237, с. 452]. Із цих положень випливає, що вони обмежують аналізоване право за колом користувачів, тобто визнають його тільки за обвинуваченими особами.

У п. 1 ст. 47 Конституції Словаччини і в п. 1 ст. 37 Конституції Чехії проголошено, що «кожен має право відмовитись давати свідчення, якщо це створює для нього або його близьких небезпеку кримінального переслідування» [237, с. 123, 528], що означає, що право не свідчити щодо себе чи близьких стосується будь-якої особи, незалежно від її процесуального статусу, але водночас воно обмежене змістом даних, що особа може відмовитись повідомляти. Тобто особа може відмовитись давати свідчення в тій частині, що може призвести до кримінального переслідування.

У частині другій ст. 63 Конституції України закріплено право суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності на захист. Аналогічні норми на конституційному рівні закріпили Литва, Росія, Сербія, Угорщина, Хорватія, Чехія і Швейцарія. Наприклад, у ч. 2 ст. 33 Конституції Сербії встановлено, що «кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право на захист ...» [242], у п. 3 § 57 Угорщини – «особа, яка піддана кримінальному процесу, на всіх його стадіях має право на захист» [231, с. 559], у п. 3 ст. 40 Конституції Чехії – «обвинувачений має право ... на захист самостійно або за допомогою захисника» [237, с. 529], у п. 2 ст. 32 Конституції Швейцарії – «кожна обвинувачена особа повинна мати можливість скористатися належними їй

правами на захист» [237, с. 541], у ч. 6 ст. 31 Конституції Литви – «особі, яка підозрюється у вчиненні злочину чи обвинувачується з моменту її затримання чи першого допиту, гарантується право на захист, а також право мати адвоката» [10, с. 559]. Зіставляючи ці норми, постає питання: чому вітчизняний законодавець у п. 5 ч. 2 ст. 129 Конституції України вказав, що основними засадами судочинства є: забезпечення обвинуваченому права на захист, а в ч. 2 ст. 63, крім обвинуваченого, поширив це право на підозрюваного та підсудного, оминувши при цьому інших суб'єктів, які залучаються до кримінального процесу, зокрема на особу, яка постраждала від злочину? Ми вважаємо, що вказаним правом повинен мати можливість користуватися й потерпілий, який є учасником кримінально-правових відносин і має певний процесуальний статус. У зв'язку з цим пропонуємо ч. 2 ст. 63 Конституції України доповнити ще одним суб'єктом кримінального процесу – «потерпілий» та поєднати положення частини першої та другої цієї статті в одній нормі.

Особливу увагу слід звернути на положення ч. 3 ст. 63 Конституції України, якої немає жодна конституція держав континентальної Європи і яка, за висловлюванням члена Робочої підкомісії Конституційної комісії України (13 грудня 1995 р.) В. Стефанюка, є питанням процесуального законодавства [426, с. 411], і тим самим переобтяжує текст Конституції України. Крім того, цей припис суперечить ч. 1 та 2 ст. 24 Конституції України, в яких наголошено, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи ...» та «не може бути привілеїв ...» за будь-якими ознаками [239]. На наш погляд, надавати привілеї на конституційному рівні одному з суб'єктів кримінального процесу не є доцільним, тим більше, що засуджений не позбавляється прав людини і громадянина, крім випадків, передбачених Конституцією України, а обмежується в деяких із них за вироком суду, і тому пропонуємо ч. 3 ст. 63 вилучити з тексту Конституції України.

Отже, з метою вдосконалення юридичної конструкції ст. 63 Конституції України та враховуючи європейський досвід, пропонуємо зазначену статтю викласти в такий спосіб:

«Кожному підозрюваному, обвинуваченому, підсудному чи потерпілому гарантується право на захист. Забороняється примушувати особу давати показання або пояснення щодо себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом».

2.3. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання політичних прав і свобод людини і громадянина в національному законодавстві

Політичні права і свободи, поряд з громадянськими, є пріоритетними в системі прав людини. Вони належать переважно громадянам України, хоча деякими з них (наприклад, свобода об'єднання в громадські організації, право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення) можуть користуватися також іноземці та особи без громадянства. До політичних прав і свобод людини і громадянина більшість науковців, зокрема В. В. Букач і О. Л. Богініч, з думкою яких ми погоджуємося, традиційно відносять ст. ст. 36–40 Конституції України, а саме: право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також право доступу до державної служби та до служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40) [71, с. 12; 391, с. 139–140].

Найважливішим елементом громадянського суспільства, однією з основних форм участі населення держави поза межами її органів у політичній, економічній, соціальній, культурній та іншій діяльності, яке дозволяє сконцентрувати бажання та можливості кожної людини щодо спільної реалізації та захисту своїх прав і свобод, є право на свободу об'єднання громадян, яке є продовженням індивідуальної свободи кожної людини.

Право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації О. А. Кожевніков небезпідставно пропонує ставити в один ряд з невід'ємними правами, які складають основу гідності людини та є «основою свободи, справедливості і загального миру» [538, с. 83]. Як стверджує Н. Г. Шукліна, Конституція України, закріплюючи право громадянина на об'єднання, розуміє під цим право утворювати об'єднання, право вступу до об'єднання, право перебування (участі) в об'єднанні, право утриматися від вступу в об'єднання і право виходу з об'єднання. Кожне з цих прав окремо є самостійним суб'єктивним правом громадянина, використання будь-яких з них дає підстави говорити про реалізацію права на об'єднання [19, с. 263]. Тобто в ст. 36

Конституції України йдеться не про право на об'єднання, а про право на свободу об'єднання, яке насамперед означає право на свободу від втручання держави у вирішення громадянами питань утворення потрібних їм об'єднань, членства в таких об'єднаннях тощо.

Це загальне право належить до невідчужуваних і закріплено в ст. 20 Загальної декларації прав людини, положення якої були розвинені в багатьох міжнародно-правових актах, зокрема в ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, ст. 11 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ст. 15 Конвенції про права дитини (1989 р.) [324, с. 11, 23, 41–42, 54, 78], які є своєрідними орієнтирами, керуватися якими повинна певна держава, приймаючи конституцію чи інші нормативно-правові акти [115, с. 11]. І тому, як зазначив Ю. А. Юдін, жодна сучасна конституція не може виключити з предмета свого регулювання політичні партії та громадські організації, не ризикуючи залишитися в значній своїй частині фіктивною [539, с. 24]. При цьому слід звернути увагу на той факт, що право на свободу об'єднання, яке відповідно до термінології зазначених міжнародно-правових актів формулюється як право на свободу асоціацій, у різних формах та обсязі знайшло своє втілення майже у всіх конституціях держав континентальної Європи, крім Норвегії.

Відтворюючи та деталізуючи норми вищенаведених документів, Конституція України в статті 36, яка є найбільша в розділі II за змістом, поряд із загальними положеннями про право на свободу об'єднання, виділяє та закріплює як особливі його види право на створення політичних партій та громадських організацій, у тому числі один із різновидів громадської організації – професійні спілки, які дістали подальшу конкретизацію в чинному вітчизняному законодавстві, що свідчить про багатогранність та складність людського буття, що й відображається як на різноманітті форм об'єднань, так і на їх кількості. При цьому, як зауважує С. М. Тимченко, відмінною рисою норм, що регулюють діяльність названих об'єднань, є їх публічно-правовий характер [540, с. 131].

Положення ст. 36 Конституції України регулює право громадян на об'єднання для спільних дій і досягнення спільної мети на умовах дотримання певних правил поведінки. Як зазначають П. М. Рабінович і М. І. Хавронюк, таке об'єднання є необхідним для людини, коли вона сама не в змозі вчинювати вказані дії або досягти бажаної мети [20, с. 207]. Тобто об'єднання сприяє концентрації бажань, зусиль та можливостей кожної людини спільно з іншими

щодо реалізації їх прав та інтересів у тій чи іншій сфері суспільних відносин, і яке за висловлюванням Д. О. Малога, можна умовно назвати «колективним» суб'єктивним правом, або правом людини спільно з іншими особами створювати об'єднання [541, с. 35]. Слід підкреслити, що основними аспектами конституційного права на свободу об'єднання є: 1) зміст права на свободу об'єднання, який містить такі можливості: створювати об'єднання; вступати або утримуватися від вступу до будь-якого об'єднання; вільно виходити в будь-який час з об'єднання; 2) добровільність, тобто всі перераховані можливості реалізуються громадянами на засадах добровільності; 3) утворення об'єднань чи вступ до них використовуються для здійснення і захисту спільних інтересів, а також сприяють реалізації індивідуальних потреб громадян; 4) утворення об'єднань здійснюється без попереднього на те дозволу органів державної влади та органів місцевого самоврядування; 5) право на утворення об'єднань реалізується як шляхом об'єднання фізичних осіб, так і колективних членів; 6) об'єднання можуть легалізувати своє заснування шляхом реєстрації та набути статусу юридичної особи або шляхом письмового повідомлення та функціонувати без статусу юридичної особи.

На наш думку, право на свободу об'єднання є універсальним, оскільки поширюється на всі можливі форми недержавної самодіяльності громадян, а сам термін «об'єднання» є узагальнюючим. Відомо, що політичні партії та громадські організації – це види об'єднань громадян. У свою чергу, громадська організація – це родове поняття для конкретних категорій громадських організацій, у тому числі для професійних спілок. І тому ми вважаємо за необхідне оптимізувати формулювання юридичної конструкції ст. ст. 36 і 37 Конституції України, викласти їх в одній статті (ст. 36) в новій редакції, а положення щодо політичних партій та професійних спілок було б доцільно нормативно розмежувати, тобто виокремити в самостійні статті (відповідно ст. 37 і ст. 44), що надасть змогу більш детально їх регламентувати. У зв'язку з цим запропоновані норми будуть співвідноситись як загальна (базова) норма (ст. 36) та спеціальні норми (ст. ст. 37, 44). Так, виділення в конституціях Албанії (ст. 9), Андорри (ст. 26), Білорусі (ст. 5), Болгарії (ст. 11), Вірменії (ст. 7), Іспанії (ст. 6), Італії (ст. 49), Німеччини (ст. 21), Польщі (ст. 11), Португалії (ст. 51), Румунії (ст. 8), Туреччини (ст. ст. 68, 69), Угорщини (§ 3), Хорватії (ст. 6), Чехії (ст. 5), Чорногорії (ст. ст. 54, 55) із загального права на свободу об'єднання окремо права на утворення політичних партій насамперед свідчить про визнання істотної різниці між партіями й іншими видами громадських об'єднань та про розуміння тієї ролі, яку партії відіграють у

політичній системі. Наприклад, у п. 1 ст. 9 Основного Закону Німеччини закріплено, що «усі німці мають право створювати спілки і товариства», а свобода утворення партій конкретизується лише в ст. 21 [11, с. 183, 188].

Особливістю ст. 36 Конституції України є те, що вона адресована громадянам України й тим самим відрізняється від міжнародно-правових актів, в яких ідеться про «кожну людину», та конституційної практики більшості європейських держав. З огляду на це, слід насамперед конкретизувати коло носіїв права на свободу об'єднання, які вступають у публічно-правові відносини з державою. Головною дієвою особою в таких конституційно-правових відносинах виступає людина – громадянин. Але при цьому необхідно звернути увагу на те, що не кожна людина є громадянином конкретної держави і тому не наділена політичною правосуб'єктністю. Не можна погодитись і з думкою В. І. Козлова, який пропонує в ч. 1 ст. 36 Конституції України замінити термін «громадяни України» на термін «усі» [99, с. 5].

Усебічний аналіз змісту аналогічних норм конституцій Австрії (ст. 12), Азербайджану (ст. 58), Албанії (ст. 46), Андорри (ст. ст. 17, 26), Білорусі (ст. 36), Бельгії (ст. 27), Болгарії (ст. ст. 12, 44), Боснії і Герцеговини (підпункт і) п. 3 ст. II), Вірменії (ст. 28), Греції (ст. 12), Грузії (ст. 26), Данії (ст. 78), Естонії (§ 48), Іспанії (ст. 22), Італії (ст. 18), Латвії (ст. 31), Литви (ст. 35), Ліхтенштейну (ст. 41), Люксембургу (ст. 26), Македонії (ст. 20), Молдови (ст. 41), Монако (ст. 30), Нідерландів (ст. 8), Німеччини (ст. 9), Польщі (ст. 58), Португалії (ст. ст. 46, 51), Росії (ст. 30), Румунії (ст. 37), Сан-Марино (ст. ст. 6, 8), Сербії (ст. 55), Словаччини (ст. 29), Словенії (ст. 42), Туреччини (ст. 33), Угорщини (§§ 3, 63), Фінляндії (§ 13), Франції (ст. 4), Хорватії (ст. ст. 6, 43), Чехії (ст. 20), Чорногорії (ст. 53), Швейцарії (ст. 23), Швеції (гл. 2 п. 5 § 1) свідчить, що в них закріплені різні суб'єкти права на свободу об'єднання. Так, у конституціях Азербайджану, Албанії, Білорусі, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Естонії, Латвії, Польщі, Росії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Чехії, Швейцарії суб'єктом цього права визначена людина, яка в більшості текстів позначена безособовим терміном «кожен», у конституціях Австрії, Болгарії, Данії, Італії, Литви, Македонії, Молдови, Португалії, Румунії, Сан-Марино, Хорватії, Швеції – «громадянин», у Конституції Грузії – «усі», у конституціях Бельгії, Греції, Люксембургу, Монако і Німеччини – використовується вислів, що вказує на належність до нації («бельгійці», «греки», «люксембуржці», «монегаски», «усі німці»). Але, як наголошує Н.Г. Шукліна, при цьому варто мати на увазі, що в західних країнах термін «нація» означає не етнічну, а політико-державну спільність, людський

субстракт держави, тобто всіх, хто є громадянами держави [381, с. 186]. А в конституціях Андорри, Іспанії, Ліхтенштейну, Нідерландів, Сербії, Франції і Чорногорії суб'єкт права на свободу об'єднання зовсім не визначений.

У зв'язку з наведеним вище, пропонуємо в ч. 1 ст. 36 Конституції України термін «громадяни України» замінити на термін «кожен», що, на нашу думку, по-перше, більш відповідає міжнародно-правовим актам та європейському досвіду; по-друге, не буде суперечити положенню ч. 1 ст. 26 Конституції України; і, по-третє, значно розширить коло носіїв цього права «порівняно з тим, яке визначено в нинішньому тексті (зокрема, ... у ч. 1 ст. 36)» [129, с. 9].

Як зауважують О. Г. Кушніренко і Т. М. Слінько, аналіз змісту права громадян на об'єднання дає можливість виділити такі права громадян: право на створення громадського об'єднання; право на вступ в об'єднання; право втриматися від вступу; право на вихід із об'єднання; право на розпуск (ліквідацію) об'єднання й свободу союзів (свободу діяльності об'єднань) [54, с. 82]. У даному випадку право на свободу об'єднання є загальним для них поняттям, і, навпаки, кожне з цих прав має власний зміст, реалізація будь-якого з них окремо дає підстави стверджувати про реалізацію права на об'єднання. Але при цьому слід наголосити, що реалізація права на створення об'єднання можлива лише шляхом колективних (спільних), а не індивідуальних дій. Тобто воля кожної особи, яка спрямована на створення об'єднання, повинна повністю збігатися з волею та зусиллями інших людей, інакше неможливо реалізувати це право. Тому пропонуємо в ч. 1 ст. 36 Конституції України словосполучення «право на свободу об'єднання» доповнити терміном «з іншими», що повніше й точніше буде відтворювати положення п. 1 ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та відповідати конституційній практиці таких держав, як: Азербайджан, Вірменія, Словаччина, Словенія, Чехія, Швеція. Наприклад, у п. 1 ст. 58 Конституції Азербайджану зазначено, що «кожен володіє правом вільно об'єднуватися з іншими» [10, с. 40], у ч. 1 ст. 29 Конституції Словаччини закріплено, що «кожен має право спільно з іншими особами об'єднуватися в спілки, товариства та інші об'єднання» [237, с. 119], а в ч. 2 ст. 42 Конституції Словенії – «кожен має право на вільне об'єднання з іншими людьми» [237, с. 178].

Кожна держава, здійснюючи конституційно-правове регулювання свободи об'єднань, вирішує одне з основних завдань: встановлення балансу між свободою створення об'єднання та її розумним обмеженням. Порушення цього балансу є загрозою для демократії та призводить до невиправданого обмеження свободи об'єднань або взагалі до їх ліквідації.

У деяких європейських державах конституції передбачають різного роду обмеження цієї свободи, допустимість яких визнається Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст. 22). У ч. 1 ст. 36 Конституції України теж ідеться про певні обмеження права на свободу об'єднання та зазначені підстави, за яких встановлюються такі обмеження, а в ч. 1 ст. 37 уточнюється, в яких випадках легальне утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій забороняються. На нашу думку, логічно було б закріпити ці норми в одній статті, так як це пропонував В. А. Ющенко в 2009 р. у проєкті Конституції України [467] та як сформулювали у своїх конституціях Азербайджан (п. IV ст. 58), Албанія (п. 3 ст. 46), Болгарія (п. 2 ст. 44), Грузія (п. 3 ст. 26), Естонія (ч. 2 § 48), Іспанія (п. 2 ст. 22), Македонія (ч. 3 ст. 20), Молдова (п. 4 ст. 41), Німеччина (п. 2 ст. 9), Польща (ч. 2 ст. 58), Румунія (п. 2 ст. 37), Сербія (ч. 4 ст. 55), Туреччина (ч. 5 ст. 33). При цьому, як слушно зазначив В. М. Шаповал, проблемою є не сам факт таких обмежень, а форма їх закріплення [510, с. 50]. Тому слід виділити з ч. 1 ст. 36 Конституції України положення про обмеження права на свободу об'єднання та закріпити його окремо в новій редакції, що буде відповідати вимогам ч. 1 ст. 64 та більш повно й точно відтворювати положення п. 2 ст. 11 Конвенції прав захисту людини та основоположних свобод [470, с. 11].

Враховуючи, що за своїм змістом і характером право на свободу об'єднання передбачає можливість створення двох основних видів недержавних об'єднань (політичних партій та громадських організацій), ми вважаємо, що це положення слід закріпити в аналізованій статті. Крім того, аналіз норм конституцій європейських держав свідчить, що в деяких із них закріплені положення, які відсутні в ст. 36 Конституції України. Так, у конституціях Болгарії, Греції, Данії, Італії, Люксембургу, Монако, Португалії, Сербії, Туреччини зафіксовано положення щодо можливості вільно та без попереднього дозволу державних органів створювати різного роду об'єднання. Наприклад, у ст. 30 Конституції Монако зазначено, що «монегаски мають право вільно об'єднуватися з дотриманням конституційних норм» [212, с. 593], у п. 1 ст. 46 Конституції Португалії записано, що «громадяни мають право вільно і без будь-яких дозволів засновувати об'єднання ...» [11, с. 533], у ч. 1 ст. 33 Конституції Туреччини – «кожен має право створювати асоціації без попереднього дозволу» [237, с. 231]. У той же час конституції Албанії, Андорри, Іспанії і Польщі регламентують порядок набуття об'єднаннями легального статусу, який характеризується двома рисами: об'єднання створюються вільно, без будь-якого попереднього дозволу, але набувають

легального статусу тільки шляхом реєстрації в компетентному державному органі, що сприяє дотриманню балансу між свободою створення об'єднання та її розумним обмеженням. Наприклад, у п. 2 ст. 46 Конституції Албанії закріплено, що «реєстрація організацій або товариств у судовому органі здійснюється згідно з процедурою, визначеною законом» [231, с. 189].

Слід наголосити, що реалізацію діяльності політичних партій та громадських організацій забезпечують саме гарантії, без яких можливості людини залишаються деклараціями. І якщо держава в ч. 4 ст. 15 Конституції України гарантує свободу політичної діяльності, то про юридичні гарантії свободи діяльності громадських організацій в неї не йдеться. Водночас майже третина держав континентальної Європи на конституційному рівні в тих чи інших формулюваннях гарантує свободу об'єднань та їх діяльність. Наприклад, у п. II ст. 58 Конституції Азербайджану зазначено, що «вільна діяльність усіх об'єднань гарантується» [10, с. 40], у ч. 1 ст. 35 Конституції Литви вказано, що «громадянам гарантується право на вільне об'єднання в товариства, політичні партії та асоціації...» [10, с. 560], у ст. 8 Конституції Нідерландів зафіксовано, що «гарантується право на створення громадських об'єднань» [11, с. 478], а в ч. 1 ст. 30 Конституції Росії – «свобода діяльності громадських об'єднань гарантується» [10, с. 345].

У зв'язку з цим, пропонуємо включити до ст. 36 Конституції України принципово важливе положення про види об'єднань, їх вільне утворення без попереднього дозволу державних органів, а також про розширення гарантій свободи діяльності політичних партій та громадських організацій, одночасно вилучивши з чинного тексту ст. 15 частину четверту. Після чого відповідне конституційне положення матиме такий вигляд: «Об'єднання створюються як політичні партії або як громадські організації вільно та без попереднього дозволу державних органів. Держава гарантує свободу діяльності політичних партій та громадських організацій, не заборонених Конституцією і законами України» [542, с. 101].

Також пропонується вилучити зі ст. 37 Конституції України припис про те, що «політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань» та викласти його в новій редакції в ст. 36. Тобто терміни «політичні партії» та «громадські організації» слід замінити на загальний термін «об'єднання», а словосполучення «не можуть мати» – на термін «забороняється», що значно посилить дію цієї норми. Такий підхід застосували й законодавці деяких європейських держав. Наприклад, у п. 5 ст. 22 Конституції Іспанії і в ч. 3 ст. 55 Конституції Сербії зазначено, що

«забороняються таємні та воєнізовані об'єднання» [11, с. 376; 242], у ч. 4 ст. 20 Конституції Македонії закріплено, що «забороняються військові чи напіввійськові об'єднання, які не входять до Збройних сил Республіки Македонії» [212, с. 437], але найбільш повно це положення зафіксовано в п. 4 ст. 46 Конституції Португалії – «забороняються збройні об'єднання так само, як і об'єднання військового типу, воєнізовані або квазівійськові, а також організації, які проповідують фашистську ідеологію» [11, с. 533].

Незважаючи на те, що тільки 12 європейських держав (Азербайджан, Вірменія, Литва, Македонія, Португалія, Росія, Сербія, Туреччина, Франція, Чорногорія, Швейцарія, Швеція) на конституційному рівні закріпили положення про те, що ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання, ми вважаємо, що, виходячи з особливостей даного історичного етапу розбудови держави, необхідно ч. 4 ст. 36 Конституції України залишити в цій статті і тим самим зберегти зміст, який закріплений у п. 2 ст. 20 Загальної декларації прав людини.

Найважливішим принципом, що визначає правовий статус об'єднань у демократичній державі, є принцип рівноправності, тобто коли всі об'єднання рівні перед законом. На конституційному рівні цей принцип серед європейських держав закріпили лише Молдова, Росія, Туреччина і Україна, але, на нашу думку, що поміж політичних партій та громадських організацій не повинно бути юридичної різниці, тим більше монополії однієї партії чи організації та становища сателітів інших. Незважаючи на те, що співвідношення рівності, рівноправності, рівності перед законом по-різному оцінюється в юридичній літературі [543, с. 58], на наш погляд, формулювання ч. 5 ст. 36 Конституції України («Усі об'єднання громадян рівні перед законом») є переконливим, вичерпним і не потребує змін.

Запропоноване нами формулювання нової юридичної конструкції ст. 36 Конституції України доцільно завершити положенням про те, що «заборона діяльності об'єднань здійснюється виключно за рішенням суду», тобто ч. 4 ст. 37, яка є надзвичайно важливою, по-новому сформульовану слід перенести до аналізованої статті, а саме: вилучити термін «громадян» у зв'язку з тим, що об'єднання можуть утворювати не тільки громадяни певної держави, а також словосполучення «лише в судовому порядку» замінити на словосполучення «виключно за рішенням суду». У цьому випадку йдеться про більш чітке формулювання процесуальної дії. Про необхідність такого підходу свідчить і конституційна практика Азербайджану (п. IV ст. 58), Вірменії (ч. 4 ст. 28), Греції (п. 2 ст. 12), Грузії (п. 6 ст. 26), Данії (п. 2 ст. 78), Естонії (ч. 3 § 48),

Іспанії (п. 4 ст. 22), Польщі (ч. 2 ст. 58), Португалії (п. 2 ст. 46), Туреччині (ч. 2, 4 ст. 33). При цьому йдеться про об'єднання, що вже мають легальний статус, і які під час своєї діяльності використовують методи протиправного характеру, що є правовою підставою для суду щодо застосування до них різноманітних санкцій, таких як припинення їх діяльності чи навіть розпуск. І тільки в ст. 8 Конституції Нідерландів зазначено, що це «право може бути обмежено Актом парламенту ...» [11, с. 478].

Отже, належне конституційно-правове регулювання права кожної людини на свободу об'єднання допоможе наповнити її демократичним змістом. І тому, з огляду на це та з метою усунення суперечностей між вимогами міжнародно-правового принципу свободи спілок та асоціацій і правотворчістю на національному рівні, враховуючи європейський досвід щодо регулювання на конституційному рівні права на свободу об'єднання, а також з метою оптимізації формулювання юридичної конструкції ст. ст. 36 і 37 Конституції України, ми пропонуємо ст. 36 Конституції України викласти в новій редакції:

«Кожен має право на свободу об'єднання з іншими, для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших спільних інтересів.

Здійснення цього права не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей і є необхідними в демократичному суспільстві.

Об'єднання створюються як політичні партії або як громадські організації вільно та без попереднього дозволу державних органів. Держава гарантує свободу діяльності політичних партій та громадських організацій, не заборонених Конституцією і законами України.

Утворення і діяльність об'єднань, цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини і громадянина, здоров'я населення, забороняються.

В об'єднаннях забороняється створення воєнізованих формувань.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання чи обмежений у своїх правах і свободах за належність чи неналежність до об'єднання.

Усі об'єднання рівні перед законом.

Заборона діяльності об'єднань здійснюється виключно за рішенням суду» [544, с. 28].

Слід підкреслити, що політичні партії, будучи складовими як політичної системи, так і громадянського суспільства, відіграють важливу роль в організації та здійсненні політичної влади, виступають своєрідним посередником між громадянським суспільством і державною владою, впливають на формування суспільної думки та позицію громадян, які безпосередньо беруть участь у виборах до органів державної влади та до органів місцевого самоврядування. Поєднуючи державу та громадянське суспільство, політичні партії сприяють пом'якшенню проблем, які виникають у відносинах між ними, забезпечуючи таким чином елемент суспільної стабільності. Через політичні партії держава отримує необхідні для її функціонування канали зворотного зв'язку з громадянським суспільством, а останнє через політичні партії здійснює свій контроль над державою. На думку Ю. М. Ситник, конституційне право на свободу об'єднання в політичні партії – це закріплені Конституцією та законодавством України й орієнтовані на міжнародні стандарти конституційні можливості громадян України, що визнані, захищені та гарантовані державою і суспільством, виражаються в їх участі при створенні, ліквідації чи реформуванні політичних партій, вступі, утриманні від вступу чи виході з них, а також спрямовані на реалізацію та захист інших прав і свобод [121, с. 14].

Право на свободу об'єднання в політичні партії закріплено в ст. 36 Конституції України, але її аналіз свідчить, що положення цієї статті за змістом тісно пов'язане зі ст. 37, яка регламентує низку обмежень щодо утворення і діяльності політичних партій, а також вона значно відрізняється від аналогічних норм, закріплених у конституціях європейських держав. Наприклад, дослідження відповідних положень 41 конституції держав континентальної Європи свідчить, що в них відсутній такий стан, коли право на свободу об'єднання закріплено в одній статті, а обмеження чи заборона щодо здійснення цього права – в іншій статті. Винятком є норми Конституції Чорногорії, де в ст. ст. 53, 54, 55 закріплені положення, які є аналогічними ст. ст. 36, 37 Конституції України [243].

У більшості сучасних демократичних держав на конституційному рівні закріплено право на свободу об'єднання. Однак для багатьох з них характерним є виділення з цього загального права й закріплення як особливого його виду права на свободу об'єднання в політичні партії. При цьому, як зазначає Ю. А. Юдін, виокремлення сучасними конституціями із загального права на

об'єднання особливого права на утворення політичних партій передусім свідчить про визнання суттєвої різниці між партіями та іншими видами громадських об'єднань і розуміння тієї ролі, яку партії відіграють у політичній системі [539, с. 63]. Такого погляду дотримуються М. В. Примуш, В. В. Букач та інші науковці [545, с. 188–189; 546, с. 84]. У той же час І. В. Бондарчук підкреслює, що однозначно стверджувати про наявність суттєвої різниці між політичними партіями та іншими видами громадських об'єднань буде доволі не природно. І далі вчений робить висновок, що хоча політична партія як особливий вид громадського об'єднання й має сьогодні специфічний правовий статус центрального суб'єкта виборчого процесу, вона все ж таки є видом громадського об'єднання і за своєю правовою природою є громадською організацією [547, с. 92]. На думку Н. П. Гаєвої, відсутність чітких нормативних положень ускладнює проведення чіткого відмежування політичних партій від громадських організацій [548, с. 180]. Але при цьому слід зауважити, що виборче законодавство України достатньо чітко розмежовує політичні партії та громадські організації.

У конституціях Азербайджану (п. II ст. 58), Грузії (п. 2 ст. 26), Естонії (§ 48), Латвії (ст. 31), Литви (ч. 1 ст. 35), Македонії (ч.2 ст.20), Сан-Марино (ст. 8), Сербії (ч. 1 ст. 55), Словаччини (п. 2 ст. 29) і Франції (ст. 4) виділення із загального права на об'єднання права на утворення політичних партій здійснено шляхом спеціальної вказівки, що право на свободу об'єднання включає в себе право на утворення політичних партій. Наприклад, у п. II ст. 58 Конституції Азербайджану закріплено, що «кожен володіє правом утворювати будь-яке об'єднання, у тому числі політичну партію ... або вступати до вже існуючого об'єднання» [10, с. 40], у п. 1 ст. 29 Конституції Словаччини встановлено, що «... кожен має право спільно з іншими особами об'єднуватися в спілки, товариства та інші об'єднання», а в п. 2 цієї статті вказано, що «громадяни мають право утворювати політичні партії і політичні рухи та об'єднуватися в них» [237, с. 119].

У конституціях Албанії (ст.9), Андорри (ст.26), Білорусі (ст.5), Болгарії(ст. 11), Іспанії (ст.6), Італії (ст.49), Молдови (ст.41), Німеччини(ст. 21), Польщі (ст.11), Португалії (ст.51), Туреччини (ст.ст.68,69) і Угорщини (§ 3) положення щодо утворення й діяльності політичних партій містяться в окремих статтях. Наприклад, у ст. 26 Конституції Андорри закріплено, що «андоррці мають право вільно утворювати політичні партії» [231, с. 232], а в ст. 11 Конституції Польщі – «Республіка Польща забезпечує свободу утворення й діяльності політичних партій» [212, с. 688].

При цьому в деяких європейських конституціях право на об'єднання в політичні партії відмежовується від права на об'єднання в громадські організації, і, як правило, ці права закріплені в різних статтях. Наприклад, у ч. 1 ст. 18 Конституції Італії передбачено, що «громадяни мають право вільно, без особливого дозволу, об'єднуватися в організації ...», а припис щодо «... право вільно об'єднуватися в партії ...» міститься в ст. 49 [11, с. 425, 431], у конституціях Іспанії (ст. ст. 6, 7) і Угорщини (§ § 3,4) право утворювати політичні партії передусє закріпленню права на об'єднання в професійні спілки та інші організації, а в Основному Законі Німеччини, навпаки, спочатку проголошується «... право створювати спілки і товариства» (п. 1 ст. 9), а вже потім закріплено і право утворювати політичні партії (п. 1 ст. 21) [11, с. 183, 188].

У конституціях Вірменії, Румунії, Хорватії, Чехії і Чорногорії це право передбачено як у нормі про свободу об'єднання, так і в інших нормах. Наприклад, у ч. 2 ст. 28 Конституції Вірменії встановлено, що «кожен громадянин має право на утворення з іншими громадянами партій і вступ до них», а в ч. 2 ст. 7 цієї Конституції записано, що «партії утворюються вільно, сприяють формуванню й вираженню політичної волі народу ...» [241], а законодавець Румунії на конституційному рівні закріпив положення щодо політичних партій в ст. 37, яка має назву «Право на об'єднання» та в ст. 8 – «Плюралізм і політичні партії» [237, с. 64, 69]. Але, як зауважує В. В. Лемак, порівняння стану конституційного врегулювання діяльності політичних партій в Україні з його регулюванням на цьому рівні в більшості європейських держав дає можливість дійти висновку про його недостатність у багатьох аспектах. Головна претензія при цьому полягає в констатації повної відсутності в Конституції України застережень щодо: а) демократичності внутрішнього організаційного устрою політичних партій; б) методів їх діяльності; в) порядку фінансування; г) прямої заборони так званих тоталітарних партій; д) відкритості (нетаємності) структур політичної партії [549, с. 19].

У цілому, поділяючи таку позицію, ми вважаємо, що не всі перелічені застереження повинні бути врегульовані на конституційному рівні, про що свідчить і конституційна практика європейських держав. Наприклад, лише Албанія, Вірменія, Німеччина, Польща, Португалія і Туреччина в своїх конституціях закріпили фінансові аспекти партійної діяльності, а решта держав – тільки на рівні чинного законодавства. Так, у п. 3 ст. 9 Конституції Албанії вказано, що «фінансові джерела партії, як і їх витрати, завжди відкриті» [231, с. 182], у ч. 3 ст. 7 Конституції Вірменії – «партії забезпечують гласність своєї

фінансової діяльності» [241], у п. 1 ст. 21 Основного Закону Німеччини встановлено, що політичні партії «... повинні надавати публічний звіт про джерела та витрати своїх коштів ...» [11, с. 188], у ч. 3 ст. 11 Конституції Польщі – «фінансування політичних партій є відкритим» [212, с. 688], а в ч. 9 ст. 68 Конституції Туреччини зазначено, що «держава забезпечує політичні партії необхідними фінансовими коштами на рівній основі. Збільшення розмірів фінансової допомоги політичним партіям, а також процедура, яка стосується збирання членських внесків і пожертвувань, регулюються законом» [237, с. 241]. Тобто в цих державах на конституційному рівні встановлені правила, що регулюють фінансування політичних партій, які ґрунтуються на принципах прозорості та звітності.

Аналіз положень норм конституцій європейських держав свідчить, що в деяких з них закріплені положення, які відсутні в ст. ст. 36, 37 Конституції України. Так, у конституціях Албанії (п. 1 ст. 9), Андорри (ст. 26), Болгарії (п. 1 ст. 11), Вірменії (ч. 1 ст. 7), Іспанії (ст. 6), Німеччини (п. 1 ст. 21), Польщі (ч. 1 ст. 11), Туреччини (ч. 1 ст. 69) і Франції (ст. 4) зафіксовані положення про утворення і діяльність політичних партій на принципах демократії, політичного плюралізму та багатопартійності. Наприклад, у ст. 4 Конституції Франції закріплено, що політичні партії «... повинні дотримуватися принципів національного суверенітету та демократії» [11, с. 666], у ст. 6 Конституції Іспанії встановлено, що «політичні партії відповідно до принципу політичного плюралізму конкурують у процесі формування та вираження волі народу ...» [11, с. 372], у ч. 1 ст. 7 Конституції Вірменії визначено, що «у Республіці Вірменія визнається ідеологічний плюралізм і багатопартійність» [241].

У конституціях Білорусі (ч. 2 ст. 4), Болгарії (п. 2 ст. 11), Словаччини (п. 4 ст. 29), Угорщини (п. 3 § 3), Чехії (п. 4 ст. 20) закріплено положення про те, що політичні партії відокремлені від держави і що їх ідеологія не може бути обов'язковою для громадян держави. Наприклад, у п. 4 ст. 20 Конституції Чехії записано, що «політичні партії та політичні рухи ... відокремлені від держави» [237, с. 525], а в ч. 2 ст. 4 Конституції Білорусі – «ідеологія політичних партій ... не може запроваджуватися як обов'язкова для громадян» [10, с. 118].

У деяких європейських державах на конституційному рівні закріплені обмеження щодо утворення політичних партій та участі в їх діяльності. У той же час у конституціях Білорусі (ч. 2 ст. 36), Вірменії (ч. 3 ст. 28), Грузії (п. 5 ст. 26), Молдови (п. 7 ст. 41), Румунії (п. 3 ст. 37), Сербії (ч. 5 ст. 55), Словенії (ч. 4 ст. 42), Туреччини (ст. 68) і Чорногорії (п. 2 ст. 54), крім

зазначених обмежень передбачено також обмеження для певних категорій громадян. Наприклад, у п. 5 ст. 26 Конституції Грузії встановлено, що «особи, зараховані до особового складу Збройних сил, служби державної безпеки або органів внутрішніх справ, призначені або обрані суддями чи прокурорами, припиняють членство в політичних об'єднаннях» [9, с. 171], у ч. 5 ст. 55 Конституції Сербії – «судді Конституційного Суду, судді, прокурори, Адвокат громадян, службовці поліції та військовослужбовці не можуть бути членами політичних партій» [242], а в ч. 5 ст. 68 Конституції Туреччини до категорії громадян, які не мають права бути членами політичних партій, законодавець відніс навіть студентів вищих навчальних закладів [237, с. 241].

Таким чином, право на свободу об'єднання в політичні партії в тому чи іншому обсязі закріплено в більшості конституцій держав континентальної Європи. Проте при більш детальному аналізі конституційно-правового регулювання статусу політичних партій в Україні, з'ясування відповідності такого врегулювання європейськими стандартами, за висловлюванням В. В. Лемака, «... простежується істотна віддаленість від західного зразка» [549, с. 18].

У зв'язку із зазначеним, положення щодо права на свободу об'єднання в політичні партії пропонуємо виокремити в самостійну статтю (ст. 37), що надасть змогу більш детально регламентувати їх діяльність. Запропонована стаття буде співвідноситись зі ст. 36 як загальна та спеціальна норма. До запропонованої статті 37 доречно включити ч. 1, 2 ст. 36 та ч. 3 ст. 37 чинної Конституції України, при цьому слід більш чітко сформулювати положення щодо права на свободу об'єднання в політичні партії та про заборону утворення і діяльності організаційних структур у різних державних та інших органах, ніж це вписано в тексті Конституції України. Так, у ч. 3 ст. 37 Конституції України термін «не допускається» необхідно замінити на термін «забороняється», який, згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, означає «не дозволяти робити, здійснювати що-небудь». [279, с. 282], тобто заборона – це покладання прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію. На нашу думку, заміна цих термінів значно посилить аналізовану норму. Такий підхід, наприклад, застосовано і в ч. 1 ст. 54 Конституції Чорногорії, в якій закріплено, що « будь-яка політична організація в державних органах забороняється» [243].

Отже, узагальнюючи викладене та з урахуванням європейського досвіду, пропонуємо виокремити право на свободу об'єднання в політичні партії в самостійну статтю, яку слід викласти в такій редакції:

«Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії, які сприяють формуванню і вираженню їх політичної волі, беруть участь у виборах.

Обмеження щодо членства в політичних партіях встановлюються Конституцією і законами України.

Забороняється утворення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, у виконавчих органах місцевого самоврядування, Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, у навчальних закладах, на державних підприємствах, установах і організаціях» [550, с. 203].

Слід звернути увагу на те, що задекларовані Україною євроінтеграційні процеси супроводжуються приділенням першочергового значення забезпеченню тих прав людини і громадянина, які розглядаються світовою спільнотою як показники та неодмінні властивості демократії. Одним із таких політичних прав людини і громадянина, без якого неможлива побудова демократичної, правової держави, є право брати участь в управлінні державними справами, під яким розуміють активну, публічну, добровільну, цілеспрямовану, законну діяльність громадян України у сфері здійснення державної влади, що гарантована закріпленням у Конституції України відповідного суб'єктивного права, і яка має на меті формування та контроль за діяльністю державних органів всіх гілок державної влади, вплив на прийняття, виконання та контроль за реалізацією державних рішень для втілення громадянами своїх суспільно значущих інтересів і забезпечення нормального функціонування, стабільного розвитку та соціального порядку в державі [123, с. 8], а також впровадження європейських стандартів і цінностей у всіх сферах життєдіяльності людини. Тобто, як слушно зауважила Н. С. Колесова, аналізоване право є не тільки основоположним принципом взаємовідносин між державою та її громадянами, але й одним із найважливіших прав громадянина [13, с. 153].

Варто наголосити, що редакція ст. 38 Конституції України ґрунтується на принципах, закріплених у ст. ст. 5 та 69, відповідає загальноновизнаним міжнародним документам з прав людини й запозичена, зокрема зі ст.21 Загальної декларації прав людини та ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Право громадян на участь в управлінні державними справами є комплексним системним утворенням, яке поєднано в Конституції України в одній статті з виборчим правом, з правом брати участь у референдумах та з правом рівного доступу до державної служби. Таке

поєднання дозволяє зробити висновок, що ці правомочності є найбільш важливими в реалізації права на участь в управлінні державними справами, яке, за висловлюванням О. В. Пушкіної, повинно бути названо одним із перших у переліку цих прав [551, с. 73] та характеризується як базове політичне право людини [181, с. 135]. У свою чергу, М. І. Хавронюк стверджує, що кожне з цих прав є самостійним і має свої особливості [20, с. 203].

Таким чином, розглядаючи право на участь в управлінні державними справами, необхідно звернутися принаймні до трьох правових інститутів: а) право участі у всеукраїнському та місцевих референдумах; б) право вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; в) право рівного доступу до державної служби та до служби в органах місцевого самоврядування. Про це свідчить і аналіз відповідних норм конституцій держав континентальної Європи, в яких право на участь в управлінні державними справами закріплено в конституціях Азербайджану (п. I ст. 55), Білорусі (ч. 1 ст. 37), Вірменії (ч. 1 ст. 30), Іспанії (ч. 1 ст. 23), Литви (ч. 1,5 ст. 33), Молдови (п. 1 ст. 39), Росії (п. 1 ст. 32), Сербії (ст. 53), Словаччини (п. 1 ст. 30), Словенії (ст. 44), Хорватії (ст. 44), Чехії (п. 1 ст. 21); право на участь у референдумах – у конституціях Азербайджану (п. I ст. 56), Вірменії (ч. 1 ст. 30), Грузії (п. 1 ст. 28), Польщі (п. 1 ст. 62), Португалії (п. 1 ст. 118), Росії (п. 2 ст. 32), Сербії (ч. 3 ст. 55), Туреччини (ч. 2 ст. 67), Угорщини (п. 1 § 70), Фінляндії (ч. 1 § 14), Швейцарії (п. 2 ст. 136); право вільно обирати – у конституціях Азербайджану (п. I ст. 56), Албанії (п. 1 ст. 45), Білорусі (ст. 38), Болгарії (п. 1 ст. 42), Молдови (п. 2 ст. 38), Нідерландів (ст. 4), Польщі (п. 1 ст. 62), Росії (п. 2 ст. 32), Румунії (п. 1 ст. 34, ст. 35), Сербії (ч. 1 ст. 52), Словаччини (п. 1 ст. 30), Словенії (ч. 2 ст. 43), Туреччини (ч. 1 ст. 67), Угорщини (п. 1 § 70), Фінляндії (ч. 1 § 14), Чехії (п. 1 ст. 21), Чорногорії (ч. 1 ст. 45); право вільно обирати і бути обраним – у конституціях Азербайджану (п. I ст. 56), Албанії (п. 1 ст. 45), Білорусі (ст. 38), Молдови (п. 2 ст. 38), Нідерландів (ст. 4), Росії (п. 2 ст. 32), Сербії (ч. 1 ст. 52), Словаччини (п. 1 ст. 30), Словенії (ч. 2 ст. 43), Туреччини (ч. 1 ст. 67), Угорщини (п. 1 § 70), Фінляндії (ч. 1 § 14), Чорногорії (ч. 1 ст. 45); право бути обраним – у Конституції Швейцарії (ст. 143); рівне право доступу до державної служби та до служби в органах місцевого самоврядування – у конституціях Австрії (ч. 1 ст. 3), Азербайджану (п. II ст. 55), Андорри (ст. 25), Білорусі (ст. 39), Вірменії (ст. 30.2), Грузії (п. 1 ст. 29), Естонії (ч. 1 § 30), Іспанії (п. 2 ст. 23), Італії (ч. 1 ст. 51), Литви (ч. 1 ст. 33), Ліхтенштейну (ч. 1 ст. 31), Люксембургу (п. 2 ст. 11), Македонії (ст. 23), Молдови (п. 2 ст. 39), Монако (ч. 2 ст. 25), Нідерландів (ст. 3), Німеччини (п. 2

ст. 33), Норвегії (§ 92), Польщі (ст. 60), Португалії (п. 2 ст. 47, п. 1 ст. 50), Росії (п. 4 ст. 32), Сан-Марино (п. 2 ст. 4), Сербії (ст. 53), Словаччини (п. 4 ст. 30), Туреччини (ст. 70), Угорщини (п. 4 § 70), Франції (п. 6 Декларації), Хорватії (ст. 44), Чехії (ст. 21).

При цьому слід звернути увагу на те, що, крім України, всі зазначені права закріплено в одній статті Конституції Росії (ст. 32), у двох статтях – у Конституції Азербайджану (ст. ст. 55, 56) і в трьох статтях – у Конституції Сербії (ст. ст. 52, 53, 55). Також виокремлені ці права в різних статтях у конституціях Білорусі, Вірменії, Грузії, Македонії, Молдови, Нідерландів, Польщі, Португалії, Румунії, Туреччини, Фінляндії і Швейцарії. Наприклад, у Конституції Португалії ст. 47 має назву «Свобода вибору професії і доступу до державної служби», ст. 48 – «Участь у суспільному житті», ст. 49 – «Право на участь у виборах», ст. 50 – «Право на обіймання державних посад», а ст. 118 – «Референдум» [11, с. 533–534, 552]. Тобто європейська практика демонструє різні підходи щодо конституційно-правового регулювання аналізованого права, а в Бельгії, Боснії і Герцеговині, Греції, Данії і Швеції це право не знайшло свого відображення на конституційному рівні.

У п. 1 ст. 21 Загальної декларації прав людини наголошено, що «кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників» [324, с. 11] і в п. «а» ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права – «кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації право брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників» [324, с. 24]. Відтворюючи ці положення, Конституція України не повністю імплементувала їх текст. У той же час, у деяких європейських державах це положення закріплено на конституційному рівні. Наприклад, у п. 1 ст. 37 Конституції Білорусі встановлено, що «громадяни Республіки Білорусь мають право брати участь у вирішенні державних справ як безпосередньо, так і через вільно обраних представників» [10, с. 126], у ч. 1 ст. 33 Конституції Литви записано, що «громадяни мають право брати участь в управлінні своєю державою як безпосередньо, так і через демократично обраних представників ...» [10, с. 559–560], а в п. 1 ст. 32 Конституції Росії проголошено, що «громадяни Російської Федерації мають право брати участь в управлінні справами держави як безпосередньо, так і через своїх представників» [10, с. 345]. На доктринальному рівні також висловлюється думка, що зазначена гарантія повинна бути проголошена і в Конституції України. Так, автори книги «Формула демократії: Народ – Конституція – влада», пропонують ч. 1 ст. 38

Конституції України, викласти в новій редакції: «Громадяни України, мають право брати безпосередню участь в управлінні державними справами та справами своєї територіальної громади» [552, с. 253]. Як зауважує В. Ф. Погорілко, це право закріплює гарантовану можливість для України брати участь у здійсненні безпосередньо народовладдя, державної влади та місцевого самоврядування [313, с. 132].

Слід відзначити, що зі змісту ч. 1 ст. 38 Конституції України випливає, що вказана частина адресована лише громадянам України і тим самим відрізняється від положення п. 1 ст. 21 Загальної декларації прав людини, в якій йдеться про «кожну людину». Але таким же правовим шляхом пішли й законодавці 18 держав континентальної Європи, в основних законах яких закріплено право брати участь в управлінні державними справами, і які суб'єктом цього права називають лише громадян своєї держави. Наприклад, у ст. 53 Конституції Сербії закріплено, що «громадяни мають право брати участь в управлінні суспільними справами і на рівних умовах отримувати адміністративні і публічні посади» [242], а в ст. 44 Конституції Хорватії проголошено, що «кожен громадянин Республіки має право на рівних умовах брати участь у здійсненні публічної діяльності та бути прийнятим на публічну службу» [237, с. 454]. Тому ми вважаємо, що суб'єкт аналізованого права слід залишити таким, як визначено в цій статті.

Враховуючи викладене, пропонуємо ч. 1 ст. 38 Конституції України переформулювати таким чином, аби її редакція збігалась з п. 1 ст. 21 Загальної декларації прав людини та п. «а» ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Після запропонованих змін зазначена частина матиме такий вигляд: «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами безпосередньо або через вільно обраних представників...».

Також юридична конструкція ч. 1 ст. 38 Конституції України свідчить про те, що основними структурними елементами права брати участь в управлінні державними справами, що логічно випливають з нього, є право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах та право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Як зауважує Р. М. Максакова, реалізація прав громадян брати участь у виборах та референдумах є найбільш впливовими формами здійснення безпосередньої демократії в Україні. Бо серед інших – результати волевиявлення населення саме через ці форми мають імперативні наслідки, які полягають в обов'язковому виконанні органами влади України волі громадян [553, с. 43]. У демократичних державах, у тому числі й Україні, референдум і вибори

дозволяють народу виступати реальним джерелом влади, а суспільству – контролювати державу.

Зважаючи на це, деякі європейські держави на конституційному рівні проголосили різні форми безпосередньої демократії. Так, згідно з конституціями Азербайджану, Вірменії, Грузії, Польщі, Росії, Сербії, Туреччини, Угорщини, Фінляндії і Швейцарії народне волевиявлення в цих країнах здійснюється через референдум і вибори. Наприклад, у п. 1 ст. 56 Конституції Азербайджану записано, що «громадяни Азербайджанської Республіки володіють правом обирати і бути обраними до державних органів, а також брати участь у референдумі» [10, с. 39], у ч. 1 ст. 62 Конституції Польщі встановлено, що «польський громадянин має право брати участь у референдумі, а також право обирати Президента Республіки, депутатів, сенаторів і представників до органів територіального самоврядування» [212, с. 696], у п. 2 ст. 32 Конституції Росії зауважено, що «громадяни Російської Федерації мають право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також брати участь у референдумі» [10, с. 345].

У той же час, у конституціях Австрії, Албанії, Білорусі, Болгарії, Іспанії, Молдови, Нідерландів, Румунії, Словаччини, Словенії, Чехії, Чорногорії закріплена лише одна із форм волевиявлення населення – право вільно обирати і бути обраними до органів влади. Наприклад, у ч. 1 ст. 45 Конституції Чорногорії проголошено, що «право обирати і бути обраним надається кожному громадянину Чорногорії ...» [243], у ст. 4 Конституції Нідерландів закріплено, що «кожен громадянин Нідерландів має право на рівних підставах брати участь у виборах представницьких органів влади і бути обраним до зазначених органів на умовах і в порядку, встановленим Актом парламенту» [11, с. 477], а в ч. 2 ст. 43 Конституції Словенії зазначено, що «кожен громадянин, який досяг 18 років, має право обирати і бути обраним» [237, с. 178]. Водночас у ст. 44 Конституції Хорватії записано, що «кожен громадянин Республіки має право на рівних умовах брати участь у здійсненні публічної діяльності та бути прийнятим на публічну службу» [237, с. 454], тобто право брати участь в управлінні державними справами надано без розкриття його змісту. Але, як зауважує Т. В. Шаповал, з певним застереженням необхідно розглядати право громадянина бути обраним. Реально – це право при дотриманні визначених вимог бути включеним до числа кандидатів, право балотуватися на відповідних виборах. Таке право не є загальним і рівним для кожного виборця. І далі науковець робить висновок, що в тексті частини першої ст. 38 Конституції України прислівник «вільно» адресований праву

обирати, і його поєднанню з правом бути обраним бракує реального обґрунтування [79, с. 12].

Крім того, у конституціях деяких європейських держав ідеться про віковий поріг, по досягненні якого громадяни набувають права брати участь у референдумах або виборах. Наприклад, у ч. 1 ст. 34 Конституції Литви встановлено, що «громадяни, яким на день виборів виповнилося 18 років, володіють виборчим правом» [10, с. 560], у п. 1 ст. 28 Конституції Грузії закріплено, що «кожен громадянин Грузії, який досяг 18 років, має право брати участь у референдумі, виборах державних органів та органів місцевого самоврядування» [10, с. 171], у п. 1 ст. 49 Конституції Португалії передбачено, що «усі громадяни старше 18 років користуються виборчим правом ...» [11, с. 533].

Водночас слід підкреслити, що Конституція України також установила віковий поріг щодо набуття права голосу на виборах і референдумах, але, на відміну від конституцій зазначених європейських держав, не в конституційній нормі про право брати участь в управлінні державними справами, а в ст. 70 спеціального розділу III «Вибори. Референдум». Ми вважаємо, що такий підхід більше відповідає вимогам міжнародно-правових актів з прав людини та міжнародній практиці конституційно-правового регулювання аналізованого права.

Частина друга ст. 38 Конституції України, в якій закріплено рівне право доступу до державної служби та до служби в органах місцевого самоврядування (тобто без будь-якої дискримінації), у цілому відповідає вимогам міжнародно-правових актів, і тому, на нашу думку, не потребує подальшої модернізації.

Отже, викладене дозволяє дійти висновку, що положення ст. 38 Конституції України змістовно кореспондуються й корелюються з міжнародно-правовими актами, і, як зазначає В. Я. Тацій, формулювання цієї статті є переконливим, вичерпним і не потребує змін [554, с. 207]. І тому не можна погодитися з А. В. Грабильниковим, який пропонує викласти ст. 38 Конституції України таким чином: «Кожен громадянин України безпосередньо і через обраних представників має право брати участь у здійсненні безпосередньої демократії, державної влади, місцевого самоврядування шляхом участі у виборах і референдумах, рівного доступу до державної служби і служби в органах місцевого самоврядування, участі у здійсненні правосуддя з метою сприяння виконанню функцій суспільства і держави» [91, с. 5]. Тобто зазначений науковець пропонує в цій нормі закріпити право брати участь у

здійсненні правосуддя, яке, на думку В. Головка, є складником участі в управлінні державними справами загалом [555, с. 97]. Але при цьому слід нагадати, що Конституція України, як і більшість конституцій європейських держав, не включає до тексту відповідної статті право на участь у здійсненні правосуддя, а відносить його до системи судової влади (ч. 4 ст. 124 Конституції України), яке знаходиться за межами системи права участі громадян в управлінні державними справами. Крім того, ми вважаємо, що, оскільки судова влада має бути повністю деполітизованою, право на участь у здійсненні правосуддя недоцільно закріплювати в системі політичних прав громадян. У зв'язку із зазначеним, ми пропонуємо ст. 38 Конституції України викласти з деякими уточненнями в такій редакції:

«Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами безпосередньо або через вільно обраних представників, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування».

Право на проведення мирних, без зброї зборів, мітингів, походів і демонстрацій, яке зафіксоване в ст. 39 Конституції України, є однією із ключових умов функціонування демократичного режиму, відіграє важливу роль у формуванні політичної волі громадянського суспільства та самореалізації кожної людини. Як зауважує О. І. Клименко, аналізоване конституційне право – це юридично визнана можливість суб'єкта права задовольняти власний інтерес щодо вільного публічного вираження поглядів, агітації за них, підтримки поглядів інших осіб чи виступу проти поглядів інших осіб, а також реалізації інших прав і свобод, що проходить у формі зборів, мітингу, походу, демонстрації, пікету, наметового містечка чи іншого заходу, що відбувається мирно та без зброї, не порушуючи прав і свобод інших суб'єктів права, здійснюючи такі свої дії на основі і в межах правових приписів і норм [96, с. 16]. І чим більш розвинуте громадянське суспільство, тим частіше, як свідчить європейський досвід, воно використовує ці свої можливості. При цьому варто наголосити, що окрема особа сама по собі не може провести збори, мітинги тощо. Якщо вона буде діяти самостійно (одноосібно), то може бути реалізоване, замість досліджуваного права, інше право, наприклад, конституційне право на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Тому це право іноді характеризують як колективне. Крім того, європейські науковці

розглядають право на свободу мирних зборів насамперед як політичне право, хоча політичним значенням (суттю) воно не обмежується [556, с. 15].

Слід наголосити, що ретельний порівняльно-правовий аналіз ч. 1 ст. 39 Конституції України та п. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини, п. 1 ст. 11 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод свідчить про те, що між вітчизняною конституційною нормою і нормами цих актів існує сутнісна відмінність [239; 324, с. 11, 78]. Так, у зазначених міжнародно-правових актах в одній статті об'єднані «право на свободу мирних зборів» і «право на свободу об'єднання», а в Конституції України ці права виокремлені в різних статтях (ст. 36 і ст. 39), що, за словами О. Ф. Фрицького, є традиційним з позиції конституційного права. Роз'єднання відповідних прав у Конституції дає змогу детальніше регламентувати їх [234, с. 189–190]. Таким же правовим шляхом пішли й законодавці 40 із 42 держав континентальної Європи, які аналізоване право в різних формах та обсязі закріпили в окремій, самостійній статті. При цьому найбільш детально це положення виписано в ст. 34 Конституції Туреччини, а в Сан-Марино і Франції це право на конституційному рівні взагалі не знайшло свого втілення. У конституціях Албанії (п. 1 ст. 47), Білорусі (ст. 35), Ліхтенштейну (ст. 41), Нідерландів (п. 1 ст. 9), Словаччини (п. 1 ст. 28), Чехії (п. 1 ст. 19), Чорногорії (ч. 1 ст. 52) і Швейцарії (п. 1 ст. 22) право на мирні збори має позитивне формулювання, тобто викладене таким чином: «право на мирні збори гарантується». Наприклад, у ст. 35 Конституції Білорусі закріплено, що «свобода зборів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій та пікетування ... гарантується державою» [10, с. 125], у п. 1 ст. 22 Конституції Швейцарії встановлено, що «свобода зборів гарантується» [237, с. 540], а в п. 1 ст. 9 Конституції Нідерландів – «гарантується право на проведення зборів і демонстрацій ...» [11, с. 478].

Крім того, особливістю ст. 39 Конституції України є те, що вона адресована лише громадянам України і тим самим дещо відрізняється від положень, закріплених у міжнародно-правових актах, в яких ідеться про «кожну людину», та конституційної практики багатьох європейських держав, у яких співвідношення між конкретними правами людини і правами громадянина, сформульовані неоднаково. І тому нерідко це право за змістом однієї конституції може бути віднесено до прав людини, а за змістом іншої – до прав громадянина. Так, у конституціях Азербайджану, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Польщі, Туреччини, Фінляндії суб'єктом цього права визначена людина, яка в більшості текстів позначена безособовим терміном «кожен», у конституціях Австрії, Болгарії, Данії, Іспанії, Італії, Литви, Македонії,

Португалії, Росії, Сербії, Угорщини, Хорватії, Швеції – «громадянин», у Конституції Грузії – «усі», у Конституції Естонії – «усі люди», у конституціях Бельгії, Греції, Люксембургу, Монако і Німеччини – сформульовані як права осіб, що належать до політичної нації («бельгійці», «греки», «люксембуржці», «монегаски», «усі німці»). Але, як наголошує Н. Г. Шукліна, що при цьому варто мати на увазі, що в західних країнах термін «нація» означає не етнічну, а політико-державну спільність, людський субстракт держави, тобто всіх, хто є громадянами держави [381, с. 186]. Проте в конституціях Албанії, Андорри, Білорусі, Латвії, Ліхтенштейну, Молдови, Нідерландів, Румунії, Словаччини, Словенії, Чехії, Чорногорії і Швейцарії суб'єкт права на свободу мирних зборів зовсім не визначений.

Слід констатувати, що Конституція України обмежує право на свободу мирних зборів для іноземців та осіб без громадянства. На цю проблему звертають увагу й деякі українські науковці, зокрема, Р. С. Балакірева, О. Л. Власенко, Н. П. Гаєва, М. М. Денісова, В. І. Козлов та інші [557, с. 92; 558, с. 94; 57, с. 133; 559, с. 171]. Так, О. Л. Власенко пропонує викласти ч. 1 ст. 39 Конституції України в такій редакції: «Громадяни, іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах мають право збиратися мирно, без зброї і проводити будь-які мирні збори, різновиди та порядок проведення яких встановлюються законом ...» [89, с. 12], а В. І. Козлов у такий спосіб: «Особи, що перебувають в Україні на законних підставах, мають право ...» [99, с. 15]. Але ми вважаємо, що в ч. 1 ст. 39 Конституції України більш доречним було б вжити, замість терміна «громадяни», термін «кожен», що буде більше відповідати міжнародним стандартам, зокрема Керівним принципам щодо свободи мирних зборів, розроблені Організацією безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), одним із яких є принцип недискримінаційності, який означає, що право на реалізацію свободи мирних зборів має бути в кожного [559, с. 171]. Наприклад, законодавець Вірменії в тексті своєї Конституції від 5 липня 1995 р. у ст. 26 визначив суб'єктом аналізованого права – «громадян» [10, с. 90], але в тексті Конституції від 27 листопада 2005 р. у ст. 29 встановив право на проведення мирних зборів вже за «кожним» [241]. Крім цього, запропонована заміна суб'єкта не буде суперечити положенню ч. 1 ст. 26 Конституції України, а також, як слушно зауважує П. М. Рабінович, значно розширить коло носіїв цього права «порівняно з тим, яке визначено в нинішньому тексті (зокрема, в ч. 1 ст. 39)» [131, с. 57]. До речі, у проекті Конституції України від 1 липня 1992 р. і в проекті Конституції Президента України В. А. Ющенка, а також в усіх законопроектах щодо

проведення мирних зборів, які розглядалися Верховною Радою України, вже пропонувалось поширення свободи зборів на іноземців та осіб без громадянства [467, с. 31; 422, с. 129].

Варто звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 39 Конституція України закріплено вислів «... право мирно збиратися, без зброї ...», яке відображає класичне конституційне формулювання «... право народу мирно збиратися ...», яке зафіксоване в Першій поправці до Конституції США [560, с. 146]. Аналогічні правила з'явилися і в європейських державах. Наприклад, в ч. 1 ст. 17 Конституції Італії встановлено, що «громадяни мають право збиратися мирно і без зброї» [11, с. 425], а в п. 1 ст. 8 Основного Закону Німеччини – «усі німці мають право збиратися мирно і без зброї ...» [11, с. 183]. Але в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, а також у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод закріплено відповідно – «право на свободу мирних зборів ...», «право на мирні збори» і «право на свободу мирних зібрань». При цьому, імплементуючи положення зазначених міжнародно-правових актів у національну юридичну практику, автори Конституції не завжди дотримувалися системи й послідовності їх викладу. Наприклад, у ч. 1 ст. 34 Конституції України закріплено «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», а в ч. 1 ст. 35 – «право на свободу світогляду і віросповідання», які майже повністю відображають смисловий характер змісту ст. 18 Загальної декларації прав людини і ст. 9 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [239; 324, с. 11, 77]. Проте вітчизняний законодавець відійшов від такої послідовності при формулюванні досліджуваного права. Наприклад, термін «право на свободу об'єднання», який закріплений у ст. 36, прямо запозичено з положення ч. 1 ст. 11 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, але друга частина цього положення – «право на свободу мирних зібрань» була використана в Конституції України вужче за змістом [239; 324, с. 78]. З приводу цього Р. І. Тарануха зауважує, що у вітчизняному конституційному законодавстві гарантується не свобода зборів, а «... право збиратися мирно, без зброї...», і далі науковець наголошує, що конвенційна норма захищає свободу проведення мирних зборів, що є більш глибинним суспільно-правовим явищем ніж право, оскільки передбачає мінімальну регламентацію і максималізує можливості її реалізації [561, с. 245].

На думку авторів енциклопедичного словника з конституційного права, «право» – юридично більш чітка категорія, тобто варіанти його використання позначаються в нормативних актах, нерідко навіть вичерпним чином.

«Свобода» – поняття більш широке, може мати багато варіантів здійснення, причому одні можливі, а інші – часто неможливо відбити в юридичних нормах [256, с. 522]. Але, як підкреслюють О. Г. Кушніренко і Т. М. Слінько, чітко розмежування між «правами» і «свободами» провести важко, оскільки частіше всю сферу політичних прав із чітко визначеними правомочностями також називають «свободами» [54, с. 8]. При цьому доречним буде навести такий приклад. Згідно з першим реченням ст. 29 Конституції Монако «монегаски мають право збиратися мирно і без зброї ...», а відповідно до другого речення цієї статті «ця свобода не розповсюджується на збори ...» [212, с. 593]. Отже, в даному випадку законодавець розуміє право як свободу. Про це свідчить також і аналіз текстів конституцій держав континентальної Європи, а саме: 25 країн на конституційному рівні в положенні щодо проведення мирних зборів закріпили термін «право» і 13 – термін «свобода». Наприклад, у ч. 1 ст. 29 Конституції Вірменії зазначено, що «кожен має право на проведення мирних, без зброї зборів» [241], а в ст. 57 Конституції Польщі – «кожному забезпечується свобода організації мирних зборів та участь в них» [212, с. 649]. І тільки положення п. І ст. 49 Конституції Азербайджану, в якому закріплено, що «кожний володіє правом на свободу зборів», повністю відображає зміст міжнародно-правових актів [10, с. 37].

У контексті викладеного слід наголосити, що на доктринальному та законодавчому рівнях часто застосовується термін «право на свободу мирних зборів». Так, у назві законопроектів від 15 липня 2005 р., 17 січня 2007 р. і 4 липня 2013 р., внесених до Верховної Ради України, використано термін «про свободу мирних зборів». На думку О. Л. Власенко, саме термін «право на свободу мирних зборів» є найбільш повним, адже він передбачає не лише «право на проведення «мирних зборів, а й можливість організувати мирні збори, брати в них участь тощо [562, с. 111–112]. Підтримуючи цю точку зору, ми вважаємо за необхідне в ч. 1 ст. 39 Конституції України термін «право збиратися мирно» замінити на термін – «право на свободу мирних ...». На нашу думку, заміна цих термінів значно посилить чинну норму та буде більш відповідати змісту відповідних положень міжнародно-правових актів, а також з демократичних поглядів гарантувало б реальні можливості громадян користуватися своєю свободою, не порушуючи при цьому норм чинного права [563, с. 139].

Слід підкреслити, що в ч. 1 ст. 39 Конституції України та у відповідних положеннях міжнародно-правових актів закріплено мирний характер зборів. При цьому В.М. Косович зауважує, що введення в текст конституційної норми

напівоцінного терміна «мирно» є необґрунтованим, оскільки в умовах загострення політичної ситуації в нашій державі розуміння його змісту в опозиції та влади суттєво різне [247, с. 175]. Але з таким висновком погодитись важко, тому що пряме запозичення цього терміна з міжнародно-правових актів є позитивним явищем, що засвідчує спрямованість України на сприйняття та реалізацію міжнародних стандартів у відповідній сфері. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що вітчизняний законодавець, застосовуючи термін «мирно», правильно посилив його терміном «без зброї», якого немає в зазначених міжнародних документах, але який більш актуально і юридично точно формулює поняття «мирні збори». Таким шляхом пішла й конституційна практика більшості європейських держав. Наприклад, з 40 держав континентальної Європи на конституційному рівні у відповідних нормах закріпили лише термін «мирно» – 10 (Андорра, Боснія і Герцеговина, Латвія, Македонія, Польща, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія, Чорногорія), лише термін «без зброї» – 2 (Грузія і Данія), разом терміни «мирно» та «без зброї» – 17 (Азербайджан, Албанія, Бельгія, Болгарія, Вірменія, Греція, Іспанія, Італія, Литва, Люксембург, Молдова, Монако, Німеччина, Португалія, Росія, Румунія, Туреччина) та зовсім не застосували аналізовані терміни – 11 (Австрія, Білорусь, Естонія, Ліхтенштейн, Нідерланди, Сербія, Словаччина, Фінляндія, Швейцарія, Швеція). Як слушно зауважує з цього приводу Р. С. Мельник, участь у мирних зборах виключає можливість особи не лише застосувати зброю або готуватися до її застосування, а й доставляти зброю до місця проведення зборів, мати зброю при собі чи поширювати її серед учасників заходу [556, с. 100].

Варто наголосити, що за своїм юридичним змістом право, яке закріплено в ч. 1 ст. 39 Конституції України, надає громадянам можливість проводити різноманітні акції протесту, які здійснюються в різних формах (збори, мітинги, походи і демонстрації) та які дозволяють громадянам України вільно висловлювати свої погляди, відстоювати свої політичні переконання та акцентувати увагу громадськості на тих чи інших актуальних політичних проблемах, що стосуються загальнодержавних інтересів. Як правило, у науковій літературі досліджуване право визначається як конституційне основоположне право чисельно необмеженої групи осіб збиратися мирно і без зброї для реалізації масового волевиявлення й оприлюднення своєї громадської позиції з тих чи інших суспільно значущих проблем [88, с. 14]. Інакше кажучи, реалізуючи закріплене в ст. 39 Конституції України право, громадяни збираються для проведення заходів переважно протестного характеру і за

допомогою зазначених форм намагаються зробити свою позицію з того чи іншого питання надбанням громадськості. Але, як зазначає М. М. Денісова, нормативне розмежування мирних зборів на окремі форми є рецидивом радянської правової доктрини, використання якого в умовах виникнення нових форм мирних зборів є архаїчним і недоцільним [92, с. 8]. На жаль, визначені форми безпосередньої демократії запозичені з Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 р. № 9306-XI [564], який хоча й мав у колишньому СРСР силу закону, є морально і юридично застарілим за змістом, а в окремих випадках навіть суперечить конституційним нормам, зокрема ст. 39, і тому його чинність заперечує більшість науковців, які називають його «несумісним з принципом верховенства права» [565, с. 19]. Таку ж позицію займає і Вищий адміністративний суд України, який у постанові Пленуму від 21 травня 2012 р. №6 вказує, що «оскільки норми цього Указу встановлюють дозвільний (реєстраційний) порядок проведення мирних зборів та надають право органам влади та місцевого самоврядування заборонити їх проведення, у той час як норми Конституції України передбачають повідомний порядок проведення зборів (шляхом сповіщення органів влади) та надають повноваження заборонити проведення мирних зборів тільки суду, зазначений акт не підлягає застосуванню судами під час вирішення судами справ розглядуваної категорії» [566]. Враховуючи, що оскільки аналізована стаття містить вказівку на чітко визначені форми, то її не можна трактувати розширено й потрібно суворо дотримуватися вказаного переліку. З метою розв'язання цієї проблеми М. І. Хавронюк пропонує в ч. 1 ст. 39 Конституції України слова «і демонстрації» замінити словосполученням «демонстрації та інші масові акції» [20, с. 214], що, на нашу думку, є не зовсім виправданим. До речі, у конституціях Греції, Люксембургу, Македонії, Монако, Німеччини, Словаччини, Туреччини, Чехії і Чорногорії відсутні посилання на будь-яку форму протесту, а в конституціях Албанії, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Данії, Естонії, Італії, Ліхтенштейну, Польщі, Словенії, Угорщини і Швейцарії закріплена лише одна форма – «збори».

Слід наголосити, що сучасні форми масових заходів є достатньо різноманітними, на сьогодні, крім зазначених, існують ще маніфестації, пікети, голодування, наметові містечка, сидячі демонстрації, контрдемонстрації, мовчазні марши, «людські ланцюги» тощо. Про це йдеться в конституціях Азербайджану, Білорусі, Латвії і Росії, де в нормах, аналогічних до ст. 39 Конституції України, закріплена така форма легітимного вираження протесту,

як пікетування, а в конституціях Андорри, Грузії, Молдови і Португалії – маніфестації. Але при цьому необхідно мати на увазі, що термін «маніфестація», який використовується в законодавстві деяких європейських держав, вживається в кількох значеннях: 1) як синонім термінів «демонстрація» і «хода»; 2) як узагальнюючий термін для будь-яких виступів під відкритим небом [263, с. 169].

З огляду на те, що виникнення нових форм проведення мирних акцій протесту навряд чи припиняться, а також те, що конституційно-правове регулювання зазначених форм неоднакове та має свої особливості, ми пропонуємо перелік форм подібних акцій, а саме «збори, мітинги, походи і демонстрації», які, за висловлюванням О. В. Васьковської, відмінні не тільки ідейним спрямуванням, а ще й планами дій та механізмами реалізації [567, с. 74], а також те, що, за словами Н. П. Гаєвої, ряд вчених не розрізняє наведених термінів [57, с. 133], вилучити з тексту ч. 1 ст. 39 Конституції України, а замість цього закріпити узагальнюючий термін «збори». Це надасть змогу насамперед зберегти зміст, який закріплений у п. 1 ст. 11 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [324, с. 78]. Такий підхід, наприклад, застосував законодавець Литви, який у ч. 1 ст. 36 своєї Конституції встановив, що «не можна забороняти або перешкоджати громадянам збиратися без зброї на мирні збори» [10, с. 560], а також Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі щодо завчасного сповіщення про мирні збори [568].

Ми вважаємо, що закріплення в чинній Конституції України зазначених форм є зайвим, тому що ці форми, а також поява в останнє десятиріччя нових форм вираження протесту потребує нагального врегулювання окремим законом, в якому необхідно описати особливості проведення мирних зборів в тій чи іншій формі, інакше неврегульованість даного інституту створить руйнівні прецеденти та наслідки для майбутніх виступів.

Як зауважує В. М. Косович, «якщо нормативно-правові приписи потребують тлумачення ... то вони є недосконалыми» [247, с. 173]. На нашу думку, це твердження повністю відноситься до положення ч. 1 ст. 39 Конституції України, в якому закріплено, що про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій «завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування» [239]. Тобто така вимога є де-факто обмеженням права на свободу мирних зборів. Офіційне тлумачення закріпленого в ч. 1 ст. 39 Конституції України терміна «завчасне сповіщення» (який В. М. Косович відносить до напівоцінних понять) дається в Рішенні Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 р. № 4-рп/2001 (справа щодо

завчасного сповіщення про мирні збори), в якому зазначено, що «... це строк від дня такого сповіщення до дати проведення масових зборів. Тривалість строків завчасного сповіщення має бути в розумних межах Строк завчасного сповіщення має бути достатнім і для того, щоб органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування могли визначитися, наскільки проведення таких зборів відповідає закону ...». Тим самим, Конституційний Суд України виклав свої правові позиції щодо терміна «завчасне сповіщення» та вирішив розуміти його так: «організатори таких мирних зборів мають сповістити зазначені органи про проведення цих заходів заздалегідь, тобто у прийнятні строки, що передують даті їх проведення», при цьому Суд зазначив, що «визначення конкретних строків завчасного сповіщення з урахуванням особливостей форм мирних зборів ... є предметом законодавчого регулювання» [568].

Таким чином, єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні фактично визнав, що аналізоване положення є предметом не конституційного, а законодавчого регулювання, про що свідчить і європейський досвід. Так, з 40 європейських держав на конституційному рівні положення щодо завчасного сповіщення про проведення мирних зборів закріпили тільки Азербайджан, Андорра, Іспанія, Італія, Латвія, Сербія і Чорногорія. Наприклад, у п. 2 ст. 21 Конституції Іспанії встановлено, що «про збори в громадських місцях і демонстрації повинні бути завчасно сповіщені органи влади ...» [11, с. 375]. При цьому слід наголосити, що в міжнародно-правових актах і більшості конституцій європейських держав зазначене положення не знайшло свого втілення. Наприклад, у п. 2 ст. 28 Конституції Словаччини прямо зазначено, що «право збиратися не може бути зумовлено дозволом органу публічної адміністрації» [237, с. 119].

На нашу думку, положення ч. 1 ст. 39 Конституції України занадто деталізовано й тому припис «про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування» слід вилучити з тексту цієї частини та з методологічної точки зору доцільнішим було б включити його до спеціального закону, відсутність якого, на думку О. І. Клименка, є основною проблемою в процесі реалізації передбаченого ст. 39 Конституції України права на свободу мирних зборів [569, с. 8]. І тому механізм реалізації цього права базується передусім на положеннях аналізованої норми та міжнародних стандартах у цій сфері [570, с. 139]. Враховуючи, що досліджуване право залишається законодавчо неврегульованим, ми пропонуємо цю частину завершити положенням про те,

що «порядок організації і проведення мирних зборів у громадських місцях визначається законом» [571, с. 100]. Аналогічні або близькі за змістом положення містяться і в конституціях Австрії, Албанії, Білорусі, Болгарії, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембургу і Монако. Наприклад, у п. 2 ст. 43 Конституції Болгарії закріплено, що «порядок організації і проведення зборів і маніфестацій визначається законом» [231, с. 401], а в п. 2 ст. 47 Конституції Албанії проголошено, що «мирні збори на майданах і в місцях скупчення людей проводяться відповідно до процедур, визначених законом» [231, с. 189].

Отже, на підставі аналізу ст. 39 Конституції України і відповідних норм конституцій європейських держав, ми вважаємо за необхідне оптимізувати формулювання юридичної конструкції частини першої цієї статті та викласти її таким чином: «Кожен має право на свободу мирних, без зброї збори. Порядок організації і проведення мирних зборів у громадських місцях визначається законом» [571, с. 101]. Наведене формулювання буде повно й точно відтворювати положення міжнародно-правових актів та сприятиме втіленню у вітчизняну конституційну практику позитивного досвіду європейських держав.

Незважаючи на те, що в демократичних державах на конституційному рівні закріплено положення про свободу мирних зборів, в Україні та деяких європейських державах передбачили можливість обмеження реалізації цього права «в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушення чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» (ч. 2 ст. 39 Конституції) [239], допустимість яких визнається ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та п. 1 ст. 11 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [324, с. 23, 78]. Порівнюючи ці положення, можна дійти висновку, що вітчизняний законодавець намагався викласти ч. 2 ст. 39 Конституції України ширше за змістом, аніж це викладено у відповідних статтях міжнародно-правових актах, але при цьому, на нашу думку, законодавець порушив логіку викладення, яку запроваджено в цих документах. Так, припис «обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону...», який закріплено в ч. 2 ст. 39, не тільки відсутній в міжнародно-правових актах, але його немає і в жодній із конституцій європейських держав. Обмеження щодо проведення мирних зборів не носить загального характеру, а тільки стосується конкретного заходу, рішення про яке приймає суд за поданням зацікавленої сторони. Тобто суд не встановлює обмеження щодо реалізації аналізованого права, а лише визначає правомірність використання цієї норми й на підставі цього може відповідно до

закону або заборонити проведення мирних зборів, або дозволити їх проведення. У проєкті Конституції України від 1 липня 1992 р. це положення було виписано в такий спосіб: «Заборона в здійсненні цього права оскаржується через суд» [422, с. 129]. Водночас не можна не відмітити, що в європейських державах існує достатня законодавча база, яка регулює чітку процедуру як обмеження проведення масових мирних виступів громадян, так і процедуру оскарження заборони на проведення таких заходів, і яка, на жаль, й досі відсутня в Україні, незважаючи на те, що в Основному Законі наголошується про необхідність прийняття відповідного закону. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що зазначений припис необхідно вилучити з ч. 2 ст. 39 Конституції України, оскільки обмеження повинні встановлюватись законом, а не судом [571, с. 100].

Текстуальне та змістовне порівняння підстав допустимих обмежень права на свободу мирних зборів, які закріплені в ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, п. 2 ст. 11 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, п. 2 ст. 15 Конвенції про права дитини, свідчить про те, що вони в основному ідентичні між собою та майже всі знайшли своє відображення в ч. 2 ст. 39 Конституції України. Але використання в цій конституційній нормі терміна «заворушення» є, на нашу думку, необґрунтованим. По-перше, зазначений термін в українській юридичній мові вживається виключно в контексті категорії «злочин», виступаючи одним з його видів (ст. 294 «Масові заворушення» Кримінального кодексу України); а по-друге, виникає питання, з якою метою законодавець застосував термін «заворушення» в ч. 2 ст. 39 Конституції України разом з категорією більш загального порядку і тим самим визнав тотожними поняття «злочин» і «склад злочину» («заворушення»). Крім того, під час закріплення в національному конституційному законодавстві відповідних положень міжнародно-правових актів доволі вибірково було застосовано окремі його терміни. Так, не знайшов свого втілення термін «моральність», який закріплено в ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, хоча такі держави як Сербія, Словаччина, Чехія, Чорногорія на конституційному рівні закріпили цей термін. Наприклад, у п. 2 ст. 19 Конституції Чехії, записано, що «зазначене право може бути обмежене законом у випадку ... охорони прав і свобод інших осіб, громадського порядку, здоров'я і моральності ...» [237, с. 525].

Враховуючи, що аналізоване положення змодельовано з міжнародно-правових актів, ми вважаємо, що воно має точно відповідати формулюванням міжнародних угод і тому, як слушно зауважив П. М. Рабінович, «за наявності згадки про злочини, слово «заворушення» слід виключити з ч. 2 ст. 39» [132,

с. 154], а також доповнити це положення терміном «моральності» і в цілому викласти ч. 2 ст. 39 Конституції України в такий спосіб: «Здійснення цього права може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, охорони громадського порядку або запобігання злочинам, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей» [571, с. 101].

Таким чином, аналіз наведених конституційних положень європейських держав дає можливість дійти таких висновків: 1) право на свободу мирних зборів визнається та гарантується конституцією відповідної держави; 2) реалізація цього права не вимагає отримання дозволу від органів державної влади; 3) обов'язковою умовою проведення зборів є їх мирність та безбройність; 4) визначення кола суб'єктів цього права. Так, деякі європейські держави визнають це право виключно за своїми громадянами, тоді як інші надають його кожній людині; 5) закріплення положення про можливість обмеження права на свободу мирних зборів, за умови, що такі обмеження передбачені окремим законом; 6) правом приймати рішення про заборону чи обмеження мирних зборів в окремих європейських державах наділяються органи публічної адміністрації.

Але при цьому слід звернути увагу на те, що описані в дослідженні проблеми конституційно-правового регулювання свободи мирних зборів є перешкодою для належної реалізації передбаченого ст. 39 Конституції України права, більш того, щодо цієї проблеми Україна нещодавно отримала офіційну реакцію Європейського суду з прав людини. Так, у своєму Рішенні у справі «Веренцов проти України» суд зазначив, що свободу мирних зборів необхідно забезпечити конституційними гарантіями, які мають передбачити, як мінімум, наявність права і зобов'язання щодо його захисту. Крім того, у Конституції України слід передбачити положення, що гарантує справедливість процедур визначення встановлених у них прав. Водночас у положеннях Конституції неможливо передбачити конкретні деталі або процедури, внаслідок чого загальні положення Конституції відкривають можливості для зловживання й дають владі невинувато широку свободу дій [572].

Отже, узагальнюючи викладене, зазначимо, що питання, пов'язане з проблематикою права на свободу мирних зборів, які за останні роки вражають своєю масовістю та потужністю, має актуальне значення, і тому належне його конституційно-правового регулювання допоможе забезпечити відповідну практику (з урахуванням якнайшвидшого прийняття спеціального закону) та наповнити її демократичним змістом. Усе це зумовлює нагальну потребу теоретичного переосмислення змісту права, закріпленого в ст. 39 чинної

Конституції України. І тому з метою усунення суперечностей між вимогами міжнародно-правових актів і національним конституційним законодавством та враховуючи європейський досвід щодо регулювання на конституційному рівні права на свободу мирних зборів, ми пропонуємо ст. 39 Конституції України викласти в новій редакції:

«Кожен має право на свободу мирних, без зброї збори. Порядок організації і проведення мирних зборів у громадських місцях визначається законом.

Здійснення цього права може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, охорони громадського порядку або запобігання злочинам, здоров'я і моральності населення, або захисту прав і свобод інших людей» [573, с. 85].

У системі прав людини особливе місце займає право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб (ст. 40 Конституції України), що є способом і однією з найважливіших організаційно-правових форм участі населення в суспільно-політичному житті держави та забезпечення громадянам України можливості відстоювання своїх прав і законних інтересів, відновлення їх у разі порушення. Це право є однією з найбільш часто застосовуваних громадянами форм здійснення безпосереднього народовладдя, що виконують насамперед такі важливі функції, як: 1) є формою громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування; 2) покликані забезпечити постійний зворотний зв'язок між громадянами і органами державної влади та органами місцевого самоврядування у вирішенні життєво важливих проблем окремої людини і суспільства в цілому, реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина.

При цьому слід звернути увагу на те, що Конституція України не передбачає жодної можливості обмеження досліджуваного права. Так, необмеженим є коло осіб, які мають право на звернення; коло установ та посадових і службових осіб – адресатів звернень; а також не регламентовано коло питань, що можуть бути предметом звернень.

Дослідження сутності права на звернення дає підстави констатувати, що звернення за своєю природою має двоєдине значення: по-перше, це один із засобів захисту прав і законних інтересів людини, порушених діями або бездіяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування; по-друге, звернення є сигналом про недоліки в роботі органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Варто наголосити, що серед науковців відсутній єдиний підхід щодо віднесення права на звернення до тієї чи іншої групи прав людини. Так, більшість учених-конституціоналістів, зокрема А. М. Колодій, В. В. Кравченко, Ю. М. Тодика, П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк, В. В. Букач, А. Ю. Олійник, О. О. Чуб, Л. А. Лазаренко досліджуване право відносять до політичних прав, О. Ф. Фрицький – до громадянських прав, а Т. В. Шаповал зауважує, що залежно від цілей його реалізації, від змісту правовідносин, що виникають у зв'язку з цим, це право може виглядати як особисте або як політичне право. Але за будь-яких умов, відповідне право не можна однозначно оцінювати як політичне [79, с. 15]. У той же час Г. М. Котляревська, з думкою якої ми не погоджуємось, стверджує, що це право не можна віднести до групи політичних прав або вважати його особистим правом людини чи її економічним, соціальним, культурним, екологічним правом. І далі науковець робить висновок, що це право є загальним правом людини, його слід віднести до групи «прав людини на участь у правовому процесі» [100, с. 7–8]. При цьому слід наголосити, що абсолютна більшість законодавців європейських держав право на звернення (петицію) закріпили в розділах, в яких розташовані політичні права і свободи, і лише окремі з них – в інших розділах. Наприклад, у Конституції Андорри це право розміщено в главі III, яка має назву «Основні права особистості та публічні свободи», а не в главі IV «Політичні права андорців» [231, с. 229, 231–232]. Тобто теоретична невизначеність місця конституційного права на звернення в системі прав людини негативно позначається на ефективності його конституційно-правового регулювання та реалізації цього права.

Незважаючи на відсутність у міжнародно-правових актах прямої вказівки на існування права на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, Україна закріпила це право на конституційному рівні (ст. 40) [239]. Таким же правовим шляхом пішли й законодавці 33 держав континентальної Європи, які аналізоване «право петицій» в різних формулюваннях і обсязі закріпили у своїх конституціях. Наприклад, у п. 1 ст. 27 Конституції Словаччини і п. 1 ст. 18 Конституції Чехії зазначено, що «право петиції гарантується» [237, с. 119]. На відміну від європейських держав, у Конституції України термін «петиція» не вживається.

Комплексний порівняльно-правовий аналіз норм конституцій європейських держав, в яких закріплено право на звернення свідчить, що в них використовуються різні правові категорії для позначення видів звернення. Так, у конституціях Австрії, Андорри, Бельгії, Італії, Латвії, Люксембургу, Молдови,

Монако, Нідерландів, Румунії, Словенії і Швейцарії вживається термін «петиція»; у Конституції Ліхтенштейну – «петиції та скарги»; у конституціях Болгарії і Польщі – «петиція, пропозиція, скарга»; у Конституції Португалії – «петиція, заява, вимога, прохання»; у Конституції Албанії – «заява, скарга, критичні зауваження»; у конституціях Словаччини і Чехії – «прохання, пропозиція, скарга»; у Конституції Вірменії – «заява, пропозиція»; у конституціях Азербайджану, Білорусі, Іспанії, Македонії, Росії і Чорногорії – «звернення»; в Основному Законі Німеччини і Конституції Угорщини – «прохання, скарга»; у Конституції Хорватії – «звернення, скарга»; у Конституції Естонії – «меморандум, заява»; у Конституції Туреччини – «запит, скарга; а в Конституції Сербії – «петиція та інші звернення». У той же час, у ст. 23 Конституції Андорри встановлено, що «будь-яка безпосередньо зацікавлена особа має право звертатися до публічних влад з петицією у формі та на умовах, передбачених законом» [231, с. 231], а в п. 4 ст. 47 Конституції Румунії – «публічна влада зобов'язана відповідати на петиції в строки і на умовах, які встановлені законом» [237, с. 72].

Таким чином, форма звернення (петиції) у цих країнах закріплена у вигляді пропозиції, заяви, запиту, клопотання, прохання, меморандуму, скарги, тобто визначена різна класифікація звернень, яка має неоднаковий логічний обсяг. За словами Н. А. Рудакової, термін «звернення» носить збиральний характер, а петиція є різновидом колективного звернення [574, с. 29, 32]. Водночас законодавці Сербії і Словенії вважають ці терміни тотожними (ч. 1 ст. 56 Конституції Сербії) [242], (ст. 45 Конституції Словенії) [237, с. 178], а Л. М. Липачова поняття звернення розглядає як колективну та індивідуальну петицію [575, с. 7], хоча сам термін «петиція» в словниковій літературі тлумачиться як офіційне колективне прохання. У зв'язку з цим, Л.А. Лазаренко пропонує доповнити ст. 40 Конституції України, закріпивши право кожного на петицію, оскільки зазначена норма гарантує всім право направляти як індивідуальні, так і колективні письмові звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб [576, с. 74], що, на нашу думку, є зайвим. Крім того, європейська практика демонструє різні підходи щодо конституційно-правового регулювання зазначеного права, в одних випадках встановивши порядок звернень лише до державних органів, а в інших – разом з недержавними органами влади і до громадських організацій. Наприклад, у ст. 27 Конституції Люксембургу закріплено, що «кожен має право звертатися до органів державної влади з петиціями, підписаними однією або декількома особами» [11, с. 459], у ст. 63 Конституції Польщі встановлено, що

«кожен має право звертатися з петиціями, пропозиціями і скаргами, переслідуючи публічний, власний чи інтерес іншої особи з її згоди, до органів публічної влади, а також до громадських організацій і установ у зв'язку з виконанням ними завдань ...» [212, с. 696]; а в ст. 17 Основного Закону Німеччини записано, що «кожен має право як окремо, так і разом з іншими особами, звертатися письмово з проханнями або скаргами до компетентних інстанцій і до органів народного представництва». Це право знайшло своє продовження в ст. 45 цього Основного Закону, в п. 1 якого записано, що «Бундестаг формує Комітет з петицій, який зобов'язаний розбирати прохання та скарги, направлені до Бундестагу, згідно зі статтю 17 Основного закону» [11, с. 186, 195].

Також цей аналіз засвідчив і той факт, що в європейських державах, за винятком Азербайджану і України, не знайшло свого закріплення конституційне право на особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, тобто усне звернення шляхом особистого прийому. Наприклад, у п. 1 ст. 57 Конституції Азербайджану закріплено, що «громадяни Азербайджанської Республіки володіють правом особисто звертатися ...» [10, с. 39].

Зі змісту ст. 40 Конституції України випливає, що конституційну правосуб'єктність мають як громадяни України, так і особи, які не є громадянами України, але на законних підставах перебувають на території України, і які в тексті позначені терміном «усі». До речі, термін «усі» застосований лише в ст. 40 Конституції України, і тому не зрозуміло, чи він відноситься до категорії суб'єктів «усіх людей», як це закріплено в ст. 21, чи до категорії суб'єктів «усіх громадян», як це стверджує Г. М. Котляревська [100, с. 6]. При цьому варто наголосити, що в аналогічних нормах конституцій європейських держав для позначення суб'єкта цього права застосовуються різні безособові терміни – «кожен», «громадяни», «кожний громадянин», «усі громадяни» та «кожна особа». Наприклад, у ч. 1 ст. 40 Конституції Білорусі закріплено, що «кожен має право направляти особисті або колективні звернення до державних органів» [10, с. 126], у ст. 45 Конституції Болгарії встановлено, що «громадяни мають право подавати скарги, петиції державним органам і виступати з пропозиціями» [231, с. 401], у ст. 45 Конституції Словенії проголошено, що «кожен громадянин має право на звернення (петиції) та інші ініціативи загального значення» [237, с. 178], у ст. 50 Конституції Італії зафіксовано, що «усі громадяни можуть направляти до палат петиції з вимогою законодавчих заходів або з викладенням суспільних потреб» [11, с. 431], у п. 1 ст. 33 Конституції Швейцарії записано, що «кожна особа має право звертатися

до влади з петиціями» [237, с. 541], а в п. 2 ст. 29 Конституції Іспанії досліджуване право сформульовано як право осіб, що належать до відповідної нації «усі іспанці» [11, с. 377].

У зв'язку із зазначеним та з метою уніфікації юридичної термінології, ми вважаємо, що в ст. 40 Конституції України більш доречним було б вжити, замість терміна «усі», термін «кожен», що охоплює всі категорії суб'єктів права на звернення незалежно від їх правового статусу та більш відповідає європейському досвіду щодо конституційно-правового регулювання досліджуваного права.

Залежно від виду суб'єкта право на звернення поділяється на індивідуальне, це коли особа від власного імені звертається до органів, передбачених конституційною нормою, та колективне, це коли з одним зверненням звертаються дві і більше особи. При цьому варто наголосити, що в конституціях деяких європейських держав встановлено, що з колективними петиціями можуть звертатися тільки законно створені організації або їх установчі органи. Наприклад, у ч. 2 ст. 11 Конституції Австрії встановлено, що «колективні петиції можуть виходити тільки від визнаних законом корпорацій і об'єднань» [11, с. 94], у ч. 2 ст. 28 Конституції Бельгії – «тільки установчі органи можуть звертатися з петиціями від імені колективу» [11, с. 112], у ст. 27 Конституції Люксембургу – «петиції від імені колективу можуть подаватися тільки визначеними органами» [11, с. 459], у п. 2 ст. 52 Конституції Молдови закріплено, що «законно створені організації мають право звертатися з петиціями виключно від імені колективу, який вони представляють» [10, с. 304]. Близьке за змістом положення містить і п. 2 ст. 47 Конституції Румунії [237, с. 72]. Конституція України не висуває такої вимоги, для неї притаманне найбільш загальне регулювання цього питання. І тому не можна погодитися з пропозицією О. О. Чуба про те, щоб у конституційному законодавстві України можна було б закріпити особливі вимоги до колективних звернень, щоб забезпечити їх результативність [577, с. 78].

Слід підкреслити, що необхідною гарантією реалізації досліджуваного права є обов'язок зобов'язаних суб'єктів, тобто органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, своєчасно та об'єктивно розглядати звернення й надавати обґрунтовану відповідь по суті звернення у встановлений законом строк. Подібне положення знайшло своє закріплення в конституціях Азербайджану, Албанії, Білорусі, Вірменії, Греції, Ліхтенштейну, Македонії, Польщі, Сербії, Туреччини, Хорватії, Чорногорії. Наприклад, у ст. 46 Конституції Хорватії вказано, що «кожен громадянин має право

на звернення і скарги, на внесення пропозицій до державних та інших публічних органів і на отримання відповіді на них» [237, с. 455]; а в ч. 2 ст. 74 Конституції Туреччини встановлено, що «результат звернення з особистого питання повинен бути повідомлений автору прохання в письмовій формі» [237, с. 243].

Дещо інакше викладено положення про розгляд звернення й надання відповіді на них у конституціях Естонії і Швейцарії. Так, у ст. 46 Конституції Естонії зазначено, що «порядок відповіді встановлюється законом» [10, с. 608], а в п. 2 ст. 33 Конституції Швейцарії записано, що «влада повинна приймати петиції до відома» [237, с. 541]. Але найбільш змістовно ці вимоги закріплені в Конституції Білорусі, у ч. 2 ст. 40 якої встановлено, що «державні органи, а також посадові особи зобов'язані розглянути звернення та надати відповідь по суті у визначений законом строк. Відмова від розгляду поданої заяви повинна бути письмово вмотивована» [10, с. 126].

У зв'язку з цим, ми пропонуємо словосполучення, яке закріплено в ст. 40 Конституції України: «зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» викласти в оновленій редакції. Крім того, ми вважаємо, що в цій статті слід закріпити вказівку на обов'язок зазначених органів та їх посадових і службових осіб вжити заходів, необхідні для реалізації цього права, що надасть суб'єктам звернення підстави оскаржувати, у тому числі й в судовому порядку, дії чи бездіяльність посадових і службових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування. Для прикладу можна навести положення п. 1 ст. 10 Конституції Греції, в якому встановлено, що «кожен окремо або разом з іншими має право, дотримуючись законів держави, звертатися в письмовій формі до влади, яка зобов'язана вжити невідкладних заходів на основі чинних положень та надати особі, яка звернулась, обґрунтовану письмову відповідь відповідно до положень закону» [10, с. 248]. Тобто нова редакція досліджуваної статті буде ширше за змістом насамперед за рахунок закріплення обов'язку вживати заходів, що значно посилить дію цієї норми.

Отже, з огляду на викладене та враховуючи досвід європейських держав щодо регулювання на конституційному рівні права на звернення, пропонуємо ст. 40 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожен має право направляти індивідуальні чи колективні звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, які зобов'язані вжити необхідних заходів та надати обґрунтовану письмову відповідь у встановлений законом строк».

Висновки до розділу 2

1. Аналіз доктринальних поглядів учених, відповідних норм Конституції України та міжнародно-правових актів, а також конституційної практики європейських держав свідчить, що всі переліки прав людини завжди розпочинаються з громадянських прав і свобод, основним призначенням яких є забезпечення пріоритету індивідуальних і внутрішніх орієнтирів розвитку кожної людини.

2. Громадянські права і свободи крім загальних ознак, до яких належать: 1) громадянські права і свободи людини є фундаментальними правами і свободами, які закріплені в Конституції України, що має право визначати їх зміст, обсяг і межі реалізації; 2) ці права мають постійний характер та особливий механізм реалізації, вони не припиняються й не виникають раз у раз, а є невід'ємним правом кожного учасника конкретних правовідносин; 3) ці права є значущими для людини, оскільки вони виражають насамперед відносини та зв'язки людини і держави; 4) ці права мають особливий механізм охорони; 5) ці права є універсальними, вони діють у всіх сферах суспільного життя, на всій території країни та в будь-який час; мають ще спеціальні ознаки, які за своїми специфічними якостями є: 1) пріоритетними відносно інших прав і свобод, що підкреслюється місцем їх розташування в розділі II Конституції України; 2) ці права є природними та невідчужуваними, оскільки належать кожній людині від народження, не набуваються й не відчужуються за власним бажанням, їх не можна подарувати, продати, передати у спадок та від них не можна відмовитись, а також вони не залежать від визнання їх державою та визначаються самим фактом людського буття; 3) це усталені суб'єктивні права людини. Ці права мають довічний, постійний та незмінний характер, вони сформовані назавжди (хоча їх зміст постійно наповнюється та розширюється, виходячи з потреб людини, суспільства і держави) і тому їх неможливо законодавчо змінити чи повністю скасувати; 4) ці права є спільними, оскільки належать усім людям без винятків та обмежень, а також не залежать від наявності громадянства конкретної держави; 5) ці права є індивідуальними та реалізуються самостійно кожною конкретною людиною.

3. Незважаючи на те, що перше з конкретних прав людини, яке закріплено в розділі II Конституції України, є право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23) більшість вітчизняних науковців,

здійснюючи дослідження громадянських прав і свобод, розпочинають його з аналізу ст. 27, в якій закріплено невід'ємне право кожної людини на життя.

На підставі порівняльно-правового аналізу текстів конституцій держав континентальної Європи автор дійшов висновку, що в жодній із них, на відміну від України, на конституційному рівні не було здійснено об'єднання в одну норму положення про те, що «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості», та положення, що «кожна людина ... має обов'язки перед суспільством». Тобто вітчизняний законодавець запропонував формулу ст. 23 Конституції України, яка регулює різні предмети. І тому запропоновано припис, в якому визначається межа використання цього права, вилучити з тексту ст. 23 Конституції України, залишивши в ній тільки саме право, а також з урахуванням європейського досвіду доповнити цю норму самостійною частиною, в якій закріпити обов'язок держави щодо створення належних умов для повного забезпечення вільного та всебічного розвитку особистості людини в усіх сферах суспільного життя. А положення щодо обов'язків людини перед суспільством та обов'язків перед державою вилучити відповідно зі ст. 23 і ч. 4 ст. 35 Конституції України та викласти їх в окремій нормі (ст. 23-1).

4. Враховуючи, що право на життя не є абсолютним, і тому у певних, визначених законом випадках, допускається свідоме позбавлення людини життя, запропоновано терміни «невід'ємне» та «свавільно» вилучити з тексту ст. 27 Конституції України, а положення першого речення частини 2 цієї статті замінити на ідентично смислове та викласти його в такій редакції: «Умисне протиправне позбавлення життя людини є особливо тяжким злочином». Зроблено висновок про те, що положення ч. 3 ст. 27 Конституції України лише конкретизує положення ч. 5 ст. 55.

5. На підставі аналізу співвідношення понять «право на гідність» та «право на повагу до гідності» зроблено висновок, що останнє формулювання не розкриває сутності відносин і не закріплює саме суб'єктивне право за носієм такого права. У зв'язку з цим, запропоновано в ч. 1 ст. 28 Конституції України закріпити право на гідність, що сприятиме його реалізації та захисту в разі його порушення. Враховуючи, що ця частина є логічним продовженням припису, зафіксованому в ч. 1 ст. 3 Конституції України, згідно з яким дві взаємопов'язані, взаємозалежні та близькі одна до одної категорії «честь» і «гідність» (немає гідності без честі й навпаки) вживаються в парі, а також те, що абсолютної межі між цими поняттями провести неможливо, запропоновано ч. 1 ст. 28 Конституції України доповнити словом «честь». З огляду на специфіку законодавчої техніки конституційної норми та беручи до уваги те,

що ч. 2 та ч. 3 ст. 28 Конституції України передбачають неприпустимість насильницьких дій по відношенню до людини, запропоновано положення цих частин об'єднати в одну частину (ч. 2).

6. У зв'язку з тим, що в ст. 29 Конституції України зафіксована низка процедурних гарантій щодо реалізації права на свободу та особисту недоторканність, запропоновано вилучити з ч. 2 цієї статті запобіжні заходи у вигляді арешту та тримання під вартою й закріпити загальний термін «позбавлення свободи», що включає в себе будь-які форми обмеження цього права. Враховуючи, що питання щодо правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність та строків затримання повинно регулюватися виключно кримінально-процесуальним законодавством, запропоновано ч. 3 ст. 29 Конституції України вилучити з тексту цієї норми, а частини 4, 5 і 6 доповнити чи замінити існуючі терміни термінами: «взятому під варту», «підстави», «юридична допомога» та «інших осіб за вибором затриманого».

7. У зв'язку з тим, що ч. 1 ст. 30 Конституції України гарантує недоторканність тільки житла, запропоновано розширити об'єкт гарантування цього права й закріпити в цій частині, поряд з терміном «житло» словосполучення «інше його володіння». Це доповнення усуне суперечність між ч. 1 та ч. 2, 3 цієї статті, в яких йдеться про різні об'єкти недоторканності. Водночас автор дійшов висновку про те, що не є доцільним закріплювати будь-які слідчі дії в конституційній нормі, які повинні деталізуватися на рівні галузевого законодавства, і запропоновано терміни «огляд» і «обшук» вилучити з тексту ч. 2 ст. 30 Конституції України, одночасно зафіксувати в цій частині положення щодо заборони проникнення до житла чи іншого володіння особи без її згоди. Враховуючи наукову позицію багатьох учених, а також те, що положення ч. 3 ст. 30 Конституції України є банкетним і відсилає суб'єкта до правозастосування до іншого закону, запропоновано цю частину вилучити з тексту цієї частини.

8. На підставі аналізу ст. 31 Конституції України й аналогічних норм конституцій європейських держав та враховуючи те, що в сучасних умовах розповсюджуються різні комп'ютерні комунікаційні системи, які потребують забезпечення режиму таємниці спілкування, запропоновано розширити коло видів кореспонденції («електронної»), а також обґрунтована доцільність вилучення з цієї статті припису «з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами

одержати інформацію неможливо», як такий, що це питання повинно бути врегульовано виключно на рівні галузевого законодавства.

9. Техніко-юридична конструкція ч. 1 ст. 32 Конституції України сформульована таким чином, що швидше за все це не право, яке належить людині, а насамперед кореспондуючий обов'язок оточуючих утриматися від його порушення. Тому запропоновано частину речення «ніхто не може зазнавати втручання» замінити на словосполучення «кожному гарантується право», що нормативно закріпить гарантію зазначеного права, забезпечить його реалізацію та захист, а також не викличе подвійного тлумачення, оскільки буде мати логічно побудовану конструкцію. З метою усунення суперечностей між міжнародним і національним законодавством, запропоновано термін «особистий» замінити на термін «приватний», який за своїм змістом є більш прийнятним для позначення цієї сфери життя людини ніж термін «особистий».

У ч. 2 ст. 32 Конституції України запропоновано замість терміна «не допускається» застосувати термін «забороняється», тобто покладання прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію, а також доповнити цю частину переліком суб'єктів, кому забороняється без згоди особи здійснювати збирання інформації (персональні дані), через закріплення терміна «будь-кому». Запропоновано припис «і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» вилучити з ч. 2 ст. 32 Конституції України у зв'язку з тим, що такий припис, як правило, робиться тоді, коли здійснюється обмеження відповідно до закону якого-небудь права чи свободи людини і громадянина.

Враховуючи, що сфера збирання інформації та доступ до неї вийшли за межі монополії держави, у зв'язку з тим, що безліч приватних підприємств і закладів для своїх потреб накопичують всебічний і докладний масив інформації кількісного та змістовного характеру про різних осіб, запропоновано в ч. 3 ст. 32 Конституції України перед словами «установах і організаціях» доповнити словами «підприємствах», а після цих слів – словосполучення «усіх форм власності». Також запропоновано вилучити положення частини четвертої з тексту ст. 32 Конституції України, зміст якого не застосовується в жодній конституції держав континентальної Європи та дублює ч. 1 ст. 55 і ст. 56 Конституції України.

10. У міжнародно-правових актах з прав людини та в нормах конституцій більшості європейських держав, які аналогічні ч. 1 ст. 33 Конституції України, положення про свободу пересування сформульовано як право, тому запропоновано, замість словосполучення «свобода пересування», закріпити

словосполучення «право на свободу пересування», що буде більш точно характеризувати правову сутність цього явища.

11. На підставі порівняльно-правового аналізу ст. 34 Конституції України та відповідних норм конституцій європейських держав автор дійшов висновку, що закріплені в них положення мають як деякі загальні риси, так і значні розбіжності в обсягах і способах їх вираження. Враховуючи, що вітчизняний законодавець при формулюванні положення ч. 2 ст. 34 Конституції України оминув увагою таку правомочність, як право вільно одержувати інформацію, запропоновано її закріпити в цій частині, а також обґрунтована недоцільність закріплення на конституційному рівні деталізації способів реалізації права на інформацію. У зв'язку з цим запропоновано припис «... усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір», якого немає в жодній конституції держав континентальної Європи, вилучити з цієї частини, а замість нього закріпити словосполучення «в будь-який спосіб, не заборонений законом». З урахуванням європейського досвіду запропоновано підстави правового обмеження, які закріплені в ч. 3 ст. 34 Конституції України, викласти в оновленій редакції.

12. На підставі комплексного аналізу ст. 35 Конституції України, норм міжнародно-правових актів і конституційної практики європейських держав автором зроблено висновок про те, що в них використовуються неоднакові вербальні позначення права на свободу світогляду і віросповідання, які не є тотожними і співвідносяться як загальне і часткове. Тобто зазначені свободи мають значні відмінності й тому поєднувати їх в одній конструкції є недопустимим. У зв'язку з цим запропоновано термін «свобода світогляду» вилучити з ч. 1 ст. 35 Конституції України та замість нього закріпити термін «свобода совісті», а також із словосполучення «релігійні культу і ритуальні обряди» вилучити слово «культи».

Враховуючи, що серед держав континентальної Європи (крім Азербайджану), тільки Україна на конституційному рівні (ч. 3 ст. 35 Конституції України) закріпила положення про те, що школа відокремлена від держави, але, розуміючи під цією назвою державну систему освіти, запропоновано цей припис викласти в оновленій редакції: «Церкви і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а державна система освіти – від церкви».

Також враховуючи, що в Конституції України не відображений важливий принцип щодо визнання всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій рівними перед законом, запропоновано ч. 3 ст. 35 Конституції України доповнити таким приписом: «Церкви і релігійні організації є рівними перед

законом». Крім того, запропоновано перше речення ч. 4 ст. 35 Конституції України вилучити з тексту цієї статті та виокремити його в самостійну норму (ст. 23-1), а друге речення – перенести до ст. 65, а також з метою гарантування безпеки людини від будь-якого примусу щодо її свободи світогляду і віросповідання закріпити на конституційному рівні проголошення цієї заборони в такій редакції: «Забороняється примушувати особу обирати та сповідувати будь-яку релігію чи віру, брати участь у релігійних і ритуальних обрядах чи в діяльності релігійної організації та здобувати релігійну освіту».

13. З метою розширення кола суб'єктів у ч. 1 ст. 55 Конституції України, до яких кожна людина може звертатися за захистом своїх прав і свобод запропоновано цю частину викласти в такій редакції: «Кожному гарантується право на захист своїх прав і свобод у судових установах та в інших державних органах». На підставі аналізу положень ст. 40, ч. 2 ст. 42, ч. 2 ст. 55, ст. 56 Конституції України, в яких передбачено такі категорії суб'єктів конституційних правовідносин як посадова особа і службова особа та ч. 3 ст. 5, ч. 2 ст. 19, ч. 2 ст. 124 – в яких передбачено тільки посадова особа та з урахуванням європейського досвіду запропоновано термін «службова особа» вилучити з тексту ст. 40, ч. 2 ст. 42, ч. 2 ст. 55 і ст. 56 Конституції України.

Запропоновано в ч. 2 ст. 55 Конституції України, поряд з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами, передбачити також фізичних і юридичних осіб, а також враховуючи недоречність закріплення в Конституції України одного з багатьох позасудових суб'єктів захисту прав і свобод людини і громадянина, запропоновано ч. 3 ст. 55 вилучити з тексту Основного Закону.

14. Запропоновано приписи ч. 4 ст. 32, ч. 1 ст. 50, ч. 4 ст. 62 Конституції України, в яких йдеться про право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, які по суті дублюють ст. 56, вилучити з тексту Конституції. Водночас у ст. 56 Конституції України, поряд з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами, передбачити й фізичних та юридичних осіб як суб'єктів конституційних правовідносин, тим більше, що вказані суб'єкти вже закріплені в ч. 3 ст. 152 Конституції України.

15. Враховуючи, що право на знання кожного своїх прав і обов'язків, яке закріплено в ст. 57 Конституції України, не знайшло своєї легітимізації на конституційному рівні в жодній, крім України, європейській державі, а також у зв'язку з тим, що гарантії цього права, які закріплені в ч. 2 і 3 цієї статті, є недостатніми для того, щоб громадяни України повною мірою могли здійснити право знати свої права і обов'язки, запропоновано доповнити ст. 57 Конституції

Україні окремим положенням, в якому закріпити обов'язок держави вживати заходів для забезпечення цього права. Крім того, запропоновано в ч. 2 та 3 ст. 57 Конституції України, замість словосполучення «права і обов'язки громадян», вжити більш широке поняття: «права, свободи та обов'язки людини і громадянина», що значно розширює коло суб'єктів цього права та узгоджується з положенням частини першої, охоплює всі існуючі без винятку права, свободи та обов'язки, а також ті права і свободи, які можуть виникати в майбутньому внаслідок соціального та технічного прогресу.

Враховуючи, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності, про що йдеться в ч. 2 ст. 68 Конституції України, запропоновано це положення доповнити словосполученням «та інших нормативно-правових актів» і перенести його до ст. 57 Конституції України.

16. З урахуванням вимог міжнародно-правових актів і конституційної практики деяких європейських держав запропоновано перше речення ст. 59 Конституції України посилити словом «гарантується», а також закріпити в цьому реченні термін «юридична допомога», який є більш зрозумілим для населення України, замість терміна «професійна правничка допомога».

На підставі комплексного аналізу ст. 59 та ч. 2 ст. 131-2 Конституції України автором зроблено висновок про те, що право на вільний вибір захисника обмежено таким вибором лише з-поміж адвокатів, що означає визнання їх монопольного становища на ринку юридичних послуг і порушення прав осіб, які займаються приватною юридичною практикою та мають диплом про вищу юридичну освіту за спеціальністю «правознавство». Тобто обмеження юридичної допомоги послугами, надаваними лише адвокатами, сприятиме їх інтересам, а не інтересам тих суб'єктів, які потребують юридичної допомоги.

Запропоновано припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» виокремити в самостійну частину ст. 59 Конституції України, водночас доповнивши її положенням про заборону перешкоджати захиснику в його діяльності з надання юридичної допомоги.

17. Доцільно поєднати ч. 1 та 2 ст. 63 Конституції України в одній частині та доповнити її ще одним суб'єктом – «потерпілий», який є учасником кримінально-правових відносин, має певний процесуальний статус і також має право на захист.

Положення, яке закріплено в ч. 3 ст. 63 Конституції України, не має жодна конституція держав континентальної Європи, воно відноситься до процесуального законодавства й тим самим переобтяжує текст Конституції

України. Враховуючи, що це положення суперечить ч. 1 та 2 ст. 24 Конституції України, в яких наголошено, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи ...» та «не може бути привілеїв ...» за будь-якими ознаками, а також те, що надавати привілеї на конституційному рівні одному із суб'єктів кримінального процесу не є доцільним, тим більше, що засуджений не позбавляється прав людини і громадянина, крім випадків, передбачених Конституцією України, а обмежується в деяких із них за вироком суду, запропоновано ч. 3 ст. 63 Конституції України вилучити з тексту Основного Закону.

18. Політичні права і свободи людини і громадянина, які розташовані в Конституції України одразу за громадянськими правами і свободами, спрямовані насамперед не на забезпечення автономії людини, а на її прояв – як активного учасника політичного процесу. Вони є неодмінною умовою функціонування всіх інших видів прав і свобод, оскільки становлять органічну основу системи демократії й виступають як засіб контролю за владою, як цінності, на які влада повинна орієнтуватися, обмежувати себе цими правами, визнавати та гарантувати їх.

Конституційним політичним правам і свободам людини і громадянина притаманні такі ознаки: 1) вони є предметом конституційно-правового регулювання; 2) вони є невідчужуваними й належать особі у зв'язку з її громадянством; 3) вони визнаються, гарантуються й захищаються відповідно до загально визнаних принципів норм міжнародного права; 4) вони визначають сутність, зміст і застосування національного законодавства, діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування й забезпечуються правосуддям; 5) вони є нормами прямої дії; 6) обмеження конституційних політичних прав і свобод людини і громадянина допускається лише за умов, визначених законом. Крім того, основними елементами юридичного змісту цих прав і свобод є: а) право діяти; б) право вимагати; в) право користуватися; г) право звертатися за захистом.

У Конституції України, так само як і в усіх конституціях держав континентальної Європи, фактично знайшли своє відображення всі визнані в міжнародно-правових актах у сфері прав людини політичні права і свободи людини і громадянина. А в деяких конституціях європейських держав політичні права і свободи виокремлені в спеціальні глави чи розділи.

19. Запропоновано в ст. 36 Конституції України конкретизувати коло носіїв права на свободу об'єднання, які вступають у публічно-правові відносини з державою, а також, урахувавши, що реалізація права на створення

об'єднання можлива лише шляхом колективних (спільних), а не індивідуальних дій, доповнити словосполучення «право на свободу об'єднання» терміном «з іншими».

Запропоновано положення ч. 1 ст. 36 Конституції України, в якому йдеться про певні обмеження права на свободу об'єднання та зазначені підстави, за яких встановлюються такі обмеження, та ч. 1 ст. 37 Конституції України, в якому уточнюється, в яких випадках легальне утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій забороняється, виділити та закріпити окремо в новій редакції.

Запропоновано включити до ст. 36 Конституції України принципово важливе положення про види об'єднань, їх вільне утворення без попереднього дозволу державних органів, а також про розширення гарантій свободи діяльності політичних партій та громадських організацій, водночас вилучивши з тексту ст. 15 Конституції України частину четверту. Крім того, запропоновано вилучити з ст. 37 Конституції України припис про те, що «політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань» та викласти його в новій редакції в ст. 36, при цьому терміни «політичні партії» та «громадські організації» замінити на загальний термін «об'єднання», а словосполучення «не можуть мати» – на термін «забороняється», що значно посилить дію цієї норми.

Формулювання нової техніко-юридичної конструкції ст. 36 Конституції України доцільно завершити положенням ч. 4 ст. 37, яку по-новому сформульовану слід перенести до ст. 36, водночас вилучити з нього термін «громадян» у зв'язку з тим, що об'єднання можуть утворювати не тільки громадяни певної держави, а також словосполучення «лише в судовому порядку» замінити на словосполучення «виключно за рішенням суду», що більш чітко відобразить формулювання процесуальної дії.

20. У зв'язку з тим, що ст. 36 Конституції України, в якій закріплено право на свободу об'єднання в політичні партії, за змістом тісно пов'язана зі ст. 37, яка регламентує низку обмежень щодо утворення і діяльності політичних партій, а також те, що ст. 36 значно відрізняється від аналогічних норм, закріплених у конституціях європейських держав, в яких відсутній такий стан, коли право на свободу об'єднання закріплено в одній статті, а обмеження чи заборона щодо здійснення цього права – в іншій статті, запропоновано положення щодо права на свободу об'єднання в політичні партії виокремити в самостійну норму (ст. 37 Конституції України), що надасть змогу більш детально регламентувати їх діяльність. Зазначена стаття буде співвідноситись зі

ст. 36 як загальна та спеціальна норма. До цієї статті запропоновано включити ч. 1, 2 ст. 36 та ч. 3 ст. 37 Конституції України, в яких більш чітко сформульовано положення щодо права на свободу об'єднання в політичні партії та про заборону утворення і діяльності організаційних структур у різних державних та інших органах, ніж це вписано в чинній Конституції України.

21. Враховуючи, що положення ст. 38 Конституції України змістовно кореспондуються й корелюються з міжнародно-правовими актами та з конституційною практикою європейських держав і тому вона не потребує змін, за винятком частини першої, яку запропоновано переформулювати таким чином, аби її редакція збігалась з положеннями п. 1 ст. 21 Загальної декларації прав людини та п. «а» ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

22. У зв'язку з тим, що між ст. 39 Конституції України та міжнародно-правовими актами існує сутнісна відмінність, зокрема її особливістю є те, що вона адресована лише громадянам України, а в міжнародно-правових актах йдеться про «кожну людину», а також те, що імплементуючи положення цих актів у національну юридичну практику, автори Конституції не завжди дотримувалися системи й послідовності їх викладу, запропоновано в ч. 1 цієї статті термін «право збиратися мирно» замінити на термін – «право на свободу мирних ...», що значно посилить чинну норму та буде більш відповідати змісту відповідних положень міжнародно-правових актів. Також запропоновано вилучити з цієї частини перелік форм проведення мирних акцій протесту (збори, мітинги, походи і демонстрації), закріплення яких є зайвим та замість цього застосувати узагальнюючий термін «збори». Враховуючи, що ч. 1 ст. 39 Конституції України є занадто деталізована, запропоновано припис, в якому закріплено, що про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій «завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування», тобто в ньому закріплена де-факто вимога щодо обмеження права на свободу мирних зборів, вилучити з тексту цієї частини та включити його до спеціального закону.

Враховуючи, що припис «обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону ...», який закріплено в ч. 2 ст. 39 Конституції України, не тільки відсутній у міжнародно-правових актах, але його немає і в жодній із конституцій європейських держав, тому запропоновано цей припис вилучити з цієї частини, оскільки обмеження встановлюються законом, а не судом. Крім того, у цій частині використано термін «заворушення», який в українській юридичній мові вживається виключно в

контексті категорії «злочин», виступаючи одним з його видів. У зв'язку з цим, запропоновано замість терміна «заворушення», закріпити термін «злочин» та доповнити це положення ще терміном «моральності».

23. Враховуючи, що в ст. 40 Конституції України більш доречним було б вжити, замість терміна «усі», термін «кожен», що охоплює всі категорії суб'єктів права на звернення незалежно від їх правового статусу та більш відповідає європейському досвіду, запропоновано припис, в якому йдеться про обов'язок посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування «розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» викласти в оновленій редакції та закріпити в ньому вказівку на обов'язок зазначених органів та їх посадових осіб вжити заходів, необхідних для реалізації цього права, що надасть суб'єктам звернення підстави оскаржувати, у тому числі й в судовому порядку, дії чи бездіяльність посадових осіб, що значно посилить дію цієї норми.

24. Конкретним результатом проведеного аналізу теоретичних підходів щодо змісту громадянських і політичних прав і свобод, закріплених у Конституції України, та в системному взаємозв'язку з порівняльно-правовим аналізом міжнародно-правових актів і національних конституцій держав континентальної Європи, запропоновано громадянські права і свободи (ст. ст. 23, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 55, 56, 57, 59, 63) і політичні права і свободи (ст. ст. 36, 37, 38, 39, 40) викласти в оновленій редакції, а також закріпити в Конституції України нову норму (ст. 23-1) (додаток).

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КОНСТИТУЦІЙНО- ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

3.1. Місце економічних, соціальних і культурних прав і свобод у системі прав людини

Економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина органічно взаємопов'язані з досліджуваними вище громадянськими і політичними правами. Як слушно зауважує Н. Г. Шукліна, усі ці демократичні інститути і права – це не ізольовані норми і феномени, а певна конституційно-правова цілісність, всі складові частини якої взаємопов'язані та складають єдиний правовий статус людини і громадянина [17, с. 270], і які, на наш погляд, у своїй сукупності покликані забезпечити свободу людини і громадянина в економічній, соціальній і культурній сферах і тим самим створити кожному такі умови, за яких можна втілити, як зазначено в преамбулі Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права «ідеал вільної людської особи, вільної від страху та нужди» [324, с. 39]. Тобто економічні, соціальні і культурні права і свободи покликані гарантувати людині можливість задовольняти свої життєві потреби, отримувати від держави захист своєї економічної свободи, соціальних пільг, а також вільний доступ до культурних цінностей, свободи творчості та наукових досліджень [38, с. 116–117]. При цьому слід наголосити, що навіть тоді, коли це суперечить принципам економічної чи ринкової діяльності, жодна держава не має права відмовитися від узятих на себе міжнародних вимог щодо забезпечення основних соціально-економічних і культурних прав і свобод своїх громадян.

Варто нагадати, що з другої половини ХХ ст. поступово почала складатися нова філософія прав людини, в основу якої були покладені соціал-демократичні ідеали соціальної справедливості, соціальної солідарності, соціальних зобов'язань тощо, яка суттєво розширила уявлення про права людини та доповнилася соціальним аспектом, що, у свою чергу, спричинило значне розширення каталогу прав людини за рахунок включення до нього

економічних, соціальних і культурних прав. Це поповнення, як вважає М. І. Козюбра, зумовлене насамперед масштабними соціальними змінами, що відбулися у світі, наростаючою соціалізацією держав, їх еволюцією від чисто ліберальної моделі до ліберально-соціальної [578, с. 26]. Саме в цей час відбувається включення до конституцій багатьох європейських держав економічних, соціальних і культурних прав, які навіть виокремлюються у спеціальні глави чи розділи. Наприклад, глава IV Конституції Албанії має назву «Економічні, соціальні і культурні права і свободи» [231, с. 189], а розділ III Конституції Португалії, який має дещо іншу назву «Соціально-економічні права та обов'язки у сфері культури», поділяється на глави: глава 1. «Економічні права та обов'язки»; глава 2. «Соціальні права та обов'язки»; глава 3. «Права та обов'язки у сфері культури» [11, с. 536–543]. Також окремі розділи, в яких закріплені економічні, соціальні і культурні права, мають конституції Італії, Македонії, Польщі, Словаччини, Словенії, Туреччини, Хорватії, Чехії і Чорногорії.

Але, незважаючи на це, у сучасних доктринах і конституційному законодавстві деяких європейських держав спостерігається очевидна недооцінка зазначених прав. За словами Ю. М. Тодики, у дослідженнях іноземних правників і дотепер існує думка, що багато економічних, соціальних і культурних прав, на відміну від більшості особистих і політичних прав мають характер принципів [579, с. 150]. Ці права, як правило, закріплені в окремих розділах конституцій та називаються принципами, деклараціями. Наприклад, глава третя Конституції Іспанії має назву «Про основоположні принципи соціально-економічної політики» [11, с. 379].

Деякі вчені, визнаючи зазначені права деклараціями й ідеалами, у той же час стверджують, що вони є юридично слабкими правами, які потребують правової конкретизації та переведення на рівень цивільних прав. На їх погляд, ці права не можуть бути точно визначені та кваліфіковані, а гарантії їх за своєю природою та змістом не мають юридичного характеру та не можуть породжувати обов'язки держави з їх забезпечення та правового захисту [580, с. 21]. Як наголошує М. В. Буроменський, істотна відмінність соціальних прав від громадянських і політичних прав полягає в тому, що вони є «збитковими», тобто обсяг їх реалізації залежить від економічного розвитку добробуту держави [581, с. 55], а О. В. Скрипнюк підкреслює, що частина конституційно закріплених соціальних прав перетворилася на звичайні гасла (статті 46, 47, 48), а щодо інших, то було суттєво знижено їх рівень (стаття 49) [370, с. 188]. На це ж звертає увагу й О. І. Ющик, зауважуючи, що за таких умов конституційні

права і свободи перетворюються на декларативні та нереальні [582, с. 154]. Як зазначив у ході обговорення проекту нової Конституції України тодішній Президент України Л. М. Кравчук, вказані права «не є правами у власному розумінні цього поняття, оскільки вони нині не можуть бути гарантованими у повному обсязі, зокрема, шляхом судового захисту» [583]. У той же час С. Захаров взагалі вважає, що закріплення в Конституції аналізованих прав було помилкою, і надалі Основний Закон України доведеться змінити, а гарантії економічних, соціальних і культурних прав переформулювати. При цьому, як приклад, він наводить досвід Польщі, де ці права гарантуються Конституцією не для всіх, а тільки для соціально незахищених [584, с. 8]. Так, у п. 1 ст. 71 Конституції Польщі дійсно зазначено, що «держава у своїй соціальній і економічній політиці враховує благо сім'ї. Сім'ї, які перебувають у скрутному матеріальному і соціальному становищі, особливо багатодітні та неповні, мають право на особливу допомогу з боку публічної влади» [212, с. 697–698]. Подібний припис закріплено і в § 17 Конституції Угорщини, де говориться, що держава «турбується про соціальні заходи, що розповсюджуються на громадян, які потребують допомоги» [231, с. 539]. Але найбільш повно ці вимоги сформульовані в ст. 35 Конституції Македонії, де записано, що «Республіка проявляє турботу про соціальний захист і соціальну безпеку громадян на основі соціальної справедливості. Республіка гарантує право на допомогу немічним і непрацездатним громадянам. Республіка забезпечує особливий захист інвалідам та їх включення до суспільного життя» [212, с. 439].

Таким чином, економічні, соціальні і культурні права, на наш погляд, можуть в їх реальному значенні інтерпретуватись як принципи діяльності держави, яка виступає як інститут «загального служіння». Стосовно ж громадян вони можуть бути інтерпретовані як загальні публічні права – права в політичному ракурсі, тобто такі, на підставі яких людина має можливість вимагати від держави, через політико-правові інститути, дій у галузі «загального служіння» відповідно до принципів соціальної солідарності: із забезпечення громадян гідним рівнем існування (реально-прожитковим мінімумом), охорони здоров'я, освіти чи інших компонентів «права на існування» [585, с. 617–618]. Для того, щоб ці принципи, ідеали, публічні права отримали не загальнополітичне, а вже безпосередньо юридичне значення, реальну дію та охорону стосовно громадян, за твердженням С. О. Верланова, необхідно забезпечити принаймні такі дві обов'язкові умови: 1) суспільство повинно досягнути достатньо високого рівня матеріального та духовного

розвитку, багатства; 2) принципи, ідеали, загальносоціальні права мають бути переведені на рівень конкретних юридичних прав та обов'язків, які можуть бути реалізовані за допомогою власне юридичних засобів, забезпечені державно-правовими інститутами, насамперед правосуддям [586, с. 13].

Отже, Конституція України не розмежовує економічні, соціальні і культурні права та громадянські і політичні права, а фактично зрівнює їх юридичний статус, фіксуючи однакове їх значення в демократичній, соціальній та правовій державі. Той факт, що аналізовані права мають те ж значення, що й громадянські і політичні права, було підтверджено, зокрема, на Всесвітній конференції ООН з прав людини у Відні в 1993 році. Водночас, як наголошує М. І. Козюбра, який був одним із учасників підготовки проектів Конституції України, «навіть із позицій сучасної міжнародної універсалізації прав людини повне зрівнювання соціально-економічних прав (принаймні у тому вигляді, в якому вони переважно сформульовані в Конституції України) з громадянськими і політичними було необґрунтованим» [578, с. 28]. Такої ж думки дотримується й В. В. Лемак, який стверджує, що соціально-економічні права за своєю природою не можуть бути поставлені в один ряд з правами особистими і політичними через їх значну специфіку. І далі вчений зауважує, що такий підхід, крім посилення патерналістських установок у суспільстві, несе загрози з багатьох точок зору. По-перше, зрівняння соціально-економічних прав з іншими правами об'єктивно принижує роль і значення особистих і політичних прав. По-друге, через неспроможність їх дієвої реалізації та неможливість судового захисту принижується авторитет прав людини як фундаментальної суспільної цінності і одночасно – авторитет конституційних норм, які закріплюють соціально-економічні права [587, с. 42, 45–46]. Але, незважаючи на це, економічні, соціальні і культурні права репрезентовані достатньо широко з точки зору конституційного права. Вони закріплені спочатку у вигляді конституційних принципів (наприклад, у преамбулі та ст. 1 Конституції України як соціальна, правова держава), загальних засад конституційного ладу (ст. ст. 13 і 14, які присвячені праву користування природними об'єктами права власності народу та праву власності на землю), а також деталізуються в розділі II Конституції України (насамперед у ст. ст. 41–54).

Нагадаємо, що держава не тільки гарантує всі без винятку права, які вона визнає, але й несе відповідальність перед своїми громадянами незалежно від того, про дотримання і захист яких саме прав ідеться. Так, у резолюції Генеральної Асамблеї ООН №32/130 від 16 грудня 1966 р. вказується, що всі

права людини та основні свободи є неподільними та взаємозалежними. Крім того, як зазначено в підпункті в) п. 1 вказаної Резолюції, повне здійснення громадянських і політичних прав неможливе без здійснення економічних, соціальних і культурних прав. Тобто, визнання всіх прав конституційно рівноцінними передбачає їх однаковий правовий захист, зокрема й засобами правосуддя. У той же час, відзначаючи складність захисту економічних, соціальних і культурних прав та посилаючись на відмінність механізмів дії двох Міжнародних пактів про права людини, М. В. Баглай стверджує, що пряма дія цих прав об'єктивно виявляється дуже відносною, оскільки жоден суд не визнає цивільний позов про реалізацію такого права тільки на основі його конституційного закріплення. Причина зрозуміла: відсутність конкретного відповідача, тому що це право не породжує будь-яких прямих обов'язків для жодних осіб. Виходить, що економічні, соціальні і культурні права є не стільки юридичними нормами, скільки стандартом, до якого має прямувати держава у своїй політиці [284, с. 261]. Цю думку підтверджує той факт, що в деяких європейських державах ця група прав не належить до категорії основних, а тому не закріплена на конституційному рівні. Так, Конституційний Суд Австрії та Верховний Суд Швейцарії, який є органом конституційного контролю в цій державі, не поширюють судовий захист і право подання конституційної скарги на соціально-економічні права [13, с. 26–27]. Такої ж позиції дотримується й Н. Харламова, яка зауважує, що це не суб'єктивні права, а об'єктивні обов'язки держави, здійснення яких залежить від стану економіки країни. Відповідно, проголошені міжнародними актами й конституцією соціально-економічні права безпосередньо не підлягають судовому захисту, а розглядаються як загальні настанови на соціальну захищеність, які повинні бути конкретизовані в поточному законодавстві, виходячи із фінансових можливостей держави [588, с. 23]. Аналізуючи Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, А. Робертсон вважає, що цей Пакт закріплює лише стандарти, досягнення яких держава повинна прагнути [49, с. 439].

При цьому, слід звернути увагу на те, що подібна оцінка аналізованих прав як стандартів (а не як юридичних норм) не знаходить свого підтвердження в конституційному праві, яке не поділяє конституційні права на власне права та стандарти, а також суперечить закріпленню в конституціях багатьох європейських держав характеристики держав як соціальних. Так, у ч. 3 ст. 8 Конституції України зазначено, що «норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується»

[239]. Таким чином, в Україні права і свободи людини і громадянина є чинними та розповсюджуються на всі без винятку конституційні права. Тобто відмова в прийнятті цивільних позовів про захист насамперед соціальних прав суперечить Конституції України. Навіть різниця механізмів забезпечення прав людини в Міжнародних пактах про права людини не дає підстав для заперечення за економічними, соціальними і культурними правами їх юридичної захищеності. Варто нагадати, що обидва Пакти мають однакову юридичну силу та передбачають конкретні зобов'язання держав-учасниць.

Отже, як слушно зауважує В. І. Гладких, для забезпечення цієї групи прав людини «держава не може й не повинна втримуватися від втручання в цю сферу» [589, с. 71]. При цьому, ідеться не про державне втручання, а про сприяння з метою виконання обов'язків держави по відношенню до людини щодо забезпечення кожного достатнім життєвим рівнем для нього і його сім'ї та неухильним поліпшенням умов життя (п. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права) [324, с. 42]. А також слід наголосити, що більшість економічних, соціальних і культурних прав можуть бути надані та захищені тільки суспільством і державою. І тому вони виступають як певні вимоги до влади і є обов'язками держави насамперед щодо підтримання самого життя індивіда та його соціальної забезпеченості. Обов'язок держави у сфері захисту цих прав полягає в тому, щоб здійснити прогресивні економічні, соціальні та культурні реформи, забезпечити повноцінну участь свого народу в процесі та здобутках економічного розвитку, використовувати свої ресурси для надання всім рівних можливостей у користуванні цими правами. Наприклад, у п. 2 ст. 9 Конституції Іспанії передбачено, що «органи державної влади повинні ... сприяти участі всіх громадян у політичному, економічному, культурному і соціальному житті» [11, с. 372], у ч. 2 ст. 3 Конституції Італії зазначено, що «завдання Республіки – усунути перешкоди економічного і соціального порядку, які ... заважають ... ефективній участі всіх трудящих у політичній, економічній і соціальній організації країни» [11, с. 422], а в підпункті d) ст. 9 Конституції Португалії закріплено, що «основними завданнями держави є: ... сприяння підвищенню добробуту та якості життя народу й реальної рівності між португальцями, а також здійснення економічних, соціальних і культурних прав шляхом перетворення і модернізації економічних і соціальних структур» [11, с. 523]. Таким чином, як підкреслює Г. М. Вагіна, не вирішивши ці питання, не можна розраховувати на активну участь людини ні в суспільному виробництві, ні в суспільно-політичному житті [590, с. 51].

Слід зазначити, що в ході розвитку та посилення правового захисту людини як усередині держав, так і в міждержавній сфері, розширення її нормативно-правової бази загальне поняття «права людини» вже не відображало нових реалій і потребувало конкретизації та диференціації. Тому з часом у нормативно-правових актах та юридичній літературі стали виокремлювати в загальній системі прав людини самостійні групи прав і свобод: громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні. Ми вважаємо, що кожна з наведених груп є самостійною групою прав і свобод людини і громадянина, і тому в контексті нашого дослідження виходимо із цього. Крім того, проблема розмежування економічних, соціальних і культурних прав між собою є більш складною через укорінену серед певного кола дослідників усталену традицію єдиного розуміння цих груп прав. Так, як зауважує С. В. Арістов, у Росії протягом тривалого часу соціальні права людини і громадянина об'єднували з економічними та культурними [591, с. 60]. Але на нашу думку, аналізовані права слід розмежовувати, тому що вони мають не лише спільні, а й відмінні ознаки, формують відносно автономну систему прав, кожна з яких забезпечує певну сферу суспільних відносин, а також характеризуються специфічними суб'єктно-об'єктними параметрами, зумовлені різними, хоча й органічно пов'язаними сферами життєдіяльності людини, засобами закріплення, механізмами реалізації та захисту тощо.

Іншою проблемою, що має важливе значення для конституційно-правового закріплення економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини і громадянина, є відсутність єдиного підходу серед науковців щодо віднесення каталогу прав людини до тієї чи іншої групи прав. Так, М. І. Хавронюк право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49), право на приватну власність (ст. 41), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), які традиційно належать до соціальних прав, а право на приватну власність до економічних, відносить до фізичних (життєвих) прав і свобод. Водночас, право на працю (ст. 43), право на відпочинок (ст. 45) і право на страйк (ст. 44) він відносить до економічних прав [20, с. 129–132, 135–139, 141–148, 150–152, 223–229, 231–233]. Також до групи економічних прав автори підручника для вищих навчальних закладів «Права людини» відносять: право на працю, право на захист від безробіття, право на справедливі і сприятливі умови праці [13, с. 161–163]. А деякі вчені взагалі вважають, що право на освіту є соціальним правом [592, с. 172–176; 593, с. 648; 594, с. 246; 589, с. 119]. Не можна погодитись і з позицією В. А. Іваненка і В. С. Іваненко, які відносять до соціальних 26 прав, у тому числі право на

освіту, право на створення професійних спілок і об'єднань, право на вільний вступ у професійні спілки, право на інформацію [595, с. 107]. На наш погляд, встановлення такого широкого переліку соціальних прав є неприйнятним з точки зору конституційного права, а більш властиве трудовому праву та праву соціального забезпечення.

Уперше в історії конституційного будівництва України як самостійний вид прав і свобод людини і громадянина не лише закріплено економічні права, а й збільшено їх коло, що істотно вплинуло на систему державного і суспільного ладу нашої країни. Як слушно зауважує Ю. М. Фролов, з позицій як класифікації прав і свобод за змістом, сферами життя та діяльності людини і громадянина, так і еволюціоністського підходу економічні права та свободи людини і громадянина – це самостійна група прав і свобод, що характеризується особливою соціально-правовою природою, суб'єктно-об'єктним складом, сферою реалізації та функціональним призначенням [596, с. 20]. При цьому, термін «економічні права» необхідно розуміти у двох значеннях: об'єктивному та суб'єктивному. В об'єктивному значенні – це сукупність конституційно-правових норм, які встановлюють і гарантують ці права, та в суб'єктивному – це конкретні конституційні права і свободи людини і громадянина.

Слід підреслити, що в науці конституційного права є різноманітні визначення економічних прав і свобод людини і громадянина. Так, В. В. Кравченко вважає, що економічні права забезпечують людині можливість вільно розпоряджатися основними факторами виробничої діяльності, яка є основою існування та розвитку суспільства [18, с. 76]. П. М. Рабінович визначає економічні права як можливість людини реалізувати свої здібності та здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ [386, с. 8]. Схожий підхід стосовно розуміння поняття «економічні права» спостерігається і в працях А. М. Колодія і А. Ю. Олійника [366, с. 194], Ж. М. Пустовіт [56, с. 41], В. В. Молдована і Л. І. Чулінди [53, с. 111]. У той же час, О. Г. Кушніренко і Т. М. Слінько, взявши за основу щойно згадані дефініції, під економічними правами розуміють можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися предметами вжитку та основними факторами господарської діяльності – власністю й працею, виявляти винахідливість та ініціативу в реалізації своїх здібностей і здобутті засобів для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ [54, с. 98]. В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко розглядають економічні права і свободи людини і громадянина як нормативно визначену міру можливої поведінки або

діяльності людини і громадянина в економічній сфері суспільних відносин, яка пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності [313, с. 134]. На думку Ю. М. Фролова, економічні права і свободи людини і громадянина – це можливості людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися основними економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і способом, передбаченими Конституцією і законами України [597, с. 166]. Таких же поглядів дотримуються О. В. Совгіря і Н. Г. Шукліна [263, с. 174], а О. М. Гончаренко сформулювала це поняття так: «економічні права людини і громадянина в Україні – це можливості людини як незалежного суб'єкта економічних відносин вільно володіти, користуватися, розпоряджатися предметами вжитку та основними факторами господарської діяльності, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ» [55, с. 104].

Відомо, що економічні права і свободи людини і громадянина мають, окрім загальних ознак, ще й спеціальні, які розкривають їх зміст. До загальних ознак слід віднести: економічні права, які життєво важливі та соціально значимі як для окремої людини, так і для суспільства в цілому; вони відображають ступінь їх відповідності міжнародним зобов'язанням держави; їм притаманні особливі юридичні властивості та специфічний механізм реалізації, а саме: мають особливу форму закріплення, тобто проголошені в міжнародно-правових актах і передбачені національними конституціями держав; займають важливе місце в системі прав людини; є передумовою та основою всіх юридичних прав, встановлених іншими галузями права, які регулюють цю сферу правовідносин; мають постійний характер, тобто окреме економічне право не припиняється і не виникає раз у раз, а є невід'ємним правом кожного учасника конкретних правовідносин; закріплюються за кожною людиною і громадянином; мають загальний, універсальний характер, тобто їх обсяг є однаковим для кожної людини і громадянина, вони діють у всіх сферах суспільного життя, на всій території держави та в будь-який час. У той же час до спеціальних ознак економічних прав слід віднести те, що вони застосовуються в економічній сфері, належать людині і громадянину від народження, але здатність реалізувати їх набувається з досягненням певного віку та для їх реалізації в окремих випадках необхідна сукупність певних умов.

На наш погляд, найбільш оптимальний перелік економічних прав і свобод надав В. Ф. Погорілко, який, обравши як «класифікаційну базу», встановлену в чинній Конституції України, систему прав і свобод людини і громадянина, вважає, що до економічних прав і свобод насамперед належать: право

приватної власності; право на підприємницьку діяльність; право громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності – загальнонародної, загальнодержавної та комунальної [598, с. 146]. Тим самим, учений відмежував економічні права і свободи людини і громадянина від інших груп прав і свобод насамперед від соціальних (наприклад, від права на працю, права на страйк тощо). І тому не можна погодитись з деякими дослідниками, зокрема з Д. М. Дружиніном, який стверджує, що економічні права і свободи людини і громадянина в Конституції Росії зображені широко та охоплюють ст. ст. 34–44. Це право на економічну діяльність; приватну власність; на землю; право кожного вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці, обирати рід діяльності та професію; захист від безробіття; право на відпочинок; на соціальне забезпечення тощо [369, с. 52].

Отже, економічні права являють собою права, які дозволяють людині існувати в суспільстві. І в цьому сенсі економічні права є первинними щодо інших прав людини. Але це не означає, що одні права повинні протистояти іншим або суперечить їм. На нашу думку, такий підхід вільно чи невільно веде до обмеження одних прав за рахунок домінування інших, що відбувається на процесі реалізації цих прав.

У системі прав людини виключно важливе місце посідають соціальні права, які, з одного боку, повинні гарантувати кожній людині гідні умови життя, а з іншого, – визначати обов'язок держави забезпечувати всіх нужденних таким мінімумом соціальних можливостей та соціальною захищеністю, який необхідний для підтримки гідності людини, нормального задоволення її матеріальних і духовних потреб. Інакше кажучи, соціальні права є вимогою, адресованою державі в особі її органів, у тому числі законодавчих, вчиняти такі дії, які забезпечували б реальність цих прав. Наприклад, у п. 2 ст. 7 Конституції Росії закріплено, що «охороняється праця і здоров'я людей, встановлюється гарантований мінімальний розмір оплати праці, забезпечується державна підтримка сім'ї, материнства, батьківства і дитинства, інвалідів і літніх громадян, розвивається система соціальних служб, встановлюються державні пенсії, допомога та інші гарантії соціального захисту» [10, с. 339]. У той же час в Конституції України соціальні права набули не тільки самостійного характеру, а й одержали значно повніше законодавче закріплення й гарантування.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі існує ряд визначень поняття «соціальні права і свободи людини і громадянина», які не завжди збігаються за основними ознаками. Так, згідно з юридичним словником,

соціальні права і свободи людини і громадянина – це сукупність конституційних прав людини (або лише громадянина конкретної держави), які дають їй можливість претендувати на отримання від держави за відповідних умов певних матеріальних благ [599, с. 295]. В. А. Іваненко і В. С. Іваненко стверджують, що «соціальні права – це визнаний суспільством і державою та закріплений у нормативно-правових актах комплекс прав і свобод, якими повинна володіти кожна людина з метою забезпечення і захисту своїх визначених властивостей, інтересів і можливостей, необхідних їй для нормального фізіологічного, матеріального і духовного існування та розвитку, для соціально гідного життя і суспільно значущої діяльності» [595, с. 34]. В. І. Гладких вважає, що соціальні права – це сукупність конституційних прав людини, що надають їй можливість претендувати на задоволення важливіших життєвих потреб при неможливості їй самостійно забезпечити гідні умови існування, які забезпечують елементарні блага цивілізації [589, с. 67]. На думку А. С. Пазенок, соціальні права і свободи людини – це конституційні права та свободи людини і громадянина, які передбачають можливості особи користуватися соціальними благами у сферах соціального виробництва, трудової діяльності, охорони здоров'я, відпочинку і закріплені у відповідних статтях Основного Закону [12, с. 52]. Ж. М. Пустовіт розуміє соціальні права як певні можливості людини володіти, користуватися, розпоряджатися певними соціальними благами та послугами, наданими суспільством і державою, а також набувати і захищати їх у порядку, межах, формах і в спосіб, передбачені Конституцією та іншими законами України [56, с. 48], а П. М. Рабінович визначає ці права як певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах і зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства та мають бути загальними, рівними для всіх людей [600, с. 16].

У конституційній доктрині є декілька підходів щодо визначення соціальних прав і свобод людини і громадянина. Перший підхід полягає в тому, що такі європейські держави, як Австрія, Боснія і Герцеговина, Ліхтенштейн на конституційному рівні не визнають соціальні права, на відміну від конституційно закріплених громадянських і політичних прав. Але це не означає, що ці права зовсім відсутні в зазначених державах, вони детально регламентуються в поточному законодавстві. Другий підхід характеризується закріпленням у конституції обов'язку державних органів забезпечити кожному члену суспільства достатній життєвий рівень та нормальні умови для його розвитку. Але при цьому соціальні права не підлягають судовому захисту, на

відміну від громадянських і політичних прав. Наприклад, у п. 2 ст. 59 Конституції Албанії зазначено, що «добиватися соціальних цілей безпосередньо через суд не можна» [231, с. 191], а в п. 4 ст. 41 Конституції Швейцарії встановлено, що «із соціальних цілей не можна виявляти ніяких безпосередніх претензій на державні послуги» [237, с. 543]. Третій підхід визнає, що соціальні права і свободи людини і громадянина є окремим видом прав людини та прирівнює їх до громадянських і політичних прав, а також гарантує їх реалізацію та захист, у тому числі й судовий. Наприклад, у § 70/К Конституції Угорщини закріплено, що «претензії, які виникають з приводу порушення основних прав ... можуть бути подані до суду» [231, с. 563], а в ст. 4 Конституції Чехії – «основні права і свободи знаходяться під захистом судової влади» [237, с. 501]. При цьому слід зазначити, що абсолютна більшість держав континентальної Європи, так само як і Україна, визнають соціальні права самостійною групою прав і закріплюють їх на конституційному рівні нарівні з громадянськими і політичними правами.

Таким чином, місце соціальних прав і свобод людини і громадянина насамперед залежить від доктринальних підходів і конституційної практики кожної окремої держави. Так, Конституція України закріпила перелік соціальних прав і свобод, що визнаються, охороняються та забезпечуються нарівні з іншими групами прав, до яких вона відносить: право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48) і право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49).

Отже, соціальні права, які є найбільш численною і різноманітною в Конституції України, не є «другорядними» порівняно з громадянськими і політичними правами, вони разом з економічними правами утворюють своєрідний стрижень усієї системи прав людини. Соціальні права являють собою права, які дозволяють людині існувати в суспільстві, і в цьому сенсі вони є первинними по відношенню до інших прав людини.

Як було зазначено вище, самостійною групою конституційних прав і свобод людини і громадянина є і культурні права, які спрямовані на забезпечення культурних і духовних потреб особи та формування гуманістично орієнтованого суспільства. Як закріплено у п. II ст. 16 Конституції Азербайджану, держава «сприяє розвитку культури, освіти, ... науки, мистецтва, охороняє природу, історичну, матеріальну і духовну спадщину народу» [10, с. 28], а в ст. 23 Конституції Болгарії встановлено, що «держава

створює умови для вільного розвитку науки, освіти та мистецтва і в цьому надає необхідну допомогу. Вона дбає про охорону національної, історичної та культурної спадщини» [231, с. 397].

У загальному розумінні культурні права за своєю суттю є мірою духовності, яку гарантує особі держава з урахуванням умов життя і діяльності громадян, суспільства і держави, а за змістом – це духовні блага, які надаються особі державою. Тобто, вони являють собою межі і спосіб поведінки чи діяльності особи в культурній сфері. Водночас варто звернути увагу на те, що в сучасний український культурний простір активно втручається ліберальна цивілізація, широко використовуючи глобальні медіа-інформаційні та загальнокультурні процеси. І тому «важливо зберегти свою ідентичність, не відмежувавшись при цьому від процесів, що відбуваються у світі» [349, с. 28]. Запорукою вказаного є повноцінне забезпечення вільного і всебічного розвитку людини, яке лежить в основі культурних прав і свобод людини і громадянина та гарантовані Конституцією України.

Слід зауважити, що в сучасній національній та зарубіжній юридичній літературі культурні та духовні права і свободи часто ототожнюються і тому наводяться або під загальною назвою «культурні права і свободи», або під подвійною назвою «культурні (духовні) права і свободи», або взагалі включаються до широкої групи «соціально-культурних прав і свобод». На наш погляд, це пов'язано насамперед з тим, що сфера духовного життя людини, будучи однією із компонентів сфери культурного життя, діалектично поєднані між собою. У зв'язку з цим, а також з урахуванням сутності й призначення культурних прав і свобод людини і громадянина, неможливо з'ясувати без наукового дослідження їх поняття, які в узагальненій формі відбивають предмети і явища цього феномену, та які в теорії конституційного права не мають єдиного, уніфікованого підходу щодо їх визначення. Так, на думку В. Ф. Погорілка, В. В. Головченка і М. І. Сірого, культурні (духовні) права і свободи за своєю суттю є мірою духовності особи. За змістом – це суб'єктивні права особи в культурній (духовній, ідеологічній) сфері [354, с. 36]. П. М. Рабінович вважає, що культурні (гуманітарні) права – це можливості збереження та розвитку своєї етнічної самобутності, доступу до здобутків духовної та матеріальної культури нації, народу, людства, їх засвоєння, використання та участі в подальшому їх збагаченні [601, с. 24]. Схожу думку щодо аналізованого поняття висловлюють В. В. Молдован і Л. І. Чулінда [53, с. 166], а А. М. Колодій і А. Ю. Олійник визначають культурні права як «можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу та всього людства» [52,

с. 199]. У свою чергу, С. Д. Гусарев і О. Л. Слюсаренко зауважують, що культурні права і свободи – це закріплені Конституцією і законами України вид і міра можливої поведінки суб'єктів права щодо отримання та користування духовними благами [602, с. 153]. С. Л. Лисенков розглядає культурні права і свободи людини як встановлені нормами конституції міри можливої поведінки суб'єктів, які мають на меті досягнення певного соціального блага в сфері культурних відносин і передбачають можливості поводити себе певним чином, вимагати певної поведінки від інших суб'єктів і звертатися за захистом цих повноважень до компетентних державних органів та їх посадових осіб [603, с. 9]. В юридичній словниковій літературі зазначається, що культурні права – це особливий комплекс прав і свобод людини, що є гарантованими конституцією або законами можливостями самореалізації людини в сфері культурного і наукового життя [593, с. 329]; група конституційних прав і свобод людини і громадянина, спрямованих на забезпечення культурних і духовних потреб особи [604, с. 431].

Таким чином, у загальному вигляді культурні права – це права і свободи людини і громадянина в культурній (духовній, ідеологічній, інформаційній) сфері, певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому їх розвитку. Вони спрямовані на розвиток духовності кожної людини, допомагають їй бути корисним учасником політичного, духовного, соціального і культурного прогресу. Слід зазначити, що без визнання та дотримання культурних прав, без здійснення права на культурну ідентичність, освіту, інформацію неможливо гарантувати людську гідність, а також повністю реалізувати інші права людини. Як свідчить світовий досвід, суспільство з низькою культурою ніколи не зможе стати суспільством високої цивілізації та життєвого благополуччя, суспільством високих політичних технологій і правової культури. У такому суспільстві, як правило, відсутня національна ідея та домінує тенденція до саморуйнування.

Варто відмітити, що у вітчизняній юридичній науці відсутній єдиний підхід щодо переліку культурних прав і свобод людини і громадянина. І тому ми вважаємо, що до цієї групи прав необхідно віднести права, які насамперед закріплені в Конституції України, а саме: 1) право на освіту (ч. 1 ст. 53); 2) право на доступну і безоплатну дошкільну, повну загальну середню, професійно-технічну, вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах (ч. 3 ст. 53); 3) право учнів і студентів на одержання державних стипендій та пільг (ч. 3 ст. 53); 4) право громадян безоплатно здобувати вищу

освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (ч. 4 ст. 53); 5) право громадян, які належать до національних меншин, відповідно до закону на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства (ч. 5 ст. 53); 6) свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ч. 1 ст. 54); 7) право кожного громадянина на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 2 ст. 54); 8) право володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 1 ст. 41), а також необхідно зазначити, що ці норми повною мірою відповідають вимогам міжнародно-правових актів.

При цьому слід звернути увагу на те, що в деяких європейських державах на конституційному рівні виокремлюють права, які безпосередньо можна віднести до культурних, це: право на технічну, наукову, мистецьку, літературну творчість і вироблення; право кожного на доступ до культури (підпункт б) п. 1 ст. 20 та п. 1 ст. 44 Конституції Іспанії); право кожного користуватися національними і загальнолюдськими культурними цінностями, а також розвивати свою культуру відповідно до своєї етнічної належності (п. 1 ст. 54 Конституції Болгарії); право на користування досягненням культури і на творчість (п. 1 ст. 78 Конституції Португалії); право на культурне процвітання (підпункт 5 ч. 3 ст. 23 Конституції Бельгії) тощо.

Отже, ретельний аналіз економічних, соціальних і культурних прав і свобод дає можливість зробити висновок, що вони являють собою не якість випадкове, аморфне поєднання, а є взаємопов'язаною особливою групою прав і свобод людини і громадянина, зміст яких розкривається у відповідних статтях Конституції України та деталізується в чинному законодавстві України. Зазначені права пов'язані з концепцією соціальної держави (тобто такої, що забезпечує високий життєвий рівень своїх громадян) та стосуються діяльності людини в господарській сфері, яка становить основу існування та розвитку суспільства, з її соціальними відносинами з суспільством, державою, іншими людьми, сприяють духовному розвитку людини та забезпечують її участь в економічному, соціальному і культурному прогресі суспільства.

3.2. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання економічних прав людини в національному законодавстві

Економічні права (право власності та право на підприємницьку діяльність) є основою розвитку будь-якої країни, суспільства, оскільки від того, як розвинуті ці інститути, визначається добробут громадян і держави загалом. І головну роль у цьому відіграє законодавство, яке регулює відносини власності та свободу підприємницької діяльності. Як вважав Дж. Локк, приватна власність є споконвічним правом людини [605, с. 49], яка з'явилась спочатку як економічна категорія і лише вже потім знайшла своє відображення та закріплення в праві [606, с. 159]. Тобто право власності – це категорія юридична, і тому її не можна підмінити філософськими, психологічними та економічними поняттями [607, с. 25]. Тому, Конституція України питання права власності та права на підприємницьку діяльність розглядає крізь призму прав людини, тобто забезпечує державний захист усіх суб'єктів права власності і господарювання, їх рівність перед законом, гарантує непорушність права приватної власності, можливість використання громадянами власності українського народу, державної і комунальної власності, визначає механізм реалізації захисту права власності та інших майнових прав.

Слід зазначити, що в конституціях європейських держав ідеться насамперед про власність, яка забезпечує життєві потреби людини. Як зауважує Л. А. Івершенко, конституційне право приватної власності – це не набір товарів, а право, моральна категорія розпоряджатися майном, а також обов'язок і відповідальність особи за використання зовнішніх благ, що однозначно впливають з цього права [608, с. 72]. На думку Ю. М. Фролова, право приватної власності (з позицій конституційного права) – це визнана та гарантована Конституцією та законами України можливість людини і громадянина самостійно володіти, користуватися, розпоряджатися належним йому майном і результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності з будь-якою метою, а також набувати й захищати їх у порядку, межах, формах і в спосіб, передбачені Конституцією та законами України [609, с. 30].

Право приватної власності є новацією в Конституції України та основоположним, пріоритетним економічним правом кожної людини, яке за висловлюванням О. М. Гончаренко, є «особисте, природне, вічне, непорушне, невідчужуване, конституційне право людини і громадянина в Україні» [55, с. 155]. Тобто приватна власність як невід'ємне природне право людини і

громадянина – це недоторканне, певним чином визначене суспільством та визнане державою на основі міжнародних стандартів майно і цілеспрямована сума коштів, що забезпечують людині нормальні потреби існування в певних історичних і соціально-економічних умовах [610, с. 43]. І тому закріплення права приватної власності в Конституції України важливе не тільки для утвердження нової концепції прав і свобод людини, але й як правова база переходу до ринкової економіки та вільного громадянського суспільства. Як слушно зазначив з цього приводу Р. В. Єнгибарян, конституційне закріплення права приватної власності спрямоване на збільшення чисельності та питомої ваги власників серед населення країни, що є запорукою стабільності суспільства та держави в демократично розвинутих країнах [240, с. 162].

Значене право є одним із базових інститутів конституційного права. Але, незважаючи на це, воно розкривається в наукових працях більшості правознавців переважно з позиції цивільного права. Право приватної власності за змістом не відрізняється від права власності. Конституція та чинне законодавство України встановили юридичну рівність приватної власності громадян з іншими наявними в нашій державі формами власності. В юридичній літературі термін «власність» виражає належність комусь речей і являє собою відношення особи до того чи іншого майна як до належного їй. Іноді цей термін замінюється терміном «майно».

Право приватної власності в тому чи іншому обсязі закріплено у всіх конституціях держав континентальної Європи, а саме: Австрія (ст. ст.5,6), Азербайджан (ст. ст. 29, 30), Албанія (ст. 41, 58), Андорра (ст. 27), Білорусь (ст. ст. 44, 51), Бельгія (ст. ст. 16, 17), Болгарія (ст. ст. 17, 54), Боснія і Герцеговина (підпункт к) п. 3 ст. II), Вірменія (ст. 31), Греція (ст. ст. 7, 17, 18), Грузія (ст. ст. 21, 23), Данія (ст. 73), Естонія (§ 32), Іспанія (ст. 33), Італія (ст. ст. 42, 43), Латвія (ст. 21), Литва (ст. ст. 23, 42), Ліхтенштейн (ст. ст. 34, 35), Люксембург (ст. ст. 16, 17), Македонія (ст. 30), Молдова (ст. ст. 9, 33, 46, 127), Монако (ст. 24), Нідерланди (ст. 14), Німеччина (ст. 14), Норвегія (§ § 104, 105), Польща (ст. ст. 21, 64), Португалія (ст. 62), Росія (ст. ст. 35, 36, 44), Румунія (ст. ст. 41, 42, 135), Сан-Марино (ст. 10), Сербія (ст. ст. 58, 59), Словаччина (ст. ст. 20, 43), Словенія (ст. ст. 33, 60, 67, 68, 69), Туреччина (ст. ст. 35, 46, 47), Угорщина (§ § 13,14), Фінляндія (§ 15), Франція (ст. 17 Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р.), Хорватія (ст. ст. 48, 50, 68), Чехія (ст. ст. 11, 34), Чорногорія (ст. ст. 58, 60, 61, 76), Швейцарія (ст. 26), Швеція (§ § 18, 19). У цих європейських державах по-різному встановлюються межі конституційно-правового регулювання власності та багато з них мають як ряд

загальних, так і відмінних рис. Їх можна умовно класифікувати на такі, що надають цьому праву незначне місце, і на ті, що закріплюють його більш ґрунтовно [94, с. 7]. Так, у конституціях пострадянських і постсоціалістичних країн власність регулюється більшою мірою, ніж у конституціях західних економічно розвинутих держав. Наприклад, у конституціях Данії, Нідерландів, Португалії, Франції власності присвячено по одній статті, а в Конституції Словенії – п'ять статей.

Зі змісту ст. 41 Конституції України випливає, що суб'єктом права приватної власності може бути кожен, а не лише громадяни України. Але аналіз положень цієї статті та ст. 13 свідчить про існування в конституційному тексті різних позначень суб'єктів права власності, тобто вживаються терміни «кожен», «ніхто», «громадяни» та «кожний громадянин». Як правило, в аналогічних нормах більшості конституцій держав континентальної Європи застосовуються тільки такі безособові терміни, як «кожен» і «ніхто». Наприклад, у ч. 1 ст. 35 Конституції Туреччини зазначено, що «кожен має право власності й успадкування» [237, с. 232], у ч. 1 § 18 Конституції Швеції закріплено, що «власність кожного громадянина захищається ...» [11, с. 705], а в п. 2 ст. 46 Конституції Молдови вказано, що «ніхто не може бути позбавлений свого майна...» [10, с. 302]. Крім того, у деяких європейських конституціях закріплені й інші термінологічні позначення цих суб'єктів. Так, у ч. 2 та 3 ст. 48 Конституції Хорватії вжиті терміни «суб'єкти права власності» і «користувачі власності» [237, с. 455], а в § 15 Основного Закону Фінляндії – «кожна людина» [237, с. 374]. У той же час терміни «громадяни» та «кожний громадянин» у цих конституціях не застосовуються.

На наш погляд, при визначенні суб'єкта права власності, у тому числі й права приватної власності, необхідно використовувати єдину термінологію, яка, на думку П. М. Рабіновича, відповідає б в одних випадках їх антропному статусу, а в інших – принципам суб'єктивної (особової) чинності законодавства [129, с. 9]. У зв'язку з цим та з метою уніфікації зазначеної термінології (такий прийом правотворчої техніки як уніфікація термінології передбачає її однозначність та стабільність, тобто одне і те ж поняття позначається одним і тим же терміном) пропонуємо у ст. 13 і ст. 41 Конституції України внести відповідні зміни, а саме: терміни «кожний громадянин» і «громадяни» виключити із тексту і замінити їх на термін «кожен», що охоплює всі суб'єкти права власності незалежно від їх правового статусу [611, с. 29].

У ч. 1 ст. 41 Конституції України закріплено положення, що визначає зміст права приватної власності, структура якого розкривається через такі його

економічні елементи, як право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Тобто за змістом цього конституційного положення право приватної власності інтегрує три можливості, кожна з яких, у свою чергу, має самостійне призначення. Так, право володіння означає, що це суспільно-економічне відношення певної особи до наявного в неї майна, володіння ним, коли у стосунках з іншими людьми ця особа розпоряджається належним майном як «своїм». Право користування – означає виробниче чи особисте споживання засобів і продуктів виробництва, використання рухомого й нерухомого майна для задоволення своїх життєвих потреб. Право розпорядження характеризується визначенням долі майна, управлінських, розпорядчих аспектів майнових відносин. Власник вирішує, як поступити з належним йому майном, предметом, як його набути чи позбутись, яким чином і в яких цілях його використати. За його бажанням здійснюється переведення майна з одного економічного стану чи процесу в інший. При цьому власник розпоряджається майном самостійно, незалежно від волі інших осіб [612, с. 7]. Але, незважаючи на те, що право володіння, право користування і право розпорядження є однорідними правовими можливостями приватної власності як суспільного явища, право розпорядження є найбільш суттєвою правовою можливістю приватного власника. На відміну від можливостей володіння та користування, які можуть належати не лише власнику, а й іншим особам, право розпоряджатися майном у повному обсязі належить лише власнику, за винятком передбачених законом випадків (конфіскація, реквізиція, примусовий продаж) [613, с. 89].

У конституціях Азербайджану, Білорусі і Росії закріплено положення про володіння, користування і розпорядження кожним своїм майном як одноособово, так і спільно з іншими особами, що запозичено з ч. 1 ст. 17 Загальної декларації прав людини. Однак це положення відсутнє у відповідній нормі Конституції України, що свідчить про певні розбіжності національного законодавства з положеннями міжнародно-правових актів. Тому вважаємо за доцільне закріпити положення про володіння, користування і розпорядження своєю власністю як одноособово, так і спільно з іншими особами у ч. 1 ст. 41 Конституції України.

Крім того, з аналізу положення ч. 1 ст. 41 Конституції України також випливає, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися не тільки своєю власністю, а й результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Тобто право інтелектуальної власності прямо пов'язується з правом матеріальної (речової) власності, що непритаманне іншим європейським

конституціям. У конституціях Азербайджану, Албанії, Білорусі, Болгарії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Молдови, Росії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії, Чорногорії і Швеції це право виокремлено в окрему статтю. Наприклад, у п. 3 ст. 54 Конституції Болгарії зазначено, що «винахідництво, авторські та подібні до них права захищаються законом» [231, с. 403]; у п. 1 ст. 43 Конституції Словаччини встановлено, що «права на результати творчої та розумової діяльності захищаються законом» [237, с. 122]; а в ст. 60 Конституції Словенії – «гарантується захист авторських та інших прав, які виникають у зв'язку з художньою, науковою, дослідницькою та винахідницькою діяльністю» [237, с. 180]. Водночас слід зазначити, що питання віднесення інтелектуальної власності до матеріальних предметів чи до нематеріальних у загальній теорії права інтерпретується по-різному.

Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності також закріплено і в ч. 2 ст. 54 Конституції України, що більше відповідає європейським традиціям. Але при цьому закономірно постає питання: а чи потрібно одне і теж положення закріплювати в різних статтях Конституції України? Ми вважаємо, що закріплювати схожі за своїм змістом положення в двох статтях одного й того ж розділу Основного Закону є недоцільним. У зв'язку з цим пропонуємо словосполучення «результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності» вилучити з тексту положення ч. 1 ст. 41 [611, с. 29]. З цього приводу слушною є думка Н. Бочарової, яка вважає, що віднесення прав інтелектуальної власності в ст. 54 до культурних прав обґрунтоване і кореспондується з міжнародно-правовою класифікацією, позначеною в Загальній декларації прав людини і Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [614, с. 24].

Зі змісту ч. 2 ст. 41 Конституції України випливає, що це положення прямо не встановлює порядок набуття права приватної власності і відсилає до відповідних норм інших нормативно-правових актів, зокрема, цивільного законодавства. Тоді постає питання: а чи потрібно це положення закріплювати в конституційній нормі? На наш погляд, закріплювати положення щодо набуття права приватної власності немає сенсу, оскільки це питання повинно вирішуватися на галузевому рівні. Підтвердженням цієї тези є те, що аналогічні положення закріплено лише в конституціях двох європейських держав: Албанії і Румунії. Наприклад, у п. 2 ч. 41 Конституції Албанії зазначено, що «власність набувається шляхом дарування, спадкування, купівлі та будь-якими іншими традиційними способами, передбаченими Цивільним кодексом» [231, с. 188]. У

зв'язку із зазначеним пропонуємо частину другу вилучити з тексту ст. 41 Конституції України [611, с. 30].

У ч. 1 ст. 13 Конституції України визначені об'єкти права власності Українського народу, у той же час інших об'єктів права приватної, державної і комунальної власності вона не називає. Тому врегулювання чинною Конституцією права користування природними об'єктами права власності народу (ч. 2 ст. 13) та об'єктами права державної та комунальної власності (ч. 3 ст. 41) мають декларативний характер. Як зазначили В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко, право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб та власністю українського народу є лише різновидом права власності та потребує свого законодавчого закріплення і належного теоретичного обґрунтування [313, с. 135]. При цьому слід зауважити, що в конституціях європейських держав право користування об'єктами публічної власності не встановлено.

Потребує уточнення й коло суб'єктів права користування об'єктами державної та комунальної власності. Так, О. М. Гончаренко запропонувала оновлену редакцію ч. 3 ст. 41 Конституції України: «кожен для задоволення своїх потреб може користуватися об'єктами державної та комунальної власності та виключної власності народу України відповідно до закону» [615, с. 42]. Підтримуючи цю пропозицію, ми вважаємо, що ч. 3 ст. 41 Конституції України необхідно включити до ч. 2 ст. 13 і тим самим розширити її зміст. До речі, така спроба була вже здійснена під час підготовки офіційного проекту Конституції України від 26 жовтня 1993 року [511, с. 69].

Частина 4 ст. 41 Конституції України проголошує, що право приватної власності є непорушним, а тому ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. У цій нормі закріплено основоположні принципи конституційної гарантії захисту права приватної власності, що повною мірою кореспондується зі ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зі змінами, внесеними Протоколом №11, згідно з яким «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права» [470, с. 22]. Ці принципи знайшли своє відображення в конституціях багатьох держав континентальної Європи. Наприклад, у ч. 3 ст. 17 Конституції Болгарії зафіксовано, що «приватна власність недоторканна» [231, с. 396], а в п. 6 ст. 135 Конституції Румунії – «приватна власність недоторканна за умов, встановлених законом» [237, с. 89].

Проголошуючи принцип непорушності, Конституція України у ч. 5 ст. 41 встановлює певні обмеження щодо його здійснення. За логікою побудови цієї норми можна констатувати, що з одного боку, «примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності», а з іншого – «лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [239]. Тобто склалася ситуація, яка вимагає уточнення підходів щодо критеріїв правомірного обмеження прав і свобод людини і громадянина, що містяться на конституційному рівні та приведення їх у відповідність до норм міжнародного права.

Можливість застосування державою заходів примусового відчуження об'єктів права приватної власності у зв'язку із суспільними потребами в юридичній літературі заперечень не викликає, оскільки загально визнано, що публічна необхідність у деяких випадках перевищує приватну. Але слід зазначити, що вживання в першому реченні ч. 5 ст. 41 оцінного поняття «суспільна необхідність», що використано в тексті Конституції України як конституційний критерій для встановлення обмеження права приватної власності, вказує на можливість зіткнення приватних і публічних інтересів, у разі застосування примусового відчуження приватної власності в суспільних цілях, і є дискусійним. Так, за твердженням Д. В. Ширіпова, в юридичній літературі висловлюється одностайна думка з приводу того, що держава має право і навіть обов'язок усупільнити будь-яку приватну власність у разі, якщо є публічна (суспільна) необхідність таких дій [616, с. 129–130]. Також слід констатувати, що в Конституції України та чинному законодавстві України відсутня чітка юридична кваліфікація оцінного поняття «суспільна необхідність» як правової підстави для застосування примусових заходів позбавлення власника законних прав. При цьому зауважимо, що Європейський суд з прав людини з метою визначення відповідності вжитих обмежень прав людини конвенційним вимогам керується тим, що поняття «необхідний» означає, що будь-яке втручання в здійснення гарантованого права має відповідати нагальній соціальній потребі і, зокрема, має залишатися пропорційним законній меті, яка переслідується при цьому [617, с. 83].

Не визначений цей термін і в конституціях Білорусі (ч. 5 ст. 44), Данії (п. 1 ст. 73) і Молдови (п. 2 ст. 46). Водночас, у більшості конституцій європейських держав в аналогічних нормах застосовуються інші правові категорії, а саме: суспільні інтереси (Португалія, Туреччина, Угорщина, Чорногорія, Швеція); суспільне благо (Сербія); інтереси суспільства (Люксембург, Македонія, Монако, Нідерланди); загальні інтереси (Греція,

Естонія, Італія, Ліхтенштейн, Німеччина); державні інтереси (Албанія); загальна користь (Андорра); суспільна користь (Бельгія); загальне благо (Німеччина, Хорватія); суспільні потреби (Азербайджан, Грузія, Литва, Фінляндія); публічні інтереси (Сан-Марино, Словаччина, Чехія); публічна мета (Польща) тощо. Наприклад, у ч. 4 ст. 42 Конституції Італії зазначено, що «в передбачених законом випадках приватна власність може бути відчужена в загальних інтересах за умови виплати компенсації» [11, с. 430], а в ст. 16 Конституції Польщі закріплено, що «позбавлення майна допускається тільки тоді, коли здійснюється з публічною метою і за справедливу винагороду» [212, с. 305]. Як слушно зазначив з цього приводу Д. А. Колбасін, застосовуючи ці категорії в нормативно-правових актах, законодавець кожної країни вкладає в них своє розуміння змісту, побудоване на власному пізнанні соціально значимих аспектів суспільних відносин, соціальних цінностей суспільства, потреб, інтересів, ціннісних установок, орієнтирів, уподобань членів суспільства [618, с. 12]. На думку О. М. Гончаренко, в аналізованому положенні термін «суспільна необхідність» збігається з терміном «суспільні інтереси». І далі вчена робить висновок, що поняття «суспільні інтереси» ширше від терміна «суспільна необхідність» і включає її як свою складову» [55, с. 123]. Враховуючи викладене, а також те, що законодавча неврегульованість та невизначеність застосування зазначеного терміна може призвести до зловживання ним, пропонуємо термін «суспільна необхідність» вилучити з тексту ч. 5 ст. 41 Конституції України.

Також необхідно вилучити із цієї частини і словосполучення «об'єкти права», яке не застосовується ні в міжнародно-правових актах, ні в жодній конституції держав континентальної Європи. Не вдаючись до аналізу терміна «об'єкт права приватної власності», що виходило б за межі дослідження, констатуємо лише одну обставину: сьогодні власність є двоєдиною економіко-правовою категорією. Власність становить економічну основу життя суспільства і проявляється у вигляді врегульованих нормами права відносинах між людьми з приводу присвоєності суб'єктом матеріальних благ. Стан присвоєності, тобто фактичної належності певному суб'єкту матеріальних благ, складає сутність економічних відносин власності, а право власності є юридичним вираженням, формою закріплення цих відносин [619, с. 46]. Ми вважаємо недоцільним включення до ч. 5 ст. 41 Конституції України положення про те, що розмір відшкодування повинен бути узгоджений з власником, а якщо згоди не досягнуто, він визначається за рішенням суду [620, с. 124]. Таке питання повинно бути закріплено в чинному законодавстві, і тому

на наш погляд, перше речення ч. 5 ст. 41 необхідно виокремити в самостійну частину і з урахуванням вимог ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р. зі змінами, внесеними Протоколом № 11 викласти в оновленій редакції, а саме: «Примусове відчуження приватної власності може бути застосоване тільки в суспільних інтересах, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування її вартості» [611, с. 31]. Таке формулювання не допускає насильницької націоналізації чи реприватизації без відшкодування, а перехід власності з приватної до державної буде здійснюватися тільки відповідно до закону. А друге речення цієї частини необхідно вилучити з тексту Конституції України у зв'язку з тим, що воно фактично дублює ч. 2 ст. 64. Крім того, з аналізу положень конституцій 42 держав континентальної Європи випливає, що жодна з них не містить таких умов примусового відчуження об'єктів права приватної власності.

Слід звернути увагу на те, що до тексту Конституції України не включено положення, в якому йдеться про соціальну функцію приватної власності, зміст якої зводиться до того, що при збереженні гарантій власнику, відбувається поєднання його інтересів з інтересами держави. Прикладом цього може бути п. 2 ст. 14 Основного Закону Німеччини, де сказано, що «власність зобов'язує. Користування нею має одночасно слугувати спільному благу» [11, с. 185]. Близькі до цього формулювання містяться й у деяких конституціях європейських держав, зокрема в п. 2 ст. 33 Конституції Іспанії – «соціальна функція цих прав обмежується їх змістом відповідно до закону» і в п. 3 ст. 42 Конституції Італії – «приватна власність визнається й гарантується законом, який визначає способи їх набуття й користування, а також її межі – з метою забезпечення її соціальної функції і доступності для всіх» [11, с. 379, 430].

У зв'язку з цим, окремі вчені пропонують закріплення на конституційному рівні ідеї соціальної функції власності [620, с. 124]. Але ми вважаємо такі пропозиції недоречними, тому що більшість європейських держав, які у свій час сприйняли приватну власність як священне й недоторканне право, сьогодні відійшли від цього положення, замість якого говориться про соціальну функцію приватної власності. До них насамперед можна віднести Францію, яка ще у ст. 11 Конституції 1848 р. проголосила соціальну функцію власності, вказавши, з одного боку, що будь-яка власність недоторканна, а з іншого – надала право державі вимагати відчуження власності в разі суспільної на те потреби, законним чином констатованої, за умови справедливого і попереднього її відшкодування [621, с. 135–146]. Тобто

суспільство західних держав вже давно усвідомило необхідність раціонального регулювання приватної власності, що зумовило певні підстави для обмеження цього права. Типовою щодо цього є ст.16 Конституції Бельгії, в якій закріплено, що «ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як для суспільної користі, у випадках і в порядку, встановлених законом, і за умови справедливого і попереднього відшкодування» [11, с. 110].

У ч. 6 ст. 41 Конституції України закріплено, що конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Відповідне положення закріплено і в конституціях Азербайджану, Андорри, Бельгії, Білорусі, Вірменії, Ліхтенштейну, Люксембургу, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словенії. Але законодавці зазначених держав до цього питання підходять неоднозначно. Так, М. І. Хавронюк виділив такі варіанти конфіскації майна: «1) конфіскація майна в принципі допускається: ніхто не може бути позбавлений майна або прав, якщо це не мотивовано загальною користю, за умови справедливого відшкодування в межах, установлених законом (ст. 27 Конституції Андорри); конфіскація може здійснюватись тільки у випадках, визначених законом (ст. 34 Конституції Ліхтенштейну); конфіскація речі може мати місце тільки у випадках, визначених у законі, і тільки на підставі правомочного рішення суду (ст. 46 Конституції Польщі); ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як за рішенням суду (ст. 35 Конституції Росії); 2) конфіскація майна не допускається: покарання конфіскацією майна не може бути встановлено (ст. 17 Конституції Бельгії і ст. 17 Конституції Люксембургу); 3) конфіскація майна допускається за деякими винятками щодо окремих видів майна. Так, відповідно до ст. 46 Конституції Молдови, законно придбане майно не може бути конфісковано. При цьому законність придбання припускається. Проте майно, призначене, використане для вчинення злочинів чи правопорушень або здобуте в результаті їх вчинення, може бути конфісковано згідно з законом. Цілком аналогічні положення містить ст. 41 Конституції Румунії» [622, с. 66–67].

Як зазначив В. Матвієнко, значним недоліком ч. 6 ст. 41 чинної Конституції є суперечливість та необов'язковість її положень. На його думку, слова «може бути застосована» не встановлює чіткого імперативу як щодо обов'язковості застосування конфіскації майна лише судом, так і щодо обов'язковості застосування самої конфіскації майна «у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом» [623, с. 90]. Погоджуючись з цим висловлюванням, ми вважаємо, що замість слів «може бути застосована» необхідно вжити слово «застосовується», а також пропонуємо в цьому

положенні конкретизувати, про яке майно йдеться, тобто доповнити термін «майно» словом «приватне». Інакше, відсутність зазначеного уточнення може призвести до неоднозначного тлумачення цієї норми Конституції.

Зі змісту ч. 7 ст. 41 Конституції України випливає, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності людини, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. У зв'язку з цим постає два питання: 1) чи не буде це обмеження використовуватися посадовими особами на свій розсуд, що може цілком нівелювати право власності?; 2) чому законодавець закріпив це положення саме в цій конституційній нормі? Зазначене положення є загальним і стосується не тільки приватної власності, а й інших форм власності. І тому, на наш погляд, цю частину доцільно перенести до ч. 3 ст. 13 розділу I «Загальні засади» Конституції України. З метою підтвердження цієї тези можна навести приклад з п. 2 ст. 9 Конституції Молдови, яка розташована в розділі 1 та має назву «Основні принципи власності», і в якій закріплено, що «власність не може бути використана на шкоду правам, свободам і гідності людини» [10, с. 291]. Більш докладніше про цю пропозицію буде сказано в наступному розділі.

Варто наголосити, що вітчизняний законодавець під час формулювання досліджуваної конституційної норми оминув увагою одне з важливих прав людини, за яким вона може вільно здійснювати право власності щодо належного їй майна, а саме: «використовувати його для ведення господарської та іншої не забороненої законом діяльності, передавати в тимчасове користування іншим громадянам, юридичним особам та державі, вільно відчужувати. Нарешті, право приватної власності може бути передано у спадщину» [20, с. 137]. При цьому слід нагадати, що право на спадщину з давніх-давен входило до кола законодавчо регульованих відносин, про що свідчить історичний факт: у тексті Законів царя Хаммурапі, який правив Вавилоном у XVIII ст. до н.е., 12 параграфів було присвячено праву на спадкування [624, с. 19]. Але право на спадкування приватної власності в тексті Конституції України взагалі не згадано. У той же час це право закріплено в конституціях Азербайджану (ч. 5 ст. 29), Андорри (ч. 1 ст. 27), Білорусі (ч. 2 ст. 44), Болгарії (п. 1 ст. 17), Вірменії (ч. 1 ст. 31), Грузії (ч. 1 ст. 21), Естонії (ч. 4 § 32), Іспанії (п. 1 ст. 33), Італії (ч. 4 ст. 42), Латвії (ч. 1 ст. 21), Македонії (ч. 1 ст. 30), Молдови (п. 6 ст. 46), Німеччини (п. 1 ст. 14), Польщі (ч. 1, 2 ст. 64), Португалії (п. 1 ст. 62), Росії (ч. 4 ст. 35), Румунії (ст. 42), Сербії (ст. 59), Словаччини (ч. 1 ст. 20), Словенії (ст. 33, ч. 2 ст. 67), Туреччини (ч. 1 ст. 35), Угорщини (§ 14), Хорватії (ч. 4 ст. 48), Чехії (ч. 1 ст. 11), Чорногорії (ст. 60). Як

правило, зазначені статті розташовані в розділах (главах) конституцій, де йдеться про права і свободи людини і громадянина, але є і винятки. Наприклад, статті, в яких закріплено право власності, у Болгарії і Угорщині знайшло своє відображення у главі першій конституцій, які мають назву відповідно – «Основні принципи» і «Загальні положення».

Порівняльно-правовий аналіз норм зазначених конституцій, в яких закріплено право на спадкування свідчить, що вони мають як ряд загальних, так і відмінних рис. Спільним для конституцій багатьох європейських держав є те, що в них закріплені гарантії права на спадкування. Наприклад, у п. V ст. 29 Конституції Азербайджану зафіксовано, що «держава гарантує право на спадкування» [10, с. 32], у ч. 3 § 32 Конституції Естонії, у п. 4 ст. 35 Конституції Росії і ст. 42 Конституції Румунії закріплено, що «право на спадкування гарантується» [10, с. 345, 606; 237, с. 71]. У конституціях Грузії, Македонії, Німеччини і Португалії право на спадкування гарантується разом з правом власності. Наприклад, у ч. 1 ст. 30 Конституції Македонії зазначено, що «гарантується право власності і право на спадкування» [212, с. 438], а в п. 1 ст. 62 Конституції Португалії це право конкретизували і виклали в такий спосіб: «Усім гарантується в межах Конституції право на приватну власність та її передавання за життя і після смерті» [11, с. 537]. У конституціях Болгарії, Польщі і Словенії встановлено, що право на спадкування не тільки гарантується, але і захищається законом. Наприклад, у п. 1 ст. 17 Конституції Болгарії закріплено, що «право власності та спадкування гарантується і захищається законом» [231, с. 396], а в ч. 1 та 2 ст. 64 Конституції Польщі визначено, що «кожен має право на власність, на інші майнові права, а також право на спадкування. Власність, інші майнові права, а також право на спадкування підлягають рівному для всіх правовому захисту» [212, с. 696].

Дещо інакше викладено положення про право на спадкування в конституціях Андорри, Вірменії, Іспанії, Туреччини. Так, у п. 1 ст. 27 Конституції Андорри і в п. 1 ст. 33 Конституції Іспанії це право тільки визнається, а в ч. 1 ст. 31 Конституції Вірменії і в ч. 1 ст. 35 Конституції Туреччини воно закріплюється за кожним. У конституціях Румунії, Сербії, Словенії, Угорщини, Чорногорії право на спадкування регулюється більшою мірою, ніж в інших державах, у них це право закріплено в окремій статті. Наприклад, у § 14 Конституції Угорщини зазначено, що «Конституція гарантує право на спадкування» [231, с. 539], а в ст. 59 Конституції Сербії записано, що «гарантується право на спадкування відповідно до закону. Право на спадкування не може бути відчужено або обмежено через невиконання

публічних зобов'язань» [242]. Водночас у Конституції Словенії право на спадкування закріплено навіть у двох статтях; в яких зазначено, що «право приватної власності і право на спадкування гарантується законом» (ст. 33) та «закон установлює порядок і умови спадкування» (ч. 2 ст. 67) [237, с. 176, 181]. Деякі європейські держави в положеннях норм своїх конституцій встановили межі застосування права на спадкування. Наприклад, у п. 1 ст. 14 Основного Закону Німеччини встановлено, що «власність і право на спадкування гарантується. Їх зміст і межі встановлюються законами», а в ч. 5 ст. 42 Конституції Італії закріплено, що «закон установлює правила та межі спадкування за законом і за заповітом, а також права держави щодо відносин до спадкового майна» [11, с. 185, 430].

Враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне розширити зміст і обсяг права приватної власності й доповнити ст. 41 Конституції України додатковою самостійною частиною, виклавши її таким чином: «Право на спадкування приватної власності гарантується» [625, с. 350]. Таке формулювання, на наш погляд, більш повно відповідає чинним міжнародно-правовим актам і конституційній практиці європейських держав, а також буде гарантувати виконання волі власника щодо його майна та одночасно забезпечувати справедливість насамперед тоді, коли йдеться про охорону інтересів непрацездатних і неповнолітніх родичів (членів сім'ї).

Отже, аналіз норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплено право приватної власності, дає підстави для висновку про необхідність внесення змін до ст. 41 Конституції України, яку доцільно викласти в такій редакції:

«Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю як одноособово, так і спільно з іншими особами.

Право приватної власності є непорушним і охороняється законом.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений своєї власності.

Примусове відчуження приватної власності може бути застосоване тільки в суспільних інтересах, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування її вартості.

Конфіскація приватного майна застосовується виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Право на спадкування приватної власності гарантується» [611, с. 33].

В юридичній літературі справедливо підкреслюється нерозривний зв'язок права на приватну власність і права на підприємницьку діяльність, які в поєднанні складають правову базу ринкової економіки сучасної Української

держави. Відомо, що підприємництво є рушійною силою економіки й одним із основних чинників соціально-економічного прогресу суспільства. Тобто підприємництво – це дії, спрямовані на отримання результату негайно, а економічний розвиток – це результат дій [626, с. 102–105]. І тому розвиток суспільства розглядається як стратегічний напрям подолання економічної кризи і суперечностей перехідної вітчизняної економіки. Більш того, без значного поширення різних форм підприємницької діяльності неможливий розвиток економіки. При цьому слід наголосити, що по-перше, підприємництво, особливо в умовах роздержавлення економіки, є одним з головних способів подолання відчуження громадян України від засобів виробництва та приватної власності. Проте приватна ініціатива не повинна суперечити суспільним інтересам і моралі, завдавати шкоди правам інших людей та порушувати норми економічної безпеки; по-друге, конституційне право на підприємницьку діяльність у жодному разі не може бути реалізовано, а тим більше захищено, без усебічної участі в цьому держави. Важливу роль у співвідношенні між державним регулюванням і ринковим саморегулюванням відіграють нормативно-правові акти держави насамперед Конституція України, в якій закріплено, що «держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання» (ч. 4 ст. 13), «усі суб'єкти права власності рівні перед законом» (ч. 4 ст. 13), «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах ... економічної ... багатоманітності» (ч. 1 ст. 15) [239]. Зазначені конституційні норми, за висловлюванням Н. Г. Шукліної, «виключають монополію держави на організацію економічного ладу і висувають на перше місце свободу підприємницької діяльності» [19, с. 278].

І тому в системі прав людини чільне місце посідає конституційне право на підприємницьку діяльність, яке вперше в історії вітчизняного конституційного будівництва закріплене в ст. 42 Конституції України. Тобто норма, що міститься в даній статті Основного Закону, закріпила на конституційному рівні існуючу в Україні одну з основних, істотних та реальних можливостей – можливість кожному брати участь у підприємницькій діяльності, яка не заборонена законом. За висловлюванням С. В. Різника, конституційне право на підприємницьку діяльність – це утверджене Конституцією України право людини і громадянина на безпосередню або опосередковану, самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик діяльність, спрямовану на досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [627, с. 200; 117, с. 11]. Майже аналогічне визначення надають А. В. Ковач, О. Безбабіна, О. Бігняк, Ю. М. Фролов та ін. [628, с. 212;

629, с. 98; 630, с. 55]. Слід зауважити, що це право не є прерогативою лише громадян України, воно означає, що кожна людина, орієнтуючись на свої бажання і можливості (насамперед майнові), може самостійно визначитися, чим їй займатися: підприємницькою чи іншою не забороненою законом господарською діяльністю. Тобто ця конституційна норма характеризує господарську діяльність особи як вияв її особистої свободи у сфері підприємницької діяльності і яка, на думку І. М. Плотникової, прямо кореспондує свободі людини визначити сферу економічної діяльності та реалізовувати свої інтереси в цій галузі суспільних відносин [631, с. 14–15]. Але Л. О. Нікітенко вважає, що цю норму не можна визнати достатньою для повноцінної практичної реалізації цього права [111, с. 1].

Незважаючи на відсутність у міжнародно-правових актах прямої вказівки на існування права на підприємницьку діяльність як самостійного виду економічних прав, Конституція України збільшила «набір» економічних свобод і тим самим розширила межі обсягу прав і свобод людини і громадянина, викладених, зокрема, у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права. Таким шляхом, крім України, пішли й законодавці 32 із 42 держав континентальної Європи, які аналізоване право в різних формулюваннях і обсязі закріпили у своїх конституціях.

Ретельний порівняльно-правовий аналіз основних законів європейських держав свідчить, що в більшості з них вказане право закріплено в розділах, де йдеться про права, свободи та обов'язки людини і громадянина. При цьому в конституціях Андорри, Естонії, Латвії, Чорногорії цьому питанню присвячена одна стаття, конституціях Іспанії, Польщі і Хорватії – дві статті, а в Конституції Сербії – чотири статті. У той же час у конституціях Азербайджану, Вірменії, Македонії, Росії і Угорщини питання підприємництва знайшли своє відображення, крім зазначеного розділу, ще й у першому розділі, який присвячений конституційному ладу. Наприклад, згідно з п. II ст. 15 Конституції Азербайджану, яка має назву «Економічний розвиток і держава», «Азербайджанська держава на основі ринкових відносин створює умови для розвитку економіки, гарантує свободу підприємництва, не допускає монополізму та недобросовісної конкуренції в економічних відносинах». Положення цієї норми доповнюється та розвивається в ст. 59 цієї Конституції, яка має назву «Право на свободу підприємництва» [10, с. 28, 40]. У деяких конституціях європейських держав зазначеному питанню присвячені спеціальні розділи (частини, глави). Наприклад, у Конституції Литви це право закріплено у главі IV, яка має назву «Народне господарство і праця», у Конституції

Македонії – «Основи економічних відносин», у Конституції Молдови – «Національна економіка та публічні фінанси», в Конституції Румунії – «Економіка та публічні фінанси», у Конституції Сербії – «Економічна система та публічні фінанси», у Конституції Словаччини – «Економіка Словацької Республіки», у Конституції Швейцарії – «Економіка».

Особливістю ряду конституцій пострадянських і постсоціалістичних країн є фіксація засад економічної організації суспільства та характеристики ринкової економіки. Наприклад, у п. 3 ст. 9 Конституції Молдови закріплено, що «ринок, вільна економічна ініціатива, добросовісна конкуренція є основоположними чинниками економіки», а в п. 1 ст. 126 цієї Конституції зазначено, що «економіка Республіки Молдови є ринковою, соціально орієнтованою, побудованою на приватній і публічній власності та вільній конкуренції» [10, с. 292, 325], у п. 1 ст. 34 Конституції Румунії встановлено, що «економіка Румунії є ринковою економікою» [237, с. 88], у ч. 1 ст. 82 Конституції Сербії – «економічна система Республіки Сербії будується на ринковій економіці, відкритому і вільному ринку, свободі підприємництва, самостійності господарських суб'єктів і рівноправності приватної та інших видів власності» [242], а в ч. 1 ст. 49 Конституції Хорватії – «свобода підприємництва і ринку є основою економічного ладу Республіки Хорватія» [237, с. 455]. Подібні положення також включені до основних законів Азербайджану, Албанії, Македонії, Польщі, Словаччини і Угорщини [632, с. 18].

У ч. 1 ст. 42 Конституції України проголошено, що «кожен має право на підприємницьку діяльність» [239], зі змісту якої випливає, що це положення адресоване не тільки громадянам України, а й іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України. Як слушно зауважив Ю. М. Фролов, коло потенційних носіїв права на підприємницьку діяльність достатньо широке. Діапазон таких осіб у конституційно-правовому розумінні (як носіїв права на підприємницьку діяльність) значно ширший ніж коло суб'єктів підприємницької діяльності в цивільно-правовому аспекті [630, с. 59]. Тобто суб'єктом цього права визначена людина, яка в тексті Конституції України, так само як і в аналогічних нормах основних законів Азербайджану, Вірменії, Латвії, Росії, Угорщини, Фінляндії, Чехії позначена безособовим терміном «кожен». Водночас, у конституціях Білорусі, Македонії і Хорватії закріплено термін «усім», а в § 31 Конституції Естонії зазначено, що «громадяни Естонії мають право займатися підприємництвом ...» і далі йде пояснення, «якщо законом не встановлено

інше, то цим правом нарівні з громадянами Естонії користуються також прибулі в Естонію громадяни іноземних держав та особи без громадянства» [10, с. 605]. Таким чином, проголошення права «кожного» на підприємницьку діяльність означає, що це благо розповсюджується на всіх фізичних осіб, незалежно від їх правового статусу.

Проте в конституціях Албанії, Андорри, Грузії, Іспанії, Італії, Литви, Ліхтенштейну, Люксембургу, Молдови, Норвегії, Польщі, Румунії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Чорногорії і Швейцарії суб'єкт права на підприємницьку діяльність зовсім не визначений.

Зі змісту положень конституцій європейських держав, які аналогічні ч. 1 ст. 42 Конституції України, випливає, що в них закріплена різна термінологія щодо позначення підприємницької діяльності. Так, у конституціях Грузії, Естонії, Македонії, Сербії, Туреччини, Фінляндії, Хорватії, Чорногорії застосовується термін «підприємництво», у конституціях Вірменії, Данії, Латвії, України – «підприємницька діяльність», у конституціях Албанії, Болгарії, Литві, Польщі – «господарська діяльність», у конституціях Італії, Румунії і Швейцарії – «економічна діяльність», а в конституціях Азербайджану, Білорусі, Молдови, Росії, Словенії, Чехії – «підприємницька діяльність» і «господарська (або економічна) діяльність». Наприклад, у ст. 59 Конституції Азербайджану зазначено, що «кожен може ... займатися підприємницькою діяльністю або не забороненим законом іншим видом економічної діяльності» [10, с. 40], а в ч. 1 ст. 26 Конституції Чехії встановлено, що «кожен має право ... займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю» [237, с. 526]. При цьому поняття «господарська діяльність» та «економічна діяльність» застосовуються як тотожні. В інших європейських державах хоча на конституційному рівні йдеться про підприємницьку діяльність, але при цьому загального терміна стосовно цієї діяльності не визначено.

На думку Л. І. Чулінди, право на підприємницьку діяльність полягає в можливості самостійно, систематично, на власний ризик займатися економічною та господарською діяльністю, що не заборонена законом [53, с. 126]. Тобто підприємницька діяльність є одним із видів господарської діяльності. Так, у ст. 42 Господарського кодексу України визначено, що «підприємництво – це ... господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) ...» [633]. У зв'язку з цим постає два питання: 1) чому вітчизняний законодавець на конституційному рівні закріпив лише один із видів господарської діяльності – підприємницьку діяльність?; 2) чи не свідчить це про те, що людина не має права займатися іншими видами

господарської діяльності? Враховуючи викладене та досвід європейських держав, вважаємо за доцільне розширити зміст і обсяг права на підприємницьку діяльність, виклавши ч. 1 ст. 42 Конституції України таким чином: «Кожен має право займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю, яка не заборонена законом».

Проголошуючи право на здійснення підприємницької діяльності Конституція України в ч. 2 ст. 42 встановила обмеження щодо реалізації цього права за суб'єктною ознакою. Тобто це стосується певного кола осіб, які внаслідок своєї професійної діяльності обіймають посади депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. І тому не можна погодитись з думкою О. Коломієць, яка зауважує, що цей перелік є не досить точним, що дає підстави для неоднозначного його застосування на практиці [634, с. 29]. Аналіз тексту Конституції України свідчить, що аналізоване положення фактично дублює ч. 2 ст. 78, ч. 4 ст. 103, ч. 1 ст. 120 та ч. 2 ст. 127 спеціальних розділів щодо заборони зазначеним суб'єктам займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

Отже, беручи до уваги, що конституційне законодавство потребує свого вдосконалення з метою більш комплексного та адекватного регулювання діяльності різних за своїм статусом осіб – носіїв конституційного права на підприємництво [630, с. 59], а також те, що закріплювати однакові за своїм змістом заборони в нормах різних розділів Конституції України є недоцільним, оскільки це створює певні труднощі під час правозастосовчої практики, ми вважаємо, що було б цілком логічним вилучити ч. 2 ст. 42 з тексту Конституції України. Водночас ми пропонуємо посилити ч. 2 ст. 78, ч. 1 ст. 120 і ч. 2 ст. 127 положенням щодо заборони відповідним суб'єктам займатися підприємницькою діяльністю, як це закріплено, наприклад, у ч. 4 ст. 103 Конституції України, де зазначено, що «Президент України не може ... займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку» [239].

На підтвердження актуальності та доцільності запропонованої нами пропозиції слід наголосити, що у ч. 2 ст. 42 Конституції України закріплено положення, яке відсутнє в конституціях держав континентальної Європи, за винятком Конституції Естонії, у ч. 2 § 30 якої зазначено, що «законом може бути обмежено право державних службовців деяких категорій займатися підприємництвом, входити до комерційних об'єднань» [10, с. 605]. Законодавці європейських держав пішли шляхом закріплення обмеження щодо заняття

підприємницькою діяльністю певним категоріям осіб тільки у спеціальних розділах, які регулюють діяльність Президента, Парламенту, Уряду, судів, у тому числі Конституційного Суду тощо. Наприклад, у ч. 1 ст. 65 Конституції Вірменії зазначено, що «депутат не може займатися підприємницькою діяльністю ...» [241], у ст. 72 Конституції Грузії закріплено, що «Президент Грузії не має право ... займатися підприємницькою діяльністю» [10, с. 185], у п. 2 ст. 109 Конституції Словаччини – «здійснення функції члена Уряду несумісне ... з підприємницькою діяльністю...» [237, с. 141], у п. 1 ст. 91 Конституції Андорри встановлено, що «функції судді несумісні ... із здійсненням комерційної, промислової ... діяльності» [231, с. 245], а в п. 2 ст. 144 Конституції Швейцарії підкреслено, що «члени Союзної Ради і штатні судді Союзної Ради ... не можуть ... займатися ніякою іншою діяльністю, яка приносить дохід» [237, с. 565].

Головним організаційним фактором, найважливішим методом саморегулювання ринкової економіки є вільна, добросовісна конкуренція, тобто змагальність між суб'єктами підприємницької діяльності в сфері господарювання. Конкуренція не є самоналагоджуваним механізмом і тому потребує державного захисту та регулювання. Відповідно до ч. 3 ст. 42 Конституції України держава на конституційному рівні «забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності» [239]. Подібні положення включені до конституцій Азербайджану (п. II ст. 15), Вірменії (ч. 2 ст. 8), Грузії (п. 2 ст. 30), Литви (ч. 4 ст. 46), Македонії (ч. 2 ст. 55), Молдови (підпункт б) п. 2 ст. 126), Португалії (п. F ст. 81), Росії (п. 1 ст. 8), Румунії (підпункт а) п. 2 ст. 134), Сербії (ст. 84), Словаччини (п. 2 ст. 55), Угорщини (п. 2 § 9), Хорватії (ч. 1 ст. 49). Наприклад, у підпункті б) п. 2 ст. 126 Конституції Молдови і підпункті а) п. 2 ст. 137 Конституції Румунії зазначено, що держава повинна забезпечувати захист добросовісної конкуренції [10, с. 326; 237, с. 88], а в п. F ст. 81 Конституції Португалії закріплено, що «держава ... зобов'язана: ... забезпечувати здорову конкуренцію між підприємствами» [11, с. 543].

Досліджуючи положення ч. 1 ст. 42 Конституції України, ми запропонували розширити її зміст словосполученням «... та іншою господарською діяльністю ...». Теж саме пропонуємо закріпити і в першому реченні ч. 3 ст. 42 Конституції України, яка передбачає обмеження монополізму та захист суб'єктів господарювання від неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції. Конституційний рівень цієї заборони пояснюється насамперед прагненням законодавця підкреслити особливу небезпеку цих зловживань для національної економіки, людини і суспільства в

цілому. При цьому заборона сформульована у вигляді прямої вказівки на перелік складу економічних правопорушень, передбачених цією частиною.

Слід зазначити, що про державний захист конкуренції проголошено в конституціях Азербайджану, Албанії, Білорусі, Болгарії, Грузії, Литви, Македонії, Польщі, Португалії, Росії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини і Хорватії. При цьому в положеннях п. II ст.15 Конституції Азербайджану і п. 2 ст. 34 Конституції Росії, де також ідеться про обмеження зловживання монопольним становищем на ринку, застосовано термін «не допускається», у ч. 2 ст. 33.1 Конституції Вірменії, п.2 ст.30 Конституції Грузії, ч. 4 ст. 46 Конституції Литви, ч. 3 ст. 72 Конституції Словенії і ч. 2 ст. 49 Конституції Хорватії – термін «забороняється», у п. 2 ст. 19 Конституції Болгарії встановлено, що «закон ... запобігає зловживанням, пов'язаним із монополізмом, недобросовісною конкуренцією ...» [231, с. 397], у ч. 2 ст.55 Конституції Македонії – «Республіка уживає заходів проти монопольного становища та монополістичної поведінки на ринку» [212, с. 442], а в ч. 1 ст. 167 Конституції Туреччини – «держава ... перешкоджає створенню монополій та картелів на ринках ...» [237, с. 279].

На наш погляд, у ч. 3 ст. 42 Конституції України більш доречним було б замість терміна «не допускаються» застосувати термін «забороняється», який згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, означає «не дозволяти робити, здійснювати що-небудь. Не допускати, не дозволяти користуватися чим-небудь, уживати щось, відбуватися, існувати чому-небудь. Захищати від когось, чого-небудь» [279, с. 282]. Звідси випливає, що заборона – це покладання прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію. У зв'язку із зазначеним, пропонуємо термін «не допускаються» вилучити з цієї частини і замінити його терміном «забороняється». Крім того, ми вважаємо за доцільне вилучити з ч. 3 ст. 42 Конституції України припис: «Види і межі монополії визначаються законом», як такий, що визначає основи регулювання монополій і тим самим дублює положення п. 8 ст. 92, в якому закріплено, що «виключно законами України визначаються: 8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання» [239]. До речі, подібне положення закріплено у ст.96 Конституції Швейцарії, яка розміщена в розділі 7 «Економіка» та має назву «Політика стосовно конкуренції», у підпункті b) пункту другого якого зазначено, що «він (Союз – прим. авт.) уживає заходів: проти недобросовісної конкуренції» [237, с. 554].

Враховуючи, що права підприємця і споживача мають бути захищені рівною мірою держава на конституційному рівні вперше у ч.4 ст.42 Конституції

України задекларувала, що вона «... захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій» [239]. При цьому слід наголосити, що подібне формулювання застосував лише законодавець Вірменії, який в окремій ст. 31.1 своєї Конституції закріпив, що «держава захищає інтереси споживачів, здійснює передбачені законом заходи з контролю за якістю товарів, послуг і робіт» [237], та законодавець Іспанії, який у п. 1 ст. 51 своєї Конституції зафіксував, що «органи влади гарантують захист споживачів і користувачів, забезпечуючи дієвими способами їх безпеку, здоров'я, а також їх законні економічні інтереси» [11, с. 381]. Водночас, у конституціях Болгарії (п. 2 ст. 19), Грузії (п. 2 ст. 30), Литви (ч. 5 ст. 46), Португалії (п. j ст. 81), Сербії (ст. 90) і Швейцарії (п. 1 ст. 97) зазначено, що держава (або закон) захищає інтереси споживача. Також в аналізованих положеннях відсутній припис щодо діяльності громадських організацій споживачів, крім п. 3 ст. 60 Конституції Португалії, в якому йдеться про те, що «об'єднання споживачів і споживчі кооперативи мають право, згідно з законом, на підтримку з боку держави, на те, щоб до них прислухалися з питань, пов'язаних із захистом споживачів» [11, с. 537]. Але, на нашу думку, деталізувати обов'язки держави щодо прав споживачів на конституційному рівні є недоцільним у зв'язку з тим, що це питання галузевого законодавства. Тому ми пропонуємо ч. 4 ст. 42 Конституції України викласти в такий спосіб: «Держава захищає інтереси споживачів».

Отже, слід погодитись з думкою Н. Г. Шукліної, яка вважає, що втручання держави в підприємницьку діяльність повинно обмежуватися лише: 1) вимогами щодо соціальної спрямованості економіки; 2) захистом конкуренції та протидією зловживанням монопольним становищем ринку; 3) захистом прав споживачів та необхідністю здійснення контролю за якістю і безпечністю продукції, усіх видів послуг і робіт; 4) вимогами щодо шанування державних символів України, охорони природи, культурної спадщини; 5) обов'язком сплачувати податки і збори, подавати декларації про майновий стан і доходи; 6) захистом від посягань на політичні, трудові та інші права і свободи, честь і гідність інших людей; 7) вимогами щодо неухильного додержання кожним Конституції та законів України [19, с. 282–283].

У зв'язку із зазначеним, а також враховуючи результати порівняльно-правового аналізу норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплено право на підприємницьку діяльність, вважаємо ст. 42 Конституції України потрібно викласти у такій редакції:

«Кожен має право займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю, яка не заборонена законом.

Держава забезпечує захист конкуренції в підприємницькій та іншій господарській діяльності. Забороняються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція.

Держава захищає інтереси споживачів» [635, с. 79].

3.3. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання соціальних прав людини в національному законодавстві

Значну питому вагу в Конституції України займають соціальні права, які дозволяють громадянам реалізовувати можливу поведінку або діяльність у соціальній сфері. Ця поведінка або діяльність пов'язана з можливістю людини працювати (ст. 43) та відпочивати (ст. 45), захищати свої економічні і соціальні інтереси (ст. 44), отримувати соціальний захист (ст. 46), мати право на житло (ст. 47) та на достатній життєвий рівень (ст. 48), а також отримувати належну медичну допомогу та користуватися страховою медициною (ст. 49). Реалізація зазначених прав сприяє формуванню соціальної держави (ст. 1) та стабілізує суспільне життя. Але, на жаль, ці права на сьогодні залишаються найменш гарантованою групою конституційних прав.

У системі прав людини центральне місце посідає право на працю. Саме праця є визначальним явищем існування кожної людини та суспільства в цілому. Праця, на думку П. Д. Пилипенка, лежить в основі становлення та розвитку фактично кожної соціально-економічної формації [636, с. 197]. Без праці не існувало й не може існувати жодне суспільство. Лише завдяки реалізації цього права створюються матеріальні блага та духовні цінності, досягаються успіхи в усіх галузях господарства, науки і культури, забезпечується подальше зростання добробуту людей. Як зазначено в п. 1 ст. 35 Конституції Азербайджану «праця є основою особистого і суспільного добробуту» [10, с. 33]. Ще в 1822 р. Ш. Фур'є у своїй роботі «Теорія всесвітньої єдності» писав про право на працю як про первісне право людини, без якого інші права нічого не варті [637, с. 17].

Право на працю, яке закріплено в ст.43 Конституції України і зі змісту якої випливає, що оскільки вона має основоположний характер, то вбирає в себе всі інші трудові права (право вільно обирати вид праці; право на належні,

безпечні і здорові умови праці; право на заробітну плату; право на своєчасне одержання винагороди за працю), які, у свою чергу, тісно взаємопов'язані з іншими конституційними правами насамперед з правом на підприємницьку діяльність, на освіту, на страйк, на відпочинок, на соціальний захист, на достатній життєвий рівень. Але, незважаючи на це, закріплення, тлумачення та застосування цього права є найбільш спірним серед усіх прав людини [595, с. 117], і тому право на працю в умовах ринкової економіки потребує переосмислення з правових та моральних чинників суспільства [638, с. 252].

Право на працю є міжнародно визнаним правом людини, що вперше було проголошено в ст. 23 Загальної декларації прав людини і більш детально регламентовано в ряді важливих міжнародно-правових актів: у ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, у ст. ст. 6 і 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, у ст. ст. 1–4 Європейської соціальної хартії (переглянута), у ст. 4 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що фактично завершило філософсько-правову полеміку навколо питання «природності» та «невід'ємності» права на працю [638, с. 247]. Проте, як зауважує А. С. Пазенок, декларуючи право працювати, міжнародні документи не встановлюють обов'язку відповідних суб'єктів щодо забезпечення цього права, але закликають держави «здійснювати належні кроки» для забезпечення повнішої зайнятості [12, с. 67].

Значені в цих документах міжнародні та європейські стандарти захисту прав людини на працю в різних формулюваннях і обсягах знайшли своє закріплення в усіх (крім Швеції) конституціях держав континентальної Європи, що свідчить про неможливість в умовах соціальної держави відмовитися від закріплення на конституційному рівні права на працю, яке є одним із найважливіших соціально-економічних завоювань трудящих.

У трудовій доктрині багатьох країн з'явилась імплементація в національне право міжнародних конвенцій та зовнішнє запозичення фрагментів і навіть цілих інститутів права інших зарубіжних держав. Як слушно зазначив Р. Бланпен, аналіз іноземних систем правового регулювання праці дає величезну перевагу – дозволяє розглядати власний національний досвід в аспекті міжнародного досвіду; вивчаючи іноземні правові системи, часто доводиться відчувати культурний шок, коли з'ясовується, що означена проблема в іншій країні вирішена зовсім інакше. І це змушує ще раз проаналізувати та оцінити цю проблему свого національного трудового права тепер під іншим кутом, у новому аспекті, із збагаченим розумінням суті проблеми [639, с. 80].

Ми вважаємо, що право на працю складається з трьох взаємопов'язаних складових. По-перше, право кожної людини на отримання можливості заробляти собі на життя працею; по-друге, право кожного на вільний вибір видів і форм праці; по-третє, право на збереження отриманої роботи, захист від незаконного звільнення з ініціативи роботодавця. Таким чином, роботу потрібно спочатку отримати, а потім зберегти. Лише в цьому випадку слід говорити, що людина реалізувала своє право на працю. При цьому важливо враховувати, що праву кожної людини на працю кореспондує обов'язок держави забезпечити це право.

Під час порівняльно-правового аналізу ст. 43 Конституції України та відповідних норм конституцій держав континентальної Європи встановлено, що досліджувані положення мають як спільні риси, так і певні розбіжності у способах вираження цього права. Характеризуючи закріплення в конституціях західних держав права на працю та пов'язаних з ним прав і свобод громадян, І. А. Боханова зауважує, що воно реалізується як принципи державної політики, а не як суб'єктивне право людини [640, с. 65]. Тобто розробники конституцій шукали вихід через застосування таких юридичних конструкцій, які б дозволяли, наголосивши право на працю та забезпечивши цим соціальні сподівання, не допустити позовних заяв у судах до держав з вимогою надати робоче місце на підставі конституційної норми [311, с. 305]. Наприклад, у Конституції Італії право на працю записане не в частині I «Права та обов'язки громадян», а у вступній частині «Основні принципи» (ст.4), що містить норми – принципи та норми-цілі [11, с. 422].

У переважній більшості європейських держав право на працю, так само як і в Україні, закріплено в одній статті Основного Закону. У той же час у конституціях Албанії, Болгарії, Грузії, Іспанії, Молдови, Німеччини, Росії і Румунії це право відображено у двох статтях. У конституціях Білорусі, Польщі, Чорногорії, Португалії і Хорватії право на працю досить детально регламентується в трьох статтях, у конституціях Словаччини і Чехії – у чотирьох статтях, а в конституціях Італії і Туреччини – аж у п'яти статтях. Наприклад, у Конституції Португалії ст. 47 має назву «Свобода вибору професії і доступу до державної служби», ст. 58 – «Право на працю», а ст. 59 – «Права трудящих» [11, с. 533, 536–537]. Як правило, в конституціях європейських держав право на працю закріплено в розділах, де йдеться про права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а в конституціях Болгарії, Італії, Польщі і Росії це право регулюється, крім норм зазначеного розділу, ще й нормами інших розділів. Наприклад, у ч. 1 ст. 1 Конституції Італії, яка міститься у

вступній частині і яка має назву «Основні принципи», закріплено, що «Італія – демократична республіка, яка базується на праці», а в ч. 1 ст. 4 цієї частини встановлено, що «Республіка визнає за всіма громадянами право на працю і сприяє створенню умов, які роблять це право реальним» [11, с. 423].

Немає єдності в аналізованих конституціях і щодо суб'єкта права на працю. Так, у конституціях Австрії, Азербайджану, Андорри, Бельгії, Болгарії, Вірменії, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Норвегії, Польщі, Росії, Сербії, Словенії, Туреччини, Угорщини, Хорватії, Фінляндії, Франції, Чехії і Чорногорії суб'єктом цього права визначена людина, яка позначена безособовим терміном «кожен» або «кожна людина». У той же час, конституції Білорусі, Естонії, Італії, Ліхтенштейну, Люксембургу, Сан-Марино, Нідерландів суб'єктом права на працю називають лише громадян держави, при цьому інколи застосовують такі формулювання, які важко пояснити. Наприклад, у п. 1 ст. 35 Конституції Словаччини зафіксовано, що «кожен має право на вільний вибір професії...», але згідно п. 3 цієї статті лише «громадяни мають право на працю» [237, с. 121]. У конституціях Іспанії і Німеччини – право на працю сформульовано як право осіб, що належать до відповідної нації («усі іспанці», «усі німці»). Але, незважаючи на значну розмаїтість конституційних норм різних держав, в яких закріплено право на працю, слід наголосити, що між ними простежується схожість у принципах регулювання цього права, здійснюється імплементація норм міжнародно-правових актів у національне законодавство та їх зближення.

У п. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, право на працю трактується як «право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується» [324, с. 41]. Вітчизняний законодавець, додержуючись вимог цього міжнародного документа практично повністю (з деякими стилістичними правками), імплемтував у ч. 1 ст. 43 Конституції України зазначене формулювання, яке, на нашу думку, є більш чітким і відображає реальний стан речей. Тобто право на працю, яке в радянській конституційній доктрині розглядалося як право на одержання гарантованої роботи, отримало новий зміст, значення якого полягає в тому, що Основний Закон проголосив концептуально інше право на працю і тепер його розуміють не як обов'язок держави забезпечити кожного роботою, а як право на вільний вибір праці. При цьому, як слушно зауважує О. І. Процевський, точніше було б сказати, що людина вільно обирає чи погоджується не на працю, як це записано в ст. 43 Конституції, а на роботу [641, с. 102]. Такої думки дотримується й

І. Г. Козуб, яка зауважує, що законодавець, визначаючи право на працю за кожною людиною, визнає, власне право на працю, яке надається нам природою і регламентується державою, і право на роботу [642, с. 27]. До речі, п. 1 ст. 23 Загальної декларації прав людини також підкреслює різницю між працею і роботою, в якому зазначено, що кожна людина має право на працю, але право на вільний вибір роботи [324, с. 11].

Таким чином, обирати можна лише те й з того, що є, а погоджуватися можна на те, що пропонується. Держава повинна створювати робочі місця і пропонувати роботу, яку людина може вільно обирати. Наприклад, ч. 1 ст. 41 Конституції Білорусі гарантує «... право на вибір професії, роду занять і роботи ...» [10, с. 126–127]. Тому ми вважаємо, що в ч. 1 ст. 43 Конституції України слід застосовувати термін «робота», а не термін «праця», у зв'язку з тим, що між ними існує різниця, тобто вони не є тотожними. І відповідно між правом на працю і правом на роботу також є різниця. Аналізоване право має дуалістичну (подвійну) природу, оскільки полягає в наданні людині права на працю загалом і права на роботу зокрема. Право на працю – це природне, невідчужуване, невід'ємне право людини, яке не залежить від віку, статі, громадянства, стану здоров'я тощо. А право на роботу – це надане державою право, яке набувається з досягненням людиною певного віку, і його реалізація залежить від громадянства, статі, стану здоров'я та інших чинників, обумовлених законодавством [643, с. 217]. Отже, праця – це невідокремлена функція людського існування та буття, а робота – це зовнішня форма, в якій реалізовується праця.

Принцип свободи праці кожної людини є основою й центральною ідеєю регулювання праці в сучасних умовах, який означає можливість особи без зовнішнього впливу вирішувати питання – займатися чи не займатися працею, а якщо займатися, то де і якою саме. Тобто людина наділена виключним правом самій розпоряджатися її здібностями до праці. У деяких європейських державах норми щодо свободи праці закріплені на конституційному рівні в таких формулюваннях: «праця-вільна» (ст. 30 Конституції Грузії, ст. 37 Конституції Росії); «право на вільний вибір праці» (ст. 32 Конституції Вірменії); «свобода праці гарантована» (ст. 25 Конституції Монако); «гарантується свобода праці» (ст. 49 Конституції Словенії); «право на працю та на свободу праці» (ст. 54 Конституції Хорватії). Із цього випливає, що в зазначених конституціях не закріплено гарантій щодо права на працю. Вільний вибір праці – це ще не право на працю і не зобов'язання держави його забезпечити та гарантувати. При цьому слід зауважити, що формула «кожен має право на працю, що включає

можливість заробляти собі на життя працею» закріплена лише в конституціях Білорусі і України. Право на працю, як свобода трудової діяльності, знайшло своє відображення також і в положеннях конституцій Австрії, Азербайджану, Бельгії, Болгарії, Естонії, Іспанії, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Португалії, Румунії, Сербії, Словаччини, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Чехії і Чорногорії. Так, у п. II ст. 35 Конституції Азербайджану встановлено, що «кожен володіє правом вільно обирати для себе на основі своєї здібності до праці вид діяльності, професію, заняття і місце роботи» [10, с. 33], у п. 1 ст. 12¹ Основного Закону Німеччини зазначено, що «усі німці мають право вільно обирати професію, місце роботи і навчання» [11, с. 184].

На наш погляд, більш логічним було б поєднати право на працю та право вільно обирати вид трудової діяльності, професії та місця роботи в одній нормі, так як це здійснено в більшості європейських конституцій. І тому припис, який розташований у ч. 2 ст. 43 Конституції України і який «... гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності ...», необхідно перенести до ч. 1 цієї статті. При цьому слід звернути увагу на те, що в цьому положенні вибір професії вказується раніше від роду трудової діяльності, хоча поняття «рід трудової діяльності» є ширшим ніж поняття «професія». Тобто людина спочатку обирає рід трудової діяльності, визначається з професією, а потім уже й місце роботи, де вона хотіла б працювати. Враховуючи зазначене, ми пропонуємо ч. 1 ст. 43 Конституції України викласти в новій редакції, а саме: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, на вільний вибір роду трудової діяльності, професії та місця роботи» [644, с. 50].

Свобода праці означає, що тільки самій людині належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями до праці. Але ця свобода не є абсолютною, нічим не обмеженою, тому що ринок праці не в змозі підтримувати баланс усіх працівників, роботодавців і суспільства в цілому. У жодній державі право на вільний вибір діяльності не пов'язується з її обов'язком щодо забезпечення цього права. Обов'язком держави є створення такої системи професійної орієнтації та сприяння повної зайнятості населення, яка б допомагала людині здійснювати право на вільне використання своїх здібностей до праці, керуючись при цьому виключно власними інтересами та потребами. І це підтверджено Рішенням Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 р. №8-рп/2007, яким визначено, що «право на працю означає не гарантування державою працевлаштування кожній особі, а забезпечення саме рівних

можливостей для реалізації цього права» [645]. Як зауважує О.О. Коваленко, право на працю не розуміється ні як обов'язкове працевлаштування, ні як працевлаштування взагалі. Тобто право на працю не може розумітися як забезпечення роботою, бо право – це можливість людини [646, с. 43].

Слід зазначити, що людині також належить і право взагалі не займатися трудовою діяльністю, оскільки все залежить від її волі та бажання. При цьому держава не вирішує за людину, працювати їй чи не працювати, а також не переслідує осіб, що ухиляються від трудової діяльності. Як слушно наголосив з цього приводу В. М. Андреев, право на працю, будучи природним за своєю сутністю, не може виступати одночасно й обов'язком. Якщо особа має право на працю, то вона вільна в тому, що їй робити з цим правом – працювати чи ні. А призначення держави – не втручатися в цей процес, а створити якомога більше можливостей для задоволення означеного бажання [647, с. 68]. Тому в багатьох європейських державах закріплено на конституційному рівні «право людини на працю саме як право людини, а не як її обов'язок» [53, с. 141].

Водночас варто підкреслити, що конституційні норми деяких європейських держав по-різному врегульовують це право. Так, у конституціях Іспанії (ст. 35), Італії (ст. 4), Португалії (ст. 58), Сан-Марино (ст. 9), Туреччини (ст. 49) і Франції (преамбула 1946 р.), крім права кожної людини на працю, в одній нормі закріплено і її обов'язок працювати. Наприклад, у п. 1 ст. 35 Конституції Іспанії зафіксовано, що «всі іспанці зобов'язані працювати і мають право на працю» [11, с. 378], у ч. 2 ст. 4 Конституції Італії встановлено, що «кожен громадянин ... зобов'язаний здійснювати діяльність або виконувати функції, які сприяють матеріальному чи духовному прогресу суспільства» [11, с. 422], у ст. 49 Конституції Туреччини зафіксовано, що «кожен має право і обов'язок працювати» [237, с. 236], а в преамбулі Конституції Франції 1946 р. записано, що «кожен зобов'язаний працювати і має право на отримання роботи» [11, с. 683]. Однак, як зазначають Б. О. Страшун і В. В. Маклаков, обов'язок працювати в демократичних країнах має швидше моральне, ніж юридичне значення [261, с. 212].

Необхідною гарантією реалізації права на працю є створення державою умов для повної зайнятості населення. Відповідно до міжнародно-правових актів праву людині на працю повинен кореспондувати обов'язок держави щодо забезпечення зайнятості. І тому більшість держав континентальної Європи взяла на себе цей обов'язок. Наприклад, у ч. 2 ст. 41 Конституції Білорусі зазначено, що «держава створює умови для повної зайнятості населення» [10, с. 127], у п. 1 ст. 22 Конституції Греції записано, що «... держава ... турбується

про створення умов для забезпечення зайнятості всіх громадян ...» [11, с. 253], у п. 1 ст. 23 Конституції Бельгії закріплено положення щодо «... забезпечення достатньо стабільного і якомога високого рівня зайнятості» [11, с. 111], а в п. 1 ст. 19 Конституції Нідерландів указано, що «державні органи повинні піклуватися про сприяння, забезпечення достатньої зайнятості населення» [11, с. 480]. У той же час в Україні це питання не знайшло свого конституційного закріплення, а лише регулюється нормами трудового законодавства. Так, у ч. 1 ст. 2 Кодексу законів про працю України, в якій ідеться про основні трудові права працівників, проголошено, що «... держава створює умови для ефективної зайнятості населення ...» [648].

У зв'язку з цим, П. М. Рабінович пропонує ч. 2 ст. 43 Конституції України переформулювати таким чином, аби її редакція збігалася з п. 1 ст. 1 Європейської соціальної хартії (переглянута). Запропоноване ним конституційне положення має такий вигляд: «Держава зобов'язана забезпечувати та підтримувати якомога вищий і стабільний рівень зайнятості, прагнути до досягнення повної зайнятості її громадян» [131, с. 53]. До речі, подібна пропозиція вже пропонувалось розробниками проекту Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 р., але вона не знайшла належної підтримки з боку вітчизняного законодавця [422, с. 275]. Підтримуючи цю пропозицію, разом з тим ми вважаємо, що перше речення ч. 2 ст. 43 Конституції України слід викласти в іншому формулюванні, а саме: «Держава зобов'язана створювати умови для забезпечення повної зайнятості працездатного населення», де забезпечення зайнятості необхідно розглядати як діяльність органів державної влади з метою здійснення заходів економічного, правового, організаційного характеру, які спрямовані на задоволення потреб працездатного населення у сфері праці. І тому, зазвичай, забезпечення зайнятості зводиться до відповідних гарантій. Крім того, третє речення цієї частини, зберігаючи логіку його викладення, потребує доопрацювання, а саме: термін «перепідготовки» доречно замінити на термін «перекваліфікації», як це викладено в міжнародно-правових актах, а словосполучення «відповідно до суспільних потреб» потрібно вилучити із тексту та замінити його на словосполучення «з урахуванням потреб ринку праці», що більше відповідає сучасним вимогам [644, с. 51].

Відтворюючи та деталізуючи положення підпункту а) п. 3 ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та п. 2 ст. 4 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, в яких здійснюється особливий акцент на тому, що право на працю є несумісним з примусовою

працею, Конституція України вперше в ч. 3 ст. 43 не лише заборонила використання примусової праці, а й зафіксувала вичерпний перелік робіт, які такою працею не вважаються, тобто які не підпадають під поняття «примусова праця». Як вважає В. В. Жернаков, це праця, яка виконується не добровільно, а під впливом можливості застосування покарання [649, с. 37]. При цьому універсальним формулюванням поняття «примусова праця» слід вважати положення п. 1 ст. 2 Конвенції МОП № 29 «Про примусову або обов'язкову працю» від 28 червня 1930 р., в якому зазначений термін означає всяку роботу чи службу, що вимагається від будь-якої особи під загрозою будь-якого покарання, роботу, для виконання якої особа не запропонувала добровільно своїх послуг [650, с. 198]. Коли ж ідеться про примусову або обов'язкову працю, то відразу з'являється відтінок повинності, примушування, приневолення. У словниково-довідковій літературі під терміном «примушувати» розуміють: вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання. Домагатися чого-небудь, застосовуючи силу, а під терміном «примус» – зумовлена кимсь або чимсь необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання. Натиск, обумовлений законом [279, с. 940].

Слід зауважити, що положення про заборону примусової праці в такий же спосіб, як і в Конституції України, зафіксовано в конституціях Азербайджану (п. III, V ст. 35), Албанії (ст. 26), Естонії (ч. 2 § 29), Латвії (ст. 106), Литви (ч. 3–4 ст. 48), Молдови (ст. 44), Румунії (ст. 39), Чехії (ст. 9), Чорногорії (ст. 63). У конституціях Албанії, Боснії і Герцеговини, Молдови, Румунії, Словаччини, Туреччини, Хорватії, Чехії і Чорногорії заборона примусової праці закріплена в окремій статті. У конституціях Білорусі (ч. 4 ст. 41) і Туреччини (ч. 1 ст. 18) у переліку робіт, які не вважаються примусовою працею, немає згадки про військову службу; у Конституції Греції (п. 3 ст. 22) – про військову службу та роботу, яка виконується за вироком суду; у Конституції Латвії (ст. 106) і Основному Законі Німеччини (п. 2–3 ст. 12¹) – про військову службу та роботу, яка виконується згідно із законом про военний стан; у Конституції Словаччини (п. 2 ст. 18) – про роботу, яка виконується згідно із законом про военний стан. Водночас у конституціях Болгарії (п. 4 ст. 48), Вірменії (ч. 5 ст. 32), Росії (п. 2 ст. 37), Словенії (ч. 4 ст. 49) і Хорватії (ст. 23) закріплено положення щодо заборони примусової праці без розкриття її змісту.

З метою вдосконалення юридичної конструкції положення ч. 3 ст. 43 Конституції України, пропонуємо цю частину викласти в такий спосіб: «Забороняється використання примусової праці, за винятком роботи чи служби,

яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про військову й про альтернативну (невійськову) службу та про воєнний і про надзвичайний стан» [644, с. 51].

Оскільки право на працю має основоположний характер, то з нього впливають усі інші трудові права, які в ч. 1 ст. 23 Загальної декларації прав людини та ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права визначені як «справедливі і сприятливі умови праці», а в ст. ст. 2 та 3 Європейської соціальної хартії (переглянута) – як справедливі, безпечні та здорові умови праці [324, с. 11, 41, 105]. Ці норми насамперед передбачають кожному працюючому право на справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, задовільне існування як для самих працівників, так і для їх сімей, а також право на належні, безпечні і здорові умови праці. Як зазначив О. Стасів, право на належні, безпечні і здорові умови праці є соціальним, оскільки тією чи іншою мірою стосується більшості членів суспільства та гарантується державою. Працівники зацікавлені в збереженні свого життя та здоров'я, а роботодавці, у свою чергу, в ефективній роботі своєї організації, держава в цілому – у стабільності, збереженні життя та здоров'я свого населення [651, с. 196]. Більшість з аналізованих положень вперше знайшли закріплення в ч. 4 ст. 43 Конституції України та в багатьох конституціях європейських держав. Але при цьому, слід звернути увагу на певні розбіжності щодо застосування відповідної юридичної термінології. Так, у ч. 4 ст. 43 Конституції України і ч. 1 ст. 48 Конституції Литви встановлено, що «кожна людина ... має право на належні, безпечні і здорові умови праці» [239; 10, с. 564], у ч. 1 ст. 66 Конституції Польщі – «кожен має право на безпечні і гігієнічні умови праці» [212, с. 696], а в ч. 4 ст. 60 Конституції Сербії поряд з правом кожного на безпечні і здорові умови праці, записано і право на «необхідну охорону праці, нормування робочого часу, щоденний і щотижневий відпочинок, щорічну оплачувану відпустку ...» [242], тим самим запроваджується в життя політика держави щодо обмеження робочого часу. Аналогічні формулювання закріплені і в конституціях Болгарії, Іспанії, Молдови, Португалії, Румунії, Словаччини.

Майже половина держав континентальної Європи здійснила конституційно-правове регулювання оплати праці. Поняття «оплата праці» в міжнародно-правових актах є тотожним категорії «заробітна плата», під якою розуміється винагорода, яка обчислена, як правило, у грошовому вигляді, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу [652]. У конституціях Росії і Хорватії

вжито термін «оплата праці», у конституціях Вірменії, Грузії, Литви, Сербії – «справедлива оплата праці», у конституціях Азербайджану, Андорри, Бельгії, Болгарії, Італії, Польщі, Португалії, Словаччини – «винагорода», у конституціях Білорусі, Чехії, Чорногорії – «справедлива винагорода», у конституціях Іспанії, Молдові, Румунії і Туреччини – «заробітна плата». У той же час у конституціях Греції, Португалії, Сан-Марино і Угорщини закріплені норми, реалізація яких дуже сумнівна [261, с. 211]. Так, згідно з абз. 2 п. 1 ст. 22 Конституції Греції «усі трудящі, незалежно від статі або інших відмінностей, мають право на рівну оплату за рівноцінну виконану роботу» [11, с. 253], а в п. 2 § 70/В Конституції Угорщини зазначено, що «за рівну працю, без яких-небудь відмінностей, кожен має право на рівну заробітну плату» [231, с. 562]. На наш погляд, при таких формулюваннях гарантувати дотримання принципу рівної оплати за рівну працю юридично майже неможливо, оскільки порівнянню піддається (і то в не кожному випадку) тільки однакова праця.

Закріплюючи положення про оплату праці, європейські законодавці відзначили, що трудящий має право на винагороду «... достатню для забезпечення йому та його сім'ї вільного і гідного існування» (ч. 1 ст. 36 Конституції Італії), «... не нижчу встановленого законом мінімального розміру оплати праці ...» (ч. 2 ст. 32 Конституції Вірменії) та без будь-якої «... дискримінації ...» (п. 3 ст. 37 Конституції Росії), у тому числі «дискримінація за статтю» (п. 1 ст. 35 Конституції Іспанії) [11, с. 428; 241; 10, с. 346; 11, с. 378–379]. Але найбільш повно ці вимоги сформульовані в ст. 42 Конституції Білорусі, у частині другої якої зазначено, що «жінки і чоловіки, дорослі і неповнолітні мають право на рівну винагороду за працю рівної цінності» [10, с. 127].

Враховуючи викладене, ми вважаємо, що ч. 4 ст. 43 Конституції України потребує доповнень насамперед у частині, що гарантує кожному право на справедливую винагороду та своєчасне одержання заробітної плати, що повинно втілюватися через заборону дискримінації в оплаті праці. У зв'язку з цим, логічно було б частину сьому цієї статті поєднати з частиною четвертою, яка мала б такий вигляд: «Кожен, хто працює, має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на справедливую винагороду за працю без будь-якої дискримінації та своєчасне одержання заробітної плати, не нижче від встановленого законом мінімального розміру» [644, с. 52].

Гарантуючи рівність прав чоловіка і жінки Конституція України в ч. 5 ст. 43 встановлює правові обмеження щодо реалізації права на працю за суб'єктною ознакою. Тобто це стосується певного кола осіб, які за своїми

фізіологічними властивостями організму не можуть бути залучені на небезпечних для їхнього здоров'я роботах або потребують соціального захисту. Із змісту аналізованої частини випливає, що в ній закріплено два суб'єкти – жінки і неповнолітні. Цей перелік, на наш погляд, є неповним, оскільки це обмеження не поширюється на осіб із зниженою працездатністю насамперед інвалідів, які не в змозі нарівні з іншими людьми конкурувати на ринку праці й потребують соціальної допомоги та особливого правового захисту. І тому використання праці таких осіб на небезпечних роботах видається неможливим.

Про заборону використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах ідеться і в конституціях Грузії (п. 4 ст. 30), Молдови (п. 2 ст. 43), Португалії (п. 1 ст. 59), Румунії (п. 2 ст. 38), а про жінок, неповнолітніх і інвалідів – у конституціях Сербії (ч. 5 ст. 60), Словаччини (п. 1 ст. 38), Туреччини (ч. 2 ст. 50), Чехії (ч. 1 ст. 29) і Чорногорії (ч. 4 ст. 64). Наприклад, у п. 4 ст. 30 Конституції Грузії закріплено, що «умови праці неповнолітніх і жінок визначаються законом» [10, с. 171–172], а в п. 1 ст. 29 Конституції Чехії встановлено, що «жінки, молодь і особи з порушеннями здоров'я мають право на підвищену охорону здоров'я в процесі праці та особливі умови праці» [237, с. 527]. В основних законах Білорусі, Болгарії, Вірменії, Італії, Польщі, Словенії також містяться положення про працю окремих зазначених суб'єктів. У зв'язку з цим, ми підтримуємо пропозицію І. Г. Козуб щодо внесення до ст. 43 Конституції України доповнення й передбачення такої норми, яка б забороняла працю інвалідів на небезпечних роботах [653, с. 54]. На нашу думку, ч. 5 ст. 43 Конституції України необхідно викласти таким чином: «Забороняється використання праці жінок, неповнолітніх і осіб із зниженою працездатністю на важких роботах і роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці» [644, с. 52].

У ч. 6 ст. 43 Конституції України проголошено, що «громадянам гарантується захист від незаконного звільнення», зі змісту якої випливає, що вона адресована тільки громадянам України, тим самим обмежує право іноземців та осіб без громадянства на захист від незаконного звільнення, а також суперечить положенню ч. 1 ст. 26 Конституції України. Ми вважаємо, що більш доречним було б вжити в цій частині замість терміна «громадянам» термін «кожному», що в разі прийняття цього уточнення розширить коло суб'єктів порівняно з тим, яке визначено в нинішньому тексті. Про це свідчить і конституційна практика Фінляндії, у ч. 3 § 18 Основного Закону якої закріплено, що «... ніхто не може бути звільнений з роботи без законних підстав» [237, с. 374].

На наш погляд, вітчизняний законодавець оминув увагою одну з важливих гарантій права на працю – захист від необґрунтованої відмови в прийнятті на роботу, зміст якої розкривається в ч. 1 ст. 22 Кодексу законів про працю України. Незважаючи на те, що ні міжнародно-правові акти, ні жодна держава континентальної Європи на конституційному рівні не закріпили положення щодо захисту від необґрунтованої відмови в прийнятті на роботу, ми виходимо з того, що ця гарантія повинна бути проголошена в ч. 6 ст. 43 Конституції України, у зв'язку з тим, що означена проблема набула неабиякого практичного значення. Тільки за останнє десятиріччя в Україні все частіше спостерігаються з боку роботодавців прояви дискримінації при працевлаштуванні вагітних жінок, інвалідів, осіб похилого віку тощо, а також за такою підставою «при прийнятті на роботу та звільненні (особливо щодо керівників) як політичні погляди» [654, с. 33]. Тому для її вирішення пропонується цю новелу закріпити на конституційному рівні.

Отже, з метою усунення протиріч між положеннями міжнародно-правових актів і національним законодавством і враховуючи досвід європейських держав щодо регулювання на конституційному рівні права на працю, пропонуємо ст. 43 Конституції України викласти в новій редакції:

«Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, на вільний вибір роду трудової діяльності, професії та місця роботи.

Держава зобов'язана створювати умови для забезпечення повної зайнятості працездатного населення, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перекваліфікації кадрів з урахуванням потреб ринку праці.

Забороняється використання примусової праці, за винятком роботи чи служби, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про військову і про альтернативну (невійськову) службу та про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен, хто працює, має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на справедливий винагороду за працю без будь-якої дискримінації та своєчасне одержання заробітної плати, не нижче від встановленого законом мінімального розміру.

Забороняється використання праці жінок, неповнолітніх і осіб із зниженою працездатністю на важких роботах і роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці.

Кожному гарантується захист від необґрунтованої відмови в прийнятті на роботу та від незаконного звільнення з роботи» [655, с. 54].

У будь-якій демократичній правовій державі працівники мають спеціальні методи для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, одним із яких є право на страйк, який, як правило, застосовується як виключний (радикальний) засіб впливу (коли всі інші можливості вичерпано) щодо вирішення колективного трудового конфлікту у зв'язку з відмовою власника або уповноваженого ним органу задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки чи об'єднання профспілок. Досвід європейських держав свідчить, що кожна держава зацікавлена в мирному вирішенні колективних трудових спорів та інших трудових конфліктів, і тому визнання права на страйк і допущення страйків у певних юридично фіксованих межах є необхідними умовами нормального функціонування суспільства. Це право закріплено в конституціях більшості держав континентальної Європи, у тому числі й у ч. 1 ст. 44 Конституції України. Право на страйк в Україні розглядається як право, що реалізується в колективі працівників, які захищають свої трудові права. Тому воно має здебільшого колективний, а не індивідуальний характер [656, с. 74]. Так, не вдаючись до детальної характеристики права тих, хто працює, на страйк, В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко, визначають це поняття як можливість колективно й публічно захищати свої економічні та соціальні права у формах, що не заборонені чинним законодавством [313, с. 136], а З. М. Кузнєцова розуміє страйк як законне колективне тимчасове зупинення роботи, застосоване найманими працівниками для реалізації своїх професійних інтересів. При цьому вона зауважує, що в переважній більшості національних правових систем право на страйк розглядається як колективне, а не індивідуальне [657, с. 14, 70]. У той же час Ю. О. Коломоєць зазначає, що в ряді країн Заходу піддається критиці традиційне трактування права на страйк як суто колективного права, що реалізується профспілками, трудовими колективами. Висувається нове розуміння права на страйк як індивідуального права кожного працівника самому вирішувати питання про відмову від надання трудових послуг [658, с. 62].

Аналізована конституційна норма є якісно новим для нашої держави правом, тісно пов'язаним із правом на працю, вона імплементує положення п. 4 ст. 6 Європейської соціальної хартії (переглянута) та підпункту d) п. 1 ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [324, с. 42, 107]. Але, враховуючи те, що принципи права на страйк як засіб організації

профспілок визнані майже у всьому світі [659, с. 31], а також те, що вони наділені правом організовувати та проводити страйки, ми вважаємо, що логічно було б поєднати положення, що регулює право на утворення професійних спілок (ч. 3 ст. 36 Конституції України) і положення, що регулює право на страйк (ст. 44 Конституції України) в одній окремій нормі (ст. 44 Конституції України), як це було зроблено законодавцями Білорусі, Греції, Іспанії, Латвії, Монако, Німеччини. Наприклад, у п. 1 ст. 28 Конституції Іспанії зазначено, що «кожен має право на вільне об'єднання у професійні спілки», а в п. 2 цієї статті – «визнається право трудящих на страйк ...» [11, с. 377]. При цьому варто наголосити, що для кожної другої конституції європейських держав характерним є виокремлення права на свободу об'єднання в професійні спілки в окрему, самостійну статтю. Так, зазначене право в різних формах і обсязі знайшло своє втілення у конституціях Албанії (ст. 50), Андорри (ст. 18), Білорусі (ст. 41), Болгарії (ст. 49), Греції (ст. 23), Іспанії (ст. 28), Італії (ст. 39), Латвії (ст. 108), Литви (ст. 50), Македонії (ст. 37), Молдови (ст. 42), Монако (ст. 28), Польщі (ст. 59), Португалії (ст. 55), Словаччини (ст. 37), Словенії (ст. 76), Туреччини (ст. 51), Угорщини (§ 70/с), Хорватії (ст. 59) і Швейцарії (ст. 28). Наприклад, у ст. 50 Конституції Албанії встановлено, що «працюючі мають право вільно об'єднуватися в професійні організації для захисту своїх трудових інтересів» [231, с. 189], у п. 1 ст. 42 Конституції Молдови записано, що «будь-який працівник має право створювати професійні спілки і вступати до них для захисту своїх інтересів» [10, с. 301]. Крім того, у конституціях Болгарії (п. 2 ст. 12), Румунії (п. 1 ст. 37) і Хорватії (ч. 2 ст. 43) це право передбачено як у нормі про свободу об'єднання, так і в іншій нормі (відповідно п. 1 ст. 49; ст. 9; ст. 59). Але найбільш детально це питання виписано в Конституції Португалії (ст. ст. 55, 56) і Конституції Туреччини (ст. 51). З огляду на зазначене, ми вважаємо, що положення про політичні партії та професійні спілки, яке закріплено в ст. 36 Конституції України, було б доцільно нормативно розмежувати, тобто виокремити в самостійні статті, що надасть змогу більш детально їх регламентувати. У зв'язку з цим запропоновані норми будуть співвідноситись як загальна (базова) норма (ст. 36) та спеціальна норма (ст. 44). Про системне нормативне розмежування громадських організацій наголошують і деякі науковці, зокрема Н. В. Богашева [660, с. 125].

Слід підкреслити, що особливістю ч. 3 ст. 36 Конституції України є також те, що вона адресована громадянам України і тим самим відрізняється від міжнародно-правових актів, в яких ідеться про «кожну людину», та конституційної практики більшості європейських держав. Так, у конституціях

Азербайджану, Вірменії, Іспанії, Росії, Словаччини, Угорщини і Чехії суб'єктом цього права визначена людина, яка в тексті позначена безособовим терміном «кожен», а в Конституції Франції – «кожна людина». У конституціях Білорусі, Македонії, Румунії – відповідно «громадяни», у Конституції Сан-Марино – «усі громадяни», а в Конституції Грузії – «усі». У той же час у конституціях Андорри, Литви, Польщі, Сербії і Словенії суб'єкт права на свободу об'єднання у профспілки зовсім не визначений. Водночас, у конституціях Іспанії, Молдови, Польщі, Португалії, Туреччини і Хорватії використовується вислів або словосполучення, які вказують на належність до однієї із сторін трудових правовідносин – «працівник» та «роботодавець» чи «трудоуший» та «підприсмець», а в конституціях Болгарії, Німеччини, Швейцарії – на належність до роду професійної діяльності: «робочі», «службовці», «представники всіх професій». У зв'язку із зазначеним, нам видається доречним положення ч. 3 ст. 36 Конституції України перенести до ст. 44, при цьому в першому реченні, де йдеться про суб'єкта, термін «громадяни» слід замінити на термін «кожен», що, на нашу думку, по-перше, більш відповідає міжнародно-правовим актам і європейському досвіду; по-друге, не буде суперечити положенню ч. 1 ст. 26 Конституції України; і по-третє, значно розширить коло носіїв цього права.

Також у цьому положенні закріплено право на участь у вже утвореному об'єднанні, але в ньому відсутнє право на утворення профспілки, що суперечить вимогам п. 1 ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, підпункту а) п. 1 ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, п. 1 ст. 11 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [324, с. 23, 41, 78] та конституційній практиці більшості європейських держав. Наприклад, у п. 1 ст. 28 Конституції Швейцарії закріплено, що «працівниці і працівники, роботодавниці і роботодавці ... мають право об'єднуватись для захисту своїх інтересів, створювати об'єднання і вступати чи не вступати до них» [237, с. 540].

Право на участь у профспілках має свою специфіку, яка полягає в тому, що воно реалізується насамперед у сфері праці, де поєднуються трудові і соціально-економічні права та інтереси громадян, що знайшло своє відображення у ч. 3 ст. 36 Конституції України. Водночас, ч. 1 ст. 44 передбачає захист лише економічних і соціальних інтересів, що значно звужує коло захищених прав працівників. І тому слід погодитись з М. В. Процишеною, яка пропонує об'єктом захисту права на страйк зробити не лише соціально-економічні інтереси, а також усі інші види прав та інтересів, на які здійснив

посягання роботодавець [116, с. 6]. Аналогічної думки дотримується й В. В. Речицький [138, с. 42]. У той же час Г. І. Чанишева вважає, що застосування в даному випадку терміна «інтереси» є не зовсім вдалим. Під час колективного трудового спору вимоги працівників стосуються насамперед захисту прав, які вони вважають порушеними власником. Тому було б доцільно додати: «з метою захисту працівниками соціально-економічних прав та інтересів» [661, с. 84]. З огляду на це, ми пропонуємо викласти ч. 1 ст. 44 Конституції України таким чином: «Кожен має право на свободу об'єднання в професійні спілки та участь у них з метою захисту своїх трудових та інших економічних, соціальних прав та інтересів» [662, с. 71]. На наш погляд, наведене формулювання буде повніше й точніше відтворювати положення міжнародно-правових актів.

Варто звернути увагу на те, що друге речення ч. 3 ст. 36 чинної Конституції України, в якому мова йдеться про членство у профспілках, більш схоже на дефініцію аніж на правову норму і тому потребує уточнення формулювання належності до профспілок. Ми вважаємо, що це речення слід викласти в окремій частині (другій) ст. 44 Конституції України в такій редакції: «Професійні спілки об'єднують осіб, пов'язаних спільними інтересами за родом їх діяльності на підприємствах, установах і організаціях незалежно від форм власності» [662, с. 71].

У деяких європейських державах основні закони передбачають різного роду запровадження законних обмежень користування цим правом, допустимість яких визнається п. 2 ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та п. 1 ст. 11 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [324, с. 23, 78]. Так, у конституціях Вірменії (ч. 3 ст. 28), Греції (п. 2 ст. 23), Іспанії (п. 1 ст. 28), Македонії (ч. 2 ст. 37), Словаччини (п. 4 ст. 37), Хорватії (ч. 2 ст. 59) встановлені обмеження для певних категорій громадян насамперед для осіб, що входять до складу збройних сил, поліції, органів державного управління, щодо їх перебування у професійних спілках. На нашу думку, закріплення в конституційній нормі відповідного положення є зайвим, воно повинно регулюватися на законодавчому рівні.

Як вважає М. В. Процишена, свобода асоціації не презумує право на страйк, проте сенс у свободі об'єднання втрачається, якщо за таким об'єднанням не буде закріплено реальних важелів впливу [116, с. 12]. І тому в таких державах, як Греція, Німеччина, Польща та інші право на страйк реалізується виключно профспілками. Страйки, які оголошені не профспілкою

або які не отримали її підтримки, визнаються незаконними. Наприклад, у п. 2 ст. 23 Конституції Греції закріплено, що «страйки є правом і здійснюються утвореними в законний спосіб професійними організаціями ...» [11, с. 254], у п. 3 ст. 59 Конституції Польщі встановлено, що «професійним спілкам належить право організовувати страйки працівників ...» [212, с. 695]. Тобто на конституційному рівні профспілки визнаються як суб'єкт реалізації права на страйк.

Аналіз положень норм конституцій держав континентальної Європи свідчить, що в них закріплені різні моделі права на страйк. На думку І. А. Куян, найповніше право на страйк викладено в конституціях постсоціалістичних держав (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови, Росії, України), Центральної та Східної Європи (Болгарії, Румунії, Македонії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії), а також окремих держав Західної Європи (Іспанії, Португалії, Франції, Швейцарії) [663, с. 93]. Наприклад, у Німеччині право на страйк впливає із конституційно закріпленого права працівників створювати об'єднання для охорони й поліпшення умов праці [11, с. 183], у чинній преамбулі Конституції Франції 1946 року зазначено, що «кожна людина може захищати свої права і свої інтереси за допомогою професійної організації Право на страйк здійснюється в межах законів, які його регламентують» [11, с. 683]. У конституціях Албанії (п. 1 ст. 51), Грузії (ст. 33), Іспанії (п. 1 ст. 28), Македонії (ч. 1 ст. 38), Молдови (п. 1 ст. 45), Португалії (п. 1 ст. 57), Словаччини (п. 4 ст. 37), Хорватії (ч. 1 ст. 60), Чехії (п. 4 ст. 27) право на страйк має позитивне формулювання, тобто викладене таким чином: «право на страйк визнається (гарантується)». Наприклад, у ст. 33 Конституції Грузії записано, що «визнається право на страйк» [10, с. 172], у п. 1 ст. 57 Конституції Португалії – «гарантується право на страйк» [11, с. 536], а в конституціях Азербайджану (п. 1 ст. 36), Білорусі (ч. 3 ст. 41), Болгарії (ст. 50), Вірменії (ч. 3 ст. 32), Сан-Марино (ст. 9), Литви (ч. 1 ст. 51), Росії (п. 4 ст. 37), Румунії (п. 1 ст. 40), Сербії (ст. 61), Словенії (ч. 1 ст. 77), Туреччини (ч. 1 ст. 54) і Чорногорії (ч. 1 ст. 66) прямо говориться про право на страйк. Наприклад, у ст. 50 Конституції Болгарії визначено, що «робочі і службовці мають право на страйк для захисту своїх колективних економічних і соціальних інтересів» [231, с. 402], а в ч. 1 ст. 51 Конституції Литви – «працівники під час захисту своїх соціально-економічних інтересів мають право на страйк» [10, с. 264].

У деяких конституціях європейських держав право на страйк прямо не визначено, натомість, воно може бути виведено з конституційних положень про право на об'єднання, на свободу асоціації, право на колективні дії, право на

колективні трудові суперечки чи переговори і визнається опосередковано. При цьому є посилання на закон, який регулює це право. Наприклад, у ст. 40 Конституції Італії встановлено, що «право на страйк здійснюється в межах законів, які регулюють це право» [11, с. 429], у ч. 3 § 29 Конституції Естонії наголошено, що «умови та порядок використання права на страйк встановлюються законом» [10, с. 605]. У той же час в Австрії, Бельгії, Данії, Латвії, Люксембурзі, Нідерландах, Фінляндії і Швеції право на страйк на конституційному рівні не закріплено, але це право в зазначених країнах існує і його визнає судова практика. Таким чином, сучасні конституції держав континентальної Європи відображають прагнення законодавця забезпечити соціальний мир між працівниками і роботодавцями. Особливо яскраво це питання висвітлено в п. 2 та п. 3 ст. 28 Конституції Швейцарії: «2. Конфлікти підлягають вирішенню, по можливості, через переговори чи посередництво. 3. Страйк і локаут припустимі, якщо вони стосуються трудових відносин та якщо цьому не перешкоджають зобов'язання зберігати мир у трудових відносинах чи вести переговори про улагодження конфлікту» [237, с. 540]. До речі, Швейцарія має репутацію держави без страйків, що свідчить про добру соціальну збалансованість суспільства [664, с. 69].

Отже, узагальнюючи викладене, зазначимо, що проблематика права кожної людини на свободу об'єднання в професійні спілки та право на страйк має актуальне значення, і тому належне конституційно-правове регулювання цих прав допоможе забезпечити відповідну практику та наповнити її демократичним змістом. Усе це зумовлює нагальну потребу теоретичного переосмислення змісту прав, закріплених у ст. ст. 36 і 44 Конституції України, та з урахуванням вимог міжнародно-правових актів і європейського досвіду слід виокремити право на свободу об'єднання в професійні спілки в самостійну норму, яку разом з правом на страйк ми пропонуємо викласти в ст. 44 Конституції України у такій редакції:

«Кожен має право на свободу об'єднання в професійні спілки та участь у них з метою захисту своїх трудових та інших економічних, соціальних прав та інтересів.

Професійні спілки об'єднують осіб, пов'язаних спільними інтересами за родом їх діяльності на підприємствах, установах і організаціях незалежно від форм власності.

Обмеження щодо членства в професійних спілках встановлюються Конституцією і законами України.

Ті, хто працює, мають право на страйк. Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку. Порядок та умови здійснення цього права встановлюється законом» [662, с. 72].

Право на відпочинок, яке закріплене в ст. 45 Конституції України, має особливе значення для відновлення здоров'я, фізичних і розумових здібностей працівників, а також тісно взаємопов'язане з іншими конституційними правами людини, зокрема, з правом на життя, на працю, на охорону здоров'я тощо. Але, незважаючи на це, в юридичній науці цьому питанню приділено найменше уваги, ніж іншим правам людини.

Право на відпочинок є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє висвітлення у важливих міжнародно-правових актах насамперед у ст. 24 Загальної декларації прав людини, ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та ст. 2 Європейської соціальної хартії (переглянута), а також у різних формулюваннях і обсягах закріплено в конституціях Азербайджану (ст. 37), Андорри (ст. 29), Білорусі (ст. 43), Болгарії (п. 5 ст. 48), Вірменії (ст. 33), Італії (ч. 3 ст. 36), Латвії (ч. 2 ст. 25), Литви (ст. 49), Люксембургу (п. 5 ст. 11), Македонії (ч. 3 ст. 32), Молдови (п. 2 ст. 43), Польщі (ч. 2 ст. 66), Португалії (п. 2 ст. 59), Росії (п. 5 ст. 37), Сан-Марино (ч. 1 ст. 9), Сербії (ч. 4 ст. 60), Словаччини (п. е та f ст. 36), Туреччини (ч. 3 ст. 50), Угорщини (п. 4 § 70/В), Франції (ч. 9 Преамбули 1946 р.), Хорватії (ч. 3 ст. 55), Чорногорії (ч. 2 ст. 64).

Ретельний порівняльно-правовий аналіз відповідних норм конституцій зазначених європейських держав дає підстави стверджувати про певну різноманітність конституційно-правового регулювання права на відпочинок. Як зауважує Н. Г. Шукліна, з точки зору обсягу регулювання Конституція України посідає проміжне становище між латиноамериканськими конституціями (це питання регулюється найбільш докладно) та соціалістичними конституціями (тут містяться докладно матеріальні гарантії цього права). Натомість, у конституціях більшості держав світу це право тільки згадується, оскільки докладне регулювання традиційно відноситься до сфери трудового права [19, с. 291–292]. При цьому варто зауважити, що в більшості європейських держав право на відпочинок викладено як складова права на працю. А в конституціях Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Латвії і Литви, так само як і в Україні, розглядуване право виокремлено в окрему норму. Але, незважаючи на значну розмаїтість конституційних норм різних країн, в яких закріплено право на відпочинок, слід наголосити, що між ними простежується певна схожість у

принципах регулювання цього права, здійснюється імплементація норм міжнародно-правових актів у національне законодавство та їх зближення.

У ст. 24 Загальної декларації прав людини закріплено, що «кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку» [324, с. 12]. Вітчизняний законодавець, додержуючись цих вимог практично повністю (з деякими стилістичними правками), імплементував зазначене формулювання в Конституцію України, у ч. 1 ст. 45 якої проголошено, що «кожен, хто працює, має право на відпочинок», зі змісту якої випливає, що вона адресована тільки людині, яка перебуває в трудових відносинах з підприємствами, установами чи організаціями незалежно від форми власності, а також працює за трудовим договором у фізичної особи. Таким же правовим шляхом пішли законодавці Білорусі, Болгарії, Італії, Латвії, Литви, Македонії, Польщі, Португалії, Словаччини, Туреччини, Хорватії, які закріпили у своїх конституціях положення, відповідно до якого відпочинок може бути наданий лише працюючим.

У той же час аналіз положень норм конституцій зазначених європейських держав засвідчив, що в них вживається різна термінологія щодо позначення суб'єктів права на відпочинок. Так, у конституціях Азербайджану, Андорри, Вірменії, Росії, Сербії суб'єктом досліджуваного права є людина, яка позначена безособовим терміном «кожен» або «кожна людина», у конституціях Португалії і Туреччини закріплено термін «усі трудящі», у конституціях Литви і Македонії – «кожен працюючий», в конституціях Словаччини і Польщі – «працівник», у Конституціях Білорусі і Італії – «трудящі», в Конституції Хорватії – «кожен працівник», у Конституції Болгарії – «працівники та службовці», а в Конституції Латвії – «працюючі». Проте в основних законах Люксембургу, Молдови, Сан-Маріно і Чорногорії суб'єкт права на відпочинок не визначений.

Відтворюючи та деталізуючи положення ст. 24 Загальної декларації прав людини, п. d) ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та п. 1, 3, 5 ст. 2 Європейської соціальної хартії (переглянута), Конституція України в ч. 2 ст. 45 закріпила способи забезпечення права на відпочинок, що, на нашу думку, є недоцільним, оскільки це питання повинно вирішуватися на рівні галузевого законодавства. У зв'язку з цим пропонуємо положення ч. 2 ст. 45 вилучити з тексту Конституції України.

Наявна техніко-юридична конструкція ч. 3 ст. 45 Конституції України свідчить про те, що в ній закріплені умови здійснення права на відпочинок, а саме: 1) максимальна тривалість робочого дня; 2) мінімальна тривалість

відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки; 3) вихідні та святкові дні, які визначаються законом. Також деякі умови здійснення права на відпочинок на конституційному рівні закріпили й законодавці Азербайджану, Вірменії, Італії, Росії, Хорватії, Македонії, Литви, Сербії, Білорусі, Латвії, Польщі. Наприклад, у ч. 2 ст. 36 Конституції Італії проголошено, що «максимальна тривалість робочого дня встановлюється законом» [11, с. 428], у ст. 33 Конституції Вірменії зазначено, що «максимальний час праці, вихідні дні і мінімальна тривалість щорічної оплачуваної відпустки встановлюється законом» [241], у ч. 1 ст. 25 Конституції Латвії встановлено, що «максимальна тривалість робочого тижня встановлюється законом» [10, с. 547], а в п. 2 ст. 66 Конституції Польщі записано, що «максимальна норма робочого часу визначається законом» [212, с. 696]. Крім цього, у конституціях Азербайджану (п. II ст. 37), Словаччини (ст.36) і Росії (п. 5 ст. 37) зазначено, що ці умови гарантуються законом. Наприклад, у п. 5 ст. 37 Конституції Росії закріплено, що «працюючому за трудовим договором гарантується встановлена федеральним законом тривалість робочого часу, вихідні та святкові дні, оплачувана щорічна відпустка» [10, с. 346].

Таким чином, узагальнюючи зміст положень Конституції України та конституцій держав континентальної Європи, в яких закріплено право на відпочинок, пропонуємо ч. 3 ст. 45 Конституції України, яка автоматично стає частиною другою і в якій подається перелік вимог, які закріплені в міжнародно-правових актах, викласти в новій редакції. А також доповнити зазначену частину гарантіями, що, на нашу думку, значно її посилить та буде повністю відповідати ст. 2 Європейській соціальній хартії (переглянута), в якій встановлено, що Сторони зобов'язуються: 1) встановити розумну тривалість щоденної та щотижневої роботи ...; 2) встановити оплачувані святкові дні; 3) встановити щорічну оплачувану відпустку ...; 4) встановити для працівників, зайнятих на таких роботах (з небезпечними або шкідливими умовами праці – авт.), скорочену тривалість робочого часу або додаткові оплачувані відпустки; 5) забезпечити щотижневий відпочинок ... [324, с. 105].

Отже, оновлена редакція цієї норми матиме такий вигляд:

«Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право гарантується встановленням максимальної тривалості робочого часу та мінімальної тривалості відпочинку, наданням вихідних і святкових днів, оплачуваної щорічної відпустки, а також здійсненням інших умов, передбачених законом».

Соціальне забезпечення громадян держави тісно пов'язане з їх рівнем життя. І тому в умовах значного соціального розшарування українського суспільства, різкого зниження рівня забезпеченості економічно неактивної частини населення (людей похилого віку, непрацевдатних, безробітних тощо), проблеми недостатньої гарантованості та захищеності права кожної людини на соціальний захист зумовлюють нагальну потребу теоретичного переосмислення юридичного змісту ст. 46 Конституції України та невідкладного її вдосконалення. На думку Є. Г. Тучкової, право на соціальне забезпечення адресоване всьому населенню, воно супроводжує кожну людину від народження і до кінця життя, оскільки в основу правових відносин у сфері соціального забезпечення покладено такі події, як народження людини, її смерть, безробіття, старість, необхідність соціальної підтримки, коли особа з обставин, незалежних від неї, їх потребує [665, с. 143]. Водночас О. В. Москаленко стверджує, що соціальне забезпечення об'єднує три різні організаціїно-правові форми: соціальне страхування, надання соціальних послуг окремим категоріям громадян; соціальна допомога й соціальна підтримка непрацевдатних громадян [666, с. 6], а В. Рудик зауважує, що в ст. 46 Конституції України визначено дві із зазначених форм [667, с. 37].

Право на соціальне забезпечення знайшло своє закріплення в більшості сучасних конституцій держав континентальної Європи, окрім Австрії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембургу, Німеччини, Норвегії і Швеції, де воно регулюється поточним законодавством. Правове регулювання цього права в європейських конституціях здійснюється двома способами: 1) автономним, тобто коли це право закріплено окремо від інших, у тому числі суміжних прав; 2) інтегративним, тобто коли це право закріплено разом з іншими, як правило, суміжними правами. Наприклад, в конституціях Азербайджану (ст. 38), Албанії (ст. 52), Білорусі (ст. 47), Болгарії (ст. 51), Вірменії (ст. 37), Греції (ст. 21), Іспанії (ст. 41, 50), Латвії (ст. 27), Литви (ст. 52), Македонії (ст. ст. 34, 35, 36), Молдови (ст. 47), Монако (ст. 26), Нідерландів (ст. 20), Польщі (ст. 67), Португалії (ст. 63), Росії (ст. 39), Сербії (ст. 69), Словаччини (ст. 39), Словенії (ст. 50), Туреччини (ст. ст. 60, 61), Угорщини (§ 70/Е), Чехії (ст. 30), Франції (п. 9 преамбулі 1946 р.), так само як і в Україні, розглядуване право виокремлено в самостійну статтю. У той же час у конституціях Андорри, Бельгії, Данії, Естонії, Італії, Румунії, Сан-Марино, Фінляндії, Хорватії і Швейцарії вказане право закріплено з іншими правами людини. Наприклад, у ст. 30 Конституції Андорри, § 28 Конституції Естонії і п. 2 ст. 43 Конституції Румунії право на соціальне забезпечення закріплено

разом з правом на охорону здоров'я [231, с. 232; 10, с. 604; 237, с. 71], у ч. 3 ст. 38 Конституції Італії – з правом на навчання та професійну підготовку [11, с. 429], у ч. 2 ст. 56 Конституції Хорватії – з правами, пов'язаними з пологами, материнством і доглядом за дітьми [237, с. 457], у ст. 23 Конституції Бельгії, § 19 Основного Закону Фінляндії і ст. 41 Конституції Швейцарії – з правами на медичну допомогу, житло, безпечне довкілля тощо [11, с. 111; 237, с. 374–375; 543].

Особливістю чинної норми ст. 46 Конституції України є те, що вона адресована громадянам і тим самим відрізняється від ст. ст. 22, 25 Загальної декларації прав людини, ст. 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та ст. 13 Європейської соціальної хартії (переглянута) [324, с. 11, 12, 42, 110], в яких ідеться про «кожну людину», а також від конституційної практики деяких європейських держав (Естонія, Португалія, Росія, Сербія, Туреччина, Фінляндія, Франція, Швейцарія). Крім того, поточне законодавство та деякі нормативно-правові акти України передбачають більш високі гарантії у сфері соціального забезпечення, ніж це передбачено в Конституції України. У зв'язку з цим, пропонуємо у ч. 1 ст. 46 Конституції України термін «громадяни» замінити на термін «кожен», що, на нашу думку, по-перше, буде більше відповідати міжнародно-правовим актам, у тому числі вимогам Конвенції № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» та Конвенції № 118 «Про рівноправність громадян держави та іноземців і осіб без громадянства в галузі соціального забезпечення», які прийняті Генеральною конференцією МОП відповідно 28 червня 1952 р. та 28 червня 1962 р., а також європейському досвіду; по-друге, не буде суперечити положенню ч. 1 ст. 26 Конституції України; і, по-третє, як зазначив П. М. Рабінович, це значно розширить коло носіїв цього права «порівняно з тим, яке визначено в нинішньому тексті (зокрема ... у ч. 1 ст. 46)» [131, с. 57]. До речі, ще в проекті Конституції України в редакції від 1 липня 1992 р. у ст. 43 було передбачено, що суб'єктом права на соціальне забезпечення є «кожен» [422, с. 131].

Слід зазначити, що в ч. 1 ст. 46 Конституції України зафіксовано термін «соціальний захист», який містить у собі і термін «забезпечення». Тобто зі змісту даної норми випливає, що соціальне забезпечення виступає складовою частиною соціального захисту. Подібне формулювання («соціальний захист», що включає соціальне забезпечення) закріплено і в п. «ж» ст. 72 Конституції Росії. Але, як вважає Н. Стаховська, «з цього формулювання (положення ч. 1 ст. 46 Конституції України – прим. авт.) важко визначити точний зміст і повний обсяг права громадян на соціальний захист. Подібна конструкція речення

обумовлює виникнення таких запитань: що, крім зазначеного права на соціальне забезпечення (види якого перелічені в нормі), включає право громадян на соціальний захист?; якщо право на соціальний захист включає лише право на різні види соціального забезпечення, то в чому тоді полягає відмінність між правом на соціальне забезпечення і правом на соціальний захист» [668, с. 55]. На невідповідність аналізованого формулювання міжнародним стандартам соціальних прав звертають увагу й інші вчені. Так, Н. Б. Болотіна зауважує, що «термін «соціальний захист», який замінив термін «соціальне забезпечення» (за проектом Конституції) ..., не можна вважати таким, що відповідає змісту її ст. 46» [669, с. 37–38].

У міжнародній практиці загально визнаним вважається, що соціальний захист застосовується щодо всіх соціальних прав, до яких, крім права на соціальне забезпечення, відносяться права громадян, які потребують соціального захисту, на отримання житла безоплатно або за доступну для них плату (ч. 2 ст. 47 Конституції України), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право на освіту (ст. 53). Отже, можна стверджувати, що термін «соціальний захист» охоплює майже всю сферу соціальної діяльності держави, у тому числі й захист порушених соціальних прав, і виходить за межі диспозиції досліджуваної норми.

Право на соціальне забезпечення є правом на певні блага або, іншими словами, уповноважує людину вимагати різноманітних благ, визнаних суспільством необхідними. Тобто вказане право гарантує насамперед непрацездатним при наявності відповідних умов на мінімальному рівні мати певні блага, а не здобувати їх. Але це право пов'язане з економічними та іншими можливостями держави і без виділення необхідних коштів не реалізується.

Право на соціальне забезпечення закріплено в конституціях Азербайджану (п. 1 ст. 38), Албанії (п. 1 ст. 52), Білорусі (ст. 47), Вірменії (ст. 37), Італії (ч. 1 ст. 38), Латвії (ст. 27), Молдови (ст. 47), Нідерландів (п. 2 ст. 20), Польщі (п. 1 ст. 67), Португалії (п. 1 ст. 63), Туреччини (ч. 1 ст. 60), Угорщини (п. 1 § 70/Е), Фінляндії (ч. 1 § 19), Хорватії (ч. 1 ст. 53) і Франції (п. 9 преамбули 1946 р.). Наприклад, у п. 1 ст. 63 Конституції Португалії проголошується, що «всі мають право на соціальне забезпечення» [11, с. 538], а в ч. 1 ст. 60 Конституції Туреччини – «кожен має право на соціальне забезпечення» [237, с. 239]. І тільки чотири країни на конституційному рівні (Македонія, Румунія, Сербія, Словенія) закріпили термін «захист». Наприклад,

у ч. 1 ст. 50 Конституції Словенії, яка має назву «Право на соціальний захист» зазначено, що «громадяни мають право на соціальний захист, встановлений законом» [237, с. 179].

Варто наголосити, що серед науковців немає єдиної думки щодо змісту поняття «соціальний захист» як правової категорії та його співвідношення з поняттям «соціальне забезпечення». Так, за визначенням Н. Б. Болотіної, «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» – різні за змістом і цілями поняття [669, с. 51], а Н. Стаховська звертає увагу на те, що й сам законодавець, застосовуючи його (поняття «соціальний захист» – прим. авт.) у численних нормативно-правових актах, не до кінця визначився в його значенні та конкретному змісті. Ще важче це зробити науковцю, який не був ініціатором запровадження в правовий лексикон категорії «соціальний захист» [668, с. 57]. Крім того, законодавча практика України склалася таким чином, що термін «соціальний захист» застосовується щодо окремих категорій населення – ветеранів війни, учасників АТО, інвалідів, громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, політичних репресій тощо. Тобто йдеться про додаткове забезпечення цих осіб понад загальний рівень, у зв'язку з тим, що вони зазнали соціальних ризиків особливого роду, таких, яких у звичайних умовах людина не зазнає.

З огляду на викладене, ми вважаємо, що закріплення в конституційній нормі терміна «соціальний захист» не є вдалим для позначення правової категорії, оскільки він позбавлений конкретного змісту. Тому пропонуємо словосполучення «соціальний захист, що включає право на забезпечення», виключити з тексту ч. 1 ст. 46 Конституції України, замість якого включити термін «соціальне забезпечення», яких цілком буде достатньо для охоплення всіх його форм і видів і який за словами П. М. Рабіновича і О. З. Панкевича «є більш вдалим, ніж «соціальний захист» ... та більш привабливим» [670, с. 105]. На доцільність застосування саме терміна «соціальне забезпечення» вказує і Н. Б. Болотіна [671, с. 38].

У ч. 1 ст. 46 Конституції України також закріплені юридичні підстави, за наявності яких у людини виникає потреба в соціальному забезпеченні, а саме: у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та старості, які згідно з міжнародними соціальними стандартами відносяться до соціальних ризиків. Але цей перелік не є вичерпним, тобто законодавством можуть бути передбачені й інші обставини як підстава для соціального забезпечення. Соціальні ризики притаманні кожній людині як члену громадянського суспільства і зумовлені її біологічною,

фізіологічною і соціальною природою. Вони мають загальний характер і, як правило, передбачувані та трапляються в людей в певний час і за певних обставин. Соціальні ризики настають незалежно від волі людини, не можуть бути нею усунені самостійно і потребують адекватного реагування з боку суспільства і держави. Перелік цих ризиків, які на конституційному рівні визнаються державою, у кожній, конкретній країні має свої відмінності.

Аналіз положень конституцій європейських держав свідчить про те, що в них, як правило, закріплені такі соціальні ризики, як непрацездатність, хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника та безробіття з незалежних від людини обставин. При цьому варто звернути увагу на застосування в них різних термінів одного спрямування, зокрема: термін «хвороба» вживається в Конституції Швейцарії (п. 2 ст. 41); термін «інвалідність» – у конституціях Греції (п. 2, 3 ст. 21), Македонії (ч. 3 ст. 35), Туреччини (ч. 1, 2 ст. 61), Хорватії (ч. 2 ст. 57); разом обидва терміни – у конституціях Вірменії (ст. 37), Італії (ч. 2 ст. 38), Литви (ст. 52), Молдови (п. 2 ст. 47), Монако (ст. 26), Польщі (п. 1 ст. 67), Португалії (п. 3 ст. 63), Росії (п. 1 ст. 39), Угорщини (п. 1 § 70/Е), Фінляндії (ч. 2 § 19). У Конституції Сербії (ч.3, 4 ст.69) закріплено термін «тимчасова втрата працездатності»; у конституціях Албанії (п. 1 ст. 52), Естонії (ч. 2 § 28), Македонії (ч. 2 ст. 35), Словаччини (п. 1 ст. 39), Хорватії (ч. 1 ст. 57), Чехії (п. 1 ст. 30) – «втрата працездатності»; у Конституції України (ч. 1 ст. 46) – «повна, часткова або тимчасова втрата працездатності»; у конституціях Азербайджану (п. 3 ст. 38) і Білорусі (ст. 47) – усі три терміни: «втрата працездатності», «хвороба» та «інвалідність». Але слід зауважити, що поняття «втрата працездатності» охоплює поняття «хвороба» (тимчасова втрата працездатності) та поняття «інвалідність» (повна чи тимчасова втрата працездатності). І тому не логічно закріплювати в одній конституційній нормі декілька понять, одне із яких є складовою частиною іншого поняття. Також недоцільно встановлювати в ч. 1 ст. 46 Конституції України вичерпний перелік видів непрацездатності громадян. Такий висновок виникає у зв'язку з тим, що ні в міжнародно-правових актах, ні в жодній конституції європейських держав немає такого переліку.

Конституцією України закріплено право на соціальне забезпечення також у старості. Такий термін вживається і в конституційних нормах Білорусі, Вірменії, Греції, Естонії, Іспанії, Італії, Латвії, Молдови, Монако, Португалії, Словаччини, Угорщини, Швейцарії, а в конституціях Болгарії і Туреччини – термін «похилий вік». При цьому вітчизняний законодавець, застосовуючи конституційне поняття «старість» насамперед мав на увазі призначення

громадянам, які досягли встановленого законом пенсійного віку, трудової чи соціальної пенсії. Але термін «у старості» відноситься не до юридичних термінів, а до медико-біологічних. Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови він означає: «період життя, що настає після зрілості й характеризується поступовим послабленням діяльності організму; похилий вік кого-небудь ...» [279, с. 1189]. Як вважає С. Сивак, старість – це природний стан організму, обумовлений його фізіологічним, біологічним, психологічним розвитком. А пенсійний вік – це встановлений законодавством соціальний ризик, з яким держава пов'язує виникнення права особи на пенсію [672, с. 72]. На наш погляд, у ч. 1 ст. 46 Конституції України більш прийнятним буде замість терміна «у старості» застосовувати термін «після досягнення пенсійного віку», як це зробили законодавці деяких європейських держав. Так, у конституціях Азербайджану (п. 3 ст. 38), Албанії (п. 1 ст. 52), Росії (п. 1 ст. 39), Фінляндії (ч. 2 § 19) закріплено термін «досягнення віку», а в конституціях Литви (ст. 52) і Польщі (п. 1 ст. 67) – «досягнення пенсійного віку». Наприклад, у ч. 1 ст. 67 Конституції Польщі проголошено, що «громадянин має право на соціальне забезпечення в разі непрацездатності через хворобу або інвалідність, а також після досягнення пенсійного віку ...» [212, с. 697].

У ч. 2 ст. 46 Конституції України передбачено гарантії соціального забезпечення через визначення фінансових джерел (загальнообов'язкове державне соціальне страхування, бюджетні та інші джерела) та створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними (перший блок гарантій). Тобто вітчизняний законодавець на конституційному рівні визначив не тільки коло суб'єктів соціального страхування, але й джерела фінансування, з яких проводиться це забезпечення, а також встановив перелік закладів, яким надано право догляду за непрацездатними.

Термін «соціальне страхування» закріплено в конституціях Андорри (ст. 30), Бельгії (п. 2 ст. 23), Болгарії (п. 1 ст. 51), Греції (п. 4 ст. 22), Іспанії (ст. 41), Македонії (ст. 34), Сан-Марино (ст. 9), Сербії (ч. 5 ст. 69), Словенії (ч. 2 ст. 50), Угорщини (п. 2 § 70/Е), Хорватії (ч. 1 ст. 56) і Чорногорії (ч. 1 ст. 67). Основною ознакою цього терміна є діяльність зі створення спеціальних страхових фондів із застосуванням страхового методу – внесення обов'язкових платежів (страхових внесків) працюючими і роботодавцями для цільового використання цих коштів на соціальне забезпечення. Але в зазначених конституційних нормах відсутній перелік

суб'єктів і джерел соціального забезпечення та перелік закладів з догляду за непрацездатними. У той же час у деяких державах на конституційному рівні закріплені положення, які побудовані на принципі турботи держави про соціально незахищених членів суспільства, а також благодійності. Наприклад, у п. V ст. 38 Конституції Азербайджану зазначено, що «держава створює можливості для розвитку благодійної діяльності, добровільного соціального страхування та інших форм соціального забезпечення» [10, с. 35], у п. 3 ст. 39 Конституції Росії визначено, що «заохочується добровільне соціальне страхування, створення додаткових форм соціального забезпечення та благодійність» [10, с. 346], у ч. 3 § 28 Конституції Естонії – «держава заохочує добровільне піклування та піклування, які здійснюються самоврядуваннями» [10, с. 604], у ст. 41 Конституції Іспанії – «додаткові послуги та допомога здійснюється на добровільній основі» [11, с. 380], а в ч. 5 ст. 38 Конституції Італії – «приватна благодійність вільна» [11, с. 429]. Тобто заохочується розвиток недержавного сектора соціального обслуговування, до якого входять громадські об'єднання, благодійні та релігійні організації [673, с. 34].

Слід підкреслити, що хоча під час вирішення проблеми соціального страхування залишається чимало дискусійних питань, проте на сьогодні практично ні в кого не виникає сумнівів у тому, що воно породжує взаємні права і обов'язки між сторонами цього суспільного договору – державою і громадянином, причому незалежно від того, фінансується система соціального страхування виключно за рахунок страхових внесків громадян чи із залученням коштів підприємств, установ і організацій, в яких вони працюють. І тому, враховуючи європейський досвід, ми вважаємо, що доцільно було б ч. 2 ст. 46 Конституції України переформулювати та викласти таким чином: «Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням і створенням мережі закладів для соціального обслуговування непрацездатних. Заохочується добровільне соціальне страхування, створення додаткових форм соціального забезпечення та благодійна допомога непрацездатним» [674, с. 53–54].

Другий блок гарантій закріплено в ч. 3 ст. 46 Конституції України, в якій забезпечення мінімальних соціальних гарантій непрацездатних здійснюється через запровадження такого соціального стандарту як прожитковий мінімум. Цей стандарт виступає кількісним критерієм мінімально допустимого рівня життя громадян, знижувати нижче якого держава не може. Про рівень життя нижче встановленого мінімуму також ідеться в ст. 50 Конституції Іспанії; про відповідні життєві потреби – у ч. 2 ст. 38 Конституції Італії і в ч. 1 ст. 57

Конституції Хорватії; про належний рівень життя – у п. 1 ст. 47 Конституції Молдови і в п. 1 ст. 43 Конституції Румунії; про основні умови існування – у п. 2 ст. 39 Конституції Словаччини і п. 2 ст. 30 Конституції Чехії; про гідне життя людини – у ч. 1 § 19 Конституції Фінляндії. На наш погляд, у цьому випадку використання в тексті аналізованого положення такого показника, як прожитковий мінімум, є виправданим.

Відомо, що соціальне забезпечення здійснюється через грошові виплати, які виступають у двох основних формах: пенсія і матеріальна допомога. Але під час дослідження змісту ч. 3 ст. 46 Конституції України постає принаймні три питання: 1) що вважається «основним джерелом існування»?; 2) чому пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, повинні бути встановлені не нижче ніж прожитковий мінімум?; 3) а якщо пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги не є основним джерелом існування, тоді за логікою законодавця виходить, що встановлювати цей мінімум не обов'язково? Ми вважаємо, що закріплювати в конституційній нормі формулювання: «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування» не потрібно [674, с. 54]. На нашу думку, цю норму слід викласти в редакції, яку запропонував П. М. Рабінович до ст. 48 Конституції України, а саме: «Це право забезпечується встановленням мінімального розміру пенсії, інших видів соціальних виплат і допомоги, а також заробітної плати, не нижчого ніж прожитковий мінімум, визначений законом» [131, с. 57]. При цьому, на наш погляд, словосполучення «а також заробітної плати» необхідно виключити із запропонованого тексту у зв'язку з тим, що в даному випадку воно дублює ч. 4 ст. 43 Конституції України.

Майже в кожній третій європейській державі законодавець на конституційному рівні виділяє певні категорії громадян, яким, порівняно із загальним колом осіб, які мають право на соціальне забезпечення, надається особливий правовий статус і додаткові пільги та види соціального забезпечення. Це насамперед такі категорії громадян як ветерани війни та ветерани праці (ст. 47 Конституції Білорусі, ч. 4 ст. 69 Конституції Сербії, ч. 3 ст. 50 Конституції Словенії); інваліди (п. 2 ст. 21 Конституції Греції, ч. 3 ст. 35 та ч. 1 ст. 36 Конституції Македонії, п. 2 ст. 71 Конституції Португалії, ч. 4 ст. 69 Конституції Сербії, ст. 52 Конституції Словенії, ч. 2 ст. 61 Конституції Туреччини, ч. 2 ст. 57 Конституції Хорватії), особи з фізичними, розумовими та психічними відхиленнями (п. 3 ст. 51 Конституції Болгарії, ч. 4 § 28 Конституції Естонії, п. 1 ст. 51 Конституції Молдови) тощо. Тобто ці норми спрямовані на формування у суспільстві гуманного, шанобливого ставлення до

зазначених категорій громадян, а також гарантує їм рівні з іншими громадянами можливості для участі в політичній, економічній та соціальній сферах, сприятливі умови для повноцінного способу життя. Наприклад, у ч. 4 ст. 69 Конституції Сербії встановлено, що «інвалідам, ветеранам війни та жертвам війни надається особливий захист відповідно до закону» [242], а в п. 2 ст. 21 Конституції Греції зазначено, що «багатодітні сім'ї, інваліди війни та мирного часу, жертви війни, удови та сироти загиблих на війні, а також хворі, які страждають невиліковними фізичними чи психічними хворобами, мають право на особливу турботу держави» [11, с. 253]. Як вважає С. Приходько, норми Основного Закону України повинні містити положення щодо особливого соціального захисту окремих категорій громадян, зокрема, інвалідів, осіб похилого віку, які не можуть утримувати себе, осіб з фізичними, психічними та розумовими вадами, а також стосовно дітей [675, с. 25]. І тому, з метою виконання вимог Європейської соціальної хартії (переглянута), пропонуємо ст. 46 Конституції України доповнити додатковим положенням (частиною четвертою), виклавши її таким чином: «Держава проявляє особливу турботу щодо ветеранів війни, праці та інвалідів, вживає заходів про забезпечення їхньої соціальної та професійної інтеграції, участі в суспільному житті» [674, с. 54].

Отже, узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що право на соціальне забезпечення – одне з найважливіших соціальних прав, яке безпосередньо залежить від економічного розвитку держави і ресурсів суспільства та тісно пов'язане з правами на працю, на житло, на медичну допомогу тощо. Враховуючи те, що наша держава є учасницею Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, у зв'язку з чим вона зобов'язана застосовувати його положення в національному законодавстві, а також європейський досвід щодо регулювання на конституційному рівні права на соціальне забезпечення, ми пропонуємо ст. 46 Конституції України викласти в новій редакції:

«Кожен має право на соціальне забезпечення після досягнення пенсійного віку, у разі втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від нього обставин та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням і створенням мережі закладів для соціального обслуговування непрацездатних. Заохочується добровільне соціальне страхування, створення додаткових форм соціального забезпечення та благодійна допомога непрацездатним.

Це право забезпечується встановленням мінімального розміру пенсії, інших видів соціальних виплат і допомоги, не нижчий від прожиткового мінімуму, визначеному законом.

Держава проявляє особливу турботу щодо ветеранів війни, праці та інвалідів, вживає заходів для забезпечення їхньої соціальної та професійної інтеграції, участі в суспільному житті» [676, с. 38–39].

Серед численних прав людини, які закріплені в Конституції України, особливе місце посідає право на житло, що є невід'ємним правом людини та діє не виокремлено, а в тісній взаємодії з іншими конституційними правами насамперед з правом на свободу вибору місця проживання, на соціальний захист, на недоторканність житла та є складовою частиною права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. Тобто забезпечення права на житло є основою, що дозволяє досягти здійснення багато інших прав.

Варто нагадати, що потреба людини в житлі виникає з моменту її народження й зберігається протягом усього життя та є однією з нагальних її природних потреб, без задоволення якої неможливе нормальне існування і функціонування людського суспільства. Житло необхідне людині не лише як приміщення, придатне для проживання, але й як елемент життєвого рівня та важлива частина матеріальної бази для досягнення природного прагнення до створення сім'ї, виховання дітей. Ще К. Маркс писав про те, що люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло й одягатися, для того, щоб мати можливість займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією тощо [677, с. 350]. Як зазначають В. О. Іваненко і В. С. Іваненко, визнання права кожного на житло має дуже важливе значення. Це – визнання особою значущості придатного та безпечного місця проживання всіх і кожного для забезпечення людської гідності, фізичного і психічного здоров'я та якості життя в цілому [595, с. 137–138]. У свою чергу, С. Хіміч формулює це право як право людини на задоволення її фізіологічних, психологічних, моральних і соціальних (життєво необхідних) потреб, що знаходять свій прояв у постійному задоволенні останніх за допомогою житла [678, с. 55]. Крім того, М. К. Галянтич і В. Махінчук стверджують, що задоволення багатьох інших особистих немайнових прав (благ) людей без реалізації права на житло повною мірою неможливо. Адже важко собі навіть уявити, яким чином може бути реалізовано гарантоване Конституцією України в ст. 33 право на вільний вибір місця проживання без реалізації права на житло. Якщо особа не буде забезпечена будь-яким житлом, то вона автоматично набуває невизначеного,

але широко вживаного статусу людини без певного місця проживання [679, с. 19–20].

Право на житло є об'єктом правового регулювання міжнародного законодавства, що знайшло своє відображення насамперед у ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута), а також у різних формах і обсягах закріплено в конституціях Азербайджану (ст. 43), Албанії (ст. 59), Андорри (ст. 33), Бельгії (п. 3 ст. 23), Білорусі (ст. 48), Греції (п. 4 ст. 21), Іспанії (ст. 47), Польщі (ст. 75), Португалії (ст. 65), Росії (ст. 40), Сан-Марино (ст. 6), Туреччини (ст. 57), Фінляндії (ч. 4 § 19) і Швейцарії (п. е) ст. 41). У ряді інших конституцій європейських держав право на житло не виокремлено в окрему норму як самостійне право, а розглядається як складова частина права на достатній життєвий рівень. Наприклад, у ст. 34 Конституції Вірменії записано, що «кожен для себе і своєї сім'ї має право на задовільний рівень життя, у тому числі на житло ...» [241], а в п. 1 ст. 47 Конституції Молдови встановлено, що «держава зобов'язана здійснювати заходи щодо забезпечення кожній людині належного життєвого рівня ... у тому числі ... житла» [10, с. 302–303].

Ретельний порівняльно-правовий аналіз змісту ст. 47 Конституції України та відповідних норм конституцій держав континентальної Європи дає підстави стверджувати, що досліджувані норми мають як спільні риси, так і певні розбіжності у способах вираження цього права. У деяких європейських державах право на житло розглядається як обов'язок держави створювати умови для забезпечення житлом своїх громадян, які потребують соціального захисту.

Україна як одна з небагатьох європейських держав не тільки проголосила право на житло на конституційному рівні, але й значно розширила зміст цього права. У ч. 1 ст. 47 Конституції України зазначено, що «кожен має право на житло», що включає в себе можливість кожної людини мати житло у власності чи користуватися ним на підставі договору оренди. Тобто сутністю цього права є можливість побудувати житло, придбати його у власність, взяти в оренду чи одержати від держави чи органу місцевого самоврядування безоплатно. А змістом права на житло є житлові умови, житлові блага, їх одержання, поліпшення чи зміна, задоволення житлових потреб.

Зі змісту аналізованого положення випливає, що ключовим терміном зазначеної частини є саме поняття «житло», яке має не тільки соціально-економічне, але й юридичне значення. Своє законодавче визначення воно отримало в 2004 році з набранням чинності Цивільного кодексу України, у

ст. 379 якої зазначено, що «житлом фізичної особи є житловий будинок, квартири, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них» [399]. А згідно зі ст. 6 Житлового кодексу України головною ознакою житлових будинків, житлових приміщень, службових житлових приміщень і гуртожитків є те, що вони спеціально призначені для постійного проживання громадян. З цього приводу слушною є думка Є. В. Голоманчук, яка підкреслює, що зміст конституційного права на житло складається із двох складових частин. По-перше, право на житло означає, що держава гарантує кожній людині можливість користуватися тим житлом, яке в неї є на даний момент; по-друге, держава бере на себе обов'язок лише сприяти тому, щоб кожен громадянин був забезпечений житлом і мав можливість покращити свої житлові умови шляхом придбання іншого житла за рахунок власних коштів або безоплатно, або за доступну плату. І далі вчена робить висновок, що цей обов'язок держави має державно-правовий, конституційний характер, отже, й право громадян на житло – це інститут конституційного, а не цивільного чи житлового права [680, с. 44].

У радянській конституційній доктрині право на житло розглядалось як обов'язок держави забезпечити кожного бажуючого безоплатним житлом. Докорінним чином сутність цього права змінилась з прийняттям Конституції України 1996 р., в якій право на житло отримало новий зміст, значення якого полягає в тому, що Основний Закон проголосив концептуально інше право й тепер його розуміють не як обов'язок держави забезпечити всіх бажуючих житлом, а як право на володіння житлом. При цьому центр ваги при здійсненні цього права переміщується з державного забезпечення на самозабезпечення людей – за рахунок їх власних коштів, кредитів тощо. Інакше кажучи, держава вже не виступає певним зобов'язаним суб'єктом стосовно громадянина, а громадянин – уповноваженим стосовно держави щодо забезпечення житлом. За такої схеми держава володіє всією повнотою повноважень, за якої вона може як реалізувати, так і не реалізувати вищезазначене право. Тобто, як зауважили В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко, у сучасних умовах це право залишається фактично негарантованим [313, с. 137], що, на наш погляд, унеможлиблює процедуру судового захисту цього права.

Усебічний аналіз положень норм Конституції України та конституцій європейських держав засвідчив, що в них немає єдності щодо суб'єкта права на житло. Так, зі змісту ч. 1 ст. 47 Конституції України випливає, що суб'єктом цього права визначена людина, яка в тексті Основного Закону позначена безособовим терміном «кожен». У той же час у конституції Португалії

закріплено термін «усі», у конституціях Білорусі, Вірменії, Польщі – «громадяни», а в Конституції Іспанії досліджуване право сформульовано як право осіб, що належать до відповідної нації «усі іспанці». Проте в конституціях Азербайджану, Бельгії, Греції, Сан-Марино, Туреччини суб'єкт права на житло не визначений.

Важливою гарантією реалізації права на житло є створення державою умов, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Тобто в Конституції України прописана юридична норма, яка за висловлюванням О. В. Скрипнюка, передбачає існування певних соціально-економічних передумов, які уможливають її правозастосування. Якщо ж ці умови не створені, то унеможливується процедура судового захисту цього права [370, с. 189]. Згідно зі ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута), праву людині на житло повинен кореспондувати обов'язок держави щодо вживання заходів, спрямованих на сприяння доступу до житла належного рівня [324, с. 117]. І тому деякі держави континентальної Європи взяли на себе цей обов'язок, але не обов'язок забезпечити житлом усіх громадян, здійснити який на сьогодні навряд чи можливо. Ми вважаємо, що в цьому випадку роль держави полягає в тому, що вона створює умови для будівництва громадянами житла, придбання його у власність тощо. Наприклад, в Основному Законі Фінляндії §19 хоча й має назву «Право на соціальне забезпечення», але більшість його положень містить обов'язки держави. Так, згідно з частиною четвертою цього параграфу «влада зобов'язана сприяти кожному в праві на житло і в підтримці його зусиль щодо будівництва власного житла» [237, с. 373]. У ч. 2 ст. 40 Конституції Росії зазначено, що «органи державної влади та органи місцевого самоврядування заохочують житлове будівництво, створюють умови для здійснення права на житло» [10, с. 347], у ч. 2 ст. 47 Конституції Іспанії записано, що «органи влади забезпечують необхідні умови ... для здійснення цього права ...» [11, с. 380], а в ст. 57 Конституції Туреччини вказано, що «державна забезпечує заходи, спрямовані на задоволення житлових потреб ...» [237, с. 238].

З урахуванням викладеного, пропонуємо друге речення ч. 1 ст. 47 Конституції України переформулювати таким чином, аби її редакція збігалася з п. 1 ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута). При цьому слід зазначити, що в цій статті йдеться про житло належного рівня. У зв'язку з чим, фахівці Львівської лабораторії прав людини і громадянина пропонують закріпити у ч. 1 ст. 47 Конституції України це положення як конструктивно безпечного помешкання з точки зору санітарно-епідемічних норм та

охорони здоров'я, не перенаселене, зі статусом, визначеним чинним законодавством [681, с. 146–147].

Аналіз положень норм конституцій європейських держав, в яких закріплено право на житло, засвідчив, що в них використовуються різні правові категорії для позначення належного рівня житла. Так, у ст. 33 Конституції Андорри вживається термін «належні житлові умови»; у п. 3 ст. 23 Конституції Бельгії – «належне житло»; у ч. 1 ст. 47 Конституції Іспанії – «упорядковане житло»; у підпункті е) п. 1 ст. 41 Конституції Швейцарії – «житло з прийнятними умовами», а в п. 1 ст. 65 Конституції Португалії – «житло відповідної площі ... упорядковане і відповідне санітарним вимогам» [11, с. 539]. Разом з тим, слід зауважити, що термін «належний рівень» є оціночним поняттям і не має однозначного визначення, а його закріплення в тексті Конституції України, на нашу думку, лише буде сприяти виникненню суперечностей при реалізації права на житло. Крім того, недоречно закріплювати на конституційному рівні і способи придбання житла (побудувати, придбати, взяти в оренду). Тому пропонуємо викласти ч. 1 ст. 47 Конституції України в такий спосіб: «Кожен має право на житло. Держава вживає заходів, які спрямовані на сприяння кожному громадянину доступу до житла» [682, с. 51].

Відтворюючи та деталізуючи положення п. 2 ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута) стосовно встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб, Конституція України розширила зміст цього положення і в ч. 2 ст. 47 закріпила, що громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них ціну відповідно до закону. За такого підходу, яка зазначають М. К. Галянич і В. Махінчук, законодавець відійшов від розуміння права на житло як суто майнового права, надавши йому характеру особистого немайнового права (блага). При цьому чітко проведено розмежування між правом на житло і самим житлом, яким, по-перше, забезпечується соціальна незахищена частина населення і якого, по-друге, особу можна позбавити лише за певних умов. Саме в наданні соціально незахищеним верствам населення безоплатного або за доступну ціну житла найкраще виявляється нематеріальний характер самого права на житло. І далі науковці стверджують, що на державу покладається вже не функція фактичної реалізації вищезначеного права, а обов'язок щодо забезпечення функціонування механізму реалізації цього права. Функція зобов'язання

залишається лише стосовно незахищених верств населення з приводу так званого «соціального житла» [679, с. 20–21].

На наш погляд, необхідно уточнити й коло суб'єктів, які потребують соціального захисту та мають можливість отримати від держави житло відповідно до закону. Згідно з ч. 1 ст. 46 Конституції України, право на соціальний захист включає право на забезпечення в разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. З огляду на це, закономірно постає питання про доцільність надання всім особам цієї категорії житла безоплатно або за доступну для них ціну. Слід зауважити, що аналогічні юридичні гарантії відсутні в європейських конституціях, за винятком Конституції Білорусі, у ч. 2 ст. 48 якої зазначено, що «громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та місцевим самоврядуванням безоплатно ...» [10, с. 128], і Конституції Росії, у ч. 3 ст. 40 якої вказано, що «малозабезпеченим та іншим передбаченим законом громадянам, які потребують житло, воно надається безоплатно ...» [10, с. 347].

Водночас слід наголосити, що вітчизняний законодавець при формулюванні положення ч. 2 ст. 47 Конституції України не дотримався принципу пропорційності між соціальним захистом і фінансовими можливостями держави. У зв'язку із зазначеним, вважаємо за доцільне конкретизувати аналізоване положення та викласти його в такий спосіб: «Громадянам, які не мають житла та потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них ціну відповідно до закону» [682, с. 51]. Такий підхід, на наш погляд, буде більш відповідати сучасним реаліям і фінансовим можливостям держави. Більш того, зазначена пропозиція не суперечить і положенню ч. 2 ст. 64 Конституції України, в якій ідеться про те, що право на житло не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Конституція України в ч. 3 ст. 47 встановила правило, відповідно до якого «ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду» [239]. Це положення є основоположним принципом гарантії захисту житла, що знайшло своє відображення лише в конституціях Азербайджану, Білорусі і Росії. Наприклад, у п. 1 ст. 43 Конституції Азербайджану зазначено, що «ніхто не може бути незаконно позбавлений житла» [10, с. 36], а в ч. 3 ст. 48 Конституції Білорусі і ч. 1 ст. 40 Конституції Росії, які є однакові за формулюванням, закріплено, що «ніхто не може бути

необгрунтовано позбавлений житла» [10, с. 128, 347]. В інших європейських державах хоча зазначений принцип не знайшов свого конституційного закріплення, але він регулюється нормами галузевого законодавства.

За логікою побудови ч. 3 ст. 47 Конституції України можна констатувати, що, з одного боку, примусове позбавлення житла забороняється, а з іншого – примусове відчуження житла допускається, але у випадках, передбачених законом та виключно за рішенням суду. Як слушно зазначає В. Породько, поряд з межами здійснення житлових прав громадян, законодавство встановлює ряд обмежень – випадків, коли в примусовому порядку внаслідок певних ситуативних причин відбувається зменшення раніш визнаної міри свободи носія конкретного житлового права. Важливо, щоб такі правообмеження були правомірними, тобто відповідали конкретним вимогам [683, с. 63]. Прикладом таких обмежень є положення, закріплене у ст. 826 Цивільного кодексу України, відповідно до якого «в разі розірвання договору найму житла наймач та інші особи, які проживали в помешканні, підлягають виселенню з житла на підставі рішення суду, без надання їм іншого житла» [399].

Детальне вивчення змісту ч. 3 ст. 47 Конституції України свідчить про те, що це положення потребує доопрацювання, а саме термін «примусово» доречно замінити на термін «протиправно», який згідно зі словниковою літературою означає те, що суперечить правовим нормам закону, що порушує їх. Невідповідність правовим нормам [279, с. 940, 992]. Це пояснюється тим, що саме при протиправному обмеженні житлових прав, порушується гарантоване Конституцією та іншими законами України право людини мати у власності житло або користуватися ним на законних підставах. На наш погляд, такий підхід більше відповідає сучасним реаліям, а заміна зазначених термінів значно посилить дію цієї норми. Крім того, пропонуємо аналізоване положення викласти в двох самостійних частинах в оновленій редакції, а саме: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений свого житла» та «Примусове позбавлення житла застосовується виключно за вмотивованим рішенням суду на підставі та в порядку, встановлених законом» [684, с. 230]. Ми вважаємо, що таке формулювання не допускає насильницької націоналізації житлового приміщення, а процес примусового позбавлення житла буде здійснюватися відповідно до закону і тільки за рішенням суду.

Отже, узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що право на житло є одним із важливих соціальних прав, яке безпосередньо залежить від економічного розвитку держави та тісно пов'язане з іншими правами людини.

Тому враховуючи європейський досвід щодо регулювання на конституційному рівні права на житло, а також з метою усунення суперечностей між положеннями міжнародно-правових актів і національним законодавством, пропонуємо ст. 47 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожен має право на житло. Держава вживає заходів, які спрямовані на сприяння кожному громадянину доступу до житла.

Громадянам, які не мають житла та потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них ціну відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений свого житла.

Примусове позбавлення житла застосовується виключно за вмотивованим рішенням суду на підставі та в порядку, встановлених законом» [684, с. 230].

Слід зазначити, що вперше в історії нашої держави право на достатній життєвий рівень закріплено в Конституції України, у ст. 48 якої передбачено, що це право включає достатнє харчування, одяг і житло. Але, як зауважує А. Рабінович, ці три означені види життєво необхідних об'єктів не вичерпують усіх споживчих благ, потрібних людині задля забезпечення достатнього рівня її життя [685, с. 8]. Це право є об'єктом правового регулювання й міжнародного законодавства: воно закріплено в ч. 1 ст. 25 Загальної декларації прав людини, ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [324, с. 12, 42–43] та в інших документах про права людини. Водночас слід підкреслити, що, незважаючи на ратифікацію всіма європейськими державами Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, положення ст. 11 цього Пакту були втілені в окремій конституційній нормі, крім України, лише Білорусь, Вірменією, Молдовою, Нідерландами і Словенією. В інших європейських державах це право на конституційному рівні не врегульоване.

Право на достатній життєвий рівень ґрунтується на одному з вихідних принципів соціальної держави та, безперечно, належить до найважливіших конституційних соціальних прав людини і громадянина, яке, за висловлюванням В. В. Мацокіна, є інтегруючим соціальним правом, яке об'єднує не лише всі інші соціальні права в одну цілісну систему, але одночасно зумовлює, певним чином, сутність та зміст правового регулювання більшості громадянських і політичних прав. І далі вчений стверджує, що при неможливості особою забезпечити елементарні умови свого існування, коли якість її харчування не забезпечує простого відтворення фізичних сил, коли вона не має будь-якого житла та одягу, тоді всі інші права просто втрачають своє соціальне значення [105, с. 3, 6]. Як зазначає Ж. М. Пустовіт, сутністю

цього права є можливість достатнього харчування, одягу, житла з метою забезпечення, досягнення певного життєвого рівня. Змістом є право на соціальне благо як гарантія існування й прояву можливостей особи. Формою є право на певні умови життя [374, с. 266]. Водночас Р. С. Балакірєва стверджує, що зміст цієї статті Конституції спрямований у майбутнє [686, с. 87].

При цьому слід наголосити, що це єдина норма розділу II Конституції України, яка не містить спеціальних конституційних гарантій і тому конституційне закріплення права на достатній життєвий рівень ще не означає, що Українська держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожній людині достатнє харчування, одяг і житло. Зрозуміло, що держава не може й не повинна роздавати всім громадянам матеріальні блага, але вона зобов'язана як учасник Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та держава, яка проголосила себе соціальною, створювати належні соціальні умови для кожної людини, щоб та змогла знайти роботу, придбати у власність житло і тим самим забезпечити достатню матеріальну базу життєдіяльності для себе і своєї сім'ї. Тобто держава не є пасивним спостерігачем при реалізації соціальних прав, а є її активним учасником. Але, незважаючи на це, необхідно погодитися з думкою О. М. Волкової, яка зауважує, що сьогодні є всі підстави говорити про тенденцію до зменшення ролі держави в житті індивіда та перенесення відповідальності за його власний добробут на плечі самого ж індивіда [687, с. 66].

Особливістю закріпленого в ст.48 Конституції України положення «достатній життєвий рівень» є відсутність меж цієї достатності, його рекомендаційне формулювання та постійна змінюваність залежно від рівня соціально-економічного розвитку країни та інших чинників. Це право термінологічно по-різному закріплено в конституціях Азербайджану, Білорусі і Молдови («достатній рівень життя»), у Конституції Вірменії («задовільний рівень життя»), у Конституції Росії («достойне життя»). Таким чином, термін «достатній життєвий рівень» та інші є оціночними поняттями, мають відносний характер і не підлягають точному визначенню. Як виняток можна навести приклад ч. 1 ст. 47 Конституції Іспанії, в якій зазначено, що «всі іспанці мають право на достойне, упорядковане житло» [11, с. 380]. При цьому слід відзначити, що ця норма розташована не серед статей про права і свободи, а в главі третій, яка має назву «Про основоположні принципи соціально-економічної політики» і, отже, на думку В. В. Маклакова і Б. А. Страшуна, не формує суб'єктивного конституційного права, яке захищається судом [261,

с. 220]. Тобто кожна людина сама для себе визначає рівень, який відповідає її уявленням про достатній життєвий рівень свого життя.

Згідно зі словниковою сучасною літературою термін «достатній» означає: який задовольняє що-небудь або відповідає яким-небудь потребам. Обґрунтований належною мірою, переконливий [279, с. 243]. На нашу думку, положення міжнародно-правових актів, в яких ідеться про «достатній життєвий рівень» включає в себе такі можливості, як право на достатнє харчування – це насамперед якісне та висококалорійне харчування, щоб людина не відчувала голод; право на достатню кількість одягу – щоб людина не була роздягнутою; право на достатність житла – щоб людина мала можливість задовольнити свої, хоча б мінімальні, потреби на житло; а, крім того, задоволення життєвих потреб у предметах домашнього господарства, у послугах, в отриманні медичної допомоги, освіти та культурі. Наприклад, у п. 1 ст. 47 Конституції Молдови зазначено, що для достатнього життєвого рівня, крім харчування, одягу і житла, ще потрібно «медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування» [10, с. 303].

Варто наголосити, що справа держави не тільки визначати і встановлювати мінімальні стандарти, нижче яких життєвий рівень громадян знижуватися не може, а вона ще зобов'язана постійно піклуватися про те, щоб це право було реалізоване, а також про неперервне поліпшення умов життя своїх громадян, як того вимагає положення п. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Водночас слід звернути увагу на те, що зміст першого речення п. 1 ст. 11 зазначеного Пакту майже дослівно відтворено тільки в ч. 2 ст. 21 Конституції Білорусі, а саме: «кожен має право на достатній рівень життя, що включає достатнє харчування, одяг, житло і постійне поліпшення необхідних для цього умов» [10, с. 122]. У той же час у тексті ст. 48 Конституції України відсутнє положення щодо права кожного на неухильне поліпшення умов життя. Тому, враховуючи те, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права зобов'язує кожна державу, яка підписала Пакт, «вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами ...» (п. 1 ст. 2) [324, с. 40], ми пропонуємо в ст. 48 Конституції України закріпити право кожної людини на неухильне поліпшення умов свого життя. Тим самим держава забезпечить упровадження в національну правову систему міжнародних стандартів щодо досліджуваного права.

Загально визнано, що будь-якому суб'єктивному праву в соціальній сфері завжди відповідає чийсь обов'язок. Обов'язок гарантування конституційних прав і свобод покладається передусім на державу. Але зміст ст. 48 Конституції України в такому формулюванні, на думку П. П. Шляхтуна, надає праву декларативного характеру [270, с. 189–190]. Тобто держава на конституційному рівні не бере на себе жодних зобов'язань щодо реалізації цього права.

У той же час у конституціях Вірменії, Молдови, Нідерландів і Словенії передбачено обов'язок держави здійснювати відповідні заходи щодо реалізації права на достатній життєвий рівень. Наприклад, у ст. 34 Конституції Вірменії зазначено, що «держава вживає потрібних заходів для здійснення цього права громадян» [241]; у п. 1 ст. 47 Конституції Молдови вказано, що «держава зобов'язана здійснювати заходи щодо забезпечення кожній людині достатнього життєвого рівня...» [10, с. 302]; у п. 2 ст. 22 Конституції Нідерландів встановлено, що «державні органи зобов'язані піклуватися про забезпечення населення достатнім життєвим рівнем» [11, с. 480], а в ст. 78 Конституції Словенії записано, що «держава надає громадянам можливість для забезпечення гідних умов життя» [237, с. 183].

Слід підкреслити, що під час аналізу змісту ст. 48 Конституції України складається таке враження, що вітчизняний законодавець при формулюванні права на достатній життєвий рівень використав таку юридичну конструкцію, яка дозволила б, проголосивши це право і задовольнивши тим самим соціальні сподівання людей, водночас не допустити від громадян подання до суду позовів до держави з вимогою забезпечити їм достатній життєвий рівень на підставі цієї конституційної норми. Тобто за порушення цього права законодавством України не передбачається взагалі ніякої юридичної відповідальності. І тому ст. 48 Конституції України є найскладнішою для правового захисту і, як зазначив О. В. Скрипнюк, до різних категорій прав у Конституції використано одне й те саме формулювання: «кожен має право на...», незважаючи на те, що захист більшості із цих прав не може забезпечуватися судом безпосередньо (це стосується принаймні статей 43, 48, 50) [370, с. 190]. На неможливість захисту цього права в суді звертає увагу і В.В. Речицький, який взагалі вважає присутність аналізованого права в Основному Законі «невиправданим» [133, с. 45]. На наш погляд, з такою точкою зору не можна погодитись. Як слушно зазначили Г. Я. Хабрієва і В. Є. Чиркин, неможливо в умовах соціальної держави відмовитися від закріплення в конституціях соціально-економічних прав, але й проголошення юридично незабезпечених прав недоцільно [268, с. 170].

У праві кожного на достатній життєвий рівень розкривається важливий аспект соціальної, правової держави. І тому держава зобов'язана постійно здійснювати правові, організаційні та економічні заходи щодо матеріального поліпшення умов життя своїх громадян, а також зобов'язана забезпечувати їм можливість захищати своє право на гідне життя. При цьому, як вважає П. П. Шляхтун, якщо держава і зобов'язана гарантувати достатній життєвий рівень, то тільки своїм громадянам, але не іноземцям та особам без громадянства (кожному) [270, с. 190]. З цією тезою можна погодитись частково. Так, зі змісту аналізованої норми випливає, що суб'єктом права на достатній життєвий рівень може бути будь-яка людина, яка є громадянином України, та іноземці і особи без громадянства, що перебувають на території України на законних підставах і які позначені в тексті ст. 48 Конституції України терміном «кожен». Цей термін є рівнозначним терміну «кожна людина». Так само визначений суб'єкт і в конституціях Білорусі, Вірменії і Молдови. У той же час, згідно з п. 2 ст. 22 Конституції Нідерландів носієм права на достатній життєвий рівень встановлено «населення» [11, с. 480], а згідно ст. 78 Конституції Словенії – «громадяни» [237, с. 183].

Ми вважаємо, що в ст. 48 Конституції України правильно визначений суб'єкт права на достатній життєвий рівень. По-перше, це відповідає ч. 1 ст. 26 Конституції України та по-друге, це співвідноситься з п. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, в якому визначено, що «держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень...» [324, с. 42].

У разі встановлення на конституційному рівні обов'язку держави вживати належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, то держава дійсно повинна створювати для своїх громадян умови для забезпечення їх правом на працю, на житло, на соціальний захист, що є своєрідним стандартом, до якого повинна у своїй політиці прагнути держава.

З метою посилення гарантованості права на достатній життєвий рівень П. М. Рабінович слушно вважає, що при закріпленні всіх прав (особливо економічних, соціальних, культурних) подавати вказівку й на відповідні позитивні обов'язки держави щодо їх забезпечення. І далі вчений пропонує ст. 48 Конституції України доповнити частиною другою, а саме: «Це право забезпечується встановленням мінімального розміру пенсії, інших видів соціальних виплат і допомоги, а також заробітної плати, не нижчого ніж прожитковий мінімум, визначений законом» [131, с. 51, 57]. Але викладення ч. 2 ст. 48 в такій редакції, на наш погляд, дублює ч. 3 ст. 46 і ч. 4 ст. 43

Конституції України і тому є недоречним. Також не можна повністю погодитись і з пропозицією Є. О. Гіди, який пропонує доповнити зазначену статтю словами «та постійним покращенням умов життя» [688, с. 8], що, на нашу думку, не сприятиме посиленню цієї норми.

З огляду на зазначене, пропонуємо чинний текст ст. 48 Конституції України в запропонованій нами редакції вважати частиною першою та одночасно доповнити цю статтю частиною другою такого змісту: «Держава зобов'язана створювати умови для здійснення громадянами цього права» [689, с. 153]. Ми вважаємо, що наведене формулювання повніше відтворює положення ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та дає підстави для оскарження, у тому числі й в судовому порядку, саме через бездіяльність державних органів. Крім того, як слушно зауважив В. В. Мацокін, забезпечення цього права є метою діяльності кожної демократичної країни та одним з основоположних конституційних принципів сучасної держави [105, с. 11].

Отже, узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї – одне з важливих соціальних прав, яке безпосередньо залежить від економічного розвитку країни й ресурсів суспільства та тісно пов'язано з правами на працю, на соціальний захист, на медичну допомогу тощо. Тому його забезпечення і захист набуває все більшого значення та зумовлює нагальну потребу теоретичного переосмислення змісту права, закріпленого в ст. 48 чинної Конституції України, яку ми пропонуємо викласти в новій редакції:

«Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, і на неухильне поліпшення умов життя.

Держава зобов'язана створювати умови для здійснення громадянами цього права» [690, с. 169].

Слід наголосити, що в науковій та навчальній юридичній літературі під правом на охорону здоров'я розуміють систему заходів, спрямованих на забезпечення збереження та розвиток фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя [691, с. 121]. У свою чергу, А. Б. Литовка визначає право на охорону здоров'я як конституційне соціальне право, яке закріплює й гарантує кожному можливість збереження здоров'я й застосування по відношенню до кожного системи заходів економічного, соціального, наукового і медичного характеру для відновлення

здоров'я у випадку його втрати або внаслідок захворювання чи каліцтва [692, с. 22], а З. С. Гладун надає таке визначення цього права: право на охорону здоров'я – це закріплена і гарантована Конституцією і законами України можливість людини використовувати всі засоби і заходи, які спрямовані на збереження або відновлення стану повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, одержання медичної допомоги та відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди [693, с. 12]. Майже аналогічну дефініцію наводить І. Я. Сенюта: це закріплена в законодавстві та гарантована державою можливість кожної людини використовувати всі соціальні, передусім державні, засоби, спрямовані на збереження, зміцнення, розвиток та, у разі порушення, відновлення максимально досяжного рівня фізичного і психічного стану її організму [694, с. 13]. Як зазначає О. В. Тихомиров, здоров'я є вищим невідчужуваним первинним благом людини, без якого тією чи іншою мірою втрачають значення багато інших благ. Нездоров'я взагалі змінює, переорієнтовує шкалу цінностей. Здоров'я – це благо, яке дає можливість користуватись іншими благами, які дарує людині життя [695, с. 10].

Таким чином, проблема охорони здоров'я людини набуває дедалі все більшої актуальності, успішне розв'язання якої залежить від ефективної державної політики в цій сфері. І тому євроінтеграційний напрямок розвитку України вимагає впровадження європейських стандартів і цінностей у всіх сферах життєдіяльності людини, у тому числі охорони її здоров'я. При цьому, питання врахування європейського досвіду та гармонізації національного конституційного законодавства з законодавством держав континентальної Європи, а також проблема вдосконалення й подальшого дослідження конституційно-правового регулювання права на охорону здоров'я в Україні є одним з пріоритетних завдань науки конституційного права та має важливе практичне і теоретичне значення. Це дає можливість виявити особливості конституційної регламентації досліджуваного права та окреслити механізми, які передбачають європейські держави для належної його реалізації з урахуванням національних особливостей.

Варто звернути увагу на те, що право на охорону здоров'я, яке закріплено в ст. 49 Конституції України, тісно взаємопов'язане з іншими конституційними правами людини, зокрема, з правом на життя, на належні, безпечні і здорові умови праці, на відпочинок, на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо. Тобто забезпечення права на охорону здоров'я є основою, що дозволяє досягти здійснення інших конституційних прав людини та є об'єктом правового регулювання міжнародного законодавства, що знайшло своє висвітлення в

важливих документах, насамперед у Статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я (1946 р.), ст. 25 Загальної декларації прав людини, ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та ст. ст. 11 та 13 Європейської соціальної хартії (переглянута), а також у різних формулюваннях і обсягах закріплено в конституціях Азербайджану (ст. 41), Албанії (ст. 55), Андорри (ст. 30), Бельгії (п. 2 ст. 23), Білорусі (ст. 45), Болгарії (ст. 52), Вірменії (ст. 38), Греції (п. 3 ст. 21), Грузії (ст. 37), Естонії (§ 28), Іспанії (ст. 43), Італії (ст. 32), Латвії (ст. 37), Ліхтенштейну (ст. 18), Литви (ст. 53), Люксембургу (п. 5 ст. 11), Македонії (ст. 39), Молдови (ст. 36), Монако (ст. 26), Нідерландів (ст. 22), Польщі (ст. 68), Португалії (ст. 64), Росії (ст. 41), Румунії (ст. 33), Сан-Марино (ст. 11), Сербії (ст. 68), Словаччини (ст. 40), Словенії (п. 2 ст. 50, ст. 51), Туреччини (ст. 56), Угорщини (§ 70/D), Фінляндії (ч. 3 § 19), Франції (ч. 9 преамбули), Хорватії (ст. 58), Чехії (ст. 31), Чорногорії (ст. 69), Швейцарії (п. b ст. 41).

Ретельний порівняльно-правовий аналіз відповідних норм конституцій зазначених держав дає підстави стверджувати про неоднозначність поглядів законодавців цих держав щодо критеріїв закріплення права на охорону здоров'я, у конституційних нормах не розкривається система закладів охорони здоров'я, система фінансування даних закладів та, особливо, умов платності чи безоплатності надаваної медичної допомоги. Тобто європейська практика демонструє різні підходи щодо конституційно-правового регулювання системи охорони здоров'я. При цьому слід наголосити, що спільною рисою положень цих конституцій виступає їх загальний характер. Так, в аналізованих нормах не деталізовано питання діяльності закладів охорони здоров'я, загального порядку надання медичної допомоги, а також межі її надання. Крім того, норми конституцій європейських держав не встановлюють і не визначають політику держави на вже сформовану модель фінансового забезпечення охорони здоров'я.

У переважній більшості європейських держав право на охорону здоров'я, так само як і в Україні, виділено в окрему норму, серед яких найбільшою за обсягом є ст. 64 «Охорона здоров'я» Конституції Португалії, яка складається з чотирьох пунктів, які, у свою чергу, поділяються на сім підпунктів, а найменша – це ст. 58 Конституції Хорватії, в якій зазначено, що «кожному громадянину гарантується право на охорону здоров'я» [237, с. 457]. У конституціях Люксембургу і Туреччини це право викладено як складова права на соціальне забезпечення та як частина права на здорове навколишнє середовище. У деяких державах континентальної Європи зазначене право розглядається як обов'язок

держави у сфері охорони здоров'я. Як зауважують В. Ф. Москаленко, Т. С. Грузева і Г. В. Іншакова, включення права на охорону здоров'я та його обсяг у конституції тісно пов'язане з типом правової системи держави: у тих країнах, де переважає звичаєве право, воно не згадується, у державах з цивільним правом – згадується інколи, а в державах соціалістичної орієнтації – завжди [696, с. 55].

Немає єдності й чіткого визначення права на охорону здоров'я і в міжнародно-правових актах з прав людини, що, на думку З. С. Гладуна, негативно впливає на правозастосовчу практику, а тому потребує свого юридичного врегулювання [693, с. 9]. Так, у ст. 25 Загальної декларації прав людини право на охорону здоров'я сформульовано як «право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї ...» [324, с. 12], у п. 1 ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права це право трактується як «право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я» [324, с. 43], а в ст. ст. 11, 13 Європейської соціальної хартії (переглянута) зазначене право сформульоване відповідно як «право на охорону здоров'я» та «право на соціальну та медичну допомогу» [324, с. 109–110]. При цьому слід зазначити, що Україна не взяла на себе зобов'язання стосовно деяких статей Хартії, у тому числі статей 12 і 13, які закріплюють право на соціальне забезпечення та медичну і соціальну допомогу, незважаючи на проголошення зазначених прав у Конституції України. Вказані статті не ратифікували повністю або частково також Албанія, Азербайджан, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Грузія, Литва, Молдова, Росія та ін. [697, с. 242]. Але, незважаючи на це, як зазначає І. Я. Сенюта, усі держави співдружності у тій чи іншій формі та обсязі привели статті своїх конституцій відповідно до норм, що закріплюють міжнародно-правові стандарти у сфері охорони здоров'я [698, с. 66].

Вітчизняний законодавець, додержуючись вимог зазначених міжнародно-правових актів, також імплементував їх основні засади в Конституцію України, у ч. 1 ст. 49 якої проголошено, що «кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування» [239]. Зі змісту цієї частини випливає, що суб'єктом цього права визначена будь-яка людина, яка в тексті Конституції України, так само як і в аналогічних нормах конституцій Азербайджану, Вірменії, Грузії, Естонії, Македонії, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Чехії, Чорногорії позначена безособовим терміном «кожен» або «кожна людина». Тобто таке вирішення цього питання

відповідає гуманістичним ідеям європейської і світової солідарності, принципам міжнародного права. У той же час у Конституції Португалії закріплено термін «усі», у Конституції Білорусі – «громадяни Республіки Білорусь», у Конституції Македонії – «кожен громадянин», у Конституції Болгарії – «громадяни», а в Конституції Монако досліджуване право сформульовано як право осіб, що належать до відповідної нації («монегаски»). Проте в основних законах Андорри, Іспанії, Італії, Латвії, Литви, Ліхтенштейну, Люксембургу, Молдови, Нідерландів, Румунії суб'єкт права на охорону здоров'я зовсім не визначений.

Наявна техніко-юридична конструкція ч. 1 ст. 49 Конституції України свідчить про те, що основними структурними елементами права на охорону здоров'я, які логічно випливають з нього, є право на медичну допомогу і право на медичне страхування. Аналізуючи положення ч. 3 ст. 49 Конституції України Конституційний Суд України у своєму рішенні від 29.05.2002 р. № 10-рп/2002 відзначив, що термін «медична допомога» широко вживається в національному законодавстві України. Але, на наш погляд, цей термін не має однозначного визначення, що надає правозастосовцю не тільки широкий спектр дій, а й ускладнює обґрунтованість і законність прийнятих ними рішень. Більш того, до цього часу залишається невизначеним на доктринальному і законодавчому рівнях і близьке за своїм змістом до поняття «медична допомога» поняття «медична послуга». Як зазначила І. Я. Сенюта, серед науковців немає єдиної думки з приводу співвідношення окреслених понять, а тому зустрічається їх трактування і як синонімів, і як антонімів, так і тотожних понять [699, с. 278].

Необхідною гарантією щодо забезпечення належної організації охорони здоров'я є розвиток системи медичного страхування, що пов'язана з компенсацією витрат громадян на медичне обслуговування й передбачає страхування на випадок втрати здоров'я з будь-якої причини. Як слушно зауважує О. В. Солдатенко, запровадження в Україні медичного страхування – це закономірний процес, оскільки, як свідчить міжнародний досвід, медичне страхування є одним із найефективніших джерел фінансування галузі охорони здоров'я, і той факт, що запровадження медичного страхування в Україні розширить джерела фінансування цієї сфери, не викликає сумнівів [700, с. 57–58].

Досвід європейських держав щодо медичного страхування свідчить про високу ефективність різних моделей та систем медичного страхування населення. На сьогодні в більшості з них, у конституціях яких проголошено

право на охорону здоров'я, фінансове забезпечення здійснюється з державного бюджету, коштів підприємств і внесків приватних осіб. Наприклад, у п. 2 ст. 52 Конституції Болгарії встановлено, що «охорона здоров'я громадян фінансується із державного бюджету, роботодавцями, особистими та колективними страховими внесками і з інших джерел ...» [231, с. 402]; у ч. 2 ст. 51 Конституції Словенії закріплено, що «законом визнаються права на використання системою охорони здоров'я, що фінансується за рахунок суспільних коштів» [237, с. 179]; у п. 1 ст. 41 Конституції Росії зазначено, що «медична допомога ... надається ... за рахунок коштів відповідного бюджету, страхових внесків, інших надходжень» [10, с. 347].

Водночас слід відмітити, що медичне страхування може проводитися в різних формах (обов'язкова і добровільна), вибір якої залежить від конкретних економічних, демографічних і соціальних умов, рівня захворюваності та інших чинників, які характеризують загальний стан здоров'я та рівень медичного обслуговування. У розвинутих демократичних країнах, зокрема в Німеччині, право на охорону здоров'я здійснюється виключно шляхом державного загальнообов'язкового або приватного страхування [691, с. 122]. Але при цьому більшість європейських держав, у тому числі й Україна, надає перевагу саме добровільному медичному страхуванню, що, у свою чергу, свідчить про недостатнє державне фінансування системи надання населенню медичної допомоги. Наприклад, у п. 2 ст. 37 Конституції Грузії записано, що «кожний має право користуватись страхуванням здоров'я як доступним засобом медичної допомоги» [10, с. 173].

У зв'язку із зазначеним, ми вважаємо за недоцільне існування в чинній редакції аналізованого положення. І тому пропонуємо ч. 1 ст. 49 Конституції України сформулювати в такий спосіб: «Кожен має право на охорону здоров'я та отримання медичної допомоги», а положення щодо права на медичне страхування викласти в окремій частині: «Держава забезпечує створення і функціонування системи медичного страхування» [701, с. 27].

На відміну від конституцій європейських держав, які у своїх текстах не розкривають систему закладів охорони здоров'я, їх фінансування, а також умови надання медичної допомоги, Україна на конституційному рівні (ч. 2 ст. 49) закріпила положення, в якому наданий перелік відповідних програм, фінансування яких здійснюється виключно з державного бюджету. На нашу думку, зазначені питання повинні вирішуватися на рівні галузевого законодавства, і тому ми вважаємо за доцільне вилучити ч. 2 ст. 49 з тексту Конституції України. Аналогічної думки дотримується і О. В. Жмурко, яка в

запропонованій нею новій редакції ст. 49 Конституції України також пропонує вилучити аналізоване положення [702, с. 24].

Враховуючи те, що проблеми здоров'я населення вимагають постійної уваги з боку держави, а розвиток системи охорони здоров'я має бути пріоритетним серед основних напрямів соціальної політики, тому головним обов'язком держави в галузі охорони здоров'я є створення умов для ефективного й доступного для всіх громадян медичного обслуговування. Наприклад, у ч. 3 ст. 37 Конституції Латвії, зазначено, що «держава захищає здоров'я жителів і гарантує кожному встановлений законом мінімум медичної допомоги» [10, с. 549]. Тобто держава зобов'язана забезпечити і створити рівні можливості для кожної людини незалежно від рівня її соціального статусу, службового становища чи матеріального добробуту. При цьому ефективність передбачає отримання максимально високих результатів профілактичних, діагностичних, лікувальних, реабілітаційних заходів, які забезпечуються належною якістю медичної допомоги, а доступність означає відсутність будь-яких територіальних, організаційних, фінансових та інших перешкод в отриманні необхідної допомоги [703, с. 188].

Значення норм міжнародного права у сфері охорони здоров'я людини полягає в тому, що, з одного боку, вони зобов'язують держави світового співтовариства забезпечувати людині закріплені в міжнародно-правових актах права у сфері охорони здоров'я, а з іншого, – гарантують людині право вимагати від держави виконання її міжнародних зобов'язань. Водночас слід звернути увагу на те, що держави континентальної Європи не закріпили цей обов'язок на конституційному рівні, за винятком України і Білорусі, у ч. 2 ст. 45 Конституції якої зазначено, що «держава створює умови доступного для всіх громадян медичного обслуговування» [10, с. 128], що повністю відповідає вимогам ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та ст. ст. 11 і 13 Європейської соціальної хартії (переглянута).

Важливою гарантією реалізації цього права є надання державними і комунальними закладами охорони здоров'я медичної допомоги безоплатно, офіційне тлумачення зазначеного терміна якого надано в Рішенні Конституційного Суду України «Про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України» від 29.05.2002 р. №10-рп/2002. Так, термін «безоплатність» у контексті всієї статті 49 Конституції України означає, що індивід, який отримує таку допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, не повинен відшкодовувати її вартість ні у вигляді будь-яких платежів, ні в будь-якій формі незалежно від часу надання медичної допомоги.

Варто нагадати, що діюча в Україні система охорони здоров'я формувалася як складова частина планової соціалістичної економіки, що забезпечувалася державним фінансуванням за рахунок бюджетних коштів. Інші джерела фінансування в той час не розглядались, оскільки на законодавчому рівні декларувалось надання всім громадянам без винятку медичної допомоги безоплатно. До речі, таким правовим шляхом пішли і законодавці Білорусі, Вірменії, Грузії, Болгарії, Росії, Литви, Словаччини. Наприклад, у ч. 1 ст. 53 Конституції Литви зазначено, що «законом встановлюється порядок надання громадянам безоплатної медичної допомоги у державних лікувальних закладах» [10, с. 565]; у п. 1 ст. 52 Конституції Болгарії проголошено, що «громадяни мають право на ... безоплатне медичне обслуговування за умов і в порядку, визначених законом» [231, с. 402]; а в ст. 40 Конституції Словаччини встановлено, що «... громадяни мають право на безоплатне медичне обслуговування і на медичну допомогу за умов, установлених законом» [237, с. 122].

У деяких європейських державах медична допомога безоплатно надається не всім громадянам, а лише залежно від їх матеріального і соціального становища. Наприклад, у підпункті а) п. 2 ст. 64 Конституції Португалії закріплено, що право на охорону здоров'я реалізується, «беручи до уваги матеріальне і соціальне становище громадян, в основному на безоплатній основі» [11, с. 538]; а в ч. 1 ст. 32 Конституції Італії проголошено, що «Республіка ... гарантує безоплатне лікування для незаможних» [11, с. 427]. Також слід відзначити, що згідно з другим реченням ч. 3 ст. 49 Конституції України безоплатна медична допомога може бути надана людині незалежно від того, чи має вона медичне страхування. Дещо інший механізм надання безоплатної медичної допомоги застосований у конституціях Словаччини і Чехії, в яких право на безоплатну медичну допомогу забезпечується на основі медичного страхування та суспільного страхування.

Як зазначає О. В. Солдатенко, нині існує пропозиція внести зміни до ст. 49 Конституції України в частині про надання медичної допомоги безоплатно лише в межах коштів, визначених державним і місцевим бюджетами, що обмежить права громадян на захист, поліпшення чи зміцнення здоров'я. Такий підхід, на думку вченої, видається не зовсім правильним хоча б з погляду на те, що можливою є розроблення такого механізму запровадження в Україні медичного страхування, який би повністю відповідав і Конституції, і Рішенню Конституційного Суду України [704, с. 22–23]. Але при цьому слід наголосити, що заклади охорони здоров'я не мають фінансової можливості надавати весь спектр медичних послуг громадянам безоплатно, а досліджувана

норма носить більш декларативний характер. Тому вважаємо за недоцільне її існування в чинній редакції аналізованого положення. Пропонуємо це положення викласти в оновленій редакції, а саме: «Держава створює умови для доступного і ефективного медичного обслуговування та гарантує кожному надання мінімального обсягу безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я» [701, с. 28]. На наш погляд, таке формулювання буде більш відповідати сучасним реаліям і фінансовим можливостям держави. Підтвердженням цієї тези є положення п. 2 ст. 36 Конституції Молдови, в якому зазначено, що «мінімальний рівень державного медичного забезпечення є безоплатним» [10, с. 299], а також ч. 2 та 3 ст. 38 Конституції Вірменії, в якій записано, що «кожен має право на безоплатне одержання основних медичних послуг. Перелік і порядок їх надання встановлюються законом» [241]. Беручи до уваги те, що умови та перелік медичної допомоги на платній чи безоплатній основі, які надаються мережею закладів охорони здоров'я, мають бути визначені на законодавчому рівні, пропонуємо ч. 3 ст. 49 Конституції України завершити положенням про те, що «Перелік і порядок надання такої допомоги визначається законом».

Конституція України в ч. 3 ст. 49 встановила правило, відповідно до якого «існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена» [239]. Це положення є основоположним принципом гарантії захисту існуючих закладів охорони здоров'я, що не знайшло свого відображення в жодній європейській конституції. За логікою побудови цього речення можна констатувати, що, з одного боку, скорочення існуючої мережі закладів охорони здоров'я забороняється, а з іншого, – скорочення таких закладів допускається. Тому словосполучення «не може бути» доречно замінити на термін «забороняється», який згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови означає «не дозволяти робити, здійснювати що-небудь [279, с. 282]. Ми вважаємо, що такий підхід більш відповідає сучасним реаліям, а заміна зазначених термінів значно посилить дію цієї норми. Крім того, пропонуємо аналізоване положення викласти в окремій частині в такій редакції: «Забороняється скорочувати існуючу мережу закладів охорони здоров'я. Держава сприяє розвиткові лікувальних закладів усіх форм власності» [701, с. 29]. На нашу думку, таке формулювання не тільки не допускає скорочення вже існуючих закладів охорони здоров'я, а й буде сприяти розвитку лікувальних закладів незалежно від форми власності.

Слід зазначити, що Болгарія, Грузія і Португалія закріпили на конституційному рівні положення стосовно державного контролю за якістю

надання медичної допомоги. Деякі науковці вважають, що зазначена гарантія повинна бути проголошена і в Конституції України. Так, М. П. Дейкун зауважує, що такі аспекти надання медичної допомоги, як дотримання стандартів, ціноутворення, якість медичних послуг, повинні бути під контролем держави незалежно від організаційної моделі системи та форм власності медичних закладів у ній [705, с. 54]. Але, незважаючи на це та враховуючи, що в міжнародно-правових актах і переважної більшості конституцій європейських держав відсутня така норма, ми вважаємо, що аналізоване положення повинно бути закріплено на галузевому рівні.

Наявна юридична конструкція ч. 4 ст. 49 Конституції України, в якій закріплено обов'язок держави щодо піклування про розвиток фізичної культури і спорту, а також забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя, у цілому відповідає вимогам підpunkту «с» ч. 2 ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, і тому на наш погляд, не потребує подальшої модернізації.

Отже, викладене дозволяє дійти висновку, що положення ст. 49 Конституції України в основному змістовно кореспондуються й корелюються з міжнародно-правовими актами, а порівняно з аналогічними нормами конституцій європейських держав вони є найбільш соціально орієнтованими й надають громадянам більше гарантій здійснення їх прав на охорону здоров'я. Водночас зазначена норма, з урахуванням національних особливостей, потребує приведення її відповідно до міжнародних стандартів. І тому, узагальнюючи зміст норм Конституції України та конституцій держав континентальної Європи, в яких закріплено право на охорону здоров'я, ми пропонуємо ст. 49 Конституції України викласти в новій редакції:

«Кожен має право на охорону здоров'я та отримання медичної допомоги.

Держава забезпечує створення і функціонування системи медичного страхування.

Держава створює умови для доступного і ефективного медичного обслуговування та гарантує кожному надання мінімального обсягу безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я. Перелік і порядок надання такої допомоги визначається законом.

Забороняється скорочувати існуючу мережу закладів охорони здоров'я. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя» [706, с. 48].

3.4. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання культурних прав і свобод людини і громадянина в національному законодавстві

Культурні права і свободи є самостійною групою прав і свобод людини і громадянина, які спрямовані на розвиток духовності кожної людини, допомагають їй бути корисним учасником політичного, духовного, соціального і культурного прогресу. Без їх визнання та дотримання, без здійснення права на свою ідентичність (не відгородившись при цьому від процесів, що відбуваються у світі), освіту, інформацію неможливо гарантувати людську гідність, а також повністю реалізувати інші права людини.

Згідно з Конституцією України до безпосередньо культурних прав і свобод людини і громадянина належать: право на освіту (ст. 53) та свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54). Але, як слушно зазначив М. М. Мацькевич, аналізуючи основні риси правової регламентації конституційних культурних прав і свобод людини і громадянина, доцільно спиратися не тільки на зміст ст. ст. 53, 54 Конституції України, а й враховувати весь комплекс конституційних норм права, що тією чи іншою мірою стосуються змісту та реалізації цих прав і свобод, до яких він відносить: ст. 11, в якій закріплено положення про те, що держава зобов'язується сприяти розвиткові культурної самобутності всіх корінних народів і національних меншин, котрі проживають на території України; ст. 12, в якій держава зобов'язується дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави; ст. 36, в якій держава встановлює право громадян на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення різних, у тому числі і культурних інтересів; ст. ст. 23–24, які зорієнтовані на забезпечення вільного розвитку особистості й рівноправ'я громадян України, їх рівність перед законом і забезпечення однакових можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці [707, с. 25–26]. Деякі вчені до цієї групи прав небезпідставно включають право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на інформацію (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) [372, с. 34].

Право на освіту, яке закріплене в ст. 53 Конституції України, посідає важливе місце в системі прав і свобод людини, і яке В. В. Рибаківа визначає як

конституційне (основне) природне суб'єктивне право людини (особистості) на отримання знань, вмінь і навичок, визначений рівень яких гарантується державою залежно від його соціально-економічних можливостей, з метою всебічного розвитку особистості, підготовки до життя в суспільстві [708, с. 31], а також «... є необхідним фактором розвитку не тільки особистості, її інтелектуального потенціалу, але й політичної та економічної системи суспільства» [87, с. 2].

Слід наголосити, що в юридичній літературі існує декілька визначень права на освіту, але нам імпонує формулювання, яке надала В. О. Боняк: «Конституційне право людини і громадянина на освіту – це передбачена Конституцією, нормами міжнародного та національного права міра можливої поведінки суб'єкта правовідносин, реалізація, охорона та захист якої гарантовані державою через діючу систему органів державної влади, місцевого самоврядування, мережу освітніх закладів різних форм власності та наукових установ і яка спрямована на здобуття теоретичних знань, практичних навичок, виховання особистості, залучення людини до національної й світової культурної спадщини з метою гармонійного та прогресивного розвитку як кожної особистості окремо, так і суспільства в цілому» [709, с. 75]. На наш погляд, водночас слід ґрунтуватись і на дефініції, запропонованій Конституційним Судом України: «Право на освіту – це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної діяльності в умовах сучасного суспільства» [710].

Отже, цілком очевидно, що «... освіта в сучасному глобалізованому й інформатизованому світі дедалі більше стає вирішальним чинником суспільного прогресу й національної безпеки, важливою складовою повного розвитку людської особистості, збільшення поваги до прав і свобод людини ...; без необхідної освіти людина не зможе забезпечити собі належних умов життя і реалізуватись як особистість, а також усвідомити й захистити свої права» [303, с. 207]. При цьому слід додати, що лише останнім часом міжнародна спільнота й окремі держави стали визнавати юридичну обов'язковість положень низки культурних прав, у тому числі права на освіту [711, с. 102].

Конституційне право на освіту включає в себе ряд відносно самостійних прав, які, у свою чергу, тісно взаємопов'язані з іншими конституційними правами, зокрема з правом на працю, правом на підприємницьку діяльність, правом на соціальний захист, правом на віросповідання, правом на достатній життєвий рівень, правом на свободу слова, правом на результати своєї інтелектуальної та творчої діяльності. Тобто аналізоване право є причиною (або

умовою) реалізації деяких прав і свобод, а також постає наслідком дії іншої групи конституційних прав.

Право на освіту є міжнародно визнаним правом людини й знайшло висвітлення у важливих міжнародно-правових актах насамперед у ст. 26 Загальної декларації прав людини, у ст. ст. 13, 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, у ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у ст. 28 Конвенції про права дитини, а також у різних формах і обсягах закріплено майже у всіх конституціях держав континентальної Європи, крім Австрії і Норвегії. Як зазначає К. М. Романенко, для вдосконалення конституційного регулювання права на освіту в Україні доцільно використати такі елементи європейського досвіду: конституювання ліберального підходу до забезпечення права на освіту має лежати в основі його конституційного визначення; у контексті конституювання ролі держави як гаранта права на освіту більш чітко має бути визначена взаємодія державних і недержавних інститутів в освітній сфері; надання більшої уваги морально-релігійним та мовним питанням забезпечення права на освіту [119, с. 15].

Порівняльно-правовий аналіз ст. 53 Конституції України та відповідних норм 40 конституцій європейських держав дає підстави стверджувати, що вони сформульовані як з точки зору кола суб'єктів цього права та базових стандартів освіти, так і з позицій цілей та завдань освітнього процесу.

У більшості європейських держав право на освіту та деякі аспекти означеного правового явища сформульовано лаконічно й закріплено в одній статті основного закону. У той же час у Литві, Ліхтенштейні, Словаччині, Словенії, Чехії, Чорногорії – ці питання відображені ширше, тобто у двох статтях, у Сербії і Хорватії – у трьох, у Швейцарії – у чотирьох, а в Португалії – у шести статтях, що свідчить про те, що в них по-різному встановлені межі конституційно-правового регулювання цього права. Наприклад, у Конституції Словенії ст. 57 має назву «Освіта і навчання», а ст. 58 – «Автономія університету та інших вузів» [237, с. 180]; у Конституції Португалії ст. 43 має назву «Свобода вчитися та навчати», ст. 73 – «Освіта, культура та наука», ст. 74 – «Навчання», ст. 75 – «Навчання в державних, приватних і кооперативних закладах», ст. 76 – «Університет і доступ до вищої освіти», а ст. 77 – «Демократична участь у сфері навчання» [11, с. 532–533, 541–542].

Спільними для положень Конституції України та переважної більшості конституцій пострадянських держав є те, що в них закріплено, по-перше, обов'язкова імперативна антидискримінаційна норма, яка передбачає

безумовне право кожного на освіту без обмежень за статевими, расовими, національними, соціальними, професійними, політичними, релігійними, мовними, територіальними або будь-якими іншими ознаками, і, по-друге, – встановлюється певний стандарт освіти [712, с. 18].

Слід наголосити, що сутність конституційного права на освіту полягає в тому, що це можливість людини і громадянина оволодівати знаннями постійно, протягом всього життя як за допомогою існуючої в державі системи навчальних закладів, так і навчальних закладів інших форм власності, шляхом самоосвіти, це засіб задоволення інтересів людини і громадянина в політичній, соціально-економічній та духовно-культурній сферах їх життєдіяльності. Розкриваючи ознаки досліджуваного права, необхідно підкреслити, що воно має загальний характер, надається будь-якій фізичній особі та є рівним для всіх незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за зазначеними ознаками. Це право належить кожному від народження й є невід'ємним, його не можна передати іншій особі чи успадкувати, від нього не можна відмовитись. Будучи основним за своєю природою, це право відрізняється безстроковим характером. Отримавши міжнародно-правову та конституційну форму закріплення, воно існує постійно, діє безстроково, незалежно від інших юридичних умов і не припиняється після реалізації.

При цьому К. М. Романенко зауважує, що конституційно-правове регулювання сфери освіти має здійснюватися на основі визнання принципу належності права на освіту до невід'ємних природних прав людини і, відповідно, повномасштабних гарантій його забезпечення для кожного громадянина з боку держави [119, с. 103]. На гарантованості права на освіту наполягає і О. О. Кулініч, яка вважає, що забезпечення освітою громадян є обов'язком конкретної держави: вона повинна забезпечувати право на освіту без будь-яких зустрічних умов і вимог до них [713, с. 89].

У ч. 1 ст. 53 Конституції України проголошено, що «кожен має право на освіту» [239], з якої випливає, що це положення адресоване не тільки громадянам України, а й іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України. Тобто суб'єктом цього права визначена людина, яка в тексті Конституції України, так само як і в аналогічних нормах конституцій Албанії, Білорусі, Бельгії, Болгарії, Вірменії, Естонії, Іспанії, Латвії, Македонії, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, Хорватії і Чехії

позначена безособовим терміном «кожен», у Греції, Грузії, Італії, Португалії, Фінляндії – «усі», в Андоррі – «будь-яка особа», а в Люксембурзі і Монако – відповідно «кожен люксембуржець» і «монегаски». В Азербайджане, Сан-Маріно і Угорщині це право закріплено за громадянами, а в Данії і Швеції – за дітьми. Наприклад, у ч. 1 ст. 39 Конституції Вірменії зазначено, що «кожен має право на освіту» [241], у п. 1 ст. 73 Конституції Португалії – «усі мають право на освіту» [11, с. 541], у ст. 27 Конституції Монако – «монегаски мають право на безкоштовну початкову і середню освіту» [212, с. 593], а в ст. 76 Конституції Данії проголошено, що «всі діти шкільного віку мають право отримати безоплатну навчальну освіту» [11, с. 312]. Проте в конституціях Боснії і Герцеговини, Литви, Ліхтенштейну, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Румунії, Словенії, Чорногорії і Швейцарії суб'єкт права на освіту зовсім не визначений. При цьому слід зауважити, що в 29 із 40 досліджуваних конституцій право на освіту закріплено подібно до формулювання ч.1 ст.53 Конституції України, яка, на наш погляд, не потребує подальшої модернізації.

Аналіз положень конституцій європейських держав свідчить, що законодавці Андорри, Греції, Іспанії і Португалії на конституційному рівні декларують не лише загальні антидискримінаційні норми та стандарти освіти, а й мету та цілі освітнього процесу. Наприклад, у п. 1 ст. 20 Конституції Андорри зазначено, що «будь-яка особа має право на освіту, метою якої є найбільш повне розкриття людської особистості при поважанні свободи і основних прав» [231, с. 231], у п. 2 ст. 16 Конституції Греції наголошується, що «освіта є найважливішим завданням держави та має за мету моральне, духовне, професійне та фізичне виховання греків, розвиток їх національної і релігійної свідомості та формування їх як вільних і відповідальних громадян» [11, с. 250], у п. 2 ст. 27 Конституції Іспанії записано, що «освіта має за мету всебічний розвиток людської особистості на основі поваги до демократичних принципів суспільного життя і основних прав і свобод» [11, с. 377]. До речі, під час підготовки Конституції України, у ч. 1 ст. 91 Проекту від 1 липня 1992 р., ч. 1 ст. 80 Проекту від 27 травня 1993 р. та ч. 1 ст. 79 Проекту від 26 жовтня 1993 р. вже вносились пропозиції щодо закріплення в конституції положення про мету та завдання навчального процесу, але вони не знайшли підтримки зі сторони законодавця [423, с. 141, 213, 282]. Як зазначила з цього приводу О. В. Пушкіна, «відсутність фіксації цілей освітнього процесу у статті конституції, присвяченій праву на освіту, жодним чином не означає, що цей процес може мати інші цілі, відмінні від таких орієнтирів, як підвищення рівня

поваги до прав і свобод людини, всебічний розвиток особистості тощо» [712, с. 19–20].

Отже, з урахуванням специфіки юридичної конструкції конституційних норм, ми вважаємо, що подібну норму необхідно встановлювати тільки на законодавчому рівні.

Важливою гарантією реалізації права на освіту є його доступність і безоплатність, офіційне тлумачення зазначених термінів яких надано в Рішенні Конституційного Суду України «Про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України». Так, доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту означає, що нікому не може бути відмовлено в праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права, а безоплатність означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних навчальних закладах без внесення плати в будь-якій формі за освітні послуги визначених законодавством рівня, змісту, обсягу і в межах тих видів освіти, безоплатність яких передбачена частиною третьою статті 53 Конституції України [710]. Досліджуючи питання гарантії реалізації змісту права на освіту, М. Курко дійшов висновку, що, по-перше, закладене в Конституції України право на освіту не лише не гарантується, а й навіть переглядається в законах і підзаконних актах; по-друге, право на доступність і безоплатність потребує чіткого врегулювання [714, с. 44].

Незважаючи на те, що принципи доступності й безоплатності освіти тісно пов'язані між собою [715, с. 51–52], у конституціях європейських держав вони закріплені неоднаково. Так, якщо принцип безоплатності освіти закріплено в 35 із 40 конституцій європейських держав, то принцип доступності на конституційному рівні закріпили лише Албанія, Білорусь, Естонія, Македонія, Молдова, Польща, Португалія, Росія, Угорщина, Франція, Хорватія і Швейцарія. Наприклад, у ч. 2 ст. 44 Конституції Македонії встановлено, що «освіта доступна кожному на рівних умовах» [212, с. 440], у ч. 4 ст. 70 Конституції Польщі зафіксовано, що «публічна влада забезпечує громадянам загальний та рівний доступ до освіти» [212, с. 697]. При цьому законодавці Білорусі, Латвії, Молдови, Португалії, Угорщини і Хорватії доступність освіти людини пов'язали з наявністю в неї здібностей. Наприклад, у ч. 2 ст. 65 Конституції Хорватії сказано, що «кожному на рівних умовах доступна середня і вища освіта відповідно до його здібностей» [237, с. 458]. А в конституціях Білорусі, Португалії, Франції, Швейцарії закріплено юридичні гарантії права на доступність і безоплатність освіти. Наприклад, у ст. 49 Конституції Білорусі зазначено, що «гарантується доступність і безоплатність загальної середньої і

професійно-технічної освіти» (ч. 2), а також «середня спеціальна і вища освіта доступна для всіх відповідно до здібностей кожного» (ч. 3) [10, с. 129]. У преамбулі Конституції Франції 1946 р. сформульовано, що «нація гарантує рівний доступ дітям і дорослим до освіти ...» [11, с. 683]. Але, аналізуючи положення Загальної декларації прав людини, О. Ф. Фрицький ставить питання: чи необхідно взагалі передбачити в Основному Законі держави такі гарантії ...?, на яке сам і дає відповідь, що Конституція має нести гарантії сама по собі [234, с. 192].

На відміну від конституцій європейських держав, які в своїх текстах лише згадують про деякі рівні освіти, Україна на конституційному рівні (ч. 3 ст. 53 Конституції України) закріпила положення, в якому надала перелік всіх рівнів освіти, що, на нашу думку, є недоцільним. Ми вважаємо, що питання щодо рівнів освіти та форм навчання повинно вирішуватися на рівні галузевого законодавства. У зв'язку з цим, пропонуємо слова «дошкільна», «повна загальна середня», «позашкільна», «професійно-технічна», «вища» та «післядипломна» вилучити з тексту ч. 3 ст. 53 Конституції України і замінити їх словосполученням «всіх рівнів освіти та різних форм навчання, визначених законом» [716, с. 37].

Аналізуючи зміст ч. 3 ст. 53 Конституції України, в якій закріплено положення щодо надання державних стипендій та пільг учням і студентам можна зробити висновок про те, що воно ширше за змістом ніж це передбачено підпунктом е) п. 2 ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, а також у відповідних нормах конституцій Болгарії (п. 6 ст. 53), Греції (п. 4 ст. 16), Італії (ч. 4 ст. 34), Ліхтенштейну (ст. 17), Словаччини (п. 4 ст. 42), Туреччини (ч. 8 ст. 42), Угорщини (п. 2 § 70/F) і Чехії (п. 4 ст. 33). Тобто Україна, яка за висловлюванням В. І. Гладких, єдина з пострадянських країн [589, с. 213], яка закріпила у своїй Конституції обов'язок держави, незалежно від наявності в неї коштів, виплату академічних, соціальних та інших видів стипендій та надання пільг учням і студентам. У той же час у зазначених основних законах, це положення закріплено дещо інакше. Наприклад, у п. 6 ст. 53 Конституції Болгарії встановлено, що «держава ... надає допомогу здібним учням і студентам» [231, с. 403], у ч. 4 ст. 34 Конституції Італії записано, що «Республіка забезпечує це право шляхом стипендій, допомоги сім'ям та інших видів допомоги, які повинні надаватися на конкурсній основі» [11, с. 428], а в п. 4 ст. 42 Конституції Словаччини і в п. 4 ст. 33 Конституції Чехії, які є однакові за формулюванням, закріплено, що «закон установлює умови, за яких громадяни під час навчання мають право на

допомогу держави» [237, с. 122, 528]. Необхідно підкреслити, що в країнах Західної Європи стипендії є найбільш розповсюдженою формою фінансової підтримки студентів. Їх надання залежить насамперед від матеріального стану студентів, але можуть враховуватися і успіхи студентів під час навчання. Так, за даними О. С. Автономова, у Нідерландах 100% студентів мають стипендії. У східних землях Німеччини стипендії отримують 90 % студентів, у західних землях Німеччини – 33 %, в Люксембурзі – 80 %, в Данії – 78 %, у Швеції – 67 %, в Фінляндії – 59 %, у Фландрії (Бельгія) – 23 %, у франкомовній громаді Бельгії – 20 %, у Іспанії – 20 %, у Франції – 18 %, у Португалії – 15 %, в Австрії – 13 %, у Греції – 7 %, в Італії – 3 % студентів» [717, с. 118].

У зв'язку із зазначеним, вважаємо за недоцільне існування у ч. 3 ст. 53 Конституції України аналізованого положення та пропонуємо викласти його в окремій частині в такий спосіб: «Умови надання державних стипендій та пільг учням і студентам визначаються законом» [716, с. 38].

Наявна юридична конструкція ч. 4 ст. 53 Конституції України, в якій закріплено право безоплатно здобути вищу освіту і яке є одним із різновидів конституційного права на освіту, у цілому відповідає вимогам міжнародно-правових актів, зокрема в питаннях гарантування її безоплатності, що сформульовано як право. У той же час, за висловлюванням Ю. М. Соколенко, в Україні склалася ситуація, за якої функції держави щодо забезпечення права громадян на безкоштовну вищу освіту перекладаються на людину [718, с. 18], що, на нашу думку, не відповідає чинним положенням Конституції України та інтересам суспільства. Також Конституція не передбачає повної загальнодоступності цього рівня освіти, а надає громадянам право на його отримання на конкурсній основі, тобто держава «запроваджує своєрідний обмежувальний ценз». На думку І. Ф. Нікітіної, не кожна людина може успішно поєднувати необхідні якості для отримання даного ступеня освіти і тому подібна соціальна роль вищої освіти свідчить про виправданість ретельного відбору та виключення випадкових осіб з числа отримуючих вищу освіту [719, с. 31–32]. Як слушно зауважує В. О. Боняк, єдиною причиною, яка не може дати особі змоги здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах, може бути тільки відсутність знань або неналежний їх рівень, тобто неспроможність пройти конкурсний відбір [720, с. 79].

Досліджуючи конституційне право на вищу освіту, С. Л. Серьогіна відзначає подвійну природу цього права, тобто можливість реалізації його як у негативному, так і в позитивному аспекті. І далі науковець пояснює, що право на отримання освіти у вищому навчальному закладі людина може використати,

навчаючись як безоплатно, тобто за рахунок держави, і тоді це право буде вважатися позитивним, так і за власний рахунок, реалізовує надану йому державою можливість, і тоді це право буде відноситись до категорії негативних [721, с. 50].

Слід звернути увагу на те, що аналізоване положення суперечить або дублює інші положення цієї статті. Так, у ч. 1 ст. 53 Конституції України закріплено право кожного на освіту, хто на законних підставах перебуває в Україні. У цьому значенні термін «освіта» охоплює всі рівні освіти, у тому числі і вищу. Водночас у цій частині право на здобуття вищої освіти закріплено лише за громадянами України. Тому пропонуємо термін «громадяни» вилучити з тексту ч. 4 ст. 53 Конституції України, а саме положення переформулювати таким чином, аби її редакція збігалася з п. 1 ст. 26 Загальної декларації прав людини та підпунктом с) п. 2 ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, а також з конституційною практикою деяких європейських держав. Наприклад, у ч. 3 ст. 41 Конституції Литви проголошено, що «вища освіта доступна всім відповідно до здібностей кожної людини» [10, с. 562], а в п. 10 § 22¹ Конституції Швеції закріплено, що іноземці зрівнюються в правах у державі зі шведськими громадянами в питаннях «права на освіту (§ 21)» [11, с. 706].

При цьому слід наголосити, що вища освіта може бути здобута лише в навчальних закладах, які мають статус «вищий навчальний заклад» і під яким в Законі України «Про вищу освіту» розуміється окремий вид установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей [722]. З огляду на це, пропонуємо в ч. 4 ст. 53 Конституції України термін «навчальний заклад» доповнити терміном «вищий». Після запропонованих доповнень відповідне конституційне положення матиме такий вигляд: «Кожен має право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі» [716, с. 38].

Аналіз норм конституцій європейських держав, в яких закріплено право на освіту свідчить, що в них закріплені положення, які відсутні в Конституції України, а саме: право батьків або опікунів на вибір освіти для своїх дітей (п. 3 ст. 20 Конституції Андорри, § 1 ст. 24 Конституції Бельгії, ст. 76 Конституції Данії, ч. 3 § 37 Конституції Естонії, п. 3 ст. 27 Конституції Іспанії, п. 9 ст. 35

Конституції Молдови, ч. 3 ст. 70 Конституції Польщі); право створювати приватні навчальні заклади (п. 6 ст. 57 Конституції Албанії, п. 2 ст. 20 Конституції Андорри, п. 5 ст. 53 Конституції Болгарії, ч. 2 § 37 Конституції Естонії, п. 6 ст. 27 Конституції Іспанії, ч. 2 ст. 40 Конституції Литви, ч. 4 ст. 16 Конституції Ліхтенштейну, ст. 45 Конституції Македонії, п. 5 ст. 35 Конституції Молдови, п. 4 ст. 7 Основного Закону Німеччини, ч. 3 ст. 30 Конституції Польщі, п. 4 ст. 43 та п. 2 ст. 75 Конституції Португалії, п. 5 ст. 32 Конституції Румунії, п. 3 ст. 42 Конституції Словаччини, ч. 7 ст. 42 Конституції Туреччини, ст. 66 Конституції Хорватії, п. 3 ст. 33 Конституції Чехії); право на академічну свободу та свободу викладання (п. 4 ст. 53 Конституції Болгарії, п. 1 ст. 16 Конституції Греції, п. 2 ст. 6 Конституції Сан-Марино); автономія університетів (п. 10 ст. 27 Конституції Іспанії, ч. 3 ст. 40 Конституції Литви, ст. 46 Конституції Македонії, п. 6 ст. 35 Конституції Молдови, ч. 5 ст. 70 Конституції Польщі, п. 2 ст. 76 Конституції Португалії, п. 6 ст. 32 Конституції Румунії, ст. 72 Конституції Сербії, ч. 1 ст. 58 Конституції Словенії, ст. 67 Конституції Хорватії, ст. 75 Конституції Чорногорії) тощо.

Водночас слід зазначити, що в ч. 5 ст. 53 Конституції України закріплено положення, яке відсутнє в конституціях держав континентальної Європи, за винятком Конституції Румунії. І тому, враховуючи те, що Основний Закон України не містить конституційних гарантій прав національних меншин на розвиток їх етнічної, культурної та релігійної самобутності [20, с. 238], нам видається важливим на конституційному рівні закріпити не тільки проблеми освіти національних меншин, а й розширити їх культурні та інші права. З огляду на це, ми вважаємо, що аналізоване положення, з розширенням обсягу конституційних прав осіб, які належать до національних меншин, доцільно виокремити в самостійну норму Конституції України.

Отже, узагальнюючи викладене, необхідно підкреслити, що право на освіту є міжнародно визнаним правом людини, воно має загальний характер, тобто є неодмінною складовою конституційно-правового статусу будь-якої людини, та є рівним для всіх незалежно від статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, політичних, релігійних та інших переконань, мовних або інших ознак. Це право є невід'ємним від людини, його не можна передати суспільству, державі, іншій людині чи успадкувати, від нього не можна відмовитись, воно лише визнається державою на конституційному рівні. Будучи основним за своєю природою, право на освіту відрізняється безстроковим характером і, отримавши міжнародно-правову та конституційну форму закріплення, воно існує постійно. Зазначене

право належить кожному від народження і діє безпосередньо, незалежно від інших юридичних умов та не припиняється після реалізації, а також має специфічний соціальний зміст, тобто задоволення природної потреби людини в пізнанні навколишнього світу.

З метою усунення суперечностей між положеннями міжнародно-правових актів і національним законодавством та враховуючи досвід європейських держав щодо регулювання на конституційному рівні права на освіту, при цьому незважаючи на певні розбіжності в формах вираження його змісту в конституціях цих країн, пропонуємо ст. 53 Конституції України викласти в новій редакції:

«Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність всіх рівнів освіти та різних форм навчання, визначених законом, у державних і комунальних навчальних закладах, дбає про їх розвиток.

Кожен має право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурентній основі.

Умови надання державних стипендій та пільг учням і студентам визначаються законом» [723, с. 16].

Слід підкреслити, що національні міжетнічні відносини (також широко використовується і термін «етнонаціональні відносини» [724, с. 401]) є однією з найскладніших, гострих проблем сучасності, що впливають на організацію державного і суспільного життя як усередині кожної держави, так і на міжнародному рівні. Від їх розв'язання значною мірою залежить становище в різних регіонах світу, а в деяких із них – сам хід історичного розвитку. При цьому значення цього питання з кожним роком зростає, особливо для багатонаціональних (поліетнічних) держав, до якої належить і Україна. І від того, як забезпечуються і захищаються насамперед на конституційному рівні права всіх етнічних спільностей, залежить стабільне, мирне існування народів відповідних держав.

Нині в Україні проживають представники понад 130 національностей і народностей, питома вага яких серед усього населення становить 20 відсотків [20, с. 237]. Права національних меншин є невід'ємною частиною загальної системи прав людини й тому особи, які належать до національних меншин, користуються всіма правами і свободами української нації, але згідно з міжнародно-правовими актами, зокрема Рамкової конвенції про захист національних меншин (1995 р.), вони можуть мати деякі специфічні права, які

відрізняються від прав більшості громадян держави [324, с. 141–149]. Це насамперед права в тих сферах, де вони проявляють себе як особлива етнічна група, тобто збереження своєї національної належності, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Як вважає Д. Т. Ачімовіч, національні меншини – це соціальні групи, які постійно на законних підставах проживають на території певної держави, що відрізняються за етнічною ознакою від титульної нації і будь-яких інших національних груп, які усвідомлюють себе частиною політичної нації (народу) цієї держави при одночасному прагненні до збереження своєї релігійної, культурної, мовної самобутності та є суб'єктом конституційно-правових відносин і мають спеціальний конституційно-правовий статус [725, с. 6–7].

Водночас варто наголосити, що реалізація прав національних меншин може бути надійно гарантована лише за умови їх закріплення у відповідних конституційних нормах. Так, у ст. 11 Конституції України записано, що «держава сприяє ... розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин» [239]. Як зазначив М. І. Хавронюк, із цього обов'язку держави випливають і відповідні права національних меншин». І далі він констатує, що, «на жаль, Основний Закон України не містить конституційних гарантій прав національних меншин на розвиток їх етнічної, культурної та релігійної самобутності [20, с. 238]. Такої ж думки дотримується й С. А. Асланов, який зауважує, що права національних меншин обмежуються закріпленням лише освітньо-культурних, мовних прав [726, с. 740]. Про такий висновок свідчать і результати аналізу змісту Конституції України, із якого випливає, що на конституційному рівні, лише в ч. 5 ст. 53, закріплена єдина гарантія на «... право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства» [239]. При цьому, як вважають В. В. Молдован і Л. І. Чулінда, визнання права навчатися мовою національної меншини чи вивчати цю мову в такій правовій конструкції означає лише те, що держава зобов'язується не перешкоджати навчанню чи вивченню будь-яких мов і не дозволяє створювати такі перешкоди іншим суб'єктам правових відносин [53, с. 170].

Також слід наголосити, що аналізоване положення в такій конструкції відсутнє в конституціях держав континентальної Європи, за винятком Конституції Румунії, у ст. 32 якої поряд з правом на освіту закріплено, що «право осіб, які належать до національних меншин, вивчати рідну мову і право отримувати освіту на цій мові гарантується ...» [237, с. 68]. Тобто тільки

законодавці України і Румунії включили положення щодо права на навчання рідною мовою до норми, в якій ідеться про право на освіту. У той же час законодавці інших європейських держав, відображаючи характеристики своїх національних правових систем, суспільно-політичну та соціокультурну складову правотворення, пішли шляхом виокремлення та закріплення права національних меншин на навчання рідною мовою в окремій нормі конституції. Так, у Конституції Сербії право на освіту закріплено в ст. 71, а право національних меншин на навчання рідною мовою – у ст. 79 [242], у Конституції Словаччини – відповідно в ст. 42 і 34 [237, с. 120, 122], у Конституції Угорщини – у § 70/F і § 68 [231, с. 561–562], у Конституції Чорногорії – у статтях 75 і 79 [243], а в Конституції Чехії – у статтях 33 і 25 [237, с. 526–527]. Наприклад, як зауважує К. М. Вітман, мовних проблем у моноетнічній Чехії практично не виникає. Чеська мова є рідною для 95% населення, тому її статус навіть не закріплено в Конституції, а мовні права меншин вписані в ст. 25 Хартії основних прав і свобод, яка надала право 5% громадян користуватися рідною мовою в офіційних відносинах, фактично визначив офіційний статус мов меншин за певних обставин [727, с. 634].

З огляду на зарубіжний досвід і вимоги ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, в якій зазначено, що «в тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою» [324, с. 24], ми вважаємо, що положення ч. 5 ст. 53 Конституції України доцільно було б виокремити в самостійну норму, яку необхідно посилити гарантіями інших прав національних меншин щодо розвитку їх етнічної та національно-культурної самобутності [728, с. 463]. До речі, у проекті Конституції України від 1 липня 1992 року, який виносився Верховною Радою України на всенародне обговорення, вже пропонувалось закріпити в главі I «Загальні положення» розділу II «Права і свободи людини і громадянина» Основного Закону окрему норму (ст. 13), яка регламентувала б права національних меншин [423, с. 125]. Таким шляхом пішли законодавці Албанії, Італії, Молдови, Польщі, Румунії і Сербії, які закріпили відповідну норму в розділі, який має назву «Основні принципи» чи «Загальні принципи». Але в конституціях Австрії, Азербайджану, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Латвії, Македонії, Словенії, Фінляндії, Швейцарії норма, в якій закріплені права національних меншин, розміщена серед культурних прав, і, як правило, після норми, в якій закріплено

право на освіту. На наш погляд, такий підхід необхідно застосувати і вітчизняному законодавцю під час внесення змін до Конституції України.

Порівняльно-правове дослідження положень конституцій європейських держав засвідчує, що аналізоване право на конституційному рівні знайшло своє втілення в різних формулюваннях та обсязі в Австрії, Азербайджані, Албанії, Білорусі, Болгарії, Боснії і Герцеговині, Вірменії, Грузії, Естонії, Італії, Латвії, Литві, Македонії, Молдові, Норвегії, Польщі, Росії, Румунії, Сербії, Словаччині, Словенії, Туреччині, Угорщині, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії і Швеції. Насамперед це стосується принципових положень, які викладені в розділі I Конституції й визначають національні відносини в державі та які, у свою чергу, створюють фундамент для конкретних норм розділу, в якому закріплені права людини. Так, в Конституції Албанії структура прав національних меншин викладена в такий спосіб: 1) основні принципи національних відносин закріплені в частині першій, яка має назву «Основні принципи» і в ст. 3 якої зазначено, що «співіснування і взаєморозуміння албанців з національними меншинами є основою цієї держави, яка зобов'язана їх поважати та захищати»; 2) конкретні права осіб, які належать до національних меншин, закріплені у частині другій, яка має назву «Основні права і свободи людини» і в ст. 20 якої встановлено, що «1. Представники національних меншин на основі рівності перед законом користуються всіма правами і свободами. 2. Вони мають право вільно, без заборон і примушувань, висловлювати свою етнічну, культурну, релігійну та мовну самобутність. Вони мають право зберігати її та розвивати, навчати та вчитися рідною мовою, так само, як і об'єднуватися в організації і товариства для захисту своїх інтересів і своєї самобутності» [231, с. 181, 185]. Подібний підхід застосували й законодавці Білорусі, Вірменії, Македонії, Польщі, Сербії, Словаччини, Словенії, Чехії і Чорногорії.

У більшості європейських держав по-різному встановлені межі конституційно-правового регулювання прав національних меншин, які, як правило, закріплені в одній статті конституції. Наприклад, у конституціях Молдови і Румунії зазначені права закріплені відповідно в ст. 10 («Єдність народу і право на самобутність») і в ст. 6 («Право на самобутність») [10, с. 292; 237, с. 64]. У той же час в Албанії, Вірменії, Македонії, Польщі – ці питання відображені ширше, тобто у двох статтях, у Словаччині, Чехії, Чорногорії – у трьох, у Словенії – у п'яти, а в Сербії – в дев'яти статтях. Крім того, у ст. ст. 75–81 Конституції Сербії, в яких ідеться про права національних меншин, вони виокремлені в окремий підрозділ, який має назву «Права меншин» [242]. У

Конституції Словаччини – відповідно ст. ст. 33–34 закріплені в розділі четвертому «Права національних меншин і етнічних груп» [237, с. 120], у Конституції Чехії – ст. ст. 24–25 у главі 3 «Права національних і етнічних меншин» [237, с. 526], у Конституції Чорногорії – ст. ст. 79–80 у підрозділі, який має назву «Спеціальні права меншин» [243].

Заслуговує на увагу механізм захисту прав національних меншин у Словенії, в якій поряд зі словенцями проживають дві корінні національні меншини – угорці та італійці, яким Конституцією Словенії забезпечено не лише основні права людини, поширені на всіх громадян держави, а й особливий захист, спрямований на повноцінну реалізацію їхніх культурних потреб [729, с. 7]. Крім того, ці конституційні права знайшли своє втілення в майже 40 законодавчих та інших нормативно-правових актах держави. Також відповідають регіональним європейським стандартам конституційно-правові моделі статусу національних меншин, які створені в Німеччині, Норвегії, Угорщини, Фінляндії, Хорватії та які цілком можуть бути модельним орієнтиром для держав, що прагнуть до вступу в ЄС [725, с. 11].

Досліджуючи права національних меншин, необхідно відзначити використання в конституціях європейських держав різної термінології щодо визначення словосполучення «національна меншина». Так, в Австрії і Італії використовується термін «мовні меншини», у Швейцарії – «мовні спільноти», у Чорногорії і Швеції – «меншини», у Польщі – «національні та етнічні меншини», у Болгарії, Литві, Словенії і Угорщині – «національні спільноти», у Словаччині і Чехії – застосовуються у словосполученні два терміни – «національні меншини» і «етнічні групи» та в більшості європейських держав – «національні меншини». У той же час, як зауважує Д. Т. Ачімовіч, деякі держави – члени Європейського Союзу взагалі не визнають існування національних меншин на своїх територіях та їх спеціальну конституційну правосуб'єктність. Серед останніх такі країни, як Франція, Греція, Нідерланди, Люксембург [724, с. 10–11]. Тобто не всі держави Європи в питанні захисту національних меншин займають однакові позиції. Так, Конституційна рада Франції не допустила ратифікації Європейської Хартії регіональних мов, а також не підписала Рамкової конвенції про захист національних меншин, оскільки вони суперечать її Конституції, яка гарантує індивідуальні права незалежно від етнічної належності, мови чи релігії [730, с. 11]. І все це мотивується парадоксальним твердженням: «Франція – країна, в якій немає меншин».

Суб'єктом прав національних меншин на конституційному рівні є особа чи колектив (етнічна група), що дає підстави говорити про індивідуальний чи колективний (солідарний) характер аналізованої категорії прав залежно від їх носія. Наприклад, у ч. 1 ст. 75 Конституції Сербії встановлено, що «етнічним меншинам, у доповнення до прав, які конституційно гарантуються всім громадянам, повинно бути гарантовано додатково, індивідуальні чи колективні права» [242], а в ст. 79 Конституції Чорногорії закріплено, що «особам, які належать до меншин ... повинно бути гарантовано права і свободи, які вони можуть здійснювати індивідуально чи спільно з іншими ...» [243]. Тобто через індивідуальні національні права реалізуються етнічні права людини, а за допомогою колективних національних прав забезпечуються специфічні права етнічних спільностей. Так, у конституціях Сербії, Угорщини і Хорватії закріплені колективні права національних меншин, де, як стверджує Д. Т. Ачімовіч, прикладом належного конституційно-правового забезпечення колективних прав національних меншин можна вважати сербську модель [725, с. 4]. У той же час в основних законах Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Естонії, Росії і Словенії суб'єктом аналізованого права визначена людина, яка в тексті позначена безособовим терміном «кожен», у Латвії, Румунії і Чорногорії – «особа», в Албанії і Македонії – «представники національних меншин», у Литві, Польщі, Словаччині і Чехії ці права закріплені за громадянами, а в деяких конституціях європейських держав суб'єктом конституційно-правових відносин визначено конкретні народності. Наприклад, у § 110а Конституції Норвегії йдеться про народність саамі [212, с. 671], у ст. 5, 64, 65 Конституції Словенії – про італійські, угорські і циганські спільноти [237, с. 172, 180–181], а в § 17 Основного Закону Фінляндії – про саамі і циган [237, с. 374].

Також слід звернути увагу на те, що в ст. 11 Конституції України, поряд із національними меншинами, декларується такий суб'єкт, як корінні народи України, який не отримав свого нормативного визначення в чинному законодавстві України й часто є приводом для різного роду політичних спекуляцій [726, с. 741]. Ю. І. Римаренко пропонує застосовувати статус «корінного населення» з особливими правами до певних, зокрема щодо караїмів, кримчаків та деяких інших нечисленних етнічних груп [731, с. 34].

У зв'язку із зазначеним та враховуючи, що не кожна людина є громадянином конкретної держави і тому не наділена політичною правосуб'єктністю, ми вважаємо, що в запропонованій конституційній нормі необхідно закріпити суб'єктом цих прав кожного, хто належить до національної

меншини, що буде відповідати змісту відповідних положень міжнародно-правових актів і європейському досвіду.

Дослідження змісту норм конституцій держав континентальної Європи свідчить про те, що в кожній третій із них, перш за все, закріплено право на вільне визначення чи збереження своєї національної належності. Тобто одна з особливостей національної меншини полягає в тому, що належність до національної меншини є питанням індивідуального вибору, який не обмежується будь-якими іншими критеріями. Наприклад, у § 49 Конституції Естонії зазначено, що «кожен має право зберегти свою національну належність» [10, с. 609], а в ст. 61 Конституції Словенії – «кожен має право на вільне вираження належності до своєї нації чи народності ...» [237, с. 180]. Крім того, у конституціях Азербайджану, Білорусі, Росії, Словаччини і Чехії закріплена заборона щодо примушення змінювати свою національну належність. Наприклад, у п. II ст. 44 Конституції Азербайджану зафіксовано положення, згідно з яким «ніхто не може бути примушений змінити свою національну належність» [10, с. 36], а в ч. 1 ст. 50 Конституції Білорусі – «... ніхто не може бути примушений до визначення й зазначення національної належності» [10, с. 129].

Враховуючи позитивний досвід європейських держав щодо конституційного забезпечення прав національних меншин, а також те, що згідно з п. 1 ст. 3 Рамкової конвенції про захист національних меншин «кожна особа, яка належить до національних меншин, має право вільно вирішувати, вважатися, чи не вважатися такою ...» [324, с. 142], ми пропонуємо привести положення Конституції України відповідно до міжнародних стандартів і відобразити на конституційному рівні важливе положення про право кожної людини самій визначити свою національну належність, яке варто викласти в такій редакції: «Кожен має право на вільне визначення своєї національної належності. Ніхто не може бути примушений до відмови від своєї національності» [732, с. 18].

У міжнародно-правових актах і конституційному законодавстві європейських держав регламентується цілий ряд особливих, специфічних прав національних меншин, які, як правило, прив'язані до певної території їх компактного або традиційного проживання. Серед них насамперед слід виокремити такі: 1) право на виховання та навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, а також право обирати мову спілкування (Азербайджан, Білорусь, Грузія, Естонія, Латвія, Македонія, Норвегія, Польща, Росія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Чехія, Чорногорія,

Швейцарія). Наприклад, у п. 2 ст. 26 Конституції Росії закріплено, що «кожен має право на користування рідною мовою, на вільний вибір мови спілкування, виховання, навчання та творчості» [10, с. 343]; 2) право на об'єднання в організації та товариства для здійснення й захисту своїх специфічних прав (Албанія, Естонія, Македонія, Польща, Сербія, Словаччина, Чехія, Чорногорія). Наприклад, у п. 2 ст. 20 Конституції Албанії зазначено, що «вони (представники національних меншин – авт.) мають право ... об'єднуватися в організації та товариства для захисту своїх інтересів і своєї самобутності» [231, с. 184]; 3) право на збереження та розвиток своєї національної, етнічної та культурної самобутності (Албанія, Вірменія, Грузія, Латвія, Польща, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Хорватія, Чехія, Чорногорія). Наприклад, у ст. 41 Конституції Вірменії встановлено, що «кожен має право на збереження своєї національної та етнічної самобутності. Особи, які належать до національних меншин, мають право на збереження та розвиток своїх традицій, релігії, мови та культури» [241].

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, що питання, пов'язане з проблематикою прав осіб, які належать до національних меншин України, має актуальне значення й потребує конституційно-правової регламентації. І тому з метою усунення суперечностей між положеннями міжнародно-правових актів і національним конституційним законодавством та враховуючи позитивний європейський досвід щодо регулювання на конституційному рівні індивідуальних і колективних прав національних меншин, при цьому, незважаючи на певні розбіжності у формах вираження його змісту в основних законах цих країнах, ми пропонуємо включити до розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України окрему спеціальну норму (ст. 53-1), яку, на наш погляд, необхідно викласти в такій редакції:

«Кожен має право на вільне визначення своєї національної належності. Ніхто не може бути примушений до відмови від своєї національності.

Кожному, хто належить до національної меншини, відповідно до закону гарантується право на виховання та навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, на вільний вибір мови спілкування, на громадські об'єднання для здійснення захисту своїх прав і розвиток своєї національно-культурної самобутності» [733, с. 43].

Серед прав і свобод людини і громадянина право інтелектуальної власності, яке закріплене в ч. 1 і 2 ст. 54 Конституції України, посідає особливе місце і є невід'ємним, загальновизнаним, універсальним правом, що охоплює

різні галузі культури, включаючи мистецтво, літературу, творчу діяльність у сфері науки і техніки та об'єкти авторського права. Зі змісту цієї норми випливає, що це право має три складові: право вільно займатися різними видами інтелектуальної, творчої діяльності; право на інтелектуальну власність; право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право інтелектуальної власності, з одного боку, покликане застерегти державу щодо неприпустимості втручання в процес творчої діяльності громадян та їх об'єднань, а з іншого – покладає на державу обов'язок сприяти розвитку їх творчої ініціативи, щоб людина змогла б вільно реалізовувати й розпоряджатися результатами своєї творчості. При цьому слід враховувати, що творчість як розумовий процес людини не підлягає правовому регулюванню, а є її вільним вираженням. Але правова регламентація потрібна, вона покликана впливати на організацію літературної, художньої, наукової, технічної та інших видів творчої діяльності, визначати умови охорони її результатів. У цих аспектах і реалізуються конституційні гарантії свободи зазначених видів творчості. Власне кажучи, вся історія законодавства про інтелектуальну власність являє собою пошук розумного балансу інтересів, своєрідний соціальний контракт між автором і суспільством про використання результатів творчої діяльності. Як зазначає Ю. Бошицький, значення інтелектуальної діяльності та інтелектуальної власності для соціально-економічного розвитку України в умовах ринкової економіки потребують створення такого механізму охорони та захисту права інтелектуальної власності, який забезпечував би реальну, стабільну, надійну й ефективну охорону цього права [734, с. 348].

Аналіз юридичної літератури свідчить, що більшість вчених-правознавців однозначно відносять це право до культурних прав і свобод людини і громадянина. Так, Н. В. Бочарова зауважує, що віднесення прав інтелектуальної власності в ст. 54 до культурних прав обґрунтовані й кореспондуються з міжнародно-правовою класифікацією, позначеною в Загальній декларації прав людини і Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права [735, с. 24]. Водночас існують й інші точки зору. Так, В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко вважають, що це право слід відносити до економічних прав і свобод, оскільки Конституція гарантує право на результат (матеріальний і моральний). Але далі науковці стверджують, що водночас, це право здійснюється в культурній сфері суспільних відносин, що дає підстави відносити його до змішаних, культурно-економічних прав і свобод людини і громадянина [313, с. 139].

Варто нагадати, що право інтелектуальної власності є об'єктом конституційно-правового регулювання не лише Конституції України, а й міжнародного законодавства, зокрема Загальної декларації прав людини (ст. 27), Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (ст. 15), Всесвітньої декларації про інтелектуальну власність 2000 р. та інших міжнародно-правових актів. У зазначених документах норми щодо інтелектуальної власності побудовані з дотриманням певної логічної схеми: спочатку проголошується свобода інтелектуальної, творчої діяльності, а потім йдеться про право на її результати, захист інтересів авторів і завдання держави в цьому напрямку. Саме за такою схемою викладено більшість норм конституцій європейських держав, в яких закріплено право інтелектуальної власності. Але найбільш змістовним і конкретизованим серед аналізованих норм є положення ч. 1 та 2 ст. 54 Конституції України.

Інтелектуальну, творчу та інші види свобод закріпили на конституційному рівні переважна більшість держав континентальної Європи, а саме: Австрія (ст. ст. 17, 17а), Азербайджан (ст. ст. 30, 51), Албанія (ст. 58), Білорусь (ст. 51), Болгарія (ст. 54), Вірменія (ст. 40), Греція (ст. 16), Грузія (ст. 23), Естонія (§ § 38, 39), Іспанія (ст. 20), Італія (ст. 33), Латвія (ст. 33), Литва (ст. 42), Ліхтенштейн (ст. 34), Македонія (ст. 47), Молдова (ст. 33), Німеччина (ст. 5), Польща (ст. 73), Португалія (ст. 42), Росія (ст. 44), Сан-Марино (ст. 6), Сербія (ст. 73), Словаччина (ст. 43), Словенія (ст. ст. 59, 60), Туреччина (ст. 27), Угорщина (§ 70/G), Фінляндія (§ 16), Хорватія (ст. 68), Чехія (ст. ст. 15, 34), Чорногорія (ст. 76), Швейцарія (ст. ст. 20, 21), Швеція (§ 19). В інших країнах це право регулюється галузевим законодавством. Зокрема, у Франції питання, пов'язані із інтелектуальною власністю, вирішуються згідно з нормами Кодексу інтелектуальної власності. Закріплення досліджуваного права в означених конституціях свідчить про те, що інтелектуальна власність набула пріоритетного значення й перетворилася на стратегічний ресурс багатьох європейських держав.

При цьому слід підкреслити, що аналізоване право, як правило, вміщено в тих частинах конституцій європейських держав, де закріплені права і свободи людини і громадянина. Але в текстах тих конституцій, де здійснена диференціація прав людини на громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні, право на результати інтелектуальної, творчої діяльності в таких випадках фіксується в розділах про економічні, соціальні і культурні права (конституції Албанії, Польщі, Словаччини). У той же час деякі конституції мають відмінності в цьому плані. Наприклад, у Конституції Литви (ст. 42)

право на свободу і захист інтелектуальної творчості закріплено у главі III «Суспільство і держава»; у Конституції Греції (ст. 16) інтелектуальні свободи проголошуються в розділі «Особисті і соціальні права»; а у Конституції Молдови, крім розділу про основні права і свободи, у розділі четвертому «Національна економіка і публічні фінанси» в підпункті d) ст. 126 «Економіка» міститься норма про стимулювання наукових досліджень. Подібне положення щодо забезпечення національних наукових досліджень закріплено і в Конституції Румунії. Своєрідністю відрізняється розміщення аналогічних норм у Конституції Португалії: у ст. 42 глави 1 «Особисті права, свободи і гарантії» проголошується свобода творчості, а в ст. 73 глави 3 «Права і обов'язки у галузі культури» – закріплений обов'язок держави заохочувати і стимулювати творчу діяльність.

Зі змісту ч. 1 та 2 ст. 54 Конституції України випливає, що суб'єктом права інтелектуальної власності є лише громадяни України, що, на нашу думку, не є виправданим, оскільки, по-перше, відбувається автоматичне звуження конституційних можливостей людини у сфері реалізації своїх літературних, художніх, наукових і технічних потреб в Україні; по-друге, це суперечить ч. 2 ст. 27 Загальної декларації прав людини та п. 1 ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, в яких носієм цього права виступає «кожна людина», що не може не враховуватися на національному рівні; по-третє, це не відповідає положенню ч. 1 ст. 26 Конституції України; по-четверте, позитивний конституційний досвід багатьох європейських держав свідчить про недоцільність обмеження кола суб'єктів реалізації цього права; по-п'яте, при визначенні суб'єктів щодо результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності між ч. 1 ст. 41 і ч. 2 ст. 54 Конституції України виникла колізія, яка, на думку С. Л. Лисенкова, до її усунення повинна долатися на користь положень частини першої статті 41 Конституції України, що відповідатиме практично загально визнаній у європейському співтоваристві практиці [603, с. 15]. Також пропонують розширити коло носіїв права інтелектуальної діяльності І. О. Шумак, Т. М. Мілова і П. М. Рабинович [736, с. 87; 107, с. 13; 131, с. 57].

Слід звернути увагу і на те, що в конституціях Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Польщі, Росії і Туреччини застосовується тільки безособовий термін «кожен», а в Албанії – «усім». Наприклад, у ст. 73 Конституції Польщі зазначено, що «кожному забезпечується свобода художнього мистецтва, наукових досліджень» [212, с. 698]. І лише в п. 2 ст. 33 Конституції Молдови суб'єктом цього права визнані її громадяни. У той же час в інших конституціях держав континентальної Європи суб'єкт права інтелектуальної власності зовсім

не визначений. Враховуючи зазначене, ми вважаємо доцільним термін «громадянам» у ч. 1 ст. 54 Конституції України та термін «кожний громадянин» у ч. 2 цієї статті замінити відповідно на терміни «кожному» та «кожен».

Частина перша ст. 54 Конституції України містить дві норми культурних прав громадян України, а саме: 1) свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості; 2) захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; а частина друга – дві норми юридичних гарантій цього права: 1) право кожного громадянина на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; 2) гарантії недопустимості використання або поширення цих результатів без згоди їх авторів, за винятками, встановленими законом. Звідси випливає, що держава надає своїм громадянам можливість займатися будь-яким видом творчої діяльності з метою самовираження особистості, вдосконалення своїх здібностей і дарувань, задоволення власних моральних і матеріальних інтересів. Тобто ця стаття ще раз підтвердила нерозривний зв'язок охорони результатів інтелектуальної діяльності із забезпеченням свободи особистості, а також підкреслила подвійну реальність, характерну для інтелектуальної творчості, – не тільки культурна (духовна), а й економічна, оскільки для сучасності властива не лише тенденція для посилення захисту особистих немайнових (моральних) прав авторів і винахідників, а й стрімко зростаюча комерціалізація майнових (економічних) прав [737, с. 9]. Як зазначає С. Л. Лисенков, свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості та право на результати своєї творчої діяльності мають на меті створення умов для найповнішого вияву своїх творчих здібностей і покликані забезпечити громадянам України можливість проводити вільні науково-технічні дослідження, користуватися підтримкою держави в здійсненні творчої діяльності, а також недоторканність авторських прав [738, с. 431–432].

Виходячи зі змісту положення ч. 1 ст. 54 Конституції України, можна констатувати, що право інтелектуальної власності знаходиться в тісному зв'язку з правом на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, якою володіють усі люди, а не тільки особи творчих професій. Творчість як правова та духовно-культурна категорія – це процес створення людиною культурних цінностей та їх інтерпретація, які визначаються новизною, неповторною оригінальністю, суспільно-історичною та іншою унікальністю, складається із кількох фаз (етапів), має свою мету, засоби та певний результат [739, с. 29–30]. Тобто творчий процес передбачає

оприлюднення його результатів, хоча митець може творити для себе й не доводити до відома інших своє творіння. У зв'язку з цим, М. М. Мацькевич зауважує, що вказані обмеження мають силу лише за умови оприлюднення мистецького твору. Якщо автор не оприлюднює своє творіння його форма і зміст не може ввійти в конфлікт з тими чи іншими уявленнями. Разом із тим, саме в оприлюдненні твору мистецтва свобода вираження поглядів, отже, і свобода творчості знаходить своє повне втілення й передбачає відповідний правовий захист [740, с. 4].

Отже, враховуючи, що література, мистецтво, наука і техніка – це діалектично пов'язані між собою творчі процеси матеріального і духовного життя людей, Д. С. Шапорєва надає такі визначення видам творчості, які закріплені на конституційному рівні, а саме: 1) літературна творчість – це процес створення людиною якісно нових художніх творів, виражених у словесній (мовній) формі, що визначаються новизною, оригінальністю, суспільно-історичною унікальністю; 2) художня творчість – це процес створення людиною якісно нового твору мистецтва, який визначається неповторністю, оригінальністю, суспільно-історичною унікальністю; 3) наукова творчість – це процес створення людиною якісно нового твору науки, який визначається неповторністю, оригінальністю, суспільно-історичною унікальністю; 4) технічна творчість – це процес створення людиною якісно нових творів техніки, які визначаються неповторністю, оригінальністю, суспільно-історичною унікальністю [739, с. 33–37]. З огляду на зазначене, ми розглядаємо в даному дослідженні зміст аналізованої норми.

Положення про свободу літературної, художньої, наукової, технічної та інших видів творчості закріплено в конституціях Австрії, Азербайджану, Албанії, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Греції, Грузії, Естонії, Іспанії, Італії, Латвії, Литви, Ліхтенштейну, Македонії, Молдови, Німеччини, Польщі, Португалії, Росії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії. При цьому, Вірменія і Іспанія, так само як і Україна, на конституційному рівні закріпила свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а Азербайджан і Росія ще доповнили цю норму положенням «інші види творчості». Деякі європейські держави як охоронне благо виокремили той чи інший вид творчості. Так, регулювання художньої, наукової і технічної свободи зафіксовано в конституціях Білорусі, Болгарії, Литви; художньої і наукової – у конституціях Албанії, Молдови, Польщі, Сербії, Словенії, Угорщини і Чехії; художньої, наукової і мистецької – у конституціях Австрії і Чорногорії;

наукової і мистецької – у конституціях Сан-Марино, Словаччини, Туреччини, Фінляндії і Швейцарії; технічної і мистецької – у конституції Італії; наукової, мистецької та інших видів творчості – у конституціях Ліхтенштейну і Македонії; наукової та інших видів творчості – у Конституції Греції. І тільки Португалія і Хорватія в своїх конституціях, крім художньої і наукової творчості, проголосили свободу інтелектуальної творчості, а Грузія на конституційному рівні взагалі закріпила лише одну свободу інтелектуальної творчості.

При формулюванні норми стосовно свободи різних видів творчості та їх захисту вітчизняний законодавець визнав за доцільне закріпити в Конституції України термін «інтелектуальна власність», який вперше в 1967 р. було застосовано в Стокгольмській конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності і який, як зазначили В. С. Дроб'язко і Р. В. Дроб'язко, застосовують у правових доктринах розвинутих країн і в міжнародно-правових угодах, проте внутрішнє законодавство більшості країн не містить поняття «інтелектуальна власність» [741, с. 9]. Цей термін вживається, крім України, лише в конституціях Азербайджану, Білорусі, Грузії, Молдови, Росії. В інших конституціях європейських держав замість цього терміна, ідеться про «права на результати творчої розумової діяльності» (п. 1 ст. 34 Конституції Чехії; ч. 1 ст. 43 Конституції Словаччини); «моральні і матеріальні права, що виникають у зв'язку з науковою, культурною, художньою, інтелектуальною та іншою творчістю» (ч. 4 ст. 68 Конституції Хорватії); «авторські та інші права, що виникають у зв'язку з художньою, науковою, дослідною і винахідницькою діяльністю» (ст. 60 Конституції Словенії); «права винахідників, авторські і суміжні з ними права» (п. 3 ст. 54 Конституції Болгарії); «авторські права» (п. 2 ст. 58 Конституції Албанії; § 39 Конституції Естонії) тощо.

Аналіз положень конституцій європейських держав свідчить, що в деяких із них, поряд із свободами літературної, художньої, наукової, технічної творчості закріплена і свобода викладання, яка відсутня в ст. 54 Конституції України. Ряд науковців, зокрема В. О. Сербьогін, відносять свободу викладацької діяльності (академічну свободу) до групи культурних прав, що, як правило, застосовується лише до вищої школи [742, с. 96]. Під цим поняттям розуміється наявність свободи в педагогічних і науково-педагогічних працівників як вільного вибору ними методів і засобів освітнього процесу, так і додержання встановлених державним освітнім стандартом правил і вимог. Тобто це свобода навчання та викладання відповідно до поглядів, концепцій та творчих можливостей самого викладача, яка спрямована на одержання й

доведення до стадії практичного використання нових наукових знань. Таким чином, академічна свобода – це гарантоване та реально забезпечене право педагогічного і науково-педагогічного працівника на вільний вибір методів і засобів навчання в межах затверджених навчальних планів, на індивідуальну педагогічну діяльність, на викладання навчального предмета на свій розсуд, на обираючи теми й здійснення наукових досліджень своїми методами, а також право студента на вибір форми навчання, на участь в обговоренні та вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи, на обрання навчальних дисциплін за спеціальністю в межах, передбачених освітньо-професійною програмою підготовки, на участь у формуванні індивідуального робочого навчального плану [349, с. 31].

Слід зазначити, що нормативно-правове закріплення положення щодо свободи викладання знайшло своє відображення в конституціях деяких європейських держав, зокрема, в Білорусі (ч. 2 ст. 51), Греції (п. 1 ст. 16), Естонії (§ 38), Іспанії (п. 1 с) ст. 20), Італії (п. 1 ст. 33), Литви (ч. 1 ст. 42), Німеччини (п. 3 ст. 5), Польщі (ст. 73), Росії (п. 1 ст. 44), Сан-Марино (ч. 2 ст. 6), Туреччини (ст. 27), Угорщини (§ 70/G), Швейцарії (ст. 20). Наприклад, у п. 1 ст. 44 Конституції Росії встановлено, що «кожному гарантується свобода літературної, художньої, наукової, технічної та інших видів творчості, викладання» [10, с. 348]; у ст. 20 Конституції Швейцарії – «свобода наукового викладання і дослідження гарантується» [237, с. 539]. У зв'язку з входженням України в єдиний європейський освітній і науковий простір, з урахуванням європейського конституційного досвіду та пропозиції О. Ф. Мельничук щодо необхідності гарантування в ч. 1 ст. 54 Конституції України свободи викладання [106, с. 4], вважаємо за доцільне здійснити закріплення в цій частині серед інших свобод і «свободу викладання», що дозволить значно розширити зміст і обсяг культурних прав людини [743, с. 89].

Варто звернути увагу на те, що між ст. 54 Конституції України та відповідними нормами європейських конституцій існують певні відмінності термінологічного і змістовного характеру. Так, у частині першій зазначеної статті поряд з терміном «інтелектуальна власність» вживається термін «захист», який запозичений з ч. 2 ст. 27 Загальної декларації прав людини та ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Разом із тим, у конституціях Азербайджану, Албанії, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Естонії, Латвії, Молдови, Росії, Словаччини, Чехії закріплений інший термін – «охорона». Наприклад, у ч. 3 ст. 51 Конституції Білорусі зазначено, що «інтелектуальна власність охороняється законом» [10, с. 129].

На наш погляд, остаточне вирішення питання щодо забезпечення гарантій захисту інтелектуальної власності неможливе без визначення змісту та співвідношення юридичних термінів «захист» та «охорона». Як зауважив С. Я. Вавженчук, «поняття «захист» та «охорона» не є чітко визначеними й розмежованими за своїм змістом та сутністю, наявні розбіжності в самому тлумаченні зазначених понять: одні мовознавці вважають, що вказані терміни є тотожними і можуть виступати синонімами; інші – процес захисту включають до складу охорони як один з його складових елементів. Відповідно, і в правовій сфері чіткого визначення співвідношення понять «охорона» прав та «захист» на сьогодні не існує» [744, с. 48]. У той же час, В. І. Темченко за результатами аналізу змісту Конституції України, національного законодавства та міжнародно-правових актів з прав людини робить висновок, що терміни «захист» та «охорона» в нормативному матеріалі вживаються як синоніми чи подібні за значенням поняття і можуть використовуватись у практиці як ідентичні поняття. І далі вчений наводить приклад вживання терміна «охорона» у словосполученні «охорона інтелектуальної власності» [745, с. 35]. Тому, враховуючи викладене, вважаємо, що в ч. 1 ст. 54 Конституції України, яку, на наше переконання, слід сформулювати в новій редакції, доцільним буде вжити замість терміна «захист» термін «охорона» у словосполученні «охороняється законом» [743, с. 90].

Конституція України в ч. 2 ст. 54 закріпила положення, згідно з яким кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, і тим самим відтворила положення ч. 1 ст. 41, в якому також прямо говориться про визнання державою права власності кожного на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. При цьому постає питання: а чи потрібно одне й теж положення закріплювати в різних статтях Конституції України? На наш погляд, закріплювати схожі за своїм змістом положення в двох статтях одного й того ж розділу є недоцільним. У зв'язку з цим пропонуємо словосполучення «результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності» виключити з тексту ч. 1 ст. 41 Конституції України, а відповідне словосполучення в ч. 2 ст. 54 залишити, що більш характерно для конституцій європейських держав.

В аналізованій нормі також встановлено правило, відповідно до якого ніхто не може використовувати або поширювати результати інтелектуальної, творчої діяльності без згоди власника, за винятками, встановленими законом. Водночас слід зауважити, що вітчизняний законодавець визнав за необхідне посилити дію ч. 2 ст. 54 Конституції України заборонним положенням, що, на

думку Н. В. Бочарової, є особливість, характерна для усього українського законодавства – безліч норм заборонного, обмежувального характеру. Регламентация здійснюється не через встановлення того, що і як можна робити, а через закріплення різного роду заборон, або, інакше кажучи, того, що не можна робити [746, с. 34].

Право на результати своєї творчої і розумової діяльності закріплено, крім України, й у п. 1 ст. 43 Конституції Словаччини, де зазначено, що «права на результати творчої і розумової діяльності охороняються законом» [237, с. 122] і в § 39 Конституції Естонії, де вказано, що «автор володіє невід’ємним правом на свою творчість. Авторські права охороняються державою» [10, с. 607]. Проте в цих статтях відсутні положення, що забороняють використовувати або поширювати результати інтелектуальної та творчої діяльності без згоди власника. Слід звернути увагу на те, що подібного формулювання не містить жодна з конституцій держав континентальної Європи, а також відсутнє воно і у відповідних міжнародно-правових актах. Тобто в них відсутнє пряме закріплення права на результати інтелектуальної, творчої діяльності.

Враховуючи викладене, пропонуємо положення ч. 2 ст. 54 «ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом» вилучити з тексту Конституції України, а замість нього викласти положення ч. 1 ст. 54 (де йдеться про захист інтелектуальної власності ...) у новій редакції, а саме: «Інтелектуальна власність, авторські права, моральні і матеріальні інтереси, що виникають у зв’язку з різними видами інтелектуальної, творчої діяльності охороняються законом» [743, с. 91]. Ми вважаємо, що нове формулювання тексту частини другої ст. 54 Конституції України буде більш логічно і точно відображати юридичний зміст права на результати не тільки інтелектуальної, а й творчої діяльності та їх охорону, а також зменшить кількість конституційних положень, які мають обмежувальний характер. До речі, П. М. Рабінович теж пропонує уточнити виклад ч. 2 ст. 54 Конституції України і тим самим здійснити оптимізацію правообмежень [131, с. 55–56].

Отже, враховуючи постійний розвиток науки й техніки та з метою сприяння посилення правової охорони інтелектуальної власності, а також застосовуючи європейський досвід конституційно-правового регулювання цього права ми пропонуємо ч. 1 та ч. 2 ст. 54 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожному гарантується свобода літературної, художньої, наукової, технічної творчості і викладання.

Кожен має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Інтелектуальна власність, авторські права, моральні і матеріальні інтереси, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної, творчої діяльності охороняються законом» [747, с. 146].

Висновки до розділу 3

1. На підставі аналізу наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених теоретичним і практичним питанням економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини і громадянина автор дійшов висновку, що ці права доцільно розмежовувати та групувати на три окремі групи прав, які не слід ототожнювати або ж поєднувати в межах однієї групи. У той же час Конституція України, яка не розмежовуючи економічні, соціальні, культурні права та громадянські і політичні права, фактично урівнює їх юридичний статус і фіксує однакове їх значення у демократичній, соціальній, правовій державі.

Зазначені права пов'язані з концепцією соціальної держави, більшість із яких можуть бути надані та захищені тільки суспільством і державою. І тому вони виступають як певні вимоги до влади і є обов'язком держави, який полягає в тому, щоб здійснити прогресивні економічні, соціальні та культурні реформи, забезпечити повноцінну участь свого народу в процесі та здобутках економічного розвитку, використовувати свої ресурси для надання всім рівних можливостей у користуванні цими правами.

2. Серед економічних прав людини фундаментальну роль відіграють право власності та право на підприємницьку діяльність, які в поєднанні складають правову базу ринкової економіки сучасної Української держави та виступають економічною основою її розвитку. Від того, як розвинуті ці інститути, визначається добробут громадян і суспільства загалом. Зазначені права є новацією Конституції України і розглядаються нею крізь призму прав людини, тобто забезпечується державний захист усіх суб'єктів права власності й господарювання, їх рівність перед законом, гарантується непорушність права приватної власності, можливість використання громадянами державної і комунальної власності, визначається механізм реалізації захисту права власності та інших майнових прав.

3. Закріплення права власності в Конституції України важливо не тільки для утвердження нової концепції прав і свобод людини, але й як правова база переходу до ринкової економіки та вільного громадянського суспільства. На

підставі аналізу встановлені межі регулювання власності в 42 конституціях держав континентальної Європи та виокремлені їх загальні і відмінні риси.

З метою уніфікації (упорядкування) термінології запропоновано в ст. ст. 13 та 41 Конституції України вилучити з тексту терміни «кожний громадянин» і «громадяни» та замінити їх на термін «кожен», що охоплює всіх суб'єктів права власності незалежно від їх правового статусу.

Враховуючи вимоги ч. 1 ст. 17 Загальної декларації прав людини та конституційну практику європейських держав, запропоновано в ч. 1 ст. 41 Конституції України закріпити положення про те, що право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю можна як одноособово, так і спільно з іншими особами.

У зв'язку з тим, що право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, крім ч. 1 ст. 41 Конституції України, також закріплено і в ч. 2 ст. 54, тобто віднесено до культурних прав, що більше відповідає європейським традиціям і кореспондується з міжнародно-правовою класифікацією, запропоновано слова «результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності» вилучити з тексту положення ч. 1 ст. 41 та вилучити положення ч. 2 ст. 41, яка є відсылною нормою, і яка повинна вирішуватися в чинному законодавстві, а також положення ч. 3 ст. 41 включити до ч. 2 ст. 13 Основного Закону.

Враховуючи, що законодавча неврегульованість і невизначеність терміна «суспільна необхідність» та словосполучення «об'єкти права», яке не застосовується ні в міжнародно-правових актах, ні в жодній конституції європейських держав, запропоновано ч. 5 ст. 41 Конституції України викласти в оновленій редакції, а положення ч. 7 ст. 41, яка є загальною, і стосується не тільки приватної власності, а й інших форм власності, перенести до ч. 3 ст. 13 Конституції України.

Запропоновано розширити зміст та обсяг права приватної власності додатковою частиною, виклавши її в ст. 41 Конституції України в такій редакції: «Право на спадкування приватної власності гарантується».

4. На підставі аналізу міжнародно-правових актів автор дійшов висновку про те, що, незважаючи на відсутність у цих документах прямої вказівки на існування права на підприємницьку діяльність як самостійного виду економічних прав, Конституція України, так само як і 32 європейські держави, збільшила конституційний «набір» економічних свобод і тим самим розширила межі обсягу прав і свобод людини і громадянина.

Установлено, що в положеннях конституцій держав континентальної Європи, які аналогічні ч. 1 ст. 42 Конституції України, закріплена різна

термінологія щодо позначення підприємницької діяльності. Враховуючи, що підприємницька діяльність є одним із видів господарської діяльності, запропоновано розширити зміст і обсяг прав на підприємницьку діяльність, виклавши ч. 1 ст. 42 Конституції України в такій редакції: «Кожен має право займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю, яка не заборонена законом». При цьому словосполучення «та іншій господарській діяльності» запропоновано також закріпити і в першому реченні ч. 3 цієї статті.

Зроблено висновок, що закріплювати однакові за своїм змістом заборони в нормах різних розділів Конституції України є недоцільним, оскільки це створює певні труднощі під час правозастосовчої практики, і тому запропоновано вилучити ч. 2 ст. 42 з тексту Конституції України. Водночас запропоновано посилити ч. 1 ст. 120 та ч. 2 ст. 127 положенням щодо заборони відповідним суб'єктам займатися підприємницькою діяльністю, як це здійснено в ч. 2 ст. 78 і ч. 4 ст. 103 Конституції України та в спеціальних розділах конституцій європейських держав, які регулюють діяльність Президента, Парламенту, Уряду, судів тощо.

Враховуючи, що заборона – це покладання прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію, запропоновано термін «не допускається» вилучити з ч. 3 ст. 42 Конституції України й замінити його терміном «забороняється», а також вилучити з цієї частини припис: «Види і межі монополії визначаються законом», оскільки він визначає основи регулювання монополій і тим самим дублює положення п. 8 ст. 92 Конституції України.

Враховуючи, що на конституційному рівні не є доцільним деталізувати обов'язки держави щодо прав споживачів, а саме: «... здійснює контроль за якістю і безпекою продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій», запропонована нова редакція ч. 4 ст. 42 Конституції України.

5. Враховуючи, що в ст. 43 Конституції України закріплено право на працю, яке має дуалістичну (подвійну) природу й полягає в наданні людині права на працю загалом і права на роботу зокрема, та у зв'язку з тим, що праця – це невідокремлена функція людського існування та буття, а робота – це зовнішня форма, в якій реалізується праця, запропоновано в частині першій цієї статті застосувати замість терміна «праця», термін «робота». Крім того, запропоновано припис ч. 2 ст. 43 Конституції України, в якому гарантуються рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності перенести до частини першої та, враховуючи, що поняття «рід трудової діяльності» є

ширшим ніж поняття «професія», викласти цю частину в новій редакції: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, на вільний вибір роду трудової діяльності, професії та місця роботи».

У зв'язку з тим, що на конституційному рівні не знайшло свого закріплення положення про те, що необхідною гарантією реалізації права на працю є створення державою умов для повної зайнятості населення, запропоновано переформулювати ч. 2 ст. 43 Конституції України таким чином, аби її редакція збігалася з п. 1 ст. 1 Європейської соціальної хартії (переглянута). При цьому, зберігаючи логіку викладення третього речення цієї частини, запропоновано термін «перепідготовки» замінити на термін «перекваліфікації», як це викладено в міжнародно-правових актах, а замість словосполучення «відповідно до суспільних потреб» застосувати словосполучення «з урахуванням потреб ринку праці», що більш відповідає сучасним вимогам.

Враховуючи, що право на працю є несумісним з примусовою працею, запропоновано вдосконалити юридичну конструкцію положення ч. 3 ст. 43 Конституції України, а також поєднати частину четверту та частину сьому цієї статті, яка б мала такий вигляд: «Кожен, хто працює, має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на справедливую винагороду за працю без будь-якої дискримінації та своєчасне одержання заробітної плати, не нижче від встановленого законом мінімального розміру».

Враховуючи, що ч. 5 ст. 43 Конституції України, в якій встановлено правові обмеження щодо реалізації права на працю за суб'єктною ознакою (жінки і неповнолітні) є неповним, запропоновано доповнити цю частину особами зі зниженою працездатністю.

У зв'язку з тим, що вітчизняний законодавець оминув увагою одну з важливих гарантій права на працю – захист від необгрунтованої відмови в прийнятті на роботу, запропоновано цю новелу закріпити на конституційному рівні в ч. 6 ст. 43 Конституції України.

6. На підставі аналізу конституційного законодавства європейських держав запропоновано поєднати положення, що регулює право на утворення професійних спілок (ч. 3 ст. 36 Конституції України), і положення, що регулює право на страйк (ст. 44 Конституції України) в одній окремій нормі (ст. 44 Конституції України), що надасть змогу більш детально регламентувати як діяльність профспілок, так і їх право організовувати та проводити страйки.

З урахуванням зазначеного запропоновано розширити суб'єкт і об'єкт захисту права на страйк, який слід викласти в ч. 1 ст. 44 Конституції України в

такій редакції: «Кожен має право на свободу об'єднання у професійні спілки та участь у них з метою захисту своїх трудових та інших економічних, соціальних прав та інтересів», що буде повніше й точніше відтворювати положення міжнародно-правових актів. Також запропоновано викласти ч. 2 і ч. 3 ст. 44 Конституції України в новій редакції: «Професійні спілки об'єднують осіб, пов'язаних спільними інтересами за родом їх діяльності на підприємствах, установах і організаціях незалежно від форм власності» та «Обмеження щодо членства в професійних спілках встановлюються Конституцією і законами України».

7. Враховуючи недоцільність закріплення в ч. 2 ст. 45 Конституції України способів забезпечення права на відпочинок, запропоновано зазначене положення вилучити із тексту Конституції, а також ч. 3 ст. 45, яка автоматично стає частиною другою і в якій надається перелік вимог, доповнити гарантіями, що значно її посилить та буде повністю відповідати ст. 2 Європейської соціальної хартії (переглянута). Після чого оновлена частина матиме такий вигляд: «Це право гарантується встановленням максимальної тривалості робочого часу та мінімальної тривалості відпочинку, наданням вихідних і святкових днів, оплачуваної щорічної відпустки, а також здійсненням інших умов, передбачених законом».

8. З урахуванням вимог міжнародно-правових актів і конституційної практики ряду європейських держав автор дійшов висновку про доцільність розширення коло суб'єктів права на соціальний захист та недопустимість застосування терміна «соціальний захист», який не є вдалим для позначення правової категорії, оскільки він позбавлений конкретного змісту. І тому запропоновано словосполучення «соціальний захист, що включає право на забезпечення» вилучити з тексту ч. 1 ст. 46 Конституції України, замість якого включити термін «соціальне забезпечення», що цілком буде охоплювати всі його форми і види. Крім того, не є доцільним встановлювати в цій частині вичерпний перелік видів непрацездатності громадян.

Запропоновано ч. 2 ст. 46 Конституції України, в якій вітчизняний законодавець передбачив гарантії соціального забезпечення, визначив коло суб'єктів соціального страхування, джерела фінансування та встановив перелік закладів, яким надано право догляду за непрацездатними, переформулювати та посилити положенням щодо турботи держави про соціально незахищених членів суспільства та благодійність, а також викласти ч. 3 ст. 46 Конституції України в оновленій редакції.

З метою формування в суспільстві гуманного, шанобливого ставлення до окремих категорій громадян (ветеранів війни, праці та інвалідів) і гарантування їм рівних з іншими громадянами можливостей для участі в політичній, економічній та соціальних сферах, створення сприятливих умов для повноцінного способу життя, запропоновано ст. 46 Конституції України доповнити додатковим положенням (частиною четвертою), виклавши її такої редакції: «Держава проявляє особливу турботу щодо ветеранів війни, праці та інвалідів, вживає заходів для забезпечення їхньої соціальної та професійної інтеграції, участі в суспільному житті».

9. Враховуючи, що Україна як одна з небагатьох європейських держав не тільки проголосила право на житло на конституційному рівні, але й значно розширила зміст цього права та з метою посилення ролі держави й виключення способів придбання житла (побудувати, придбати, взяти в оренду), запропоновано друге речення ч. 1 ст. 47 Конституції України переформулювати таким чином, аби її редакція збігалася з п. 1 ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута). Крім того, запропоновано в ч. 2 ст. 47 Конституції України уточнити коло суб'єктів, які потребують соціального захисту й мають можливість отримати від держави житло відповідно до закону та, враховуючи принцип пропорційності між соціальним захистом і фінансовими можливостями держави, викласти її в такій редакції: «Громадянам, які не мають житла та потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них ціну відповідно до закону».

Запропоновано в ч. 3 ст. 47 Конституції України термін «примусово» замінити на термін «протиправно», що більш відповідає сучасним реаліям, а заміна зазначених термінів значно посилить дію цієї норми. А також запропоновано це положення викласти в двох самостійних частинах в оновленій редакції, а саме: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений свого житла» та «Примусове позбавлення житла застосовується виключно за вмотивованим рішенням суду на підставі та в порядку, встановлених законом». Таке формулювання не допускає насильницької націоналізації житлового приміщення, а процес примусового позбавлення житла буде здійснюватися відповідно до закону і тільки за рішенням суду.

10. На підставі комплексного аналізу змісту ст. 48 Конституції України, аналогічних норм конституцій держав континентальної Європи та міжнародно-правових актів автором зроблено висновок про те, що конституційне закріплення права на достатній життєвий рівень ще не означає, що Українська

держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожній людині достатнє харчування, одяг і житло. Але держава не є пасивним спостерігачем при реалізації соціальних прав, а є її активним учасником. Тобто вона зобов'язана створювати належні соціальні умови для кожної людини, щоб та змогла знайти роботу, придбати у власність житло й тим самим забезпечити достатню матеріальну базу життєдіяльності для себе і своєї сім'ї. У зв'язку з цим, запропоновано в ст. 48 Конституції України закріпити право кожної людини на неухильне поліпшення умов свого життя та, враховуючи, що держава на конституційному рівні не бере на себе жодних зобов'язань щодо реалізації цього права, доповнити цю статтю частиною другою такого змісту: «Держава зобов'язана створювати умови для здійснення громадянами цього права».

11. Незважаючи на те, що положення ст. 49 Конституції України в основному кореспондується й корелюється з міжнародно-правовими актами, а порівняно з аналогічними нормами конституцій європейських держав воно є найбільш соціально орієнтованими й надає громадянам більше гарантій здійснення їх прав на охорону здоров'я, запропоновано вдосконалити ч. 1 ст. 49 Конституції України, яку слід викласти в такій редакції: «Кожен має право на охорону здоров'я та отримання медичної допомоги», а положення щодо права на медичне страхування викласти в окремій частині: «Держава забезпечує створення і функціонування системи медичного страхування». Крім того, враховуючи, що питання фінансування відповідних програм у сфері охорони здоров'я та їх перелік повинно вирішуватися на рівні галузевого законодавства, запропоновано положення ч. 2 ст. 49 вилучити з тексту Конституції України.

Відповідно до сучасних реалій і фінансових можливостей Української держави запропоновано ч. 3 ст. 49 Конституції України викласти в оновленій редакції: «Держава створює умови для доступного і ефективного медичного обслуговування та гарантує кожному надання мінімального обсягу безплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я», а також виділити з неї в окрему частину положення щодо заборони скорочувати існуючу мережу закладів охорони здоров'я.

12. Зазначено, що культурні права і свободи, які закріплені в ст. ст. 53 (право на освіту) та 54 (свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності) Конституції України, є самостійною групою прав і свобод людини і громадянина, які безпосередньо й безпідставно спираються на ст. ст. 11, 12, 23, 24, 34, 35, 36. За своїм змістом культурні права і свободи – це права і свободи людини і громадянина в культурній (духовній, ідеологічній) сфері,

певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому розвитку.

13. На підставі аналізу змісту ст. 53 Конституції України, міжнародно-правових актів та аналогічних норм конституцій держав континентальної Європи автор дійшов висновку про те, що ці норми мають як загальні риси, так і певні розбіжності у формах вираження змісту права на освіту, яке включає в себе ряд відносно самостійних прав, які, у свою чергу, тісно взаємопов'язані з іншими конституційними правами. Зазначено, що дане право належить кожному від народження й є невід'ємним, його не можна передати іншій особі чи успадкувати, від нього не можна відмовитись. Воно має безстроковий характер, існує постійно, діє безпосередньо, незалежно від інших юридичних умов і не припиняється після реалізації. Зроблено висновок, що з метою збереження позитивних надбань та послідовного зближення з європейським освітнім простором ч. 1 та ч. 2 ст. 53 Конституції не потребують подальшої модернізації.

У зв'язку з тим, що закріплення в положенні ч. 3 ст. 53 Конституції переліку всіх рівнів освіти є недоцільним, запропоновано слова «дошкільна», «повна загальна середня», «позашкільна», «професійно-технічна», «вища» та «післядипломна» вилучити з тексту й замінити їх словосполученням «всіх рівнів освіти та різних форм навчання, визначених законом». Також зазначено, що положення щодо надання державних стипендій та пільг учням і студентам закріплено в Конституції України ширше за змістом ніж це передбачено в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права та в конституціях європейських держав. Тобто наша держава забезпечує незалежно від наявності в неї коштів, виплату академічних, соціальних та інших видів стипендій та надання пільг учням і студентам. У зв'язку з цим, запропоновано це положення викласти в окремій частині в такій редакції: «Умови надання державних стипендій та пільг учням і студентам визначаються законом».

Запропоновано положення ч. 4 ст. 53 Конституції України, в якій закріплено право безоплатно здобувати вищу освіту, що суперечить або дублює інші положення цієї статті, розширити коло суб'єктів цього права та доповнити термін «навчальний заклад» терміном «вищий».

14. Враховуючи, що Конституція України не містить гарантій прав національних меншин на розвиток їх етнічної, культурної та релігійної самобутності, користування рідною мовою, а також відсутність у текстах конституцій європейських держав положення в такій конструкції, яке закріплено в ч. 5 ст. 53 Конституції України, запропоновано цю частину

вилучити з тексту ст. 53, посилити і виокремити її в самостійну норму (ст. 53-1).

Права національних меншин є невід'ємною частиною системи прав людини і тому особи, які належать до національних меншин, користуються всіма права і свободами української нації, а також вони можуть мати деякі специфічні права, які відрізняються від прав більшості громадян держави. Здійснюючи науковий аналіз автор дійшов висновку про те, що реалізація прав національних меншин може бути надійно гарантована лише за умови їх закріплення у відповідних конституційних нормах, а також доводить, що Конституція України не містить конституційних гарантій прав національних меншин на розвиток їх етнічної, культурної та релігійної самобутності, а обмежується лише закріпленням мовних прав. При цьому відзначається використання в конституціях держав континентальної Європи різної термінології щодо визначення терміна «національні меншини».

Враховуючи, що суб'єктом прав національних меншин на конституційному рівні є особа чи колектив (етнічна група), що свідчить про індивідуальний чи колективний (солідарний) характер залежно від їх носія, запропоновано закріпити суб'єктом цих прав кожного, хто належить до національних меншин, що буде відповідати змісту відповідних положень міжнародно-правових актів і європейському досвіду, а також надасть право кожній людині самій визначати свою національну належність.

15. Зазначено, що право інтелектуальної власності, яке закріплено в ч. 1 і ч. 2 ст. 54 Конституції України, має три складові: право вільно займатися різними видами інтелектуальної, творчої діяльності; право на інтелектуальну власність; право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. На підставі аналізу автор дійшов висновку про недоцільність обмеження кола суб'єктів реалізації цього права насамперед у зв'язку з тим, що воно суперечить положенням міжнародно-правових актів і ч. 1 ст. 26 Конституції України. Тому при визначенні суб'єктів щодо результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності між ч. 1 ст. 41 і ч. 2 ст. 54 Конституції України виникла колізія, яка повинна долатися на користь ч. 1 ст. 41, що відповідає загальновизнаній у європейському співтоваристві практиці. Запропоновано термін «громадянам» (ч. 1 ст. 54) та термін «кожний громадянин» (ч. 2 ст. 54) замінити відповідно на терміни «кожному» та «кожен».

На підставі аналізу конституцій європейських держав та у зв'язку із входженням України в єдиний європейський освітньо-науковий простір запропоновано закріпити в ч. 1 ст. 54 Конституції України серед інших свобод і

«свободу викладання», що дозволить значно розширити зміст і обсяг культурних прав людини, а також у цій статті вжити замість терміна «захист» термін «охорона» у словосполученні «охороняється законом». Крім цього, запропоновано положення ч. 2 ст. 54 Конституції України «ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом» вилучити з тексту Конституції України, а замість нього викласти положення ч. 1 ст. 54 (де ідеться про захист інтелектуальної власності ...) у новій редакції, а саме: «Інтелектуальна власність, авторські права, моральні і матеріальні інтереси, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної, творчої діяльності охороняються законом», що буде більш логічно й точно відображати юридичний зміст права на результати не тільки інтелектуальної, а й творчої діяльності та їх охорону, а також зменшити кількість конституційних положень, які мають обмежувальний характер.

16. Конкретним результатом проведеного аналізу теоретичних підходів щодо змісту економічних, соціальних і культурних прав, закріплених у Конституції України, у системному взаємозв'язку з порівняльно-правовим аналізом міжнародно-правових актів і національних конституцій держав континентальної Європи, запропоновано викласти зазначені права в оновленій редакції (додаток).

РОЗДІЛ 4

ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

4.1. Діалектика співвідношення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні

Конституція України 1996 року сформулювала нову світоглядну парадигму взаємин суб'єктів у системі суспільних відносин «людина–суспільство–держава». Тобто, поряд із цілим комплексом прав і свобод, Основний Закон передбачає ряд важливих обов'язків (обов'язки покладаються і на державу, але в цьому дослідженні йдеться тільки про обов'язки фізичних осіб), які є невід'ємним, органічним складовим елементом конституційно-правового статусу людини і громадянина і які, за висловлюванням Д. З. Мутагірова, впливають з об'єктивної необхідності забезпечення прав і свобод людини і громадянина [748, с. 27]. Такої ж думки дотримуються В. О. Карташкін і Т. Бекназар-Юзбашев, які зазначають, що забезпечення й захист прав людини і громадянина уможливаються лише тоді, коли поряд з гарантуванням конституційних прав держава одночасно підтримує належний рівень правопорядку, який завжди пов'язаний не лише з правами особи, а й з її обов'язками [749, с. 86; 750, с. 102]. По суті, такого ж висновку доходять А. М. Колодій і А. Ю. Олійник, які вважають, що здійснення прав і свобод можливе тільки за наявності виконання обов'язків суб'єктом цього права чи свободи, а також іншими суб'єктами [366, с. 209].

Загалом, якщо говорити про категорію обов'язку, то варто звернути увагу на те, що обов'язки є вагомим елементом механізму стабільності в суспільстві, одним із чинників забезпечення та непорушення прав і свобод людини і громадянина. Ще К. Маркс писав, що в людському суспільстві «немає прав без обов'язків, як і немає обов'язків без прав» [751, с. 446]. Про це відзначається й в ст. 2 та ч. 2 ст. 4 Конституції Італії, в яких відповідно записано, що «Республіка визнає і гарантує невід'ємні права людини – як приватної особи та як члена суспільних об'єднань, в яких виявляється його особистість, – і вимагає виконання непорушних обов'язків, які впливають із політичної, економічної і

соціальної солідарності» та «кожен громадянин відповідно до своїх можливостей і на свій вибір зобов'язаний здійснювати діяльність або виконувати функції, які сприяють матеріальному чи духовному прогресу суспільства» [11, с. 423].

Як зауважує Л. І. Глухарева, обов'язок – це органічна частина субстанціонально-змістовної природи правової свободи, вираженої як «право». «Право» розуміється як обов'язок та існує з ним у нерозривній єдності [157, с. 230], а Б. С. Єбзєєв доповнює, що «обов'язки є таким же необхідним елементом правового регулювання, як і права, вони іманентні будь-якому правопорядку й пов'язують як демократичну, соціальну, правову державу, так і особу» [323, с. 12]. На нашу думку, слід погодитись з позицією Т. Пейна, який у своїй праці «Права людини» писав, що «Декларацію прав необхідно б було супроводити Декларацією обов'язків Декларація прав є одночасно й Декларацією обов'язків. Усе, що є правом однієї людини, у той же час є і правом іншої; і мій обов'язок – забезпечувати, а не лише користуватися» [752, с. 244]. До речі, питання прийняття спеціальної Декларації обов'язків людини і громадянина неодноразово обговорювалось на різних міжнародних форумах. Так, у 1997 році в ООН розглядався проект Загальної декларації обов'язків людини, який містив 19 найбільш принципових статей [753, с. 299] та який, на жаль, не був прийнятий. До конституційно-правового статусу людини і громадянина Ю. М. Тодика відносить: а) інститут громадянства; б) інститут прав і свобод; в) інститут основних обов'язків [754, с. 64]. Водночас Л. І. Летнянчин взагалі пропонує розглядати обов'язки як основний конституційно-правовий інститут у межах генерального інституту основ правового статусу людини і громадянина. При цьому вчений вважає, що для вирішення обов'язків у самостійний конституційно-правовий інститут вагомим аргументом має стати те, що вони складають собою певну систему, сукупність норм конституційного права [755, с. 46–47].

Але, на наш погляд, з методологічної точки зору обов'язки не є окремим конституційно-правовим інститутом, і тому варто погодитись з В. Ф. Погорілкою і В. Л. Федоренком, які питання громадянства та прав, свобод та обов'язків людини і громадянина об'єднують в єдиний інститут – інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина [313, с. 31], де конституційні обов'язки є не тільки складовим елементом, а й в межах цього інституту, взаємодіючи з іншими елементами, доповнюють його, а також надають йому міцності та досконалості. Слід зазначити, що більшість учених розглядають не тільки права в єдності з обов'язками, а й обов'язки – у тісному взаємозв'язку з

правами. Хоча права і обов'язки є відносно самостійними категоріями, але, незважаючи на це, неможливо в повному обсязі розкрити їх сутність окремо один від одного, оскільки це діалектично взаємопов'язані поняття, які відображають взаємозв'язок між людьми та людьми і державою. Положення про взаємозв'язок прав та обов'язків, їх кореляції одне одному в тій чи іншій формі – це встановлений факт, який неодноразово підтверджувався конституційною практикою. Наприклад, у п. 1 ст. 15 Конституції Румунії встановлено, що «громадяни користуються правами і свободами, освячені Конституцією та іншими законами, і несуть передбачені ними обов'язки» [237, с. 65].

Слід погодитись зі О. Ф. Скакун, що обов'язок – це парна категорія з правом, тому що обов'язок є способом забезпечення прав [756, с. 238]. На цю обставину звертають увагу й інші дослідники. Так, В. В. Нирков вважає, що парні юридичні категорії – це така логічна форма, що має на меті відобразити в загальній теорії об'єктивну єдність і взаємодію двох протилежних явищ, тенденцій, властивостей правового життя [757, с. 21], а В. П. Басик зауважує, що принцип взаємозв'язку й єдності прав та обов'язків застосовується в розумінні правового статусу людини і громадянина та знайшов своє закріплення, зокрема в Загальній декларації прав людини [758, с. 11]. Ми вважаємо, що обов'язок – це зворотня сторона права, тобто односторонніх, незалежних, відокремлених одне від одного прав та обов'язків не існує, тому що у відокремленому вигляді вони взагалі б не мали змісту. Права та обов'язки об'єктивно взаємопов'язані між собою через їх взаємозумовленість та рівність. Таким чином, цей висновок дає можливість розглядати конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина як цілісне явище, що володіє специфічними ознаками та властивостями системи.

Юридичні обов'язки виконують у правовій системі держави важливі та багатоцільові функції, а також соціальні ролі. Як підкреслює Є. В. Гончарук, у демократичній державі конституційні обов'язки виступають одним з найважливіших елементів його правової основи, є специфічною формою керівництва суспільством, способом координації діяльності людей [759, с. 3]. На думку М. І. Кагадія, їх можна розглядати, як: а) міру належної суспільно необхідної поведінки та демократії; б) риси способу життя; в) ланку в механізмі правового регулювання; г) одну з частин юридичного статусу особи; д) засіб формування моральної та правової свідомості громадян; е) фактор зміцнення законності і правопорядку, дисципліни та організованості; є) гарантії здійснення прав людини і громадянина [760, с. 167].

Необхідно наголосити, що проблема співвідношення та єдності конституційних прав і конституційних обов'язків має не тільки науково-теоретичне, а й практичне значення. Наприклад, широке використання ідеї єдності конституційних прав і обов'язок знайшло своє втілення в новітніх європейських конституціях, зокрема в конституціях Іспанії, Італії, Польщі, Португалії та ін. Так, у п. 1 ст. 12 Конституції Португалії, хоча й у формальних висловлюваннях, закріплено принцип єдності прав і обов'язків: «Усі громадяни користуються правами й несуть обов'язки, які закріплені за ними Конституцією» [11, с. 523]. Від правильності тлумачення й розуміння цього співвідношення залежить правомірна поведінка людини в суспільстві, дотримання нею законів, повне й правильне використання своїх прав і свобод та водночас неухильне, сумлінне виконання своїх обов'язків перед іншими людьми, суспільством і державою. Наприклад, у ч. 2 ст. 2 Конституції Білорусі зазначено, що «громадянин відповідальний перед державою за неухильне виконання обов'язків, які покладені на нього Конституцією» [10, с. 118], а в п. 1 ст. 55 Конституції Молдови зафіксовано, що «кожен громадянин має обов'язки перед державою і суспільством, які безпосередньо впливають із гарантованих йому прав і свобод» [10, с. 305].

Аналізоване співвідношення характеризується принципом, який у зарубіжній літературі іноді позначається як принцип юридичної симетрії та походить від юридичного правила римського права, яке в перекладі з латинської означає «де вигода, там й обов'язок» [761, с. 31]. З приводу останнього хотілось б зазначити, що свого часу Г. Гегель стверджував, що права і обов'язки «об'єднані в одному і тому ж відношенні ... насамперед у тому розумінні, що певному праву з мого боку відповідає в іншому певний обов'язок. Якби в одній стороні були б усі права, а в іншій усі обов'язки, то цілісне розпалося б» [762, с. 294]. Схожу думку про нерозривний зв'язок прав та обов'язків висловлював і В. Й. Ключевський, який писав, що «права без обов'язків – юридична безглуздість, як наслідок без причини – нісенітниця логічна» [763, с. 65]. Тобто не можна собі уявити людину, яка несе тільки обов'язки, як неможливі й права людини без обов'язків. Про це йдеться, наприклад, у ст. 2 Конституції Італії, в якій зазначено, що «Республіка визнає й гарантує невід'ємні права людини ... і вимагає виконання непорушних обов'язків, що впливають із політичної, економічної і соціальної солідарності» [11, с. 423]; у п. 1 ст. 33 Основного Закону Німеччини – «кожен німець має ... рівні громадянські права і обов'язки» [11, с. 192]; у ч. 1 ст. 5 Конституції Латвії – «усі громадяни ... рівні в правах і обов'язках» [10, с. 544]; у п. 1 ст. 12

Конституції Португалії – «усі громадяни користуються правами та виконують обов'язки, які закріплені за ними в Конституції», а в п. 1 ст. 15 доповнюється, що «іноземці й особи без громадянства, які тимчасово перебувають чи проживають в Португалії, користуються тими ж правами й виконують ті ж обов'язки, що і португальські громадяни» [11, с. 523–524]; у преамбулі Конституції Франції 1946 р. закріплено, що «Франція утворює із заморськими народами Союз, заснований на рівності прав та обов'язків» [11, с. 684]; у п. 1 ст. 72 Конституції Азербайджану вказано, що «кожен виконує перед державою і суспільством обов'язки, які безпосередньо випливають із його прав і свобод» [10, с. 44]; у підпункті а) п. 1 ст. 13 Конституції Словаччини встановлено, що «обов'язки можна покласти ... при дотриманні основних прав і свобод» [237, с. 115]; а в п. 1 ст. 4 Конституція Чехії – «обов'язки можуть покладатися лише на підставі закону, в його межах і за умови дотримання основних прав і свобод» [237, с. 521].

Таким чином, незважаючи на те, що категорії «права» і «обов'язки» тісно взаємопов'язані між собою, слід зазначити, що на конституційному рівні перелік прав і свобод людини і громадянина закріплений значно ширше, аніж перелік обов'язків. Але, на наш погляд, у більшості випадків не потрібно нарівні з кожним правом відображати в тексті конституції кореспондуючий цьому праву обов'язок, який сам собою розуміється та який насамперед знаходить своє закріплення в чинному законодавстві на галузевому рівні.

У громадянському суспільстві завдяки новим принципам взаємин особи і суспільства права та обов'язки людини і громадянина рівною мірою є необхідним засобом досягнення всебічного й гармонічного розвитку людини та задоволення її особистих, суспільних та інших інтересів шляхом реалізації прав і обов'язків у їхньому нерозривному зв'язку між собою, що зміцнюється у зв'язку зі збільшенням матеріальних можливостей сучасного суспільства та зростанням свідомості її членів. При цьому варто нагадати, що в колишніх радянських конституціях знайшли своє широке закріплення обов'язки громадян, а також вони містили норми, які закріплювали єдність прав і обов'язків і які відсутні в чинній Конституції України [764, с. 120], що пояснюється тим, «що наша наука відійшла від ідеї єдності конституційних прав і обов'язків громадян» [761, с. 31]. Але ми вважаємо, що сучасні конституційні обов'язки за своєю сутністю та формою (змістом) майже не змінилися, що дає підстави говорити про їх універсальний характер та про звуження їх кола. На підтвердження цієї тези можна навести положення ч. 2 ст. 4 Конституційного закону Латвії, в якому зазначено, що «зміст громадянства

становить сукупність взаємопов'язаних прав і обов'язків громадянина і держави» [10, с. 54] та положення ст. 12 Конституції Туреччини, де говориться, що «основні права і свободи позначають також обов'язки та відповідальність громадянина перед суспільством, його сім'єю та іншими особами» [237, с. 224]. На наш погляд, у назві розділу II Конституції України була втілена ідея єдності конституційних прав та обов'язків, хоча обов'язки людини і громадянина були згруповані переважно в його заключних статтях (ст. ст. 65, 66, 67, 68). І тому ми підтримуємо думку Н. І. Матузова про наявність взаємозв'язку та їх однакової соціально-політичній однорідності, однакової значимості й цінності; в їхній юридичній погодженості; у діалектичній взаємодії як парних категорій; в однозначності ролі як визначників виду й міри поведінки суб'єктів (відповідно можливого і необхідного); неможливості роздільного (незалежного) функціонування й реалізації; у спільності цілей, шляхів, завдань розвитку; у гарантуванні з боку держави й однакової зацікавленості в здійсненні і тих і інших [765, с. 182].

Взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами, а також із суспільством і державою дістав своє конституційно-правове закріплення в багатьох конституціях європейських держав. Наприклад, у ч. 2 ст. 4 Конституції Латвії записано, що «зміст громадянства становить сукупність взаємопов'язаних прав та обов'язків громадянина і держави» [10, с. 543]. Як зазначає В. В. Маклаков, у нових європейських конституціях стала помітною визначена стилізація прав і свобод; з'явилась свого роду схожість і за формою подання, і за змістом прав, свобод та обов'язків [766, с. 172]. Подібну тезу обґрунтовують Т. Я. Хабрієва і В. Є. Чиркін, зауважуючи, що в сучасних конституціях у назві відповідних глав наявне не лише слово «права», але й «обов'язки», що було не типово для ранніх конституцій [267, с. 171]. Тобто зафіксовані на конституційному рівні обов'язки визнаються основними, що не тільки відображає їх значущість, а й вказує на форму закріплення – Основний Закон. Відтворення в конституційно-правових нормах обов'язків є побажанням держави щодо поведінки осіб, які постійно проживають чи перебувають на законних підставах на її території, або лише до поведінки громадян цієї держави. При цьому слід підкреслити, що в деяких європейських державах на конституційному рівні закріплені принципи рівності обов'язків, який означає, що жодна людина або жоден громадянин не повинен звільнитися чи ухилитися від обов'язків, тобто цей тягар повинен рівномірно поширюватися на всіх громадян, іноземців та осіб без громадянства. Наприклад, у п. 2 ст. 4 Конституції Греції зафіксовано, що «греки й гречанки мають рівні права та обов'язки» [11, с. 246], у п. 1 ст. 139 Конституції Іспанії –

«усі іспанці мають однакові права та обов'язки на всій території Іспанії» [11, с. 401], у п. 2 ст. 6 Конституції Росії встановлено, що «кожен громадянин Російської Федерації володіє на її території всіма правами і свободами й несе рівні обов'язки, передбачені Конституцією Російської Федерації [10, с. 339], а в п. 1 ст. 71 Конституції Португалії навіть закріплено положення щодо виконання інвалідами своїх обов'язків, в якому говориться, що «громадяни з фізичними або розумовими недоліками користуються правами і несуть обов'язки, які закріплені Конституцією, крім прав та обов'язків, здійснення яких ускладнюється через їх обмежені можливості» [11, с. 541].

Цей принцип розповсюджується й на осіб, навіть якщо вони мають подвійне громадянство, а також на іноземних громадян та осіб без громадянства. Наприклад, у п. 2 ст. 62 Конституції Росії зазначено, що «наявність у громадянина Російської Федерації громадянства іноземної держави не зменшує його прав і свобод і не звільняє від обов'язків, які випливають із російського громадянства ...», а в п. 3 цієї статті записано, що «іноземні громадяни та особи без громадянства користуються в Російській Федерації правами та несуть обов'язки нарівні з громадянами Російської Федерації ...» [10, с. 351–352]. Аналогічні положення закріплені в п. 1 ст. 69 Конституції Азербайджану; у п. 1 ст. 16 Конституції Албанії; у ст. 11 Конституції Білорусі; у п. 1 ст. 47 Конституції Грузії; у п. 1 ст. 19 Конституції Молдови; у п. 2 ст. 26 Конституції Болгарії; у ч. 1 § 9 Конституції Естонії; у ч. 1 ст. 5 Конституції Латвії; у п. 1 ст. 15 Конституції Португалії. Водночас певні обов'язки не розповсюджуються на іноземців та осіб без громадянства, які притаманні лише громадянам даної країни (захист Вітчизни, служба у збройних силах тощо). Але і в цих випадках бувають винятки. Наприклад, у п. 1 ст. 97 Конституції Нідерландів зазначено, що «усі здатні нести військову службу громадяни Нідерландів зобов'язані захищати незалежність держави та її територіальну цілісність», а в п. 2 цієї статті зроблено пояснення, що «вказаний обов'язок може бути покладений на жителів Нідерландів, які не є її громадянами» [11, с. 492].

Крім того, у конституціях окремих держав, зокрема в § 10 Конституції Естонії, зазначено, що «перелічені в нинішній главі права, свободи та обов'язки не виключають інших прав, свобод та обов'язків, які випливають із змісту Конституції чи узгоджені з нею і відповідають принципам людської гідності, соціальної і демократичної правової держави» [10, с. 601], а також у ч. 2 ст. 42 Конституції Вірменії – «ніхто не може нести обов'язки, які не встановлені законом» [241]. У той же час у ст. 60 Конституції Росії взагалі встановлено, що

«громадянин Російської Федерації може самостійно здійснювати в повному обсязі свої права та обов'язки з 18 років» [10, с. 351]. Аналогічні положення закріплено і в ч. 2 ст. 37 Конституції Сербії [242].

Варто наголосити, що обов'язки людини і громадянина в деяких державах континентальної Європи на конституційному рівні з'явилися ще наприкінці XVIII ст. Так, у Конституції Французької Республіки від 22 серпня 1795 р. обов'язкам громадян було присвячено дев'ять статей, серед яких значна кількість належала моральним і патріотичним обов'язкам громадян, які згодом зникнуть із тексту конституції. Глави, в яких поряд з правами було закріплено і деякі обов'язки, мала Веймерська конституція Німеччини 1919 р. (частина II «Основні права та обов'язки німців»), Конституція Польщі 1921 р. (розділ V «Загальні обов'язки та права») і Конституція Ліхтенштейну 1921 р. (глава IV «Основні права та обов'язки громадян») [766, с. 168, 171]. Але в більшості європейських країн обов'язки почали юридично формуватися лише після Другої світової війни у зв'язку з прийняттям найважливіших міжнародно-правових актів. Уперше в історії людства та теорії права питання щодо обов'язків людини було науково висвітлено в п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, де вказується, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи» [324, с. 13], та в окремих статтях Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у преамбулі деяких статтях Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, а також у Декларації обов'язків та відповідальності людини 1998 р. Таким чином, класична формула «немає прав без обов'язків» отримала міжнародне визнання та знайшла своє закріплення в конституціях європейських держав. Так, у п. 2 ст. 10 Конституції Іспанії зазначено, що «норми, які пов'язані з основними правами та обов'язками, що закріплені Конституцією, відповідають Загальній декларації прав людини ...» [11, с. 373].

Але незважаючи на це, на думку О. Костенка, у Загальній декларації прав людини так званий «природний закон парності прав і обов'язків» відображений не належною мірою, що багатьма фахівцями визнається як недолік, оскільки неналежним чином реалізує ідею про взаємозв'язок прав та обов'язків людини. І далі вчений зазначає, з чим слід погодитись, що подібна односторонність знайшла своє відображення і в чинній Конституції України. Аналіз її тексту показує, що в ній наявне порушення принципу органічної єдності прав та обов'язків суб'єктів права, що створює, так би мовити, «легальні» передумови для

зловживання правами людини шляхом відриву природних прав людини від її природних обов'язків [767, с. 5].

Порівняльно-правове дослідження текстів новітніх європейських конституцій свідчить про те, що в них з'явився не лише сам термін «обов'язки громадян», але й спеціальні розділи і глави, у назві яких знайшли своє відображення не тільки права і свободи, але і обов'язки людини і громадянина. Так, у Конституції Італії – це частина 1 «Права та обов'язки громадян», у Конституції Португалії – частина I «Основні права та обов'язки», до якої входить розділ III «Соціально-економічні права та обов'язки в галузі культури», у Конституції Іспанії – частина 2 глави 2 розділу 1 «Про права та обов'язки громадян». На наш погляд, це позитивний момент, що орієнтує особу не тільки на використання належних їй прав, а й на виконання покладених на неї обов'язків.

Після розпаду колишнього СРСР і так званого соціалістичного табору, аналогічні розділи з'явилися і в новітніх конституціях Азербайджану (глава IV «Основні обов'язки громадян» розділу другого «Основні права, свободи та обов'язки»), Болгарії (глава друга «Основні права та обов'язки громадян»), Естонії (глава друга «Основні права, свободи та обов'язки»), Латвії (глава 3 «Права та обов'язки особи» Конституційного закону Латвійської Республіки «Права та обов'язки людини і громадянина»), Молдови (глава III «Основні обов'язки» розділу II «Основні права, свободи та обов'язки»), Польщі (підрозділ «Обов'язки» розділу II «Свободи, права та обов'язки людини і громадянина»), Румунії (глава III «Основні обов'язки» частини II «Основні права, свободи та обов'язки»), Угорщини (глава XII «Основні права та обов'язки громадян»), України (розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»), а також в Андоррі (глава VI «Обов'язки андоррців та іноземців») і Туреччині (розділ 2 «Права та обов'язки особистості», розділ 3 «Соціальні і економічні права та обов'язки», розділ 4 «Політичні права та обов'язки» частини 2 «Основні права та обов'язки»).

При цьому слід нагадати, що в проекті Конституції України від 1 липня 1992 р. глава 6 розділу II мала назву «Основні обов'язки людини і громадянина», яка була збережена і в проектах 27 травня 1993 р. та 26 жовтня 1993 р. Застосування терміна «основні обов'язки» в назві глави викликало певні зауваження з огляду на те, що в назвах розділів відповідних проектів ішлося про права, свободи та обов'язки людини і громадянина, тоді як у главах, присвячених обов'язкам людини і громадянина вони набули певної специфікації завдяки введенню додаткового поняття «основні обов'язки».

Питання щодо терміна «основні обов'язки» було знято тільки з прийняттям чинної Конституції України, де розділ II було подано без його поділу на окремі глави. Але вітчизняний законодавець не повністю опрацював аналізоване поняття, яке було зафіксовано в зазначених проектах відповідно у підпункті 3) ч. 2 ст. 135, у підпункті 3) ч. 1 ст. 110 і у підпункті 2) ч. 1 ст. 106 та не вилучив слово «основні» з термінологічного словосполучення «основні обов'язки» підпункту 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України, що спонукало окремих дослідників, зокрема М. І. Хавронюка, класифікувати конституційні обов'язки людини і громадянина за критерієм їх значущості на основні та інші обов'язки [20, с. 288]. Такої думки дотримуються В. І. Чушенко і І. Я. Заяць, які стверджують, що Конституція України розрізняє «обов'язки» та «основні обов'язки громадян» [303, с. 213]. І тому з метою використання єдиної термінології для опису досліджуваної проблематики пропонуємо у підпункті 1) ч. 1 ст. 92 Конституції України збільшити коло суб'єктів, а також вилучити слово «основні» та викласти цей пункт в такій редакції: 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; обов'язки людини і громадянина. Таким чином, за своїм змістом виокремленні глави про обов'язки в конституціях європейських держав вказують на їх систему та більшу самостійність, але вони суттєво не відрізняються від обов'язків, які містяться, як правило, у кінці другого розділу Основного Закону України. На наш погляд, відмінність є тільки в законодавчій техніці. Крім того, слід погодитись з думкою Л. І. Летнянчина, що це зовсім не означає, що Конституцію України треба доповнювати спеціальною главою про обов'язки [755, с. 48].

Враховуючи, що обов'язки є загальноісторичною, загальносоціологічною, філософською, моральною і юридичною категорією, необхідно насамперед визначити, що означають терміни «конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина» та «конституційні обов'язки людини і громадянина»? Так, В. В. Букач і А. Ю. Олійник визначають конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина як закріплені конституційними нормами суб'єктивні можливості, міру можливої і необхідної поведінки суб'єкта права [768, с. 52], а О. В. Негодченко – як записані в Конституції України можливості вільно, самостійно діяти в межах закону, активно брати участь в управлінні державою, розвивати свої здібності та визначати свої вчинки, вибирати вид і міру своєї поведінки і, як наслідок, користуватися різними соціальними благами [769, с. 41–42].

Таким чином, учені сприймають конституційні права, свободи та обов'язки як систему конституційно-правових норм, що регулюють,

охороняють і захищають можливості людини і громадянина на певну модель поведінки з метою отримання соціальних благ суб'єктом права.

При цьому слід підкреслити, що законодавець при визначенні обов'язку виходить за межі індивідуального інтересу та формує вимоги до поведінки людини, виходячи з об'єктивно встановленої міри співвідношення інтересів людини з інтересами суспільства і держави. Так, Л. Д. Воєводін визначає конституційний обов'язок як встановлені державою в інтересах всіх членів суспільства й закріплені в Конституції необхідні норми, які приписують кожному громадянину певний вид і міру поведінки, а також встановлюють відповідальність за неналежну реалізацію цього припису [282, с. 141], а В. М. Кириченко і О. М. Куракін – як встановлені конституцією певної держави вид і міра їх необхідної обов'язкової поведінки [233, с. 125]. Як вважає О. Ф. Фрицький, конституційний обов'язок людини і громадянина – це міра обов'язкової поведінки, якої кожний повинен дотримуватись для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства [234, с. 163]; на думку С. В. Бобровника – це встановлені та гарантовані державою вимоги до поведінки людини, офіційно закріплена міра необхідної діяльності [391, с. 50]; за словами А. Р. Акопяна, – це найбільш важливі (з моральної сторони) можливості (нормативи) для особистості, закріплені та гарантовані в Конституції, які передбачають вибір виду й міри своєї поведінки, що дозволяє користуватися суспільними благами для задоволення своїх потреб [770, с. 62]; як зауважує Ж. М. Пустовіт, – це міра обов'язкової, належної поведінки чи діяльності у всіх сферах суспільного життя (у політичній, економічній, соціальній та культурній) [56, с. 67]. В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко зазначають, що конституційні обов'язки людини і громадянина – це визначена нормами Конституції та законів України міра обов'язкової, належної поведінки та діяльності в політичній, економічній соціальній, культурній (духовній) сферах суспільного життя [313, с. 143], а на думку О. В. Білоскурської, – це необхідність (правова необхідність) передбаченої Конституцією і законами поведінки людини і громадянина в Україні щодо набуття і захисту суспільних благ та володіння, користування і розпорядження власними і суспільними благами [771, с. 87]. На підставі аналізу численних наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених А. Ю. Олійник стверджує, що конституційні обов'язки – це встановлені в інтересах всіх членів суспільства та гарантовані державою і суспільством, закріплені в Конституції і законах України необхідні моделі поведінки людини і громадянина, що обмежують їх права і за невиконання чи неналежне виконання яких передбачена юридична відповідальність [772, с. 16].

Отже, конституційні обов'язки – це правова форма взаємозв'язку людини і держави, яка обумовлює його стійкий і зворотний характер, соціальна цінність яких полягає в тому, що конституційні обов'язки виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій. При цьому, як зазначено в п. 1 ст. 13 Конституції Словаччини, «обов'язки можна покласти: а) законом або на підставі закону, в його межах і при дотриманні основних прав і свобод; б) міжнародним договором ..., який прямо обґрунтовує права та обов'язки фізичних чи юридичних осіб; с) розпорядженням Уряду ...» [237, с. 115]. Аналогічне положення закріплено і в п. 1 ст. 4 Конституції Чехії [237, с. 521].

Варто звернути увагу на те, що більшість учених-правознавців розкривають поняття конституційного обов'язку людини і громадянина через категорію «необхідність», зокрема Є. В. Гончарук вважає, що методологічно правильним буде розкривати поняття прав і свобод через категорію правової можливості, а юридичних обов'язків – через категорію правової необхідності [773, с. 18]. Ця категорія є більш вузьким, конкретизованим і формалізованим правилом поведінки, що встановлюється нормативно-правовим актом, насамперед Конституцією України, чітко окреслює коло суб'єктів, які її визначають, і тим самим найбільш повно розкриває сутність конституційного обов'язку. При цьому мається на увазі державно-правова необхідність особливого характеру, яка випливає із закону, зумовлена зв'язком людини і громадянина (як носія обов'язків) з волею держави і діючим правопорядком. Як правило, виділяють чотири види необхідності: 1) вчинення необхідних дій; 2) утримання від вчинення таких дій; 3) вимоги щодо інших суб'єктів діяти або не діяти, здійснюючи необхідну модель поведінки; 4) нести юридичну відповідальність за нездійснення необхідних дій. Залежно від виду обов'язку змінюється й характер потрібної поведінки, яка не може бути виконана добровільними діями суб'єкта. Оскільки термін «необхідність» законодавчо не визначений, то це дає підстави уточнювати провідну тенденцію щодо визначення цієї базової категорії, яка, з одного боку, вказує, що цей обов'язок існує й розвивається в межах бажаної (корисної, необхідної, допустимої), встановленої Конституцією і гарантованої державою поведінки, а з іншого – відображає сутність саме конституційного обов'язку з притаманною йому специфікою (можливість застосування заходів державного примусу).

Таким чином, термін «необхідність» стосується будь-якого конституційного обов'язку, незалежно від буквального його вживання безпосередньо в тексті норм Конституції України. Категорія необхідності дозволяє більш адекватно відобразити сутність конституційного обов'язку, що

володіє всіма якостями, які належать праву в цілому та внаслідок діалектичної єдності загального і окремого. Але конституційний обов'язок це не тільки необхідна поведінка, а це також вид і міра такої поведінки. Якщо категорія «необхідна» підкреслює лише її зовнішню ознаку, то категорії «вид» і «міра» показують форму виконання цього обов'язку. Тобто конституційний обов'язок повинен володіти визначеністю та мати відповідні межі. Саме на конкретний вид (модель) поведінки покликаний орієнтуватися суб'єкт конституційного обов'язку, оскільки чим чіткіше він буде виконувати свої обов'язки, тим вища його самодисципліна та організованість, тим повніше та успішніше реалізуються його права, тим краще й ефективніше працює вся правова система держави.

В умовах застосування ліберальної концепції прав людини більшість демократичних конституцій обмежились встановленням мінімуму конституційних обов'язків. Це насамперед пояснюється тим, що основною метою й сенсом прийняття конституції є забезпечення прав і свобод людини, а також новим розумінням співвідношення прав і обов'язків. Таким шляхом пішли й законодавці пострадянських і постсоціалістичних країн. Так, у чинній Конституції України, порівняно з останньою Конституцією УРСР 1978 р., відбулося певне звуження номенклатури конституційних обов'язків людини і громадянина, що, на думку Н. Г. Шукліної, є штучно обмеженим з ідеологічних міркувань, щоб дистанціюватися від радянського державного права [761, с. 31]. Між іншим, як слушно вказує Л. Д. Воеводін, недоцільно відмовлятися від цілого ряду як прав, так і обов'язків [282, с. 147]. І тому вітчизняний законодавець не відмовився від багатьох обов'язків у різноманітних сферах життєдіяльності людини. Водночас каталог обов'язків збільшився за рахунок встановлення нових, досі не закріплених в Конституції України обов'язків. На нашу думку, конституційно-правова природа обов'язку розкривається в статтях 23, 26, 35, 41, 51, 53, 57, 65, 66, 67, 68 Конституції України, в яких закріплено, за нашими підрахунками, 14 обов'язків людини і громадянина. Тобто за цим показником Україна випереджає всі держави континентальної Європи [774, с. 132]. При цьому варто звернути увагу на те, що деякі дослідники під час підрахунку кількості обов'язків враховують лише кількість статей Конституції, в яких вони закріплені, що призводить до зменшення кількості обов'язків у зв'язку з тим, що в одній статті Конституції може бути встановлено і більше одного обов'язку. Наприклад, у ч. 1 ст. 65 Конституції України закріплено два обов'язки громадян – це захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, а також шанування державних символів

Україні [239], а в ч. 1 ст. 13 Конституції Сан-Марино встановлено навіть три обов'язки громадян: «Усі громадяни зобов'язані бути вірним законам та інститутам Республіки, брати участь в її захисті та в міру їх можливості – у публічних витратах» [237, с. 102]. Крім того, за ствердженням О. Ф. Фрицького, яке не відповідає дійсності, у Конституції України обов'язкам відведено лише 4 статті (статті 65–68) з 48, які включено до розділу II, присвяченого правам і свободам людини і громадянина. Хоча надалі при класифікації обов'язків на основні та додаткові, вчений виокремлює й інші статті (наприклад, ст. ст. 51 та 53) [234, с. 170–171]. Аналогічної думки дотримуються О. Г. Кушніренко і Т. М. Слінько [54, с. 129].

У зв'язку з тим, що Конституція України, як і більшість конституцій європейських держав, виділяє тільки найбільш значущі, суттєві обов'язки людини і громадянина, то не можна погодитись з пропозицією Л. І. Летнянчина, який вважає, що конституційні обов'язки громадян необхідно збільшити та закріпити на конституційному рівні такі нові обов'язки, як поважати національну гідність інших громадян та обов'язок брати участь у голосуванні на виборах і референдумах [127, с. 12–13].

Також важко погодитися і з думкою М. Ф. Чудакова, який стверджує, що стосується обов'язків, то більшість держав не включає їх до конституції [775, с. 204]. У той же час, А. З. Георгіца підкреслює, що більшість основних законів обмежується встановленням їх мінімуму [38, с. 84]. За нашими підрахунками, 13 обов'язків людини і громадянина закріплено в Конституції Азербайджану; 12 – у Конституції Молдови; 11 – у конституціях Білорусі, Естонії, Іспанії, Росії, Хорватії; 10 – у конституціях Болгарії, Польщі; 9 – у конституціях Латвії, Македонії, Португалії, Румунії; 8 – у конституціях Греції, Грузії, Вірменії, Італії, Литви, Чорногорії; 6 – у конституціях Німеччини, Сербії, Туреччини; 5 – у конституціях Словенії, Угорщини; 4 – у конституціях Нідерландів, Словаччини, Швейцарії; 3 – у конституціях Албанії, Сан-Марино, Чехії; 2 – у конституціях Андорри, Ліхтенштейну, Фінляндії; 1 – у конституціях Австрії, Бельгії, Данії, Люксембурга, Норвегії і Франції. І лише 3 країни – Боснія і Герцеговина, Монако і Швеція не закріпили у своїх основних законах жодного обов'язку людини і громадянина.

Слід зазначити, що обсяг конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина в різних країнах мають як загальні (схожі) риси, так і свої особливості, які зумовлені насамперед національними традиціями в розвитку конституційно-правової теорії та практики. Однією з особливостей конституційно-правового регулювання обов'язків в європейських

конституціях є те, що вони не систематизовані, а, як правило, «розкидані» по тексті конституції і тому не складають єдиного блоку. Як зауважив А. П. Панов, у тексті Основного Закону Німеччини закріплено нечисленні обов'язки, які розташовані достатньо хаотично, та відсутня їх чітка структурованість. Відсутнє й згадування про обов'язки в найменуваннях розділів. Зазначені факти, на думку науковця, мають негативний характер, тому що відсутня наочність не сприяє правовій освіті особи, знижує загальну ефективність дій норм, в яких закріплені обов'язки [776, с. 36]. Крім того, як наголошує В. В. Маклаков, «загальна закономірність, яка характерна для зарубіжних конституцій, – закріплення окремо прав, свобод та обов'язків; визнаються тільки ті права, свободи та обов'язки, які закріплені, і не більш того» [766, с. 168].

Текстуальний аналіз положень конституцій держав континентальної Європи свідчить про те, що в переважній більшості передбачені такі основні обов'язки людини і громадянина: 1) обов'язок одержати відповідний рівень освіти. Цей обов'язок наявний в текстах конституцій 30 європейських держав. Хоча ніяких санкцій за порушення цього обов'язку ні в конституції, ні в чинному законодавстві не передбачено; 2) обов'язок захищати Вітчизну (країну) передбачений основними законами 28 європейських держав; 3) обов'язок проходити військову службу знайшов своє відображення в конституціях 23 європейських держав. При цьому, у 19 з них на конституційному рівні закріплено, що громадяни, які за своїми світоглядними або релігійними переконаннями не можуть нести строкову військову службу, мають право на заміну військової служби на альтернативну (невійськову) службу; 4) обов'язок сплачувати податки і збори, передбачено в конституціях 23 європейських держав. У деяких із них цей обов'язок покладається з урахуванням матеріального положення особи та членів її сім'ї; 5) обов'язок кожного неухильно дотримуватися Конституції та законів держави включений до тексту конституцій 16 європейських держав; 6) обов'язок батьків щодо утримання своїх дітей до їх повноліття зафіксовано в конституціях 21 європейської держави; 7) обов'язок не заподіювати шкоду природі та культурній спадщині закріплено відповідно у 16 та 12 конституціях європейських держав [777, с. 11].

У деяких новітніх конституціях передбачені й інші обов'язки людини і громадянина. Так, у конституціях Азербайджану (ч. II ст. 72), Білорусі (ст. 53), Болгарії (п. 1 ст. 58), Вірменії (ч. 1 ст. 47), Греції (п. 1 ст. 5), Грузії (ч. 2 ст. 44), Естонії (ч. 2 § 19), Латвії (ст. 41), Литви (ст. 28), Молдови (п. 2 ст. 55),

Німеччини (п. 1 ст. 2), Польщі (п. 2 ст. 31), Росії (п. 3 ст. 17), Румунії (ст. 54), Сербії (п. 2 ст. 23), України (ч. 1 ст. 68), Чорногорії (ч. 3 ст. 6) передбачений обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Як наслідок розвитку соціальної функції держави в основних законах Азербайджану (п. II ст. 40, ст. 76), Білорусі (ст. 54), Грузії (п. 2 ст. 34, ч. 3 ст. 37), Молдови (ст. 59), Португалії (п. 1 ст. 78), Росії (п. 3 ст. 44), Сербії (ч. 1 ст. 89), Словаччини (п. 2 ст. 44), Словенії (п. 1 ст. 73), України (ст. 66), Фінляндії (ч. 1 § 20), Чехії (п. 3 ст. 35), Чорногорії (ч. 1 ст. 78) закріплений обов'язок не заподіювати шкоду історичній та культурній спадщині. У конституціях Азербайджану (ч. V ст. 34), Білорусі (ч. 3 ст. 32), Вірменії (ч. 1, 3 ст. 36), Естонії (ч. 3, 5 ст. 27), Литви (ч. 6 ст. 38), Македонії (ч. 3 ст. 40), Молдови (ч. 2, 4 ст. 48), Росії (ч. 2, 3 ст. 38), України (ч. 2 ст. 51), Хорватії (ч. 1, 4 ст. 63), Чорногорії (ч. 2, 3 ст. 72) разом з обов'язком батьків утримувати дітей до їх повноліття знайшло своє відображення й обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. При цьому необхідно констатувати, що всі три зазначені обов'язки зафіксовані тільки в конституціях Азербайджану, Білорусі, Росії, України і Чорногорії.

Іноді характер конституційних набувають деякі інші обов'язки, які є відображенням соціальних приписів або є більш моральними та етичними вимогами ніж юридичними нормами і які не пов'язані з яким-небудь державним примусом. Наприклад, принципово новим є обов'язок працювати, (який закріплений у ч. 1 ст. 35 Конституції Іспанії, у п. 2 ст. 58 Конституції Португалії, у ч. 1 ст. 9 Конституції Сан-Марино, у ч. 1 ст. 49 Конституції Туреччини, у преамбулі Конституції Франції), а також обов'язок шанувати (поважати) державні символи, який знайшов своє відображення тільки в конституціях двох європейських країн – Азербайджану (ст. 75) і України (ч. 1 ст. 65). Зрозуміло, що ці та подібні їм обов'язки важко реалізувати, тим більше, що державою за невиконання чи неналежне виконання цих обов'язків ні в конституції, ні в чинному законодавстві юридичної відповідальності не передбачено.

У конституціях європейських держав можна зустріти різноманітні формулювання обов'язків людини і громадянина. Так, у ч. 3 ст. 62 Конституції Бельгії міститься таке формулювання: «Голосування є обов'язком» [11, с. 116]. Майже аналогічні положення закріплені в конституціях Греції (п. 5 ст. 51) і Італії (ч. 2 ст. 48). Тобто в зазначених країнах до громадян, які не беруть участі у виборах без поважних причин, застосовуються відповідні санкції – штраф або навіть арешт. Наприклад, у п. 5 ст. 51 Конституції Греції

зазначено, що «... кримінальні санкції в кожному випадку визначаються законом» [11, с. 265]. Проте в Італії такий обов'язок є, по суті, категорією моралі, і в разі його невиконання відповідному громадянину оголошується громадський осуд. Як вважають В. М. Шаповал і Т. В. Шаповал, політичний сенс встановлення обов'язку голосувати полягає в тому, щоб ліквідувати абсентеїзм виборців (неучасть у голосуванні на виборах), або зменшити його масштаби [778, с. 184]. Але при цьому виникає питання: чи не «нав'язує» держава людині обов'язок реалізувати свої права, і тим самим чи не перетворює вона це право на обов'язок? На наш погляд, постановка цього питання практикою свідчить про посилення тенденції розвитку прав людини в напрямку здійснення своїх обов'язків і потребує додаткового дослідження.

В окремих державах у конституціях зустрічаються обов'язки, яких не мають інші країни. Так, у ч. 1 ст. 36 Конституції Болгарії і в п. 1 ст. 3 Конституції Іспанії відповідно встановлено, що «вивчення і використання болгарської мови – це право та обов'язок болгарських громадян» [231, с. 400] та «кастільська є офіційною державною мовою. Усі іспанці зобов'язані її знати та мають користуватися нею» [11, с. 37]; у ч. 3 ст. 36 Конституції Італії зафіксовано, що «трудящий має право на щонедільний відпочинок і на щорічну оплачувану відпустку; він не може від них відмовитися» [11, с. 428]; у п. 3 ст. 5 Основного Закону Німеччини зазначено, що «свобода викладання не знімає обов'язку бути вірним Конституції» [11, с. 182]; у ст. 82 Конституції Польщі записано, що «обов'язком польського громадянина є відданість Республіці Польща, а також турбота про загальне благо», а в ст. 83 – «кожний несе обов'язки пильнувати право Республіки Польща» [212, с. 699]; у ч. 4 ст. 116 Конституції Португалії закріплено, що «громадяни зобов'язані співпрацювати з адміністрацією, яка займається виборами...» [10, с. 552], у підпункті b) п. 2 ст. 113 та підпункті b) п. 2 ст. 114 Конституції Швейцарії зауважено, що «професійна взаємодопомога для працівниць та працівників обов'язкова ...» і «участь у страхуванні для працівниць та працівників обов'язкова ...» [237, с. 558]; у ч. 2 ст. 37 Конституції Латвії зафіксовано, що «кожен повинен піклуватися про своє здоров'я, здоров'я своїх близьких і народу» [10, с. 549]; а у ч. 2 ст. 39 Конституції Македонії – «громадянин має право й обов'язок оберігати та зміцнювати своє власне здоров'я та здоров'я інших» [212, с. 439], а в п. 1 ст. 64 Конституції Португалії – «усі мають право на охорону здоров'я та зобов'язані його оберігати та зміцнювати» [11, с. 538].

Слід підкреслити, що, закріплюючи обов'язки, Конституція України водночас встановлює перелік суспільних відносин, які не можуть набути

статусу обов'язку. Так, у ч. 3 ст. 35 Конституції України наголошено, що «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова», у ч. 1 ст. 60 – «ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розрядження чи накази», у ч. 2 ст. 62 – «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину» [239].

Таким чином, закріплюючи на конституційному рівні обов'язки людини і громадянина, держава сприяє налагодженню найважливіших зв'язків між публічно-владними суб'єктами і суспільством, пошуку та узаконенню ефективних шляхів досягнення особистих і громадських інтересів. При цьому, конституційні обов'язки повинні бути забезпечені відповідними переконаннями, вихованням і примусом у тій мірі, в якій це передбачено міжнародними документами, що відповідає умовам держави.

З огляду на викладене можна відзначити, що положення Конституції України, в яких закріплені основні обов'язки людини і громадянина, а саме: 1) обов'язок перед суспільством (ст. 23); 2) обов'язок перед державою (ч. 4 ст. 35); 3) обов'язок не завдати при використанні власності шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологію і природні якості землі (ч. 7 ст. 41); 4) обов'язки батьків утримувати дітей до їх повноліття (ч. 2 ст. 51); 5) обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ч. 2 ст. 51); 6) обов'язок мати повну загальну середню освіту (ч. 2 ст. 53); 7) обов'язок громадян захищати Вітчизну (ч. 1 ст. 65); 8) обов'язок громадян шанувати державні символи (ч. 1 ст. 65); 9) обов'язок громадян відбувати військову службу (ч. 2 ст. 65); 10) обов'язок не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині (ст. 66); 11) обов'язок відшкодовувати завдані збитки природі, культурній спадщині (ст. 66); 12) обов'язок сплачувати податки і збори (ч. 1 ст. 67); 13) обов'язок додержуватися Конституції України та законів України (ч. 1 ст. 68); 14) обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч. 1 ст. 68), набули своєї максимальної конкретизації, про що свідчить їх чітке формально-логічне визначення та в основному змістовно кореспондуються й корелюються з міжнародно-правовими актами.

Але, незважаючи на це, аналізовані норми потребують удосконалення та з урахуванням зарубіжного досвіду приведення їх до кращих зразків європейського конституціоналізму, а також спонукають до модернізації концепції прав людини насамперед у напрямку реалізації принципу збалансованості прав та обов'язків людини і громадянина. Тобто, слід ще раз наголосити на тому, що конституційні обов'язки становлять одну, цілісну

систему конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, в якій права людини можуть бути настільки реалістичними, наскільки вони передбачають несення відповідних обов'язків, а обов'язки є настільки справедливими, наскільки вони підтверджуються відповідними правами і свободами людини і громадянина. Обов'язки мають бути чіткими, з однаковим значенням та зрозумілі кожній людині, враховувати соціально-економічні умови, які склалися в Україні, а також традиції та ментальність Українського народу, рівень правової культури й правосвідомості населення та стан законності і правопорядку в державі.

Отже, на наш погляд, конституційні обов'язки, які закріплені в Конституції України, тісно поєднані з конституційними правами і не встановлюють жодних невинуватених обмежень конституційним свободам людини і громадянина. Як слушно відзначив Л. Д. Воєводін, класифікувати обов'язки можна лише в єдності з правами. Класифікація як дієвий спосіб дослідження істотно ослаблює себе, якщо групуються або одні права, або одні обов'язки [282, с. 181]. Тому, враховуючи, що у нашому дослідженні критерієм класифікації прав і свобод людини і громадянина був їх поділ за змістом відповідно до найважливіших сфер життєдіяльності індивіда, то означеного критерію ми будемо дотримуватись і під час дослідження обов'язків людини і громадянина в тій послідовності, в якій вони розташовані в Конституції України. Запропонований розподіл конституційних обов'язків, як вважає О.В. Білоскурська, є прийнятним, оскільки будується з урахуванням наявності в суспільстві різних сфер діяльності та якісно різних за змістом суспільних відносин, а також охоплює своїм впливом такі сфери життя і діяльності людини, громадянина як соціальна, економічна, політична, духовна [779, с. 23].

4.2. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання громадянських і політичних обов'язків людини і громадянина в національному законодавстві

Загальновизнано, що жити в суспільстві та бути вільним від нього неможливо, тому що суспільство і держава, підтримуючи кожен окрему людину в її прагненні найповніше користуватися своїми правами і свободами, водночас зобов'язує її стримуватися в правомірних інтересах інших людей, суспільства і держави. Тобто держава формулює свої вимоги до людини в системі обов'язків, встановлюючи міри юридичної відповідальності за їх

невиконання. Держава як носій політичної влади має спеціальні механізми забезпечення прав і свобод людини і громадянина та виконання ними своїх обов'язків. Саме тому Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, керується принципом, згідно з яким «кожна людина ... має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст. 23) [239], що пов'язує свободу та обов'язки і цілком відповідає п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, в якій встановлено, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи» [324, с. 13], а також положенню, яке записано в преамбулах Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права: «... кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить ...» [324, с. 15, 39].

Але як зауважує П. М. Рабінович, йдеться тут не про всі обов'язки людини, а лише про ті, які вона має перед суспільством у цілому, тоді як у неї існують ще й обов'язки перед іншими людьми, їх спільностями та об'єднаннями, перед державою. Тому цей обов'язок не є юридичним обов'язком. Він впливає не із юридичних норм держави, а з усіх умов суспільного життя. Отже, йдеться не про спеціально-соціальний (юридичний), а про загальносоціальний обов'язок [20, с. 112]. Тобто в цьому приписі йдеться про обов'язки людини не перед будь-яким суспільством, а лише перед таким, яке може забезпечити вільний і всебічний розвиток кожної особистості. І тому в недемократичному суспільстві, яке принижує людину та гальмує її розвиток, навряд чи можна вимагати від неї виконання обов'язків перед суспільством і державою.

Також у чинній Конституції України, на думку В. Долежана і С. Василюка, ніяк не простежується важливе концептуальне положення про взаємну відповідальність перед людиною і людини перед державою. І тому науковці пропонують цю недоречність усунути [420, с. 132]. У цьому зв'язку слід погодитись з думкою Ю. С. Шемшученка, який пропонує включити до Конституції України «положення про те, що здійснення прав і свобод невіддільне від виконання людиною і громадянином своїх обов'язків перед суспільством і державою» [780, с. 5]. Водночас слід підкреслити, що в деяких державах на конституційному рівні закріплено не тільки обов'язки кожної людини перед суспільством, а й перед державою та іншими людьми. Наприклад, у п. 4 ст. 13 Конституції Греції зазначено, що «ніхто не може ... бути звільнений від виконання обов'язків перед державою ...» [11, с. 249], у ч.

2 ст. 2 Конституції Білорусі – «громадянин відповідальний перед державою за неухильне виконання обов'язків, покладених на нього Конституцією» [10, с. 118], у ч. 2 ст. 4 Конституції Латвії – «зміст громадянства становить сукупність взаємопов'язаних прав та обов'язків громадянина і держави» [10, с. 543], у ст. 12 Конституції Туреччини – «основні права і свободи передбачають також обов'язки та відповідальність громадянина перед суспільством, його сім'єю та іншими людьми» [237, с. 224], а в ст. 6 Конституції Швейцарії встановлено, що «кожна особа відповідальна сама за себе і сприяє відповідно до своїх сил вирішенню завдань у державі і суспільстві» [237, с. 538]. Але, на наш погляд, найбільш повно і юридично правильно аналізований принцип сформульовано в конституціях Азербайджану і Молдови. Так, у п. II ст. 24 та п. I ст. 72 Конституції Азербайджану відповідно закріплено, що «права і свободи охоплюють відповідальність і обов'язки кожного перед державою і суспільством й іншими людьми» та «кожен має перед державою і суспільством обов'язки, які безпосередньо впливають із його прав і свобод» [10, с. 30, 44], а в п. 1 ст. 55 Конституції Молдови записано, що «кожен громадянин має обов'язки перед державою і суспільством, які безпосередньо впливають із гарантованих йому прав і свобод» [10, с. 305].

Необхідно нагадати, що в ході підготовки Конституції незалежної України в проектах від 1 липня 1992 р., від 27 травня 1993 р. і від 26 жовтня 1993 р. досліджувана норма була відсутня, а вже в проекті від 24 лютого 1996 р. вона була запропонована Конституційною комісією, але в ній було відсутнє положення про обов'язки людини перед суспільством [422, с. 125, 200, 270; 423]. На нашу думку, вітчизняний законодавець під час прийняття Конституції України поєднав запропоновану статтю з положенням, яке викладено в п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини і тим самим отримав формулу, яка, на жаль, регулює різні предмети. Враховуючи зарубіжний досвід і виходячи із взаємовідносин у системі «людина–суспільство–держава» ми вважаємо, що положення щодо обов'язків людини перед суспільством та обов'язків перед державою, яка за дорученням народу здійснює управління суспільними справами слід виокремити відповідно із чинної ст. 23 і ч. 4 ст. 35 Конституції України та викласти в окремій статті (ст. 23-1) в такий спосіб: «Кожен має обов'язки перед суспільством, державою та іншими людьми, які безпосередньо впливають із його прав і свобод».

Досліджуючи конституційно-правову природу обов'язку, варто звернути увагу на зміст ст. 51 Конституції України, яка встановлює особисті обов'язки людини в шлюбі та сім'ї. За висловлюванням Н. Г. Шукліної, «у плані

конституційного регулювання в такому обсязі і в такій формі це в нашій державі зроблено уперше. Не менш важливим є й те, що, з точки зору юридичної техніки, це також зроблено майже бездоганно» [19, с. 305–306].

Відповідно до ч. 2 ст. 51 Конституції України «батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття» [239]. Аналогічні положення на конституційному рівні закріпили Азербайджан (п. II ст. 17, п. IV ст. 34), Білорусь (ч. 3 ст. 32), Болгарія (п. 1 ст. 47), Вірменія (ч. 1 ст. 36), Естонія (п. 3 § 27), Іспанія (п. 3 ст. 39), Італія (ч. 1,2 ст. 30), Латвія (ч. 3 ст. 36), Литва (ч. 6 ст. 38), Македонія (ч. 3 ст. 40), Молдова (п. 2 ст. 48), Німеччина (п. 2 ст. 6), Португалія (п. 3,5 ст. 36), Росія (п. 2 ст. 38), Румунія (п. 1 ст. 44), Сербія (ч. 1 ст. 65), Словенія (ч. 1 ст. 54), Угорщина (§ 70/j), Хорватія (ч. 1 ст. 63) і Чорногорія (ч. 2 ст. 72). Але при цьому слід зазначити, що в Конституції Азербайджану аналізований обов'язок закріплено в двох статтях: у п. II ст. 17, яка розташована в розділі першому «Загальні положення» і в якій зазначено, що «піклування про дітей та їх виховання є обов'язком батьків», а в п. IV ст. 34, яка розташована в розділі другому «Основні права, свободи та обов'язки», вказано, що «... піклуватися про дітей, виховувати їх є як правом, так і обов'язком батьків» [10, с. 28, 33]. Тобто п. IV ст. 34 Конституції Азербайджану встановив, що піклування про дітей є не тільки обов'язком батьків, а й їх правом. До речі, такий підхід застосували законодавці абсолютної більшості зазначених країн. Також вони розширили поняття обов'язку щодо піклування про дітей, доповнивши його такими термінами, як «виховувати» (Азербайджан, Болгарія, Вірменія, Естонія, Італія, Литва, Македонія, Молдова, Німеччина, Польща, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Чехія, Чорногорія), «навчати» (Білорусь, Вірменія, Італія, Молдова, Румунія, Сербія, Словенія), «піклуватися про здоров'я» (Білорусь, Вірменія) тощо. Наприклад, у ч. 3 ст. 36 Конституції Вірменії записано, що «батьки мають право і зобов'язані піклуватися про виховання, здоров'я, повноцінний та гармонійний розвиток і про освіту своїх дітей» [241], а в ч. 3 ст. 32 Конституції Білорусі, крім того, що «батьки чи особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дітей, піклуватися про їх здоров'я, розвиток і навчання» доповнено таким змістом: «дитина не повинна зазнавати жорстокого поводження чи приниження, залучатися до робіт, які можуть завдати шкоди її фізичному, розумовому або моральному розвитку» [10, с. 124]. Водночас в Азербайджані, Болгарії і Німеччині виконання аналізованого обов'язку знаходиться під наглядом держави. Наприклад, у п. 2 ст. 6 Основного Закону Німеччини закріплено, що

«догляд за дітьми та їх виховання є природним правом батьків і найпершим їх обов'язком. Діяльність батьків здійснюється під наглядом держави» [11, с. 182].

Із цього випливає, що конституційний обов'язок батьків утримувати своїх дітей до повноліття є комплексним правовим явищем, зміст якого, за словами С. Б. Кордуби, є досить широким, об'ємним і включає в себе такі окремі обов'язки батьків: 1) обов'язок щодо виховання дітей; 2) обов'язок щодо утримання дітей і створення умов для їхнього гідного життя, у тому числі в побутовому плані; 3) обов'язок забезпечити отримання дітьми освіти; 4) обов'язок дбати про фізичне та психічне здоров'я дітей; 5) обов'язок охороняти і захищати життя, гідність, свободу, особисту недоторканність дітей, забезпечувати їхню безпеку; 6) обов'язок забезпечувати фізичний розвиток дитини або сприяти такому розвитку; 7) обов'язок захищати права та інтереси дітей, у тому числі майнові; 8) обов'язок нести цивільно-правову відповідальність за шкоду, завдану дитиною [781, с. 8].

На підставі аналізу національного законодавства Ю. С. Завгородня звертає увагу на необхідність більш широкого розуміння змісту й особливостей конституційного обов'язку батьків утримувати дітей до їх повноліття, а також вважає, що доцільною була б заміна чинного поняття «утримання дітей» на термін «піклування про дітей» [782, с. 47]. Але, на нашу думку, заміна терміна «утримання» на термін «піклування» в даному випадку буде недоречним, тому що згідно в Великим тлумачним словником сучасної української мови, піклування означає – виявляти увагу, турботу про потреби кого-небудь, а утримувати – забезпечувати кого-небудь засобами до існування [279, с. 788, 1309].

Також у ч. 2 ст. 51 Конституції України закріплено, що «повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків» [239]. Цей обов'язок, крім України, знайшов своє закріплення лише в новітніх конституціях Азербайджану (п. V ст. 34, п. II ст. 38), Білорусі (ч. 3 ст. 32), Вірменії (ч. 3 ст. 36), Естонії (п. 5 § 27), Литви (ч. 6 ст. 38), Македонії (ч. 3 ст. 40), Молдови (п. 4 ст. 48), Росії (ч. 3 ст. 38), Хорватії (ч. 4 ст. 63) і Чорногорії (ч. 3 ст. 72). Він відображає особисту відповідальність повнолітніх, працездатних дітей за долю своїх непрацездатних батьків (пенсіонерів, інвалідів, тяжко хворих), коли вони вже не в змозі забезпечити свої життєві потреби. Поряд з правовим закріпленням морального змісту цього конституційного припису, державою передбачено відповідні обов'язки громадян насамперед стосовно матеріального забезпечення. При цьому в конституціях Азербайджану, Вірменії, Росії встановлено, що діти повинні бути

не тільки повнолітні, а ще бути працездатними. Наприклад, у п. 3 ст. 38 Конституції Росії закріплено, що «працездатні діти, які досягли 18 років, зобов'язані піклуватися про непрацездатних батьків» [10, с. 346]. Водночас конституції Білорусі, Вірменії, Естонії і Чорногорії встановили, що діти зобов'язані піклуватися тільки про тих батьків, які потребують допомоги. Наприклад, у ч. 3 ст. 72 Конституції Чорногорії записано, що «діти зобов'язані піклуватися про своїх батьків, які потребують допомоги» [243]. Крім того, у конституціях Азербайджану і Естонії визначили коло суб'єктів, які зобов'язані піклуватися не тільки про непрацездатних батьків, а й про інших членів сім'ї, які потребують допомоги. Наприклад, у п. II ст. 38 Конституції Азербайджану зазначено, що «надавати допомогу нужденним є, у першу чергу, обов'язком членів їх сімей», а в ч. 5 § 27 Конституції Естонії – «сім'я зобов'язана піклуватися про своїх членів, які потребують допомоги» [10, с. 34, 604].

Отже, з урахуванням результатів порівняльно-правового аналізу ч. 2 ст. 51 Конституції України з аналогічними положеннями конституцій європейських держав, ми вважаємо за необхідне посилити формулювання цієї частини та викласти її в такій спосіб: «Батьки зобов'язані виховувати, навчати і утримувати своїх дітей до їх повноліття. Повнолітні, працездатні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків, які потребують допомоги».

Слід зазначити, що першочерговим обов'язком громадян України за Конституцією є «захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону» (ст. 65) [239]. Тобто зміст цієї статті свідчить про те, що в ній ідеться практично про три конституційні обов'язки: 1) обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність; 2) обов'язок шанувати державні символи України; 3) обов'язок відбувати військову службу, які О. В. Білоскурська за сферою функціонування відносить до політичних обов'язків [779, с. 23]. Крім того, за своїм змістом ч. 1 ст. 65 Конституції України тісно пов'язана з ч. 1 ст. 17, яка покладає захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки не тільки на державу, але й на весь Український народ, тобто, як зазначено в преамбулі Конституції України, на громадян України всіх національностей [239]. Захист Вітчизни означає, що кожний громадянин України незалежно від національної, расової належності, віросповідання, ідеологічних переконань, трудової та іншої діяльності повинен

захищати й відстоювати її конституційний лад від усляких посягань насамперед від озброєної агресії або збройного конфлікту.

Конституційний обов'язок захищати Вітчизну наявний у більшості конституцій держав континентальної Європи. Так, у 28 із 42 європейських держав, він закріплений на конституційному рівні, і тільки в Австрії, Андоррі, Бельгії, Боснії і Герцеговині, Люксембурзі, Монако, Німеччині, Норвегії, Сербії, Франції, Чехії, Чорногорії, Швейцарії і Швеції цей обов'язок не знайшов свого закріплення на рівні основного закону. Як правило, вказаний обов'язок відображений в одному розділі з правами і свободами. Так, типовим для більшості сучасних конституцій можна вважати регулювання, яке розміщено в ст. 47 розділу 2 «Особисті і політичні свободи і права» Конституції Хорватії: «військовий обов'язок і захист Республіки Хорватія є обов'язком усіх громадян, які спроможні їх здійснити» [237, с. 455]. Проте в конституціях Албанії, Грузії, Литви, Португалії, Словенії і Фінляндії він закріплений переважно в заключних розділах, де йдеться про оборону держави або про збройні сили.

У той же час конституції Іспанії (ч. 1 ст. 30), Латвії (ч. 1 ст. 11), Литви (ч. 1 ст. 139), Македонії (ч. 1 ст. 28), Португалії (ч. 1 ст. 276), Румунії (ч. 1 ст. 52), Туреччини (ст. 72) обов'язок громадянина захищати Вітчизну, вважають також і його правом, а Конституція Молдови (ч. 1 ст. 57) – навіть «священним правом». Такий підхід пропонує застосувати і Є. І. Григоренко та викласти ч. 1 ст. 65 Конституції України в такий спосіб: «Захист Вітчизни є правом та священним обов'язком громадян України» [126, с. 8]. На наш погляд, за такої формули постає проблема поєднання права і обов'язку, за якої кожен громадянин України має право вільно, на свій розсуд, або здійснювати свої суб'єктивні права, або не здійснювати їх. Але обов'язок такої альтернативи не дає, він вимагає від суб'єкта обов'язкового виконання встановленого припису й тим самим, останнє нібито «поглинає» закріплене право. При цьому слід звернути увагу на те, що жодна європейська держава не вважає проходження військової служби правом громадян цієї країни, а тільки їх обов'язком. А в п. 2 ст. 97 Конституції Нідерландів навіть вказано, що «зазначений обов'язок може бути покладений на жителів Нідерландів, які не є її громадянами» [11, с. 492].

Конституції європейських держав по-різному називають досліджуваний обов'язок. Наприклад, у конституціях Албанії (ч. 1 ст. 166), Білорусі (ч. 1 ст. 57), Вірменії (ст. 46), Македонії (ч. 1 ст. 28), Сан-Марино (ч. 1 ст. 13), Словаччини (ч. 1 ст. 25), Хорватії (ч. 1 ст. 47) вживається термін «захист Республіки»; у конституціях Азербайджану (ч. 1 ст. 76), Молдови (ч. 1 ст. 57),

Португалії (ч. 1 ст. 276), Угорщини (п. 2 § 70/Н), Фінляндії (ч. 1 § 127) – «захист Батьківщини»; у конституціях Болгарії (ч. 1 ст. 59), Італії (ч. 1 ст. 52), Польщі (ч. 1 ст. 85), Росії (ч. 1 ст. 59), України (ч. 1 ст. 65) – «захист Вітчизни»; у конституціях Грузії (ч. 1 ст. 101), Данії (ст. 81), Ліхтенштейн (ч. 1 ст. 44) – «захист країни», у конституціях Греції (ч. 6 ст. 4) і Македонії (ч. 1 ст. 28) – «оборона Батьківщини»; у конституціях Литви (ч. 1 ст. 139) і Словенії (ч. 1 ст. 123) – «оборона держави»; а в конституціях Естонії (§ 54), Нідерландів (п. 1 ст. 97) і Туреччини (ст. 72) – відповідно «захист незалежності держави» і «служіння Вітчизні». У той же час у ч. 1 ст. 11 Конституції Латвії записано, що «громадянин може бути вірний Латвійській Республіці, він має право і зобов'язаний захищати її свободу, незалежність і демократичний парламентарний державний устрій» [10, с. 544].

Ретельний аналіз положень зазначених статей конституцій свідчить, що в більшості з них застосовуються терміни «захист Республіки» або «захист країни (держави)». При цьому слід наголосити, що термін «захист Вітчизни» у своїх конституціях разом з Україною застосовують лише Болгарія, Італія і Росія. Тому ми поділяємо думку Д. В. Чухвічева, який вважає, що неприпустимо в тексті законодавства використовувати замість терміна «держава» його емоційні синоніми «вітчизна», «батьківщина» тощо [783, с. 175]. Враховуючи це, вважаємо за доцільне, у ч.1 ст.65 Конституції України застосувати, замість терміна «захист Вітчизни», термін «захист країни», який є найбільш поширеним у конституційній практиці європейських держав.

Поняття «Вітчизна» і «Батьківщина» є тотожні, вони, з одного боку, належать до вічних цінностей, виявляють зв'язок кожної людини з її пращурами та їх справами, у них утілюється історія, культура і духовність народу, а з іншого – згідно з тлумачним словником Батьківщина – це країна, в якій народилася людина і до громадян якої вона належить [784, с. 470, 681]. Тому вживання цих понять у конституції, тим більше в теперішній час, коли посилюються міграційні процеси, ставить громадян, які прийняли громадянство країни свого проживання, у двозначне положення.

На наш погляд, термін «захист» рівнозначний терміну «оборона». Тобто захист Вітчизни передбачає обов'язок кожного військовозобов'язаного громадянина країни стати на її захист у випадку зовнішнього збройного нападу, офіційного оголошення війни чи загальної мобілізації. Але захист Вітчизни – це не лише її оборона. Це й стан захищеності державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, законних інтересів держави та прав і

свобод людини і громадянина від посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, це відповідний рівень громадського порядку та громадської безпеки, збереження національної культури тощо. Усі ці аспекти захисту Вітчизни мають відстоюватись громадянами [521, с. 488]. І тому ми вважаємо, що застосування у ч. 1 ст. 65 Конституції України тільки одного з аспектів захисту Вітчизни – «незалежності та територіальної цілісності» є недоречним. До того ж, ці аспекти вже закріплені в ч. 1 ст. 17 Конституції України і повторювати їх немає сенсу.

Для конституцій Азербайджану, Болгарії, Грузії, Данії, Естонії, Молдови і Росії характерним є вживання терміна «обов'язок із захисту країни», а для конституцій Білорусі і Італії – «священний обов'язок». Обов'язок – це не побажання громадянину, а обов'язкова вимога держави, яка повинна бути ним виконана. Моральність змісту обов'язку щодо захисту країни закріплюється правовими вимогами Основного Закону. Обов'язок у державно-політичному значенні є загальною вимогою, в якій нерозривно поєднуються юридичний і моральний обов'язки. При цьому необхідно звернути увагу на зміст ст. 81 Конституції Данії, в якій зазначено, що «кожен дорослий чоловік, який здатний носити зброю, повинен особисто виконувати обов'язок із захисту своєї країни відповідно до вимог, встановлених законом» [11, с. 313], а в п. 1 ст. 25 Конституції Словаччини слова щодо захисту Словацької Республіки посилено словосполученням «справою честі громадян» [237, с. 118].

Крім загального обов'язку захищати країну, у деяких європейських конституціях існують приписи, які конкретизують цей обов'язок, а також визначають коло громадян, на яких він поширюється. Наприклад, у ч. 1 ст. 44 Конституції Ліхтенштейну встановлено, що «усі здатні носити зброю зобов'язані аж до шістдесятирічного віку захищати країну...» [212, с. 380], а ч. 6 ст. 4 Конституції Греції передбачає, що «кожен грек, здатний носити зброю, зобов'язаний сприяти обороні Батьківщини ...» [11, с. 246], у ч. 2 ст. 101 Конституції Грузії йдеться про те, що «захист країни ... є обов'язком усіх придатних для цього громадян Грузії» [10, с. 196]. Аналогічні положення закріплені і в конституціях Данії (ст. 81) і Хорватії (ч. 1 ст. 47).

Водночас у конституціях Іспанії (ст. 8), Польщі (ст. 26), Португалії (ст. 275), Чорногорії (ст. 129) і Швейцарії (ст. 58) закріплено положення про те, що оборона країни покладається на збройні сили, а в п. 1 ст. 59 Конституції Болгарії наголошено, що «зрада та зрадництво по відношенню до Вітчизни є найтяжкими злочинами і караються з усією суворістю закону» [231, с. 404]. Тобто конституційно-правове регулювання

обов'язку захищати Вітчизну в такій формі серед європейських країн зроблено тільки в чинній Конституції Болгарії.

Досліджуючи конституційно-правову природу обов'язків, закріплених у ст. 65 Конституції України, варто звернути увагу на зміст її першої частини, яка передбачає крім обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність, ще й обов'язок шанувати державні символи України, які є проявом суверенітету нашої держави, і тому вони підлягають особливому захисту з боку держави. Шанування державних символів уперше закріплено на конституційному рівні як обов'язок громадян України. Але, як слушно зазначили О. Г. Кушніренко і Т. М. Слинко, не зовсім зрозумілим є те, що такий обов'язок не розповсюджується на всіх осіб без винятку, у тому числі й іноземних громадян і осіб без громадянства [54, 131].

У ст. 20 Конституції України міститься вичерпний перелік державних символів України. До них належать Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Такий ж перелік державних символів передбачено в основних законах Азербайджану (ст. 22), Албанії (ст. 14), Андорри (ст. 2), Білорусі (ст. 19), Болгарії (ст. ст. 164, 166, 168), Вірменії (ст. 13), Литви (ст. ст. 15, 16), Македонії (ст. 5), Молдови (ст. 12), Румунії (ст. 12), Сербії (ст. 7), Словенії (ст. 6), Угорщини (§ § 75, 76), Хорватії (ст. 11), Чехії (ст. 14), Чорногорії (ст. 4).

У деяких європейських державах конституцією передбачено тільки один державний символ – Прапор. Це стосується Іспанії (ст. 4), Італії (ст. 12), Латвії (ст. 15), Німеччини (ст. 22), Норвегії (ст. 111). У конституціях Естонії (ст. 7), Ліхтенштейну (ст. 5), Монако (ст. 7) закріплено два державних символи – Прапор і Герб, у конституціях Португалії (ст. 11), Словаччини (ст. 8), Туреччини (ст. 3), Франції (ст. 2) – Прапор і Гімн, у Конституції Польщі (ст. 28) – Герб, Колір, Гімн, а в Конституції Бельгії (ст. 193) – Колір і Герб. Крім цього, у конституціях Австрії, Болгарії, Словаччині і Чехії серед державних символів є печатка, а в Конституції Франції – державний девіз. Проте в ч. 3 та ч. 4 ст. 20 Конституції України передбачено одразу два різновиди Державного Герба – великий і малий, чого немає в жодній європейській країні.

Кожній державі належить виключне право на встановлення своїх символів. Текстуальний аналіз конституцій європейських держав свідчить, що 34 держави на конституційному рівні визначили свої державні символи і тільки дві з них: Азербайджан і Україна закріпили шанування державних символів як конституційний обов'язок. У ст. 75 Конституції Азербайджану, яка має назву «Повага до державних символів» встановлено, що «кожен громадянин повинен

поважати державні символи Азербайджанської Республіки – її прапор, герб і гімн» [10, с. 44]. До речі, зазначений обов'язок на конституційному рівні закріплений ще в одній пострадянській країні – Казахстані. У ч. 2 ст. 34 Конституції Республіки Казахстан від 30 серпня 1995 року зазначено, що «кожен зобов'язаний поважати державні символи Республіки» [785]. Причому цей обов'язок розташований в одній статті з двома іншими обов'язками, а саме: «кожен зобов'язаний додержуватися Конституції та законодавства Республіки Казахстан, поважати права, свободи, честь і гідність інших осіб» (ч. 1 ст. 34).

Із наведених прикладів випливає, що тільки в Конституції України обов'язок шанувати державні символи закріплений у нормі, де йдеться про захист Вітчизни. Як слушно зауважив Д. В. Чухвічев, що «... одна стаття повинна містити елементи (гіпотезу, диспозицію чи санкцію) не більш ніж однієї правової норми, не виправдано та шкідливо наявності в однієї статті елементів декількох норм, які не мають прямого та безпосереднього зв'язку один з одним, їх належить виражати в різних статтях» [783, с. 186].

Але при здійсненні цієї пропозиції постає два питання: перше – в якій статті Конституції України розмістити аналізований обов'язок? В окремій, як це закріплено в Конституції Азербайджану, чи поєднати з іншими обов'язками, як це закріплено в Конституції Казахстану та як пропонувалося в 2009 р. у проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України», внесеному Президентом України В. А. Ющенком [786]. Друге питання – чи прийняти пропозицію Л. І. Летнянчина, за якої, «враховуючи загальноцивілізаційний процес, рух України до формування громадянського суспільства, побудови правової держави, основна тенденція в розвитку конституційних обов'язків вбачається в поступовому зменшенні їх кількості» і взагалі виключити цей обов'язок з тексту Основного Закону [127, с. 10–11].

Згідно з тлумачним словником, обов'язок – це «те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління» [279, с. 645]. Але слід зазначити, що обов'язок – це не тільки юридична, а й етична категорія, «а деякі обов'язки мають виключно моральний характер. Наприклад, обов'язок поважати державні символи» [341, с. 137]. Про це йдеться й у преамбулі Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р., в якій записано, що «обов'язки юридичного характеру передбачають обов'язки морального характеру, які підтримують їх у принципі і становлять їх основу». А моральні норми, як відомо, відображають морально-правову свідомість особи, її духовний розвиток. Тому до обов'язків, які закріплені в ст. 65 Конституції

Україні і які виступають як правові обов'язки, до них необхідно підходити як до відповідної шани, яка в даному випадку розуміється як моральна обов'язковість зазначених дій і відносин [260, с. 91].

Виконання обов'язку шанувати державні символи України, це перш за все «відчувати або виявляти глибоку повагу, пошану...» до них [279, с. 1389]. І тому, виходячи зі змісту аналізованої норми, цей обов'язок насамперед забезпечується свідомим ставленням самої особи до такої поведінки. У разі, коли з її боку немає бажання добровільно виконувати обов'язок, то державою за це не передбачено ніякої юридичної відповідальності. Тобто ніяких санкцій за неналежну реалізацію цього обов'язку ні в конституції, ні в чинному законодавстві не передбачено [787, с. 37]. У зв'язку з цим, важко погодитись з твердженням В. Ф. Погорілка і В. Л. Федоренка, за яким виходить, що «порушення цього обов'язку має своїм наслідком притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 338 Кримінального кодексу України)» [313, с. 144]. При цьому необхідно нагадати, що зазначена стаття Кримінального кодексу встановлює покарання за публічну наругу над державними символами України та над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави. Науково-практичні коментарі до Кримінального кодексу України не дають однозначного визначення терміна «публічна наруга», а згідно з тлумачним словником термін «публічна» означає, що це дія, яка «відбувається в присутності публіки, людей»; термін «наруга» – «1. Нестерпне знущання. 2. Зле висміювання кого-, чого-небудь»; а термін «нестерпне» – «дії та вчинки якого не терплять, не зносять інші» [279, с. 578, 617, 1003]. Все це дає підстави стверджувати, що конституційний обов'язок шанувати державні символи не охоплює таку дію суб'єкта як «публічна наруга» над ними.

Отже, з огляду на викладене, а також з урахуванням того, що «обмежена кількість обов'язків, закріплених у конституціях, є свідченням та ознакою правової держави...» [127, с. 6] та з метою приведення змісту обов'язків людини і громадянина, закріплених в Основному Законі, відповідно до зразків європейського конституціоналізму, ми пропонуємо припис, в якому ідеться про обов'язок шанувати державні символи України вилучити з тексту ч. 1 ст. 65 Конституції України [788, с. 58]. Як зауважив В. В. Речицький, на перший погляд таке вилучення може здаватися недоречним. З іншого боку, обов'язок шанування державних символів у своєму підтексті має приховане тоталітарне навантаження. Він ніби ставить державний суверенітет вище за суверенітет народу, що є очевидно помилковим [133, с. 57]. Крім того, по-перше, норма, в якій закріплено конституційний обов'язок шанувати державні символи є

декларативною, тому що немає можливості її реального забезпечення, а також інтерпретація цієї норми Конституції України може породжувати певні протиріччя на практиці; по-друге – на відміну від прав і свобод, ігнорування обов'язків людини і громадянина повинно тягти за собою юридичну відповідальність. А як можна притягнути до юридичної відповідальності за невиконання цього обов'язку, якщо в чинному законодавстві України відсутня відповідна правова норма; по-третє – при закріпленні в Конституції України обов'язку шанувати державні символи вітчизняним законодавцем не було враховано традиції та ментальність Українського народу, рівень правової культури та правової свідомості населення, а також стан законності та правопорядку в державі.

Слід зазначити, що пріоритетність обов'язку захищати Вітчизну є очевидною з огляду на об'єктивну необхідність всебічного утвердження її зовнішнього і внутрішнього суверенітету, незалежності в політичній, економічній, культурній та в інших сферах, а також з урахуванням агресивних дій з боку сусідньої держави. Згідно з ч. 2 ст. 65 Конституції України, цей обов'язок має ще один аспект – обов'язок громадян відбувати військову службу відповідно до закону. Військова служба є державною службою особливого характеру, що пов'язана з виконанням громадянина України загального військового обов'язку і службою в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до чинного законодавства, а також у правоохоронних органах спеціального призначення та Державній спеціальній службі транспорту, посади яких комплектуються військовослужбовцями.

У сучасній юридичній літературі військову службу розглядають як почесний обов'язок кожного громадянина України, яка встановлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України та інших військових формувань. Такий підхід простежується в поточному законодавстві та Конституції України, яка встановлює, що військову службу громадяни відбувають. На наш погляд, мовно-стилістичний зміст ч. 2 ст. 65 Конституції України викладений некоректно, тому що, по-перше, військову службу проходять, а не відбувають. Порядок проходження громадянами України військової служби визначається Законом України від 25 березня 1992 р. «Про військовий обов'язок і військову службу» (у редакції від 4 квітня 2006 р.) та регулюється іншими нормативно-правовими актами. Як правило, термін «відбувають» застосовують до осіб, які відбувають покарання або іншу повинність. На це звертає увагу і Є. І.

Григоренко, який вважає, що слово «відбувають» асоціюється передусім з обов'язком, повинністю [126, с. 8]; по-друге, потрібно уточнити коло суб'єктів цього обов'язку й замість терміна «громадянин» використати термін «громадяни України». Таке уточнення застосовується в конституціях Австрії (ч. 3 ст. 9а), Грузії (ч.2 ст. 101), Іспанії (ч. 2 ст. 30), Литви (ч. 2 ст. 139), Норвегії (§ 109), Румунії (ч. 2 ст. 52), Швейцарії (ч. 1 ст. 59). Наприклад, у п. 3 ст. 9а Конституції Австрії зазначено, що «кожен австрійський громадянин чоловічої статі є військовозобов'язаним» [11, с. 13].

Військовий обов'язок закріплений у 23 конституціях європейських держав: Австрії (п. 3 ст. 9а), Азербайджану (п. I, II ст. 76), Албанії (п. 2 ст. 166), Білорусі (ч. 2 ст. 57), Болгарії (п. 2 ст. 59), Грузії (п. 2 ст. 101), Естонії (п. 1, 2 § 124), Іспанії (п. 2 ст. 30), Італії (ч. 2 ст. 52), Литви (ч. 2 ст. 139), Молдови (п. 2 ст. 57), Нідерландів (п. 1,3 ст. 98), Німеччини (п. 1, 2 ст. 12а), Норвегії (п. 1 § 109), Польщі (п. 2 ст. 85), Португалії (п. 2, 3 ст. 276), Росії (п. 2, 3 ст. 59), Румунії (п. 2 ст. 52), Словенії (п. 2 ст. 123), Туреччини (ч. 1 ст. 72), Угорщини (п. 2 § 70/Н), Хорватії (ч. 1, 2 ст. 47), Швейцарії (п. 1 ст. 59). Наприклад, у п. 1 ст. 59 Конституції Швейцарії встановлено, що «кожен швейцарець зобов'язаний нести військову службу», а в п. 2 цієї статті визначено, що «для швейцарок військова служба добровільна» [237, с. 546]. Але під час реалізації цього обов'язку, у деяких громадян виникають проблеми, коли вони за своїми світоглядними чи релігійними переконаннями, які ґрунтуються на одній з фундаментальних свобод людини і громадянина, а саме – на свободі совісті, не можуть проходити строкову військову службу. У цих та інших установлених законом випадках зазначені громадяни мають право на заміну військової служби на альтернативну (невійськову) службу, порядок проходження якої врегульовується чинним законодавством. Наприклад, у п. 2 ст. 59 Конституції Болгарії записано, що «виконання військових обов'язків, умови і порядок звільнення від них або заміна їх альтернативною службою регулюються законом» [231, с. 404], а в ч. 2 ст. 45 Конституції Сербії – «особа, яка посилається на заперечення совісті, може бути призвана до виконання військового обов'язку без носіння зброї відповідно до закону» [242]. До речі, інститут альтернативної військової служби існував у колишньому СРСР лише до 1 вересня 1939 р. [789, с. 222]. Через 50 років, Комісія ООН з прав людини у своїй резолюції від 6 березня 1989 р., закликала всі держави прийняти на законодавчому рівні положення про введення різних форм альтернативної громадянської служби [337, с. 81]. На сьогодні це право закріплено на конституційному рівні в 19 державах континентальної Європи. Наприклад, у

п. 3 ст. 9а Конституції Австрії закріплено, що «кожен, хто відмовляється чи звільняється від виконання військового обов'язку за релігійними мотивами, повинен нести службу, яка замінює військову» [11, с. 13], а в ч. 3 ст. 85 Конституції Польщі встановлено, що громадянин, «якому релігійні переконання чи сповідуванні моральні принципи не дозволяють відбувати військову службу, може бути зобов'язаний до альтернативної служби на визначених у законі принципах» [212, с. 699]. У той же час, у Швейцарії, слідом за нормою, згідно з якою кожний чоловік є військовозобов'язаним, іде норма, якої немає в інших державах, а саме: у п. 3 ст. 59 Конституції Швейцарії зазначено, що «швейцарці, які не несуть ні військової, ні альтернативної служби зобов'язані сплачувати збір» [237, с. 546].

Варто наголосити, що в конституціях європейських держав вимоги щодо військової чи альтернативної (невійськової) служби, як правило, закріплені в одній нормі. Наприклад, у ст. 25 Конституції Словаччини проголошено, що «1. Захист Словацької Республіки є обов'язком і справою честі громадян. Закон визначає обсяг військового обов'язку. 2. Ніхто не може бути примушений до проходження військової служби, якщо це суперечить переконанням або релігії. Умови встановлюються законом» [237, с. 118]. І лише в конституціях Нідерландів і України військовий обов'язок та право на його заміну розташовані в різних статтях. Так, у ст. 99 Конституції Нідерландів зазначено, що «звільнення від військової служби за релігійними переконаннями чи іншими поважними мотивами допускається в порядку, встановлених Актом парламенту» [11, с. 492], а в ч. 4 ст. 35 Конституції України встановлено, що «у разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» [239]. Ми вважаємо, що вимогу про проходження військової або альтернативної (невійськової) служби слід було б зафіксувати в одній статті Конституції України, враховуючи при цьому ті наслідки, які можуть настати в результаті розпочатого реформування та перебудови Збройних Сил України.

Завершуючи дослідження ст. 65 Конституції України, слід підкреслити, що конституційний обов'язок захищати Вітчизну та обов'язок проходити військову службу не слід отожднювати, оскільки вони є різними за цілою сукупністю ознак та можуть реалізовуватися як разом, тобто у взаємозв'язку, так і окремо, але в той же час вони знаходяться в діалектичному взаємозв'язку та впливають один на одного. Крім того, значущість цих конституційних обов'язків громадян України певною мірою засвідчує й той факт, що за їх

невиконання чинним законодавством передбачається кримінальна відповідальність.

З огляду на це, а також з урахуванням результатів порівняння ст. 65 Конституції України з аналогічними статтями конституцій європейських держав та з метою оптимізації формулювання аналізованих конституційних обов'язків пропонуємо зазначену статтю викласти в такій редакції:

«Захист країни є обов'язком громадян України.

Порядок проходження військової служби, підстави та умови звільнення від неї визначаються законом. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить світоглядним чи релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою» [790, с. 88].

Серед конституційних обов'язків людини і громадянина важливе місце займає обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, який закріплений в ч. 1 ст. 68 Конституції України, і який виражається в необхідності чітких настанов правомірної поведінки людини і громадянина в всіх сферах їхньої життєдіяльності, має вагоме значення в зміцненні громадської дисципліни, правопорядку, відіграє значну роль у конституційно-правовому регулюванні поведінки учасників суспільних відносин, у посиленні взаємовідповідальності громадян та органів державної влади. Деякі вчені цей обов'язок вважають основоположним для всіх інших юридичних обов'язків людини і громадянина (О. В. Білоскурська) [125, с. 3]; стрижневим для всієї системи конституційних обов'язків людини і громадянина (В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко) [313, с. 143]; загальним і основним конституційним обов'язком (О. В. Пушкіна) [128, с. 100], а М. І. Малишко взагалі ставить аналізований обов'язок на перше місце в переліку конституційних обов'язків, навіть незважаючи на те, що формально статті 68 в Конституції України передують інші статті, в яких встановлюються інші конституційні обов'язки [181, с. 145–147]. Підхід щодо визначення обов'язку додержання Конституції та законів як «головного обов'язку» [284, с. 308], на наш погляд, походить від того, що в Конституції Росії він текстуально подається першим серед усіх інших обов'язків, у зв'язку з тим, що закріплений у ч. 2 ст. 15, яка структурно відноситься до глави 1 «Основи конституційного ладу», і є дискусійним.

У ч. 1 ст. 68 Конституції України фактично закріплено два окремих особистих обов'язки кожної людини: 1) неухильно додержуватися Конституції

України та законів України; 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. При цьому слід зазначити, що перший обов'язок установлений в інтересах усього суспільства, тоді як другий обов'язок спрямований насамперед на захист індивідуальної свободи кожної окремої особи, яка, виконуючи його, таким чином оберігає себе від негативних, несприятливих наслідків.

Обов'язок людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції та законів України можна з впевненістю назвати універсальним, оскільки він є фактично «фундаментом», на який спираються всі інші конституційні обов'язки. І тому відсутність подібного обов'язку унеможливило б гарантування багатьох конституційних прав і свобод, забезпечення дотримання інших обов'язків. Крім того, він стосується абсолютно всіх людей, які постійно проживають в Україні, і навіть тих, хто тимчасово перебуває на її території на законних підставах, оскільки не можна допустити, щоб якась особа мала привілеї не додержуватись чинних у нашій державі законів. При цьому необхідно було б зробити спеціальне застереження щодо додержання Конституції України та законів України державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами. У зв'язку з цим, у даному контексті доречним буде навести слова М. І. Матузова, який, маючи на увазі російську дійсність, писав: «на Конституцію у нас, м'яко кажучи, ніхто не молиться, включаючи і перших осіб. Якщо вона заважає, її ігнорують. Відповідно немає і конституційної законності, а є конституційний нігілізм, неповага до головного Закону держави. Цей Закон відразу ж після прийняття став порушуватися всіма структурами влади. Порушується і в даний час ...» [196, с. 594–595]. На превеликий жаль, це висловлювання повною мірою можна віднести і до України. Але, на наш погляд, цей конституційний обов'язок не варто обмежувати тільки Конституцією та законами України, тому що в ньому міститься більш широкий зміст, який вимагає також додержуватися підзаконних нормативно-правових актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що словосполучення «законів України» слід доповнити словами «та інших нормативно-правових актів», як це застосував вітчизняний законодавець у ч. 2 ст. 8, ч. 2, 3 ст. 57 та ч. 1 ст. 58 Конституції України.

Додержуватися Конституції та законів у багатьох європейських державах є загальним правилом, яке не знає жодних винятків. Відповідні норми закріпили на конституційному рівні такі держави, як: Азербайджан (п. II ст. 72), Білорусь (ст. 52), Болгарія (п. 1 ст. 58), Вірменія (ч. 1 ст. 47), Грузія (п. 1 ст. 44), Естонія (п. 2 § 19), Іспанія (п. 1 ст. 9), Італія (ч. 1 ст. 54), Латвія (ст. 41), Литва

(ст. 28), Македонія (ч. 1 ст. 51), Росія (п. 2 ст. 15), Румунія (ст. 51), Сан-Марино (ч. 1 ст. 13), Хорватія (ч. 2 ст. 5) і Чорногорія (ч. 2 ст. 10). Наприклад, у ст. 28 Конституції Литви зазначено, що «... людина зобов'язана додержуватися Конституції та законів Литовської Республіки ...» [10, с. 558], а у ч. 2 ст. 10 Конституції Чорногорії – «кожен зобов'язаний додержуватися Конституції та законів» [243]. Водночас Болгарія, Іспанія, Італія, Росія і Сан-Марино визнали суб'єктами цього обов'язку лише громадян своєї країни. Наприклад, у ч. 1 ст. 54 Конституції Італії записано, що «усі громадяни зобов'язані бути відданими Республіці й додержуватися її Конституції та законів» [11, с. 431], а в п. 1 ст. 58 Конституції Болгарії – «громадяни зобов'язані додержуватися і виконувати Конституцію і закони ...» [231, с. 403].

Системний аналіз норм європейських конституцій, в яких закріплено аналізований обов'язок, свідчить, що в Естонії, Латвії і Сан-Марино зафіксована вимога додержуватися лише законів, а в Білорусі ця норма доповнена вимогою «поважати національні традиції» (ст. 52 Конституції Білорусі), у Латвії – «поважати традиції та звичаї латиського народу і проживаючих у Латвії національних та етнічних груп» (ст. 41 Конституції Латвії), а в Хорватії – «поважати правовий порядок Республіки Хорватія» (ч. 2 ст. 5 Конституції Хорватії) [10, с. 129, 550; 237, с. 448]. При цьому варто наголосити, що в жодній конституції держав континентальної Європи, у положенні де йдеться про додержання Конституції та законів, не застосовується разом з терміном «додержання» прислівник «неухильно».

Отже, враховуючи зазначене, пропонуємо першу частину речення ч. 1 ст. 68 Конституції України викласти в такій редакції: «Кожен зобов'язаний додержуватися Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів України».

У ч. 1 ст. 68 Конституції України також закріплено обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, який впливає з ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини та положення преамбули Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, згідно з яким «... кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті» [324, с. 39]. Цей обов'язок у різних формулюваннях знайшов своє втілення в конституціях Азербайджану (п. II ст. 72), Білорусі (ст.53), Болгарії (п. 1 ст. 58), Вірменії (ч. 1 ст. 47), Грузії (п. 2 ст. 44), Естонії (ч. 2 § 19), Латвії (ст. 41), Литви (ст. 28), Молдови (п. 2 ст. 55),

Польщі (п. 2 ст. 31), Росії (п. 3 ст. 17), Румунії (ст. 54), Сербії (ч. 1 ст. 23) і Чорногорії (ч. 3 ст. 6).

Людина, яка перебуває в суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми й тому вона повинна мати обов'язки по відношенню до них. Тобто люди нерозривно пов'язані між собою й не можуть існувати незалежно один від одного. Така залежність створює моральну взаємодію людей, яка проголошена у ст. 1 Загальної декларації прав людини: «усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [324, с. 8]. Такий підхід знайшов своє закріплення на конституційному рівні в деяких європейських державах через застосування терміна «поважати». Наприклад, у п. 2 ст. 31 Конституції Польщі встановлено, що «кожен зобов'язаний поважати свободи і права інших» [212, с. 690], у ч. 3 ст. 6 Конституції Чорногорії – «кожен зобов'язаний поважати права і свободи інших осіб» [243], а в ч. 2 § 19 Конституції Естонії зазначено, що кожен зобов'язаний не тільки поважати, а й «враховувати права і свободи інших осіб» [10, с. 602]. Крім поважання прав і свобод інших людей, у ч. 1 ст. 47 Конституції Вірменії закріплено, що ще потрібно поважати «гідність інших людей» [241], у п. 1 ст. 58 Конституції Болгарії – «законні інтереси інших осіб» [231, с. 403], у ст. 53 Конституції Білорусі і в п. 2 ст. 55 Конституції Молдови – «гідність і законні інтереси інших громадян» [10, с. 129, 305], а в ст. 41 Конституції Латвії – «національну гідність інших осіб» [10, с. 550]. Водночас у ч. 1 ст. 23 Конституції Сербії записано, що «людська гідність недоторканна і всі зобов'язані її поважати та захищати» [242].

Слід звернути увагу на те, що в положенні ч. 1 ст. 68 Конституції України застосовано слово «не посягати», а у відповідних нормах Грузії, Росії і Румунії – «не порушувати», що, на наш погляд, є більш логічним, а також зазначено, що до складу забороненого об'єкта посягання включено, крім прав і свобод, ще честь і гідність інших людей. Оскільки право кожного на повагу до його гідності є одним із видів прав і свобод людини, тому наведене формулювання може бути пояснене прагненням ще раз акцентувати на особливій цінності саме цього виду прав людини. І тому у відповідних нормах на конституційному рівні термін «гідність» застосували п'ять держав (Білорусь, Вірменія, Латвія, Молдова, Сербія), а термін «честь» – лише одна Україна. При цьому поняття «гідність» – це визнання суспільством соціальної цінності, унікальності конкретної людини, значимості кожної особистості як частини людського суспільства [13, с. 144], а також сукупність рис, що характеризують

позитивні моральні якості; усвідомлення людиною своєї громадянської ваги, громадянського обов'язку [279, с. 180]. А честь є поняттям моральної свідомості і категорією етики, що включає в себе моменти усвідомлення індивідом або організацією свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства [791, с. 401]. Тобто гідність визначається як морально-етична й природно-правова категорія, що позначає цінність людської особистості, визнану як нею самою, так і її соціальним оточенням. І тому, враховуючи, що термін «гідність» як суб'єктивне право людини включає в себе поняття «честь», яка відповідно до словникової літератури означає громадську, стану, професійну і т. ін. гідність людини [279, с. 1376], пропонуємо слово «честь» вилучити з ч. 1 ст. 68 Конституції України. До речі, у ч. 7 ст. 41 Конституції України, де йдеться про те, що «використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян ...», термін «честь» не застосовується поряд з терміном «гідність» [239].

Щодо припису «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності», який міститься в ч. 2 ст. 68 Конституції України, то, на наш погляд, слід погодитись з думкою Н. Г. Шукліної про те, що «ця норма не є обов'язком» [19, с. 305].

Отже, ретельний порівняльно-правовий аналіз положень ст. 68 Конституції України та аналогічних статей конституцій європейських держав, дає підстави для висновку про необхідність внесення змін до цієї статті, яку доцільно викласти в такій редакції:

«Кожен зобов'язаний додержуватися Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів України, не порушувати права і свободи, законні інтереси та гідність інших людей».

4.3. Застосування європейського досвіду конституційно-правового регулювання соціально-економічних і культурних обов'язків людини і громадянина в національному законодавстві

Слід зазначити, що власність створює не тільки права, а й обов'язки і тому вона повинна служити на благо кожній людині та всьому суспільстві. Це твердження знайшло своє закріплення на конституційному рівні в деяких європейських державах. Наприклад, у ч. 2 ст. 30 Конституції Македонії зауважено, що «власність є основою прав та обов'язків і повинна служити на

благо як окремої людини, так і цілої групи» [212, с. 438], а в ч. 2 ст. 48 Конституції Хорватії – «власність породжує обов'язки. Суб'єкти права власності та користувачі власності повинні турбуватися про загальне благо» [237, с. 455]. Але в наведених положеннях не визначено, про яку форму власності йдеться. У той же час, у ч. 1 ст. 41 Конституції України, яка є логічним продовженням положення ст. 13, застосовується термін «своєю власністю», який вказує, що йдеться насамперед про приватну власність, яка забезпечує життєві потреби людини, а також встановлені як гарантії права на приватну власність, так і певні обмеження щодо здійснення цього права.

Як слушно зазначив з цього приводу І. О. Ільїн, «приватна власність – це право: цьому праву відповідають не тільки юридичні обов'язки, але й морально-соціальні і патріотичні-неписані обов'язки. Приватна власність означає самостійність і самодіяльність людини: не можна виходити з припущення, що кожний з нас «від природи» дозрів до неї і вміє її здійснювати в житті». При цьому вчений вважає, що «1. Приватна власність відповідає тому індивідуальному способу буття, який дано людині природою. Вона йде назустріч інстинктивному й духовному життю людини, задовольняючи її природне право на самодіяльність і самостійність. 2. Приватна власність викликає в людини інстинктивні й духовні мотиви для натхненної праці, для того, щоб не шкодувати своїх сил і створювати краще. Вона розвиває господарську підприємливість і особисту ініціативу. 3. Вона дає власнику почуття впевненості, довіри до людей, до речей і до землі, бажання вкласти в господарський процес свою працю і свої цінності. 4. Приватна власність вчить людину творчо любити працю і землю, своє оточення й батьківщину. 5. Приватна власність будить і виховує в людини правосвідомість. 6. Вона виховує людину для господарської солідарності, що не порушує господарської свободи» [792, с. 127–128, 132].

На наш погляд, приватна власність, по-перше, дає індивідуальну свободу людині; по-друге, забезпечує їй владу над навколишнім середовищем і, по-третє, пов'язує людину з суспільством, робить її повноцінним суб'єктом цього суспільства.

Слід підкреслити, що в європейських державах положення, подібне до ч. 7 ст. 47 Конституції України, у різних обсягах і формулюваннях включено до основних законів Азербайджану (п. III ст. 13), Білорусі (ч. 6 ст. 44), Вірменії (ч. 1 ст. 31), Греції (п. 1 ст. 17), Естонії (ч. 2 § 32), Італії (ч. 1 ст. 44), Македонії (ч. 2 ст. 30), Молдови (п. 5 ст. 46), Росії (п. 2 ст. 36), Румунії (п. 6 ст. 41), Словаччини (п. 3 ст. 20), Хорватії (ч. 2 ст. 48) і Чехії (п. 3 ст. 11). За

висловлюванням В. М. Шаповала, «у такий спосіб встановлюється соціальна детермінованість можливостей використання власності, по суті, визнається її зв'язок не тільки з інтересами самих власників, а й з потребами всього суспільства» [632, с. 17].

Враховуючи, що здійснення права приватної власності – це комплекс заходів (активних і пасивних дій) власника, спрямованих на реалізацію правомочностей володіння, користування та розпорядження належним власнику майном, О. М. Гончаренко пропонує уточнити положення ч. 7 ст. 41 Конституції України й початок речення цієї частини викласти таким чином: «Здійснення права власності не може завдавати шкоди ...» [55, с. 168]. Ми вважаємо, що з такою пропозицією слід погодитися тому, що шкоду можна завдавати, не тільки використовуючи власність, а й володіючи і розпоряджуючись нею. Аналогічний підхід застосували й законодавці Білорусі, Вірменії, Молдови, Словаччини, Румунії і Чехії. Наприклад, у ч. 1 ст. 31 Конституції Вірменії записано, що «здійснення права власності не може завдавати шкоди ...» [241].

У ч. 7 ст. 41 Конституції України закріплені правовідносини та об'єкти власності, яким заборонено завдавати шкоди, а саме: 1) правам, свободам та гідності громадян; 2) інтересам суспільства; 3) погіршувати екологічну ситуацію; 4) погіршувати природні якості землі. Порівняльно-правовий аналіз досліджуваного положення з аналогічними нормами європейських конституцій свідчить, що на конституційному рівні знайшло своє закріплення положення щодо заборони завдавати шкоди «правам і свободам людини і громадянина» у Білорусі, Вірменії, Росії, Словаччині і Чехії; «інтересам суспільства і держави» – в Азербайджані і Вірменії; «загальним інтересам» – у Греції, Естонії, Словаччині і Чехії; «навколишньому середовищу» – у Білорусі, Вірменії, Молдові, Росії, Румунії, Словаччині і Чехії; і лише в Італії «... закон покладає зобов'язання на приватну земельну власність ...» [11, с. 430]. Крім того, у Білорусі заборонено завдавати шкоди «історико-культурним цінностям», у Словаччині – «пам'ятникам культури», у Словаччині і Чехії – «здоров'ю людей», а в Молдові і Румунії – «забезпеченню добросусідства».

Отже, з урахуванням конституційної практики зарубіжних країн і досліджень вітчизняних науковців пропонуємо ч. 7 ст. 41 Конституції України викласти в такій редакції:

«Здійснення права власності не повинно завдавати шкоди правам, свободам і гідності людини, інтересам суспільства і держави, навколишньому середовищу та природній якості землі», яку, на наш погляд, слід розташувати в

ч. 3 ст. 13 розділу I «Загальні засади» Конституції України після першого речення «Власність зобов'язує».

Конституція України в ч. 2 ст. 53 встановлює, що «повна загальна середня освіта є обов'язковою» [239]. При цьому обов'язковість освіти означає, що це той обсяг освіти, який держава вважає достатнім для розвитку людини, щоб гарантувати необхідний рівень її знань, а також економічний та соціальний розвиток самої держави. Також обов'язковість освіти означає, що відповідна поведінка, спрямована на одержання повної загальної середньої освіти, повинна здійснюватися суб'єктами незалежно від їх бажання. Обов'язковість повної загальної середньої освіти Конституційний Суд України кореспондував і державі, вказуючи на її обов'язок створити умови для безоплатного здобуття такої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, але деякі дослідники проблем освіти, зокрема В. В. Ковтунець, констатують, що освіта є багатостороннім процесом, в якому результат, мета досягаються за умови спільної діяльності тих, хто навчає, і тих, кого навчають. І далі вчений наполягає на тому, що обов'язковість повної загальної середньої освіти слід розуміти і як обов'язок громадянина України та кожного, хто на законних підставах проживає на території держави [793].

Вимоги щодо обов'язковості отримання відповідної освіти розглядаються в конституціях 30 із 42 держав континентальної Європи, у тому числі обов'язковість повної загальної середньої освіти закріплена в п. II ст. 42 Конституції Азербайджану і ч. 2 ст. 39 Конституції Вірменії, неповної середньої освіти – у ч. 2 ст. 71 Конституції Сербії, у п. 2 § 70/F Конституції Угорщини, у п. 2 ст. 62 Конституції Швейцарії, а обов'язковість лише початкової освіти – у ч. 3 ст. 35 Конституції Грузії, у п. 4 ст. 27 Конституції Іспанії, у ч. 2 ст. 34 Конституції Італії, у ч. 3 ст. 16 Конституції Ліхтенштейну, у ч. 1 ст. 23 Конституції Люксембургу, у ч. 3 ст. 44 Конституції Македонії, у підпункті а) п. 3 ст. 74 Конституції Португалії, у ч. 2 ст. 57 Конституції Словенії, у ч. 5 ст. 42 Конституції Туреччини, у ч. 1 ст. 65 Конституції Хорватії, у ч. 2 ст. 75 Конституції Чорногорії. Наприклад, у п. 4 ст. 27 Конституції Іспанії встановлено, що «початкова освіта є обов'язковою ...» [11, с. 377], а в ч. 1 ст. 23 Конституції Люксембургу зазначено, що «держава стежить за тим, щоб кожен люксембуржець отримав початкову освіту, яка є обов'язковою ...» [11, с. 459]. Водночас у конституціях Албанії (п. 2 ст. 57), Болгарії (п. 2 ст. 53) і Словаччини (п. 1 ст. 42) не визначений рівень обов'язкової освіти, а застосовано тільки словосполучення відповідно «шкільна освіта» та «шкільне навчання». Серед норм конституцій європейських держав, в яких закріплено

обов'язок щодо здобуття певного рівня освіти, окремо знаходиться положення п. 3 ст. 7 Основного Закону Німеччини, в якому зазначено, що «викладання релігії в державних школах, за винятком неконфесіональних, є обов'язковим» [11, с. 182].

У конституціях деяких держав континентальної Європи також ідеться про віковий поріг, після досягнення якого дитина повинна навчатися в школі, або вказаний конкретний строк навчання. Наприклад, у п. 2 ст. 53 Конституції Болгарії встановлено, що «шкільна освіта до 16-річного віку обов'язкова» [231, с. 403], у ч. 1 ст. 41 Конституції Литви зазначено, що «навчання осіб у віці до 16 років є обов'язковим» [10, с. 561], у ч. 1 ст. 70 Конституції Польщі вказано, що «навчання до 18-річного віку є обов'язковим» [212, с. 697], у п. 3 ст. 16 Конституції Греції записано, що «строк обов'язкового навчання не може бути менш ніж дев'ять років» [11, с. 250], у ч. 2 ст. 34 Конституції Італії – «початкова освіта принаймні протягом восьми років є обов'язковою ...» [11, с. 428], а в п. 1 ст. 42 Конституції Словаччини закріплено, що «відвідування школи є обов'язковим. Тривалість обов'язкового шкільного навчання і вік, з досягненням якого відвідування школи є обов'язковим, встановлюється законом» [237, с. 122]. Майже аналогічні положення записані в конституціях Естонії (ч. 1 § 17) і Чехії (п. 1 ст. 33).

Але варто звернути увагу на те, що подібні формулювання створюють невизначність щодо отримання повної середньої освіти, яке нібито випадає з конституційних гарантій. При цьому виникає питання: чи достатньо для людини та держави в цілому початкової чи неповної середньої освіти? Для відповіді на це питання можна навести такий приклад. У п. 4 ст. 43 Конституції Росії закріплено, що «основна загальна освіта є обов'язковою» [10, с. 348], але, незважаючи на це, В. І. Шкатулла зауважує, що «... доцільно було б у нашій країні (Росії – прим. авт.) повернутися до обов'язкової повної середньої освіти...» [794, с. 7], тобто він пропонує на конституційному рівні закріпити більш високий рівень освіти громадян. Такої думки дотримується й Т. В. Грачова, яка наголошує, що позитивне повинно бути відновлено, інакше втрачається смисл права на освіту як умова життя і як основна сучасна цінність [795, с. 46].

У той же час В. В. Речицький у проекті нової Конституції України навпаки пропонує зробити обов'язковою не повну загальну середню освіту, а просто загальну середню освіту. При цьому він наводить аргументи, які на наш погляд, не є переконливими, а саме: «не всі люди мають достатні здібності і бажання для того, щоб засвоїти програму повної середньої освіти. Завищені

вимоги за статтею 53 чинної Конституції призводять до штучного виставлення позитивних оцінок при відсутності необхідних навичок і знань» [133, с. 48]. На противагу цій тезі слід зазначити, що в боротьбі конкурентоспроможності національних економік переможе той, хто інтенсивніше буде використовувати людські ресурси з більш високим рівнем освіти та професійної підготовки. Проте, до речі, ідеться в Конституції Вірменії, де ч. 2 ст. 39 передбачено, що «... законом може бути встановлений більш високий рівень обов'язкової освіти» [241].

Враховуючи, що діти не можуть нести відповідальність за порушення досліджуваного обов'язку, то обов'язок забезпечити отримання неповнолітніми дітьми відповідної освіти в деяких країнах покладається на батьків або на осіб, що їх замінюють. Наприклад, у п. 4 ст. 16 Конституції Ліхтенштейну закріплено, що «ніхто не може залишити підлітка, який знаходиться під його опікою, без навчання в обсязі державної початкової освіти» [212, с. 376], а в п. 4 ст. 43 Конституції Росії встановлено, що «... батьки чи особи, які їх замінюють, забезпечують отримання дітьми основної загальної освіти» [10, с. 348]. Але зазначені норми не містять прямого юридичного смислу в плані обов'язковості здійснення певних дій, а також не тягнуть за собою будь-якої відповідальності, а зводяться лише до нагадування батькам про необхідність отримання їх неповнолітніми дітьми відповідної освіти, без чого вони можуть опинитися в скрутному становищі протягом своєї життєвої адаптації.

Отже, з метою збереження позитивних надбань та послідовним зближенням з європейським освітнім простором ми підтримуємо думку Н. Г. Шукліної про те, що вітчизняне конституційне законодавство в регулюванні цього обов'язку пішло значно далі, ніж зарубіжне [19, с. 307], і тому вважаємо, що ч. 2 ст. 53 Конституції України не потребує подальшої модернізації.

З огляду на необхідність духовного відродження України, надійного збереження та розумного використання її культурних цінностей і навколишнього природного середовища Конституція України в ст. 66 закріпила обов'язок кожної людини не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані нею збитки.

У цій нормі йдеться практично про три конституційні обов'язки кожної людини: 1) обов'язок не заподіювати шкоду природі; 2) обов'язок не заподіювати шкоду культурній спадщині; 3) обов'язок відшкодовувати завдані збитки природі та культурній спадщині. Тобто ці обов'язки представлені як активною, так і пасивною складовою. При цьому пасивна складова припускає

обов'язок утриматися від дій, які заподіюють шкоду природі та культурній спадщині, а активна складова міститься в обов'язку здійснювати дії щодо попередження шкоди, поновлення навколишнього середовища та відшкодування завданих збитків. Але, як зазначила Н.Г. Шукліна, аналізована стаття Конституції України викладена в досить схематичній та гранично короткій формі [19, с. 307], а, на наш погляд, ще й у некоректному формулюванні. У словниковій літературі слово «заподіювати» означає завдавати чогось, робити кому-небудь щось неприємне, тяжке, болюче [279, с. 346]. Тобто вітчизняний законодавець доповнивши слово «заподіювати» часткою «не», отримав формулу, в якій ідеться про те, що «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині», тим самим, апріорі (наперед) визнав кожна людину потенційним правопорушником і зобов'язує її не заподіювати шкоду природі та культурній спадщині.

У той же час в аналогічних нормах конституцій держав континентальної Європи, замість словосполучення «не заподіювати шкоду» застосовуються терміни: «берегти» (ст. 54 Конституції Білорусі, ст. 55 Конституції Болгарії, ч. 1 ст. 89 Конституції Сербії, ч. 1 ст. 73 Конституції Словенії), «охорона» (ст. 43 Конституції Латвії, ч. 1 § 20 Основного Закону Фінляндії), «зберігати» (п. 1 ст. 45 Конституції Іспанії, ч. 1 ст. 78 Конституції Чорногорії), «зберігати, захищати, збільшувати» (п. 1 ст. 78 Конституції Португалії), «з повагою ставитися, турбуватися, охороняти» (п. II ст. 40, ст. ст. 77–78 Конституції Азербайджану), «турбуватися, зберігати, дбайливо ставитися» (п. 3 ст. 44, ст. 58 Конституції Росії), «турбуватися про захист і збереження» (п. 2 ст. 34, п. 3 ст. 37 Конституції Грузії), «виявляти особливу турботу» (ч. 3 ст. 69 Конституції Хорватії), «берегти й поліпшувати» (п. 2 ст. 44 Конституції Словаччини), «дбайливо ставитися» (§ 53 Конституції Естонії), «охорона, збереження» (ст. 59 Конституції Молдови) та «турбуватися» (ст. 86 Конституції Польщі).

Крім цього, абсолютна вимога не заподіювати шкоду природі, на думку В. В. Речицького, є в цілому, утопічною, оскільки виходить за межі реальних можливостей правового регулювання. Подібні приписи, попри їх благородний імідж, є ознакою правового інфантилізму [133, с. 57]. У зв'язку із зазначеним, ми вважаємо, що, замість словосполучення «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду», слід вжити вираз «кожен зобов'язаний дбайливо ставитися».

Порівняльно-правовий аналіз положень норм конституцій європейських держав, в яких закріплено вимогу щодо захисту й зберігання природи, свідчить, що в абсолютній більшості з них вжито термін «навколишнє середовище».

Наприклад, у п. 1 ст. 45 Конституції Іспанії підкреслено, що «усі мають право на сприятливе для розвитку людини навколишнє середовище та зобов'язані його зберігати» [11, с. 380], а в п. 2 ст. 44 Конституції Словаччини записано, що «кожен зобов'язаний берегти та поліпшувати навколишнє середовище і культурну спадщину» [237, с. 123]. І тільки в Росії і Хорватії на конституційному рівні вживаються два терміни: «природа» та «навколишнє середовище», а саме: у ст. 58 Конституції Росії закріплено, що «кожен зобов'язаний зберігати природу та навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств» [10, с. 348], а в п. 3 ст. 69 Конституції Хорватії – «громадяни, державні, публічні й господарчі органи та об'єднання зобов'язані в межах своїх повноважень проявляти особливу турботу про захист здоров'я людей, природи та навколишнього середовища» [237, с. 459]. При цьому слід зазначити, що в чинному законодавстві України насамперед у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., застосовується термін «навколишнє природне середовище», який як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів, охоплює збереження природних ресурсів (у тому числі як залучені до господарського обігу, так і невикористані в народному господарстві земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність тощо), генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природно-заповідних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною. Тому з урахуванням європейського та вітчизняного досвіду, а також з метою вдосконалення юридичної термінології ст. 66 Конституції України, ми пропонуємо термін «природа» замінити на термін «навколишнє природне середовище», яке є ширшим за змістом поняттям.

Обов'язок охороняти культурну спадщину, що передбачений ст.66 Конституції України, перш за все, спрямований на збереження матеріальних і духовних цінностей Українського народу, його історичних надбань. На доктринальному рівні деякі науковці поняття «культурна спадщина» визначають як надбання матеріальної та духовної культури людства, що успадковується від попередніх поколінь та є засобом піднесення духовності, єднання людей навколо вічних цінностей добра і краси [796, с. 10]; як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення [604, с. 430–431]; а на законодавчому рівні – як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини [797].

При цьому варто звернути увагу на те, що Україна, так само як і Грузія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Чорногорія на конституційному рівні закріпили термін «культурна спадщина». Водночас у ст. 58 Конституції Росії застосовано два терміни – «історична і культурна спадщина»; у п. II ст. 40 Конституції Азербайджану і в ст. 46 Конституції Іспанії відповідно по три терміна – «історична, культурна і духовна спадщина» та «історична, культурна і художня спадщина»; у ст. 54 Конституції Білорусі взагалі встановлено, що «кожен зобов'язаний берегти історико-культурну, духовну спадщину та інші національні цінності» [10, с. 129], а в ч. 1 ст. 89 Конституції Сербії – «кожен зобов'язаний берегти пам'ятки природи і наукову, культурну та історичну спадщину, а також цінності, що мають суспільний інтерес, відповідно до закону» [242]. Крім цього, законодавці Азербайджану, Латвії, Молдови, Росії, Словаччини, Словенії і Чехії додатково зобов'язують кожного берегти та охороняти пам'ятки історії і культури. Наприклад, у ст. 59 Конституції Молдови записано, що «охорона ... пам'яток історії та культури є обов'язком кожного громадянина» [10, с. 306].

На наш погляд, формула щодо обов'язку турбуватися про збереження культурної спадщини, потребує вдосконалення за рахунок внесення до неї термінів: «історична» та «духовна» спадщина і тим самим вони будуть сприяти розширенню її змісту. У зв'язку з цим, пропонуємо ч. 4 ст. 54 Конституції України перенести до ч. 1 ст. 66 та викласти її в оновленому варіанті, а саме: «... історичної, культурної і духовної спадщини, яка охороняється законом ...».

Вітчизняний законодавець у ст. 66 Конституції України також зафіксував припис щодо встановлення відповідальності за заподіяну шкоду, тобто відшкодувати завдані збитки, що є властивим і для деяких конституцій європейських держав, зокрема, Іспанії (п. 3 ст. 45, ст. 46), Естонії (§ 53), Польщі (ст. 86), Словаччини (п. 3 ст. 44), Чехії (п. 3 ст. 35). Наприклад, у п. 3 ст. 45 Конституції Іспанії закріплено, що особи, які заподіюють шкоду навколишньому середовищу, «... підлягають відповідно до закону кримінальній чи адміністративній відповідальності і зобов'язані відшкодувати завдані збитки», а в ст. 46 цієї Конституції зазначено, що «кримінальний закон встановлює покарання за замах на цю (історичну, культурну і художню – прим. авт.) спадщину» [11, с. 380]. У той же час у § 53 Конституції Естонії встановлено, що «кожен зобов'язаний дбайливо ставитися до життєвого і природного середовища та відшкодувати завдані ним навколишньому середовищу збитки. Порядок відшкодування збитків встановлюються законом» [10, с. 609].

Необхідно нагадати, що Україна ще в 1988 р. ратифікувала Конвенцію про охорону культурної і природної спадщини, яку схвалила ЮНЕСКО в 1972 р., і тим самим взяла на себе обов'язок охороняти культурну спадщину свого народу, яка є складовою частиною всесвітньої культурної спадщини, на основі загально визнаних принципів міжнародного права. І тому, згідно з ч. 5 ст. 54 Конституції України, «держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [239]. Аналогічні норми закріпили на конституційному рівні Латвія, Сербія, Словаччина, Словенія і Чорногорія, але законодавці цих країн розмістили їх у тих статтях своїх конституцій, де йдеться про обов'язок охороняти та зберігати культурну спадщину. Наприклад, у ст. 43 Конституції Латвії встановлено, що «охорона природи, культурного середовища, ландшафтів, історичних і архітектурних пам'яток і середовища є обов'язком кожної особи, всього суспільства і держави» [10, с. 550], а в ч. 2 ст. 78 Конституції Чорногорії вказано, що «держава захищає природну і культурну спадщину» [243]. Ми вважаємо, що з точки зору логіки та юридичної техніки, краще було б аналізований обов'язок держави, який закріплено в частині п'ятій, вилучити з ст. 54 Конституції України й розмістити її окремою частиною (другою) у ст. 66, оскільки в цій статті є положення про обов'язок кожної людини турбуватися про збереження культурної спадщини.

Такий підхід надасть можливість новій редакції ст. 66 Конституції України мати більш досконалий вигляд, а саме:

«Кожен зобов'язаний дбайливо ставитися до навколишнього природного середовища та історичної, культурної і духовної спадщини, яка охороняється законом, відшкодовувати завдані ним збитки.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами».

Слід зазначити, що одним із найбільш давніх конституційних обов'язків в економічній сфері, який спрямований на забезпечення стабільного економічного розвитку держави, є обов'язок сплачувати податки та інші примусові збори. Цей обов'язок виник з появою держави як засіб покриття видатків на виконання функцій держави і є однією з її ознак. Так, у пунктах 13 і 14 французької Декларації прав людини і громадянина, яка була прийнята Національними Зборами 26 серпня 1789 р., він сформульований саме як обов'язки громадян – «на утримання збройних сил і на видатки з утримання

адміністрації необхідні загальні внески; вони повинні розподілятися рівномірно між усіма громадянами відповідно до їх статків» та «усі громадяни мають право установлювати самі або через своїх представників необхідність державного оподаткування, вільно надавати згоду на його збирання, наглядати за його витратами й визначати його частковий розмір, підстави, порядок і тривалість збирання» [11, с. 686]. Але цей споконвічний природний громадянський обов'язок не завжди знаходив своє відображення в конституціях європейських держав. Наприклад, для громадян України він є якісно новим конституційним обов'язком, оскільки попередні конституції його не передбачали. Чинна Конституція України в ч. 1 ст. 67 його позначає таким чином: «Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» [239]. Розглянута норма означає, що особи, які отримують доходи від підприємницької, трудової, інтелектуальної і творчої діяльності, а також з інших джерел, встановлених законодавством України, зобов'язані брати участь у формуванні державного та місцевих бюджетів шляхом сплати податків і зборів. Тобто податковий обов'язок полягає в безоплатному відчуженні частини майна людини на користь держави. Але, як стверджує Т. М. Трояновська, у цій конституційній нормі закріплено вузьке розуміння податкового обов'язку, який зводиться лише до обов'язку сплатити певні суми податків і зборів [798, с. 362].

Загально визнано, що кожна держава для виконання своїх завдань і функцій повинна мати бюджет із стабільними джерелами надходжень, якими є насамперед податки. Сплата податків надає змогу забезпечити обороноздатність, економічну та фінансову безпеку держави, реалізовувати соціально-культурні програми насамперед у галузі освіти, науки, охорони здоров'я в інтересах всього суспільства. І тому своєчасна й повна сплата податків є конституційним обов'язком кожної людини, у тому числі іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України та мають джерело доходу або певний вид майна. У зв'язку з тим, що держава не може існувати тільки за рахунок добровільних, благодійних надходжень, тому податки є загальнообов'язковими, примусовими платежами, що забезпечені силою державного примусу. При цьому слід звернути увагу на те, що податок є індивідуальним платежем, який не має цільового призначення. Тобто держава, стягуючи податок, у той же час не має зобов'язання перед конкретним платником податків і зборів, а також не бере на себе обов'язок надати платнику на суму податків матеріальні блага або послуги.

Закріплення обов'язку сплачувати податки і збори, стало неодмінним елементом сучасних конституцій. Так, у 23 із 42 конституцій держав континентальної Європи закріплено цей обов'язок. Наприклад, у п. 1 ст. 73 Конституції Азербайджану зауважено, що «виплачувати встановлені законом податки та інші державні збори в повному розмірі і своєчасно є обов'язком кожного» [10, с. 44], а в п. 1 ст. 94 Конституції Грузії – «усі зобов'язані сплачувати податки і збори в розмірі і в порядку, встановлених законом» [10, с. 194]. У конституціях Андорри, Іспанії, Італії, Білорусі, Латвії, Македонії, Молдови, Польщі, Румунії, Сан-Марино, Туреччини, Хорватії зазначено, що кожен зобов'язаний брати участь у відшкодуванні публічних витрат шляхом сплати податків і зборів. Водночас у конституціях Андорри, Болгарії, Італії, Сан-Марино, Сербії, Туреччини, Угорщини, Франції і Хорватії це положення доповнено приписом – згідно зі своїми фінансовими можливостям. Наприклад, у ч. 1 ст. 53 Конституції Італії записано, що «усі зобов'язані брати участь у державних витратах відповідно до своєї податкової платоспроможності» [11, с. 431], у ч. 1 ст. 13 Конституції Сан-Марино – «усі громадяни зобов'язані ... брати участь ... у міру своєї можливості – у публічних витратах» [237, с. 102], а в ч. 1 ст. 73 Конституції Туреччини зафіксовано, що «кожен зобов'язаний сплачувати податки згідно зі своїми фінансовими можливостями для покриття суспільних витрат» [237, с. 242].

Частина перша ст. 67 Конституції України встановлює не тільки обов'язковість сплати податків і зборів, а й конкретно регулює порядок і розмір цих податків і зборів, які встановлюються законом. Порівняльно-правовий аналіз ч. 1 ст. 67 Конституції України з аналогічними положеннями конституцій європейських держав свідчить про її відповідність світовим стандартам, і тому вона не потребує змін.

У той же час досліджуючи обов'язок сплачувати податки і збори Н. Г. Шукліна зауважує, що в Основному Законі України не всі питання стосовно цього обов'язку регламентуються належним чином. І тому науковець вважає, що на конституційному рівні слід було б зафіксувати норму-вимогу про дотримання принципів рівності та справедливості при стягуванні податків і зборів, установлених законом [19, с. 309]. Підтримуючи цю пропозицію, слід підкреслити, що таким шляхом пішли законодавці Іспанії, Італії, Молдови, Румунії, Туреччини і Хорватії. Наприклад, у п. 1 ст. 31 Конституції Іспанії закріплено, що «кожен бере участь у фінансуванні суспільних витрат відповідно до своїх економічних можливостей за допомогою справедливої податкової системи, побудованої на принципах рівності та прогресивного

оподаткування ...» [11, с. 378], а в ч. 2 ст. 51 Конституції Хорватії – «податкова система базується на принципах рівності та справедливості» [237, с. 456].

У зв'язку з тим, що під податковою системою України прийнято вважати врегульовану нормами права сукупність податків і зборів, що стягуються на території держави, а також форми й методи її побудови, ми вважаємо, що ст. 67 Конституції України необхідно посилити окремою частиною, яку потрібно викласти в такий спосіб: «Податкова система України ґрунтується на принципах рівності та прогресивного оподаткування».

Частина друга ст. 67 Конституції України закріплює обов'язок усіх громадян декларувати майновий стан та доходи за минулий рік, тобто вимагає подання до податкових органів офіційної заяви платника про одержані ним за минулий рік доходи та про податкові пільги, що на нього поширюються. Але, незважаючи на те, що ця норма є своєрідною гарантією виконання припису, встановленого в частині першій статті, варто зазначити, що вона насамперед містить у собі зайві процесуальні елементи та не всі громадяни України, а лише їх частина, повинні щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації. Враховуючи, що чинна конституційна норма проголошує обов'язок, який насправді не є загальним, на нашу думку, аналізовану частину слід вилучити зі ст. 67 Конституції України, а не коригувати її, як це пропонує Н. В. Воротіна [57, с. 241].

Отже, з метою вдосконалення досліджуваної статті та застосовуючи європейський досвід конституційно-правового регулювання цього обов'язку, а також пропозиції науковців, зокрема Н. Г. Шукліної і В. В. Речицького, ми пропонуємо ст. 67 Конституції України викласти в такій редакції:

«Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Податкова система України ґрунтується на принципах рівності та прогресивного оподаткування».

Висновки до розділу 4

1. На підставі порівняльно-правового аналізу положень норм Конституції України, конституцій держав континентальної Європи та сучасних наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених про обов'язки людини і громадянина зазначено, що права, свободи та обов'язки є відносно самостійними категоріями, але, незважаючи на це, неможливо в повному обсязі розкрити їх сутність окремо один від одного, оскільки це взаємопов'язані поняття, які

відображають взаємозв'язок між людьми. І тому положення про взаємозв'язок і взаємозалежність прав, свобод та обов'язків неодноразово підтверджені конституційною практикою багатьох європейських країн. Також зазначено, що обов'язок – зворотна сторона права, тобто односторонніх, незалежних, відокремлених одне від одного прав, свобод та обов'язків не існує, тому що у відокремленому вигляді вони взагалі б не мали змісту, що дає можливість розглядати права, свободи та обов'язки людини і громадянина як цілісне явище, що володіє специфічними ознаками та властивостями системи. Крім того, взаємозв'язок і взаємозалежність обов'язків з правами і свободами, а також із суспільством і державою дістав своє конституційно-правове закріплення в багатьох конституціях європейських держав.

2. Конституційно-правова природа обов'язку розкривається в положеннях ст. ст. 23, 26, 35, 41, 51, 53, 57, 65, 66, 67, 68 Конституції України, в яких закріплено 14 обов'язків людини і громадянина, що є найбільшою кількістю серед усіх інших конституцій держав континентальної Європи. При цьому зазначено, що однією з особливостей конституційно-правового регулювання обов'язків є те, що вони не систематизовані, а «розкидані» по тексті Конституції України і тому не складають єдиного блоку. Таке положення склалося і в переважній більшості конституцій держав континентальної Європи. Водночас Конституція України, закріплюючи обов'язки людини і громадянина, встановила перелік суспільних відносин (ч. 3 ст. 35, ч. 1 ст. 60, ч. 2 ст. 62), які не можуть набути статусу обов'язку.

Незважаючи на те, що норми Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина, в основному змістовно кореспондуються і корелюються з міжнародно-правовими актами, вони потребують удосконалення та з урахуванням зарубіжного досвіду приведення їх до кращих зразків європейського конституціоналізму, а також спонукають до модернізації концепції прав людини насамперед у напрямку реалізації принципу збалансованості прав та обов'язків людини і громадянина.

3. Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, керується принципом згідно з яким «кожна людина ... має обов'язки перед суспільством» (ст. 23), що цілком відповідає п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, але введення цього положення до тексту ст. 23 Конституції України дало змогу отримати формулу, яка регулює різні предмети.

Зазначено, що в деяких європейських державах на конституційному рівні закріплено не тільки обов'язки кожної людини перед суспільством, а й перед державою і іншими людьми. І тому, враховуючи європейський досвід і

виходячи із взаємовідносин у системі «людина–суспільство–держава», запропоновано положення щодо обов'язків людини і громадянина перед суспільством та обов'язків перед державою та іншими людьми виокремити відповідно з чинної ст. 23 і ч. 4 ст. 35 Конституції України та викласти їх в окремій статті.

4. Зазначено, що конституційний обов'язок батьків утримувати своїх дітей до повноліття, а повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних дітей, який закріплений у ч. 2 ст. 51 Конституції України, є комплексним правовим явищем, зміст якого є досить широким, об'ємним і включає в себе окремі обов'язки. У той же час доводиться, що в аналогічних положеннях конституцій європейських держав закріплена різна термінологія щодо позначення понять «утримання» та «піклування». Запропоновано вдосконалити юридичну конструкцію положення ч. 2 ст. 51 Конституції України, а саме: перше речення цієї частини доповнити термінами «виховувати» та «навчати», а друге речення, яке починається з словосполучення «повнолітні діти», посилити словом «працездатні», а також припис «непрацездатних батьків» доповнити словами «які потребують допомоги». Тобто таке формулювання буде відображати особисту відповідальність повнолітніх, працездатних дітей за долю своїх непрацездатних батьків (пенсіонерів, інвалідів, тяжко хворих), коли вони вже не в змозі забезпечити свої життєві потреби.

5. Зазначено, що в ст. 65 Конституції України закріплено три обов'язки: 1) обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність; 2) обов'язок шанувати державні символи України; 3) обов'язок відбувати військову службу, а також доводиться, що в більшості норм конституцій держав континентальної Європи, в яких йдеться про захист Вітчизни, застосовуються терміни «захист Республіки» або «захист країни (держави)», тому що неприпустимо в законодавчих текстах використовувати замість терміна «держава» емоційні синоніми «вітчизна», «батьківщина» тощо. У зв'язку з цим запропоновано в ч. 1 ст. 65 Конституції України застосувати замість терміна «захист Вітчизни» термін «захист країни», який є найбільш поширеним у конституційній практиці європейських держав.

Враховуючи, що захист Вітчизни – це не лише її оборона у випадку зовнішнього збройного нападу, офіційного оголошення війни чи загальної мобілізації, але й стан захищеності державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, законних інтересів держави та прав і свобод людини і громадянина від посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також відповідний

рівень громадського порядку та громадської безпеки, збереження національної культури та ін., тому запропоновано вилучити з ч. 1 ст. 65 словосполучення «незалежності та територіальної цілісності», яке є тільки одним із аспектів захисту Вітчизни та яке вже закріплено в ч. 1 ст. 17 Конституції України.

Зазначено, що серед європейських держав тільки дві з них – Азербайджан і Україна закріпили на конституційному рівні шанування державних символів як конституційний обов'язок. Причому в Конституції України цей обов'язок закріплений в нормі, де йдеться про захист Вітчизни, і які не мають прямого та безпосереднього зв'язку один з одним. У зв'язку з тим, що по-перше, обов'язок шанувати державні символи має суто моральний характер і повинен насамперед забезпечуватися свідомим ставленням самої особи до добровільного виконання цього обов'язку; по-друге, він є декларативним, тому що не має можливості його реального забезпечення; по-третє, на відміну від прав і свобод, ігнорування обов'язків людини і громадянина повинно тягти за собою юридичну відповідальність при відсутності відповідної правової норми в чинному законодавстві України; по-четверте, при закріпленні в Конституції України цього обов'язку не було враховано традиції та ментальність Українського народу, рівень правової культури та правової свідомості населення, стан законності та правопорядку в державі, запропоновано обов'язок шанувати державні символи України вилучити з ч. 1 ст. 65 Конституції України.

На підставі текстуального аналізу зазначено, що мовно-стилістичний зміст ч. 2 ст. 65 Конституції України, в якій закріплено обов'язок відбувати військову службу, викладений некоректно: по-перше, тому що військову службу проходять, а не відбувають. Термін «відбувають», як правило, застосовують до осіб, які відбувають покарання або іншу повинність; по-друге, коло суб'єктів цього обов'язку потребує уточнення, у зв'язку з цим запропоновано термін «громадяни» замінити на термін «громадяни України»; по-третє, у деяких громадян, при виконанні обов'язку проходити військову службу, виникають проблеми, коли вони за своїми світоглядними чи релігійними переконаннями, які ґрунтуються на одній з фундаментальних свобод людини і громадянина, а саме – на свободі совісті, не можуть проходити строкову військову службу. У цих та інших установлених законом випадках зазначені громадяни мають право на заміну військової служби на альтернативну (невійськову) службу. При цьому також зазначено, що в конституціях європейських держав вимоги щодо військової чи альтернативної (невійськової) служби закріплені в одній нормі, а в Конституції України цей

обов'язок та право на його заміну розташовані в різних нормах, у зв'язку з цим запропоновано зафіксувати їх в одній статті.

6. Зазначено, що в ч. 1 ст. 68 Конституції України закріплено два окремих особистих обов'язки кожної людини: перший – неухильно додержуватися Конституції України та законів України, який встановлений в інтересах суспільства; другий – не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, який спрямований насамперед на захист індивідуальної свободи кожної окремої особи, яка виконуючи його, таким чином, оберігає себе від негативних, несприятливих наслідків. Враховуючи, що перший конституційний обов'язок не варто обмежувати тільки Конституцією та Законами України і тому запропоновано словосполучення «законів України» доповнити словами «та інших нормативно-правових актів», як це застосував вітчизняний законодавець у ч. 2 ст. 8, ч. 2, 3 ст. 57 і ч. 1 ст. 58 Конституції України, а також запропоновано в цьому реченні не застосовувати разом з терміном «додержання» прислівник «неухильно».

Враховуючи, що людина, яка перебуває в суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми і тому вона повинна мати обов'язки по відношенню до них. Тобто люди нерозривно пов'язані між собою й не можуть існувати незалежно один від одного. Така залежність створює моральну взаємодію людей, яка проголошена в ст. 1 Загальної декларації прав людини і тому запропоновано в положенні ч. 1 ст. 68 Конституції України, замість слова «не посягати», застосувати слово «не порушувати», що є більш логічним у цьому формулюванні, а також враховуючи, що термін «гідність» як суб'єктивне право людини включає в себе поняття «честь», необхідно вилучити слово «честь» з цієї частини. Крім того зазначено, що припис «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності», який міститься в ч. 2 ст. 68 Конституції України, не є обов'язком. І тому його логічно розмістити у положенні частини першої ст. 57 Конституції України.

7. Зазначено, що власність (насамперед приватна власність) створює не тільки права, а й обов'язки, і тому вона повинна служити на благо кожній людині та всьому суспільству. Враховуючи, що власник може завдавати шкоду, не тільки використовуючи свою власність, а й володіючи і розпоряджаючись нею, а також з метою використання існуючого європейського та вітчизняного досвіду, запропоновано ч. 7 ст. 41 Конституції викласти в такій редакції: «Здійснення права власності не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності людини, інтересам суспільства і державі, навколишньому середовищу та природній якості землі» та розташувати цю частину в ч. 3 ст. 13 розділу I

«Загальні засади» Конституції України після першого речення «Власність зобов'язує».

8. На підставі аналізу положень міжнародно-правових актів і національних конституцій європейських країн стосовно обов'язку мати той обсяг освіти, який держава вважає достатнім для розвитку людини, щоб гарантувати необхідний рівень її знань, автор дійшов висновку, що вітчизняне конституційне законодавство в регулюванні цього обов'язку пішло значно далі, ніж зарубіжне, і тому ч. 2 ст. 53 Конституції України не потребує подальшої модернізації.

9. Зазначено, що ст. 66 Конституції України викладена не тільки «у досить схематичній та гранично короткій формі», а й ще в некоректному формулюванні, яке апіорі (наперед) визнає кожну людину потенційним правопорушником і зобов'язує її не заподіювати шкоду природі та культурній спадщині. У зв'язку з цим, запропоновано слово «заподіювати», яке означає завдавати чогось, робити кому-небудь щось неприємне, тяжке, болюче, замінити на словосполучення «дбайливо ставитися». На підставі порівняльно-правового аналізу положень норм конституцій європейських держав, в яких закріплено вимогу щодо захисту й зберігання природи і культурної спадщини та з метою вдосконалення юридичної термінології, запропоновано, замість терміна «природа», застосувати термін «навколишнє природне середовище», який є ширшим за змістом поняттям і застосовується в чинному законодавстві України. А також запропоновано посилити формулу щодо обов'язку турбуватися про збереження культурної спадщини шляхом внесення до неї термінів: «історична» і «духовна» спадщина та за рахунок перенесення ч. 4 ст. 54 Конституції України до ч. 1 ст. 66, яку слід викласти в такій редакції: «... історичної, культурної і духовної спадщини, яка охороняється законом ...».

З точки зору логіки та юридичної техніки, запропоновано обов'язок держави, який закріплено в ч. 5 ст. 54 Конституції України, вилучити і розмістити її окремою частиною (другою) у ст. 66, оскільки в даній статті є положення про обов'язок кожної людини турбуватися про збереження культурної спадщини, що надасть можливість новій редакції ст. 66 Конституції України мати більш досконалий вигляд.

10. Зазначено, що ч. 1 ст. 67 Конституції України, в якій ідеться про те, що «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом», є якісно новим конституційним обов'язком для громадян України, оскільки попередні конституції його не передбачали, а також те, що цей обов'язок відповідає вимогам міжнародно-правових актів,

конституційній практиці європейських держав і тому не потребує подальшої модернізації.

Враховуючи, що ч. 2 ст. 67 Конституції України, в якій закріплено обов'язок усіх громадян декларувати майновий стан та доходи за минулий рік, не є загальним обов'язком, а також те, що вона містить в собі зайві процесуальні елементи, запропоновано означену частину вилучити зі ст. 67 Конституції України.

З урахуванням вітчизняного доктринального та конституційного європейського досвіду стосовно цього обов'язку, запропоновано на конституційному рівні зафіксувати норму-вимогу про дотримання принципів рівності та справедливості при сплаті податків і зборів. При цьому, беручи до уваги, що під податковою системою України прийнято вважати врегульовану нормами права сукупність податків і зборів, що стягуються на території держави, а також форми і методи її побудови, запропоновано ст. 67 Конституції України посилити окремою частиною, яку слід викласти в такій редакції: «Податкова система України ґрунтується на принципах рівності та прогресивного оподаткування».

11. Конкретним результатом проведеного аналізу теоретичних підходів щодо змісту конституційних обов'язків людини і громадянина, у системному взаємозв'язку з порівняльно-правовим аналізом міжнародно-правових актів і національних конституцій держав континентальної Європи, запропоновано викласти положення ч. 3 ст. 13, ст. ст. 23, 51, 53, 57, 65, 66, 67, 68 Конституції України, в яких закріплено обов'язки людини і громадянина, в оновленій редакції (додаток).

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення важливої наукової проблеми, що концептуалізується в цілісному теоретико-методологічному дослідженні проблем конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні з урахуванням досвіду європейських держав.

Основні теоретичні, методологічні та практичні результати дослідження викладено у таких висновках:

1. На підставі аналізу доктринальних поглядів науковців, національних і відповідних норм міжнародно-правових актів з прав людини, конституційної практики держав континентальної Європи автор дійшов висновку про неоднозначний, а іноді й суперечливий, розгляд поняття, змісту і місце в Конституції України як окремих видів прав і свобод людини і громадянина, так і їх груп, а також про необхідність удосконалення існуючої концепції прав і свобод людини на основі врахування перспектив утвердження нових принципів соціально-економічних відносин, поглиблення демократичних процесів, удосконалення інститутів місцевого самоврядування, оновлення морально-духовної атмосфери суспільства, зростання рівня політичної культури та правової свідомості всіх учасників правових відносин.

2. Звернення до наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених філософсько-правовому інструментарію проведення наукових пошуків, дозволило визначити методологію дослідження конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, що надало можливість, з одного боку, об'єднати теоретичний та практичний аспекти висвітлення досліджуваної проблематики, а з іншого, – зробити предметом теоретико-правового аналізу не лише положення норм Конституції України, в яких закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а й порівняти їх з аналогічними положеннями норм конституцій держав континентальної Європи та встановити схожі ознаки і сутнісні відмінності між ними.

Методологією дослідження конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина є упорядкована система (сукупність) загальнотеоретичних принципів, загальнонаукових підходів і спеціально-наукових методів пізнання, що забезпечила отримання достовірних і науково-обґрунтованих теоретичних висновків про предмет дослідження, а також формування цілісної, внутрішньо і зовнішньо узгодженої теоретико-

концептуальної моделі конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. У зв'язку зі складністю досліджуваних проблем об'єктивно необхідним стало використання юридичних методів, насамперед порівняльно-правового методу, за допомогою якого були порівняні положення норм, в яких закріплені права людини різних конституцій європейських держав між собою та з положеннями щодо прав людини, закріплених у міжнародних і регіональних правових актах. Запозичення європейського досвіду в сучасних умовах, коли Українська держава прагне стати членом Європейського Союзу, має позитивний характер для еволюції вітчизняного конституційного законодавства та буде сприяти змістовному збагаченню й посиленню нормативних положень розділу II Конституції України, а також дозволить зменшити рівень абстрактності та декларативності у відповідних конституційних формулюваннях.

3. Дослідження характеристик правових джерел переконливо засвідчує, що серед джерел конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина базову, провідну роль відіграють національні джерела, тобто ті норми, які закріплені насамперед у Конституції (Основному Законі) держави. Саме національна конституція визначає зміст і види прав і свобод, які визнаються, дотримуються та захищаються відповідною державою.

Аналіз закріпленого в тексті Конституції України терміна «права людини» та його різних термінологічних словосполучень («права і свободи», «права і свободи людини», «права і свободи громадян», «права і свободи інших людей», «права людини і громадянина», «права і свободи людини і громадянина», «конституційні права і свободи», «конституційні права і свободи людини і громадянина») свідчить, що незважаючи на те, що вони за своєю юридичною природою та системою гарантій є ідентичні та практично використовуються як синоніми, їх зміст потребує наукового тлумачення. У той же час потребує термінологічного з'ясування та уточнення сутність термінів «права людини» (вживається в тексті Конституції України 31 раз) та «права громадянина» (вживається в тексті Конституції України 75 разів), які є близькі, але не тотожні за своєю природою і за змістом, оскільки вони відображають різні аспекти правового статусу особи, а їх відмінність пов'язана з дуалізмом сучасного суспільства, яке, з одного боку, є громадянським, а з іншого, – політично організованим. При цьому, права людини, порівняно з правами громадянина, мають домінантне значення і можуть існувати незалежно від їх державного визнання та законодавчого закріплення, поза відносинами їх носія з тією чи іншою державою. Розмежування цих термінів з використання дихотомії

«суспільство–держава» знайшло своє відображення в Конституції України, яке з часом буде все більше втрачати своє значення, оскільки права людини вже давно визнані всіма розвиненими демократичними державами і, таким чином, виступають і як права громадянина.

Дослідження юридичної термінології в конституціях України та державах континентальної Європи дозволяє запропонувати в абз. 4 преамбули, ч. 2 ст. 3, ч. 1 ст. 37, п. 17 ч. 1 ст. 85 Конституції України, в яких вжито термінологічне словосполучення «права і свободи людини», доповнити словом «громадянина», а в ч. 3 ст. 104, п. 2 ч. 1 ст. 119, п. 7 ч. 1 ст. 138 Конституції України – термінологічне словосполучення «права і свободи громадянина» доповнити словом «людини». Водночас у ч. 3 ст. 8, ч. 2 ст. 22, ч. 1 ст. 24, ч. 1 ст. 64 Конституції України, в яких закріплено термінологічне словосполучення «конституційні права і свободи», вилучити термін «конституційні». Зазначені пропозиції не вплинуть на зміст і обсяг цих словосполучень, а будуть тільки сприяти однозначності їх тлумачення.

4. Важливою теоретико-методологічною та практичною проблемою в дослідженні конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина є питання щодо їх класифікації, яка набуває практичного значення при розробленні конституцій будь-якої держави, оскільки вона здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу таких прав у конституції, а також диференційованому визначенню юридичних засобів їх охорони та захисту. У сучасній конституційній практиці застосовуються два базових підходи (які в юридичній науці ще називають «прямим» і «непрямим» способом класифікації прав людини): 1) права і свободи людини і громадянина не лише перераховуються в тексті Конституції, але й поєднуються в окремі групи, які формально подаються як підрозділи, частини або глави відповідних розділів у конституції; 2) права і свободи людини і громадянина викладаються без формального виділення окремих структурних груп. Але навіть у цьому разі є підстави для класифікації прав людини, виходячи з тексту конституційних норм.

У розділі II Конституції України передбачена певна послідовність викладення прав і свобод відповідно до найважливіших і найістотніших сфер життєдіяльності людини, які відповідно до сучасної теорії конституційного права поділяються на: громадянські права – ст. 23; ч. 1, 3 ст. 27; ч. 1 ст. 28; ч. 1, 5 ст. 29; ч. 1 ст. 30; ст. 31; ч. 1, 3, 4 ст. 32; ст. 32; ч. 1, 2 ст. 33; ч. 1, 2 ст. 34; ч. 1 ст. 35; ч. 2, 3, 4, 5, 6 ст. 55; ст. 56; ч. 1 ст. 57; ст. 59; ч. 2 ст. 63; політичні права – ч. 1, 3 ст. 36; ч. 1, 2 ст. 38; ч. 1 ст. 39; ст. 40; економічні права – ч. 1, 3 ст. 41;

ст. 42; соціальні права – ч. 1, 4 ст. 43; ч. 1 ст. 44; ч. 1 ст. 45; ч. 1 ст. 46; ч. 1 ст. 47; ст. 48; ч. 1 ст. 49; ч. 1, 2 ст. 50; культурні права – ч. 1, 4, 5 ст. 53; ч. 1, 2 ст. 54. Всього в цьому розділі закріплено 54 права і свободи людини і громадянина, що є найбільшою кількістю серед усіх інших конституцій держав континентальної Європи, у тому числі в 15 статтях закріплено 27 громадянських прав; у 4 статтях – 6 політичних прав; у 2 статтях – 3 економічних права; у 8 статтях – 12 соціальних прав і в 2 статтях – 6 культурних прав. Носіями цих прав і свобод є: а) людина – 35; б) громадянин – 13; в) спеціальний суб'єкт – 4; г) усі – 1 (ст. 40). Тобто наведена п'ятичленна класифікація має офіційний характер, оскільки вона вже протягом багатьох десятиріч пов'язана з певною юридичною формою – конкретними міжнародно-правовими актами, до норм яких має адаптуватися українське законодавство, а також на сьогодні є усталеною та найбільш обґрунтованою науковою класифікацією прав людини, і тому доцільність її застосування має практичне значення.

5. Інститут прав і свобод людини і громадянина є центральним у вітчизняному конституційному праві, який відповідає стандартам, що склалися в міжнародному праві. Усі переліки прав людини завжди розпочинаються з громадянських прав і свобод, основним призначенням яких є забезпечення пріоритету індивідуальних і внутрішніх орієнтирів розвитку кожної людини. З метою вдосконалення існуючого конституційно-правового регулювання громадянських прав і свобод людини і громадянина в Україні, з урахуванням позитивного досвіду європейських держав та з огляду на специфіку законодавчої техніки конституційної норми запропоновано формулювання ст. 23, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 55, 56, 57, 59, 63 Конституції України викласти в оновленій редакції (додаток). Водночас запропоновано зі ст. 23 та ч. 4 ст. 35 Конституції України відповідно вилучити положення щодо обов'язків перед державою та викласти їх в окремій нормі в такий спосіб: «Стаття 23-1. Кожен має обов'язки перед суспільством, державою та іншими людьми, які безпосередньо впливають із його прав і свобод». На підставі аналізу положень ст. 40, ч. 2 ст. 42, ч. 2 ст. 55, ст. 56 Конституції України, в яких передбачено такі категорії суб'єктів конституційних правовідносин, як посадова особа і службова особа та ч. 3 ст. 5, ч. 2 ст. 19, ч. 1 ст. 124, в яких передбачена тільки посадова особа, запропоновано термін «службова особа» вилучити з тексту ст. 40, ч. 2 ст. 42, ч. 2 ст. 55 і ст. 56 Конституції України.

6. Політичні права і свободи людини і громадянина, які розташовані в Конституції України одразу за громадянськими правами і свободами,

спрямовані насамперед не на забезпечення автономії людини, а на її прояв як активного учасника політичного процесу. Вони є неодмінною умовою функціонування всіх інших видів прав і свобод, оскільки становлять органічну основу системи демократії і виступають як засіб контролю за владою, як цінності, на які влада повинна орієнтуватися, обмежувати себе цими правами, визнавати та гарантувати їх. У Конституції України фактично знайшли своє відображення всі визнані в міжнародно-правових актах у сфері прав людини політичні права і свободи людини і громадянина.

У зв'язку з тим, що ст. 36 Конституції України, в якій закріплено право на свободу об'єднання в політичні партії, за змістом тісно пов'язана зі ст. 37, яка регламентує низку обмежень щодо утворення й діяльності політичних партій, а також те, що ст. 36 значно відрізняється від аналогічних норм, закріплених у конституціях європейських держав, в яких відсутній такий стан, коли право на свободу об'єднання закріплено в одній статті, а обмеження чи заборона щодо здійснення цього права – в іншій статті, запропоновано доповнити ст. 36 Конституції України принципово важливим положенням про види об'єднань, їх вільне утворення без попереднього дозволу державних органів та про розширення гарантій свободи діяльності політичних партій та громадських організацій, водночас вилучивши з тексту ст. 15 Конституції України частину четверту. Також запропоновано положення щодо права на свободу об'єднання в політичні партії виокремити в самостійну норму (ст. 37 Конституції України), що надасть змогу більш детально регламентувати їх діяльність. Зазначена стаття буде співвідноситись зі ст. 36 як загальна та спеціальна норма.

На підставі аналізу теоретичних підходів щодо змісту політичних прав і свобод людини і громадянина, закріплених у Конституції України, та в системному взаємозв'язку з порівняльно-правовим аналізом міжнародно-правових актів і національних конституцій держав континентальної Європи, запропоновано політичні права і свободи (ст. ст. 36, 37, 38, 39, 40) викласти в оновленій редакції (додаток).

7. Економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина доцільно розмежовувати та групувати на три окремі групи прав, які не слід ототожнювати або ж поєднувати в межах однієї групи. Більшість із них можуть бути надані та захищені тільки суспільством і державою, яка виступає як інститут «загального служіння». І тому ці права виступають як певні вимоги до влади і є обов'язком держави, який полягає в тому, щоб здійснити прогресивні економічні, соціальні та культурні реформи, забезпечити повноцінну участь свого народу в процесі та здобутках економічного розвитку,

використовувати свої ресурси для надання всім рівних можливостей у користуванні цими правами.

Серед економічних прав людини фундаментальну роль відіграють право власності та право на підприємницьку діяльність, які є новацією Конституції України та які в поєднанні складають правову базу ринкової економіки сучасної Української держави й виступають економічною основою її розвитку. На підставі аналізу положень ст. ст. 13, 41, 42 Конституції України, в яких закріплені економічні права, автор дійшов висновку про те, що вони потребують значного оновлення, у зв'язку з чим запропоновано посилити ч. 1 ст. 120 та ч. 2 ст. 127 положенням щодо заборони відповідним суб'єктам займатися підприємницькою діяльністю (додаток).

На підставі аналізу конституційного законодавства європейських держав зроблено висновок про те, що місце соціальних прав і свобод людини і громадянина насамперед залежить від доктринальних підходів і конституційної практики кожної окремої держави. Соціальні права, які є найбільш численними й різноманітними в Конституції України, не є «другорядними» порівняно з громадянськими і політичними правами, вони разом з економічними правами утворюють своєрідний стрижень усієї системи прав людини та дозволяють їй існувати в суспільстві, і в цьому сенсі вони є первинними по відношенню до інших прав людини. Запропоновано ст. ст. 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49 Конституції України викласти в оновленій редакції, а також поєднати положення, що регулює право на утворення професійних спілок (ч. 3 ст. 36 Конституції України), і положення, що регулює право на страйк (ст. 44 Конституції України) в одній окремій нормі (ст. 44), що надасть змогу більш детально регламентувати як діяльність профспілок, так і їх право організовувати та проводити страйки (додаток).

Зазначено, що культурні права і свободи, які закріплені в ст. 53 та ст. 54 Конституції України, є самостійною групою конституційних прав і свобод людини і громадянина, які безпосередньо й безпідставно спираються на ст. ст. 11, 12, 23, 24, 34, 35, 36. За своїм змістом це права і свободи людини і громадянина в культурній (духовній, ідеологічній) сфері, певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому розвитку. На підставі аналізу змісту ст. ст. 53, 54 Конституції України, міжнародно-правових актів та аналогічних норм конституцій європейських держав запропоновано зазначені норми викласти в оновленій редакції (додаток). Крім того, враховуючи, що Конституція України не містить гарантій прав національних меншин на

розвиток їх етнічної, культурної та релігійної самобутності, користування рідною мовою, а також відсутність у текстах конституцій держав континентальної Європи положення в такій конструкції, яке закріплено в ч. 5 ст. 53 Конституції України, запропоновано цю частину вилучити з тексту ст. 53, посилити й виокремити її в самостійну норму (ст. 53-1) (додаток).

8. Враховуючи, що права, свободи та обов'язки є відносно самостійними категоріями, автор дійшов висновку про те, що односторонніх, незалежних, відокремлених одне від одного прав, свобод та обов'язків не існує, оскільки у відокремленому вигляді вони взагалі б не мали змісту, що дає можливість розглядати права, свободи та обов'язки людини і громадянина як цілісне явище, що володіє специфічними ознаками та властивостями системи.

Конституційно-правова природа обов'язку розкривається в положеннях ст. ст. 23, 26, 35, 41, 51, 53, 57, 65, 66, 67, 68 Конституції України, в яких закріплено 14 обов'язків людини і громадянина, що є найбільшою кількістю серед усіх інших конституцій держав континентальної Європи. Крім того, однією з особливостей конституційно-правового регулювання обов'язків є те, що вони не систематизовані, а розкидані по тексту Конституції України й тому не складають єдиного блоку. Таке положення склалося і в переважній більшості держав континентальної Європи. Водночас Конституція України, закріплюючи обов'язки людини і громадянина, встановила перелік суспільних відносин (ч. 3 ст. 35, ч. 1 ст. 60, ч. 2 ст. 62), які не можуть набути статусу обов'язку.

Враховуючи, що норми Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина, потребують удосконалення та з урахуванням зарубіжного досвіду приведення їх до кращих зразків європейського конституціоналізму, а також спонукають до модернізації концепції прав людини, насамперед у напрямку реалізації принципу збалансованості прав та обов'язків людини і громадянина, запропоновано ч. 1 ст. 13, ст. ст. 23, 51, 53, 57, 65, 66, 67, 68 Конституції України викласти в оновленій редакції (додаток).

9. За результатами дослідження актуальних теоретичних і практичних проблем конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина автор дійшов висновку, що чинній Конституції України, зокрема розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» бракує глибокої методологічної основи, належного наукового забезпечення. Через це в зазначеному розділі наявні не тільки прогалини, неузгодженості й непослідовності, а й досить істотні внутрішні суперечності. Усе це вимагає системного комплексного підходу щодо подальшого пізнання й вдосконалення національного конституційного законодавства в сфері прав людини.

Сподіваємося, що отримані результати та запропоновані висновки будуть сприяти активізації дослідження проблем конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні, вдосконаленню й конкретизації положень розділу II Конституції України, підвищенню рівня правової й політичної культури посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, населення, а також бути використані в теоретико-методологічному аспекті, як засоби вироблення нових знань, розвитку теорії та методології конституційного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Давид Р., Жоффре-Спиноза К. Основные правовые системы современности: пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Междунар. отношения, 1998. 400 с.
2. Фабрициус Фриц. Права человека и европейская политика. Политико-правовое положение трудящихся в Европейском Союзе. Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1995. 176 с.
3. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. Київ: Ін Юре, 2005. 320 с.
4. Васецький В. Ю. Права людини в романо-германській правовій системі *Правова держава*. Київ, 2005. №16. С. 561–568.
5. Негодченко О. В. Права людини: від ціннісної характеристики до реальності здійснення. Матеріали регіон. наук.-практ. конф., (Дніпропетровськ, 5 груд. 2008 р.) Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 204 с.
6. Маркс К. Президенту Соединенных Штатов Америки Авраму Линкольну. Сочинения. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1955. Т. 16.
7. Lawson Encyclopedia of Human Rigths. N.Y., Wash., 1991. P. IX.
8. The New Encyclopedia : Mikropadia. Vol. 6. L., 1998. P. 986.
9. Рабінович П. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України*. Київ, 2015. №2. С. 9–23.
10. Конституции стран СНГ и Балтии: учеб. пособ. / сост. Г. Н. Андреева. Москва: Юристь, 1999. 640 с.
11. Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 816 с.
12. Пазенок А. С. Права та свободи людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 176 с.
13. Права человека: учеб. для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва: Изд-во НОРМА (Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. 573 с.

14. Малько А. В. Теория государства и права: учебник. Москва: Юристъ, 2006. 304 с.
15. Морозова Л. А. Теория государства и права: учебник. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 448 с.
16. Добрянський С. Права людини: деякі проблеми загальної теорії. *Юридична Україна*. Київ, 2003. №5. С. 35–41.
17. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. Київ: КМ Academia, 2000. 262 с.
18. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2000. 320 с.
19. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): монографія. Київ: Центр навч. літ-ри, 2005. 424 с.
20. Рабінович П. М., М. І. Хавронюк. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
21. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій: навч. посіб. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
22. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2008. Т. 2. 800 с.
23. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Алерта, ЦУЛ, 2012. 524 с.
24. Рабінович П. М. Права людини: загальнотеоретичні засади. *Проблеми законності*. Харків, 1998. Вип. 36. 221 с.
25. Малишев Б. В. Природні права людини: загальнотеоретична характеристика. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2012. №2. С. 23–29.
26. Мануляк Є. Й. До питання про генезу і поняття прав людини. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2002. Вип. 16. С. 30–35.
27. Рабінович П. Права людини: діалектика універсалізації найменувань та урізноманітнювання змісту й меж. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2002. №3. С. 3–9.
28. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы / под общ. ред. Е. А. Лукашевой. Москва: Изд-во НОРМА (Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. 435 с.
29. Абрамова А. А. Эффективность механизма правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук. Красноярск, 2006. 206 с.

30. Куракін О. М. Сучасний механізм правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти: монографія. Запоріжжя: «Просвіта», 2016. 465 с.
31. Словник української мови: у 11 т.: АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. 665 с.
32. Пиголкін А. С. Язык закона. Москва: Юрид. літ-ра, 1990. 192 с.
33. Оніщенко Н. М. Сутність та природа правового регулювання: концептуальні положення, теоретичні висновки та практичні виміри. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2011. № 2. С. 94–97.
34. Онопенко П. В. Функції сучасної держави, її сутність, різновиди та тенденції розвитку. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 121–124.
35. Малько А. В., Курцев Н. П. Стимулы и ограничения в праве. 2-е изд., переробл. и допов. Москва: Юрист, 2004. 256 с.
36. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консул, 2006. 656 с.
37. Теорія держави і права: підручник (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний, А. О. Осауленко та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ: ФОРМ О. С. Ліпкан, 2011. 282 с.
38. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн: підручник. Тернопіль: «Астон», 2003. 432 с.
39. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. 372 с.
40. Селіванов А. Конституційна визначеність і подолання нестабільності проведеної реформи повноважень суб'єктів центральної влади. *Право України*. Київ, 2007. №5. С. 3–8.
41. Бабенко К. А. Поняття конституційного регулювання в сучасній науці конституційного права. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2009. Вип. 44. С. 194–200.
42. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ: пер. с нем. Е. А. Сидоровой. Москва: Изд-во «Юридическая литература», 1981. 368 с.
43. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности: пер. с франц. Москва: Прогресс-Универс, 1993. 414 с.
44. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. 3-тє вид. Київ: Фенікс, 2006. 192 с.

45. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / пер. з англ. Київ: «АртЕк», 1997. 584 с.
46. Котляр И. И. Права человека: учеб. пособ. Минск : Тесей, 2002. 256 с.
47. Мюллерсон Р. А. Права человека : идеи, нормы, реальность. Москва: Юридич. літ-ра, 1991. 160 с.
48. Нудненко Л. А. Конституционные права и свободы личности в России: учеб. пособ. / отв. ред. Н. В. Витрук. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2009. 451 с.
49. Общая теория прав человека / отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва: Издательство НОРМА, 1996. 520 с.
50. Права і свободи людини та громадянина: матеріали до бібліографії. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / ред.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія II. Коментарі прав і законодавства. Львів, 2006. Вип. 5. 264 с.
51. Петришин О. Перша вітчизняна бібліографія з прав людини. *Право України*. Київ, 2006. №9. С. 154.
52. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ: Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.
53. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина: навч. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2012. 206 с.
54. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посіб. Харків: Факт, 2001. 440 с.
55. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 207 с.
56. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: КНТ, 2009. 232 с.
57. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2008. 252 с.
58. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.

59. Авдюгін Р. Г. Правові засоби забезпечення прав і свобод людини в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2012. 22 с.
60. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 19 с.
61. Васецький В. Ю. Доктрина прав людини в романо-германській правовій системі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 20 с.
62. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи : питання теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. 20 с.
63. Гришук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 20 с.
64. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2003. 20 с.
65. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 19 с.
66. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 20 с.
67. Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : Київ, 2010. 20 с.
68. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 18 с.
69. Федик С. Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2002. 20 с.
70. Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2008. 38 с.
71. Букач В. В. Конституційні політичні права та їх забезпечення міліцією: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 20 с.
72. Гончаренко О. М. Розвиток економічних прав людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 19 с.

73. Горова О. Б. Конституційні громадянські права людини в Україні і їх забезпечення міліцією (роль міжнародно-правових норм в цьому процесі): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. 18 с.

74. Кожан В. В. Особисті права і свободи людини : загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 20 с.

75. Пустовіт Ж. М. Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 17 с.

76. Регушевський Е. Є. Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 20 с.

77. Рижук Ю. М. Конституційно-правові основи економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 18 с.

78. Хальота А. І. Конституційні особисті права та свободи людини і громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 19 с.

79. Шаповал Т. В. Конституційний інститут політичних прав і свобод в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 21 с.

80. Фролов Ю. М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. 20 с.

81. Шумак І. О. Громадянські права і свободи людини за конституцією України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. 16 с.

82. Альонкін О. А. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання та гарантії його реалізації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.

83. Баран С. О. Конституційне право людини і громадянина на відшкодування шкоди та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 20 с.

84. Бедь В. В. Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Київ, 2011. 39 с.

85. Бідняжевська А. Ю. Конституційне право на недоторканність житла людини і громадянина та його забезпечення правоохоронними органами в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.

86. Биков О. М. Конституційно-правове регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2012. 39 с.

87. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 21 с.
88. Васьковська О. В. Конституційне право на мирні збори та механізм його реалізації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 19 с.
89. Власенко О. Л. Конституційне право громадян на свободу зборів, мітингів, походів і демонстрацій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 19 с.
90. Гориславський К. О. Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 17 с.
91. Грабильніков А. В. Конституційне право громадян України брати участь в управлінні державними справами: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 20 с.
92. Денісова М. М. Правове забезпечення реалізації конституційного права на мирні зібрання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2010. 18 с.
93. Домбровська О. В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 24 с.
94. Івершенко Л. А. Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 20 с.
95. Ісакова В. М. Право на правову допомогу: поняття, особливості, гарантії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 20 с.
96. Клименко О. І. Конституційне право громадян на мирні зібрання та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.
97. Ковбан А. В. Конституційно-правова регламентація права людини на свободу світогляду та віросповідання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2010. 19 с.
98. Козир О. В. Конституційне право особи на недоторканність житла: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 19 с.
99. Козлов В. І. Колективні політичні права і свободи громадян України : конституційно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 19 с.

100. Котляревська Г. М. Конституційне право громадян на звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.

101. Кушакова Н. В. Конституційне право на інформації в Україні (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 18 с.

102. Лазаренко Л. А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 21 с.

103. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 20 с.

104. Малишко В. М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 18 с.

105. Мацокін В. В. Право громадян України на достатній життєвий рівень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 19 с.

106. Мельничук О. Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 40 с.

107. Мілова Т. М. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 19 с.

108. Михайленко І. В. Право людини на недоторканність приватного життя: поняття, аспекти, механізм реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 20 с.

109. Недибалюк В. Д. Конституційне право людини на повагу її гідності та його правове забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.

110. Нестеренко О. В. Право на доступ до інформації в Україні : конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 20 с.

111. Нікітенко Л. О. Конституційне право людини і громадянина на підприємницьку діяльність: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Маріуполь, 2013. 20 с.

112. Олійник В. С. Конституційне право людини на особисту недоторканність і його забезпечення органами внутрішніх справ України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 16 с.

113. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 18 с.

114. Плахотнік О. В. Конституційне право громадян брати участь у всеукраїнських та місцевих референдумах і його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 21 с.

115. Пономарьов С. М. Механізм реалізації конституційного права на об'єднання в громадські організації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.

116. Процишен М. В. Конституційне право на страйк як форма захисту соціально-економічних інтересів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.

117. Різник С. В. Забезпечення державою конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 16 с.

118. Рогова О. Г. Право на життя в системі прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 20 с.

119. Романенко К. М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 20 с.

120. Серьогін В. О. Конституційне право особи на недоторканність приватного життя (прайвесі): проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2011. 40 с.

121. Ситник Ю. М. Конституційне право громадян України на свободу об'єднання в політичні партії та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.

122. Сивухін В. С. Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення органами внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 18 с.

123. Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 20 с.

124. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання людини : юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2003. 15 с.

125. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок додержуватись Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.

126. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 18 с.

127. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 21 с.

128. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення: монографія. Київ: Логос, 2006. 416 с.

129. Рабінович П. Права людини і громадянина в Україні : конституційна перспектива. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2008. №3. С. 3–11.

130. Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина : напрями удосконалення. *Вісник Конституційного Суду України*. Київ, 2011. №1. С. 66–74.

131. Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина : можливості модернізації в Україні. *Право України*. Київ, 2012. №8. С. 50–59.

132. Рабінович П. До модернізації конституційно-правового статусу людини і громадянина (львівські пропозиції). *Право України*. Київ, 2014. №7. С. 146–156.

133. Речицький В. В. Проект Конституції України – 2012. Харків: Права людини, 2012. 168 с.

134. Речицький В. Права людини в Україні: критичний погляд на досягнуте. *Право України*. Київ, 2015. №10. С. 79–86.

135. Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід): монографія. Київ: КНТ, 2007. 184 с.

136. Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні. *Право України*. Київ, 2006. №4. С. 21–28.

137. Скакун О. Ф. Принципи у методологічному інструментарії загального порівняльного правознавства. *Право України*. Київ, 2013. №3–4. С. 49–60.

138. Павлишин О. Права людини та методологія їх дослідження кризь призму семіотико-правового підходу. *Право України*. Київ, 2015. №7. С. 46–51.

139. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Ремаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Є. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1. 1231 с.
140. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Знання, 2008. 495 с.
141. Колодій А. М. Методологічні проблеми оновлення Конституції України. *Конституційна асамблея: політико-правові аспекти діяльності: бюлетень інформаційно-аналітичних матеріалів*. Київ, 2012. №7. С. 94–99.
142. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства : становлення та основні напрями розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2013. 449 с.
143. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология научного исследования. Москва: Либроком, 2009. 208 с.
144. Лукич Р. Методология права. Москва: Прогресс, 1981. 304 с.
145. Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки. Москва: Изд-во «Экзамен», 2005. 528 с.
146. Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Основи науково-дослідної роботи: навч. посіб. Київ: Видавництво Ліра-К, 2013. 336 с.
147. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монография. 2-е изд. Москва: Аванта+, 2001. 560 с.
148. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 5-тє вид. Київ: Знання, 2006. 307 с.
149. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2003. 240 с.
150. Берназюк Я. Питання методології проведення наукових досліджень у сфері конституційного права. *Право України*. Київ, 2014. №10. С. 186–197.
151. Теорія держави і права: підручник / кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. 2-е вид., перероб. і допов. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 468 с.
152. Берназюк Я. Методологія проведення наукових досліджень у сфері конституційного права на сучасному етапі: визначення основних завдань. *Право України*. Київ, 2014. №11. С. 136–144.
153. Бернацкий Г. Г. Российский конституционализм : замысел и реализация (по материалам международной научной конференции «Российская конституционная модель: замысел, реализация, перспективы»). *Публичное право*. 2013. №3. С. 370–379.

154. Кельман М. С. Методология сучасного правознавства : становлення та основні напрями розвитку: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Львів, 2013. 37 с.

155. Скакун О. Ф. Методы, общие (методологические) походы и принципы в юридических исследованиях. Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали XXIII міжнар. історико-правової конф. (Алушта, 24–26 вересня 2010 р.) Київ: Сімферополь : Доля, 2011. С. 19–27.

156. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва: Мысль, 1986. 332 с.

157. Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). Москва: Юристь, 2003. 304 с.

158. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение : Основные типы (семьи) правовых систем мира: учебник Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 464 с.

159. Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 159–162.

160. Гадамер Х.-Г. Истина и метод : основы философской герменевтики: пер. с нем. Москва: Прогресс, 1988. 704 с.

161. Філософія права : проблеми та підходи: навч. посіб. / за ред. П. М. Рабіновича. Львів: Львів. нац. ун-т, 2005. 332 с.

162. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 264 с.

163. Кислий В. М. Організація наукових досліджень: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2011. 224 с.

164. Ромашов Р. А. Теория государства и права. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 628 с.

165. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: учеб. пособ. Київ: МАУП, 2002. 216 с.

166. Рассказов Л. П. Теория государства и права: учебник. Москва: РИОР: ИНФРА-М, 2015. 559 с.

167. Рузавин Г. И. Методология научного познания: учебн. пособ. Москва: Юристь, 2005. 360 с.

168. Бурлай Е. В. Философский уровень методологии государственноправовых исследований. Методологические проблемы юридической науки / отв. ред. Н. Н. Козюбра. Київ: Знання, 1990. 410 с.

169. Фальковский А. О. Аксиологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 17 с.
170. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права. Москва: Юристъ, 2001. 444 с.
171. Демидов А. И. О методологической ситуации в правоведении. *Правоведение*. 2001. №4. С. 18–23.
172. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы в юридической науке. Екатеринбург: Основа, 2001. 280 с.
173. Рабінович П. Наука філософії права : до характеристики предмета й методології. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 24–30.
174. Дубов Г. О. Плюралізм правової методології : зміст, особливості інтерпретацій та умов формування юридичної науки на сучасному етапі розвитку. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2011. №1. С. 48–51.
175. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. 372 с.
176. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 1093 с.
177. Саидов А. Х. Введение в сравнительное правоведение. Москва: Юристъ, 1988. 316 с.
178. Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В. Наука конституційного права: сучасний стан та тенденції розвитку. *Право України*. Київ, 2010. №1. С. 15–25.
179. Дубов Г. О. Методологія прав: поняття, предмет та місце в системі наукового знання (за працею Р. Лукича «Методологія права»). *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2010. Вип. 50. С. 54–58.
180. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: підручник. Київ: АБУ, 2002. 480 с.
181. Конституційне право України: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. Київ: Україн. центр правн. студій, 1999. 376 с.
182. Мяловицька Н. А. Конституційно-правова реформа і методологія науки конституційного права. *Вісник Конституційного Суду України*. Київ, 2006. №2. С. 22–29.
183. Федоренко В. Л. Система конституційного права України : теоретико-методологічні аспекти: монографія. Київ: Ліра-К, 2009. 580 с.
184. Козюбра М. І. Методологія науки конституційного права. *Конституційне право України: підручник*. Київ: Наукова думка, 1999. 735 с.

185. Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму: монографія. Великий Березний, 2011. 399 с.
186. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль, ТзОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.
187. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: елементарний курс: підручник. 3-тє вид. перероб. і допов. Харків: Одиссей, 2012. 432 с.
188. Заморська Л. Системний підхід у конституційному праві : загальнотеоретичний зміст. *Право України*. Київ, 2016. №6. С. 107–113.
189. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Вентурі, 2005. 308 с.
190. Теорія держави і права: підручник / кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. Київ: Університет сучасних знань; Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2014. 468с.
191. Комаров С. А. Общая теория государства и права: учебник. 4-е изд. Москва: Юристь, 1998. 416 с.
192. Комаров С. А., Малько А. В. Общая теория государства и права: учебн. метод. пособ. Краткий учеб. для вузов. Москва: НОРМА-ИНФРА, 1999. 440 с.
193. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник. Москва: Спартак, 1998. 448 с.
194. Вишневский А. Ф. Н. А. Горбатюк, В. А. Кучинский. Общая теория государства и права: курс лекций / под ред. А. Ф. Вишневого. Минск: Тесей, 1998. 576 с.
195. Скакун О. Ф., Подберезский Н. К. Теория государства и права: учебник. Харьков: Одиссей, 1997. 501 с.
196. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юристь, 1997. 672 с.
197. Терещук М. М. Методологія дослідження форм правління. *Філософія права*. 2009. №4. С. 90–96.
198. Лисенко О. М. Правила проведення порівняльно-правових досліджень. *Порівняльно-правові дослідження*. Київ, 2011. №1. С. 47–52.
199. Тилле А. А., Швеков Г. В. Сравнительный метод в юридических дисциплинах: учеб. пособ. 2-е изд., испр. и дополн. Москва: «Высшая школа», 1978. 199 с.

200. Права человека и процессы глобализации современного мира / отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва: НОРМА, 2007. 464 с.
201. Тацій В. Я., Грошевий Ю. М. Проблеми зближення європейських правових систем як умова гармонізації законодавства України. *Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом*: матеріали наук.-практ. конф. Київ, 1998. С. 53–57.
202. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: монографія. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 724 с.
203. Саїдов А. Порівняльне правознавство та закономірності розвитку права в умовах глобалізації. *Право України*. Київ, 2012. №3–4. С. 463–471.
204. Оніщук М. В. Конституційні основи референдної демократії в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2010. 512 с.
205. Бигич О. Л. Місце порівняльного методу в правовій методології. *Правова держава*. 2002. Вип. 13. С. 448–455.
206. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. Москва: НОРМА, 1996. 432 с.
207. Правові системи сучасності: навч. посіб. / відп. ред. Ю. С. Шемчушенко. Київ: Юридична думка, 2012. 386 с.
208. Пархоменко Н. М. До визначення методів дослідження джерел права. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2006. Вип. 33. С. 10–17.
209. Шемшученко Ю. Проблеми наукового забезпечення сучасного конституційного процесу в Україні. *Право України*. 2012. №8. С. 28–34.
210. Фединак Г. Порівняльний метод і порівняльне правознавство у сфері міжнародного приватного права. *Право України*. Київ, 2002. №7. С. 107–110.
211. Марченко М. Н. Источники права: учеб. пособ. Москва: ТК ВЕЛБИ; Издательство Проспект, 2008. 760 с.
212. Конституции государств Европы: у 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: Изд-во НОРМА, 2001. Т. 2. 840 с.
213. Топорнин Б. Н. Система источников права: тенденции развития *Судебная практика как источник права*. Москва: Юристь, 2000. С. 9–45.
214. Бертель Жан-Луи. Общая теория права: пер. с фр. / под. общ. ред. В. И. Даниленко. Москва: НОРМА, 2000. 575 с.
215. Кутафин О. Е. Источники конституционного права Российской Федерации. Москва: Юристь, 2002. 348 с.

216. Оніщенко Н. Деякі дискусійні питання визначення категорії «джерело права» у сучасній юридичній науці. *Право України*. Київ, 2013. №5. С. 245–252.
217. Джерела конституційного права України: монографія / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Пархоменко, О. В. Скрипнюк, О. І. Ющик, В. М. Шаповал та ін. Київ: НВП «Вид-во «Наукова думка» НАН України, 2010. 711 с.
218. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: довідник. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 224 с.
219. Зивс С. Л. Источники права. Москва: Наука, 1981. 279 с.
220. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 287 с.
221. Стрельцова О. В. Актуальні питання джерел права в аспекті правоутворення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2008. Вип. 39. С. 47–53.
222. Порівняльне правознавство: підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2012. 272 с.
223. Алексеев С. С. Теория права. Москва: БЕК, 1994. 224 с.
224. Леони Бруно. Свобода и закон. пер. с англ. В. Кошкина; под. ред. А. Куряева. Москва: ИРИСЭН, 2008. 320 с.
225. Алексеев С. С. Общая теория права: у 2-х т. Москва: Юрид. лит-ра, 1981. Т. 1. 360 с.
226. Васильченко О. П. Основні властивості джерел конституційного права України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2010. Вип. 50. С. 174–179.
227. Цоклан В. І., Федоренко В. Л. Система сучасних джерел конституційного права України: монографія / за ред. В. Л. Федоренка. Київ: Ліра, 2009. 400 с.
228. Саидов А. Х. Общеизвестные права человека: учеб. пособ. / под ред. И. И. Лукашука. Москва: МЗ Пресс, 2004. 266 с.
229. Оніщенко Н. До питання про категорію «джерело права»: ретроспективний аналіз, дискусії, сучасний погляд. *Право України*. Київ, 2016 №10. С. 56–63.
230. Конституционное право зарубежных стран: учебник / М. И. Эрнашвили и др.; под ред. В. О. Лучины, Г. В. Васильевича, А. С. Прудникова. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. 687 с.

231. Конституции государств Европы: у 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: Изд-во НОРМА, 2001. Т. 1 824 с.
232. Оніщенко О. В. Конституція України як основне джерело конституційного права: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 215 с.
233. Кириченко В. М., Куракін О. М. Порівняльне конституційне право : модульний курс: навч. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2012. 256 с.
234. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
235. Шаповал В. Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції України. *Право України*. Київ, 1997. №6. С. 3–7.
236. Чиркин В. Е. Конституционное право России: учебник. Москва: Юристъ, 2003. – 447 с.
237. Конституции государств Европы: у 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: Изд-во НОРМА, 2001. Т. 3. 792 с.
238. Юзьков Л. Юридичні аспекти проекту нової Конституції України. *Право України*. Київ, 1992. №10. С. 3–7.
239. Конституція України: станом на 4 трав. 2017 р.: відповідає офіц. тексту. Київ: Алерта, 2017. 80 с.
240. Енгибарян Р. В. Сравнительное конституционное право: учеб. пособ. Москва: Юристъ, 2005. 429 с.
241. Конституція Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. URL: <http://www.constitution.ru/archives/204>.
242. Конституція Республіки Сербія від 30 вересня 2006 р. URL: <http://www.parlament.gov.rs/content>.
243. Конституція Республіки Чорногорія від 19 жовтня 2007 р. URL: <http://www.constitutions.ru/archives>.
244. Антонович М. М. Імплементация норм міжнародного права щодо прав людини у правове регулювання в Україні: курс лекцій. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. ун-ту, 1996. 164 с.
245. Коментар до Конституції України. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. 376 с.
246. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: монография. Харьков: Факт, 2000. 608 с.
247. Косович В. Техніко-юридичні недоліки нормативно-правових актів України: основні різновиди. *Право України*. Київ, 2014. №8. С. 169–177.

248. Кириченко Ю. В. Формулювання термінологічних словосполучень з прав людини в конституціях України, Польщі та Німеччини. *Современная наука. Новые перспективы*. Бидгощ. 30–31.01.2014. Ч. 4. С. 19–22.

249. Философский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 839 с.

250. Подорожна Т. Дефінітивна специфіка Конституції як Основного Закону держави. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2010. №11. С. 39–42.

251. Олійник А. Ю. Поняття і класифікація конституційних свобод людини та громадянина в Україні. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. Київ, 2009. №2. С. 52–60.

252. Рабінович П. М. Основні права людини: спроба загальнотеоретичної характеристики. Права людини в Україні. *Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського бюро захисту прав людини*. Київ–Харків, 1993. Вип. 3. С. 49–59.

253. Право Європейського Союзу: навч. посіб. / В. М. Бесчастний, В. П. Філонов, О. В. Філонов, В. М. Субботін та ін.; за ред. В. М. Бесчастного. 2-ге вид., Київ: Знання, 2011. 366 с.

254. Рабінович П. Філософія прав людини у Конституції України. *Юридичний вісник*. 1997. №2. С. 57–59.

255. Основы государства и права: учеб. пособ./ Л. Л. Богачева, В. А. Бичун, Ю. П. Битяк и др.; под. ред. В. В. Комарова. Харьков: Право, 1995. 398 с.

256. Конституционное право. Энциклопедический словарь / отв. ред. и рук. автор. кол. С. А. Авакьян. Москва: НОРМА-ИНФРА, 2000. 688 с.

257. Сливка С. С. Права та свободи людини (деонтологія духу). *Науковий вісник Львівського юридичного інституту. Серія юридична*. Львів, 2005. Вип. 3. С. 262–270.

258. Пушкіна О. В., Шкабаро В. М., Заворотченко Т. М. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП ім. Альфреда Нобеля, 2011. 336 с.

259. Шаповал Т. В. Права людини і громадянина: концептуальні підходи до визначення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2008. Вип. 40. 288 с.

260. Основы конституційного права України: підручник / за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 288 с.

261. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть: учебник / отв. ред. Б. А. Страшун. 4-е изд., обновл. и дораб. Москва: НОРМА, 2007. 896 с.

262. Бігун В. До питання про філософію теорію прав людини : правове людинорозуміння (деякі концептуальні та термінологічні аспекти). *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 13–14 лютого 2003 р.) Львів: Юрид. ф-т Львів. націон. ун-ту ім. І. Франка, 2003. С. 5–8.

263. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.

264. Француз Т. А. Поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина (теоретико-методологічний аналіз). *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України*. Львів, 2003. №2. С. 238–250.

265. Бородін І. Л. Права та свободи громадян як соціально-правові категорії. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2003. Вип. 19. С. 35–39.

266. Шаповал В. Феномен прав і свобод людини та громадянина (теоретико-правовий і конституційний аспекти). *Право України*. Київ, 2015. №7. С. 24–45.

267. Фарбер И. Е. Свобода и права человека в советском государстве. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 189 с.

268. Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции: монография. Москва: НОРМА, 2007. 320 с.

269. Кириченко Ю. В. Закріплення термінологічних словосполучень з прав людини в Конституції України: деякі питання їх удосконалення. *65-річчя Загальної декларації прав людини і дотримання прав людини – пріоритет держави та суспільства*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Ужгород, 27–28 грудня 2013 р.). Херсон: Видавничий Дім «Гельветика», 2013. С. 49–51.

270. Шляхтун П. П. Конституційне право України: підручник. Київ: «Освіта України», КНТ, 2008. 592 с.

271. Кириченко Ю. В. Особливості юридичного змісту терміна «права людини» та похідних від нього термінологічних словосполучень: деякі аспекти їх формулювання в Конституції України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «юридичні науки»*. Херсон, 2014. Вип. 1. Т. 1. С. 60–65.

272. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу. Частина третя : права людини (ст. 3 Конституції України). *Право України*. Київ, 2015. №1. С. 13–92

273. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Г. Шемшученка. Київ: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. 992 с.

274. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 384 с.

275. Михольс Н. Основной Закон Федеративной Республики Германии (краткая характеристика). *Государство и право*. Київ, 2003. №7. С. 67–72.

276. Литвиненко І. Л. До питання класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Університетські наукові записки*. 2007. №2. С. 55–63.

277. Рабінович П. М. Права людини і громадянина в Україні: конституційна перспектива. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2008. №3. С. 3–11.

278. Рабінович П. М. Конституційні гарантії прав людини і громадянина : можливості модернізації в Україні. *Право України*. Київ, 2012. №8. С. 50–59.

279. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпень: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

280. Ализаде И. Общий концептуальный подход к правам человека. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2010. Вип. 47. С. 623–628.

281. Гасанов К. К. Основные права человека: вопросы неотчуждаемости: монография. Москва: Закон и право. ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 64 с.

282. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России: учеб. пособ. Москва: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 304 с.

283. Шаповал В. Конституція як форма (джерело) конституційного права України (питання теорії). *Право України*. Київ, 1999. №6. С. 5–9.

284. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: учебник. Изд. 6-е, изм. и доп. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 2007. 784 с.

285. Конституційно-правові засади становлення української державності: монографія / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. Харків : Право, 2003. 328 с.

286. Джунь В. Аксіологічна оцінка людини, її гідності та природних прав у науці конституційного права України. *Право України*. Київ, 2015. №9. С. 151–163.
287. Авер'янов В. Б. Реформування українського адміністративного права: ґрунтовний привід для теоретичної дискусії. *Право України*. Київ, 2003. №5. С. 117–119.
288. Авер'янов В. Державне управління у змісті предмета адміністративного права. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2004. №2. С. 145–181.
289. Кириченко В. М. Правознавство: модульний курс: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 328 с.
290. Червяцова А. «Позитивний» аспект конституційної відповідальності: визначення змісту. *Право України*. Київ, 2000. №12. С. 93–97
291. Оніщенко Н. Захист прав і свобод людини в Україні. *Право України*. Київ, 2009. №4. С. 47–54.
292. Добрянський С. Вихідні засади прав людини : до характеристики сучасної інтерпретації. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2004. Вип. 39. С. 28–39.
293. Добрянський С. Інститут прав людини : до характеристики вихідних засад. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2002. Вип. 37. С. 3–9.
294. Справа про постійне користування земельними ділянками: Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. №5-рп/2005. *Офіційний вісник України*. Київ, 2005. №39. Ст. 2490.
295. Осинська О. В. Проблемні аспекти меж і обмежень прав людини, їх співвідношення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2008. Вип. 41. С. 133–138.
296. Права человека в истории человечества и современном мире. Москва: НОРМА, 1989. 290 с.
297. Полховська І. К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 20 с.
298. Черней В., Строков І. Конституційне забезпечення прав людини в Україні. *Право України*. Київ, 1999. №10. С. 93–94.
299. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право. 240 с.

300. Оніщенко О. В. Конституція України як основне джерело конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 19 с.

301. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. №9 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>.

302. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России: учебник. Изд. 2-е, переробл. и допов. Москва: Юристъ, 2001. 585 с.

303. Чушенко В. І., Заяць І. Я. Конституційне право України: підручник Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 488 с.

304. Академічна юридична думка / за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Ін Юре, 1998. 503 с.

305. Пушкіна О. В. Питання класифікації прав людини та способів закріплення у сучасній конституційній практиці. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2004. №11. С. 8–20.

306. Златопольский Д. Л. Государственное право зарубежных стран Восточной Европы и Азии. Москва: Зерцало, 1999. – 320 с.

307. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Головна ред. Укр. рад. Енциклопедії, 1986. 800 с.

308. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России: учебн. пособ. Москва: Инфра-М-Норма, 1997. 298 с.

309. Кузьменко П. Класифікація конституційних прав і свобод людини та громадянина за Конституцією України. *Підприємство, господарство і право*. – Київ, 2003. №3. С. 95–97.

310. Луковская Д. И. Классификация прав и свобод человека и гражданина. *История государства и права*. 2007. №15. С. 2–4.

311. Сравнительное конституционное право / под ред. А.И. Ковлера, В.Е. Чиркина, Ю.А. Юдина. Москва: Манускрипт, 1996. 729 с.

312. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, П. М. Шкаранута. Київ: Наукова думка, 2000. 780 с.

313. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. Київ: Прецедент, 2009. 344 с.

314. Конституційне право України: підручник / за ред. В. П. Колісника, Ю.Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.

315. Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). Москва: Юристъ, 2003. 304 с.
316. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Право України*. Київ, 2010. №2. С. 18–23.
317. Рабінович П. Основні права людини: поняття, класифікація, тенденції. *Український часопис прав людини*. 1995. №1. С. 14–22.
318. Рабінович П. Соціальна сутність прав людини: у світлі потребового підходу. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2005. №1. С. 3–14.
319. Погорілко В.Ф. Загальна декларація прав людини – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей ХХ століття. *Право України*. Київ, 1999. №4. С. 7–10.
320. Мутагиров Д. З. Права и свободы человека: учеб. пособ. Москва: НОРМА, 2006. 270 с.
321. Азаров А., Ройтер В., Хюбнер К. Права человека. Международные и российские механизмы защиты. Москва: Москов. школа прав человека, 2003. 560 с.
322. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право Российской Федерации: учебник Москва: Юристъ, 1995. 480 с.
323. Эбзеев Б. С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. Москва: НОРМА, 2007. 384 с.
324. Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи / упоряд. В. Павлик, В. Тесленко. Київ: Факт, 2001. 152 с.
325. Манукян В. И. Международная защита прав человека : права, прецеденты, комментарии: науч.-практ. пособ. Київ: Истина, 2010. 480 с.
326. Баглай М. В., Табригидзе Б. Н. Конституционное право Российской Федерации: учебник Москва: ИНФРА-М, Кодекс. 1996. 512 с.
327. Шаповал В., Крижанівський С. Конституція України 1996 р. і права людини: питання державно-правової теорії. *Український часопис прав людини*. 1996. №3–4. С. 7–14.
328. Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: напрями удосконалення. *Вісник Конституційного Суду України*. Київ, 2011. №1. С. 66–74.
329. Азаров А. Я. Права человека. Новые знания. Москва: Знание, 1995. 285 с.

330. Пушкіна О. В. Питання класифікації прав людини та способів закріплення у сучасній конституційній практиці. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2004. №11. С. 8–20.

331. Конституционное право Российской Федерации: учебник. Екатеринбург : Основа, 1995. 376 с.

332. Абдулаев М. И. Права человека и закон : историко-теоретические аспекты. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 322 с.

333. Права человека: учеб. пособ. / А. Д. Гусев, Я. С. Яскевич, Ю. Ю. Гафарова и др.; под общ. ред. А. Д. Гусева, Я. С. Яскевич. Минск: «ТетраСистемс», 2002. 304 с.

334. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Атіка, 2004. 512 с.

335. Мишина Н. В., Михалев В. А., Куранин В. А., Волкова Д. Е. Государственное право зарубежных стран: курс лекций. Москва: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 416 с.

336. Сравнительное конституционное право / отв. ред. В. Е. Чиркин. Москва: Манускрипт, 1996. 730 с.

337. Автономов А. С., Сивицкий В. А., Черкасов А. И. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник / под ред. А. С. Автономова. Москва: Юриспруденция, 2001. 400 с.

338. Годованець В. Ф. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: МАУП, 2005. 360 с.

339. Григонис Э. П., Григонис В. П. Конституционное право России: курс лекций. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 414 с.

340. Дамирли М. А., Анцупова Т. А. Право Совета Европы: схемы, таблицы, определения и комментарии: учеб. пособ. / 2-е изд., перераб. и допол. Одесса: Феникс, 2008. 284 с.

341. Ковешников Е. М., Марченко М. Н., Стешенко Л. А. Конституционное право стран Содружества Независимых Государств: учебник. Москва: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 464 с.

342. Оніщенко Н. М. Держава, право і особа. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2005. Вип. 27. С. 7–11.

343. Хальота А. Класифікація конституційних особистих прав і свобод людини та громадянина. *Право України*. Київ, 2000. №8. С. 55–57.

344. Шайо А. Как верховенство права погубило реформу социальной защиты в Венгрии. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. 1998. №2. С. 52–59.
345. Фролов Ю. М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні: до теорії питання. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2003. Вип. 20. С. 164–172.
346. Гончаренко О. М. Співвідношення економічних прав з іншими правами людини і громадянина в Україні. *Право України*. Київ, 2004. №9. С. 55–58.
347. Пушкіна О. Проблеми систематизації та структурування соціальних прав людини і громадянина. *Вісник прокуратури*. Київ, 2006. №1. С. 109–117.
348. Шмітт А. Правовий статус особи в Україні : де-юре і де-факто. *Право України*. Київ, 2005. №2. С. 19–20.
349. Соколенко Ю. М. Поняття культурних прав і свобод людини та громадянина. *Право України*. Київ, 2005. №2. С. 27–32.
350. Соколенко Ю. М. Історико-правові аспекти культурних прав і свобод людини в Україні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2002. Вип. 20. С. 147–159.
351. Бахин С. В. О классификации прав человека, провозглашенных в международных соглашениях. *Правоведение*. Москва, 1991. №2. С. 41–52.
352. Бисага Ю. М., Полінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. *Права людини*. Ужгород, ПП «Ліра», 2003. 164 с.
353. Волкова О. М. Соціальні права особи: питання теорії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
354. Погорілко В.Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ: Ін Юре, 1997. 52 с.
355. Діордіца І. Класифікація інформаційних прав і свобод людини та громадянина. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2016. №7. С. 116–122.
356. Кругул Ю. І., Ладиченко В. В., Орленко В. І. Права і свободи людини: навч. посіб. Київ: Книга, 2004. 288 с.
357. Конституція незалежної України: навч. посіб. / за ред. В.Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. 428 с.
358. Барабаш Т. М., Глух М. В., Данченко Т. В. Основи правознавства: навч. посіб. Київ: КНТ, 2009. 408 с.

359. Андреева Г. Н. Конституционное право зарубежных стран: учебник Москва: Издательство ЭКСМО, 2005. 656 с.

360. Улыбина Т.А. Понятие и классификация субъективных прав и свобод и способы их ограничения. URL: // http://www.Law-nLife.ru/orch/99_Ulybina_1doc.

361. Акоюн А. Р. Особенности конституционных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2004. 211 с.

362. Бородин И. Права та обов'язки громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. *Право України*. Київ, 2001. №12. С. 32–34.

363. Лапка О. Я., Пікуля Т. О. Конституційне (державне) право зарубіжних країн (у схемах): навч. посіб. Київ: Атіка, 2008. 216 с.

364. Степашко В. Реалізація екологічних прав громадян. *Право України*. Київ, 2005. №9. С. 28–33.

365. Горова О. Б. Громадянські права в системі конституційних прав і свобод людини та громадянина. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2006. №2. С. 38–42.

366. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.

367. Гладун З. С., Федчишин М. Г. Основи конституційного права України: навч.-метод. посіб. Тернопіль: Економічна думка, 1999. 151 с.

368. Капицын В. М. Права человека и механизмы их защиты: учеб. пособ. Москва: НКФ «Экмос», 2003. 288 с.

369. Дружинин Д. Н. Экономические права и свободы РФ (конституционно-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2003. 171 с.

370. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.

371. Касынюк Л. А. Основы конституционного права Украины: учеб. пособ. 3-те изд., перераб. и допол. Харьков: Одиссей, 2003. 255 с.

372. Соколенко Ю. Гарантії культурних прав і свобод громадян України. *Право України*. Київ, 2004. №2. С. 34–38.

373. Конституційне право України: підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Наукова думка, 1999. 735 с.

374. Актуальні проблеми конституційного права України: підручник / за заг. ред. А. Ю. Олійника. Київ: Видавничий дім «Скіф», 2012. 552 с.

375. Эбзеев Б. С. Конституция. Правовое государство. Конституционный суд: учеб. пособ. Москва: Закон и право: ЮНИТИ, 1996. 349 с.

376. Конституция Российской Федерации: проблемный комментарий / отв. ред. В. А. Четвернин. Москва: Центр констит. исслед. Москов. обществ. научн. фонда, 1997. 702 с.

377. Кириченко Ю. В. Класифікація прав і свобод людини і громадянина за Конституцією України: теоретичні та практичні аспекти. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. Харків, 2014. Вип. 21. С. 26–32.

378. Кириченко Ю. В. Права і свободи людини і громадянина за Конституцією України: деякі аспекти класифікації. *Україна наукова: матеріали дев'ятої міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.*, 21–23 грудня 2012 р. / Крим. ін.-т економіки та господарського права, Вінниц. нац. техн. ун-т, Міжнар. товариство прав людини ТОВ «ТК Меганом». Київ, 2012. С. 7–10.

379. Ушакова М. О. Поняття та види особистих прав людини : теоретичний аспект. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. Запоріжжя, 2011. №4. С. 40–46.

380. Боботов С. В., Колесова Н. С. Современная концепция прав и свобод гражданина во Франции. *Государство и право*. Москва, 1992. №6. С. 134–141.

381. Конституційне право України: підручник / О. В. Городецький, М. І. Корнієнко, Є. Я. Кравець та ін.; за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Наукова думка, 1999. 734 с.

382. Конституционное право зарубежных стран: учебник / под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. Москва: Норма, 2004. 832 с.

383. Дмитриев Ю. А., Златопольский А. А. Гражданин и власть. Москва: Манускрипт, 1994. 376 с.

384. Скрипнюк О. В., Федоренко В. Л. Громадянські права і свободи людини – пріоритет цінності громадянського суспільства. *Права та свободи людини в контексті модернізації Конституції України*: матеріали наук.-практ. інтернет-конфер. ННІЗН НАВСУ (Київ, 23 січня 2014 р.) Київ: Вид-во Ліра-К, 2014. С. 34–41.

385. Конституционное право зарубежных стран в вопросах и ответах: учеб.-метод. пособ. / под ред. А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и допол. Москва: Юристъ, 2006. 285 с.

386. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. 5-ге вид., перероб. і допов. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

387. Конституционное право России: учебник / отв. ред. А. Н. Кокотов, М. И. Кукушкин. Москва: Юристъ, 2003. – 538 с.

388. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Аконіт, 2003. Т. 2. 926 с.

389. Словник іншомовних слів: 23000 слів і термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. 1018 с.

390. Тацій В., Тодика Ю. Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні. *Право України*. Київ, 2001. №6. С. 3–7.

391. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: монографія / кол. авторів; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. 424 с.

392. Шумак І. Поняття громадянських прав і свобод людини в Україні. *Право України*. Київ, 1999. №10. С. 14–16.

393. Рабінович П. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України*. Київ, 2015. №2. С. 9–23.

394. Конституційне право України: підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Наукова думка, 2000. 732 с.

395. Хартия Европейского Союза об основных правах: комментарии / под ред. С. Ю. Кашкина. Москва: Юристъ, 2001. 204 с.

396. Ковлер А. Н. Антропология права: учебник Москва: Изд-во НОРМА, 2002. 430 с.

397. Ворона В. А. Право на евтаназію як складова права людини на життя. *Право України*. 2010. №5. С. 199–205.

398. Громовчук М. В. Евтаназія в зарубіжних країнах : окремі питання конституційно-правового закріплення. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні : питання взаємодії*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 21–22 квітня 2017 р.) Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2017. 216 с.

399. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2003. №40–44. Ст. 356.

400. Мушак Н. Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2011. №2. С. 298–301.
401. Антипова Г. В. Система личных прав человека : конституционно-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2002. 198 с.
402. Крусс В. И. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы. *Государство и право*. Москва, 2000. №10. С. 43–50.
403. Кишор Махбубапи. Почему Сингапур стал самым успешным в мире обществом? *Газета 2000*. 28 августа – 3 сентября 2015 г. Держава. С. В4.
404. Дашковська О. Р. Права людини в контексті лібертарно-юридичної концепції праворозуміння: загальна характеристика. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки»*. Херсон, 2016. Вип. 5. Т. 1. С. 17–20.
405. Монтеск'є Ш. Избранные произведения. Москва: Госполитиздат, 1955. 672 с.
406. Горова О. Б. Основні види прав і свобод в Конституції України і роль ОВС у їх забезпеченні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. Київ, 1999. №1. С. 20–28.
407. Шумак І. Ознаки громадянських прав і свобод в Україні. *Нова політика*. 1999. №5. С. 55–57.
408. Рабінович П., Грищук О. Гідність людини як фундамент її природного права на компенсацію моральної шкоди. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2002. №2. С. 14–23.
409. Француз Т. І. Політичні права в структурі конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2003. Вип. 22. С. 168–175.
410. Заворотченко Т. М. Загальна характеристика системи політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2012. №3. С. 17–21.
411. Заворотченко Т. М. Поняття, сутність і природа політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2012. №4. С. 355–359.
412. Полянская И. С. Конституционно-правовое регулирование права граждан Российской Федерации на проведение собраний, митингов и

демонстрацій, шествий и пикетирования: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 185 с.

413. Букач В. В. Поняття конституційних політичних прав та свобод. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2000. Вип. 10. С. 187–192.

414. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право [Текст] / В. Н. Шаповал. Київ: НД «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.

415. Політико-правова система України: курс лекцій: навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Кириченко. Запоріжжя: ЗНТУ, 2016. 204 с.

416. Фрицький О. Закріплення прав людини в Конституції України у відповідності з Загальною декларацією прав людини. *Юридичний вісник*. Київ, 1999. №1. С. 70–71.

417. Нежинська І. С., Нежинський С. С. Поняття і зміст права людини на компенсацію моральної шкоди. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2012. №4. С. 22–25.

418. Декларація про право на розвиток від 04.12.1986 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_301.

419. Пряхина Т. М. Право на развитие. *Права человека в современном мире: новые вызовы и трудные решения*: материалы междунац. науч. конф. Москва: Изд-во Москов. гуман. ун-та, 2014. С. 39–42.

420. Долежан В., Василюк С. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в Україні. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 13–14 лютого 2003 р.). Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. С. 131 – 134.

421. Шемшученко Ю. С. На шляху до оновлення Конституції України. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2013. №2. С. 4–5.

422. Конституції незалежної України: у 3 кн. / під заг. ред. С. Головатого; упоряд. С. Головатий, Л. Юзьков. Кн. 1. Київ: Право. Українська Правнича Фондація, 1995. Кн. 1. 398 с.

423. Конституція України: проект у редакції від 24 лютого 1996 р. *Українське право*. 1996. №1. С. 92–100.

424. Стефанчук Р. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи. *Юридична Україна*. Київ, 2004. №7. С. 44–49.

425. Гончаренко О. Питання конституційного закріплення права на життя ненародженої дитини. *Право України*. Київ, 2010. №5. С. 90–95.

426. Конституція незалежної України: у 3 кн. / під заг. ред. С. Головатого. Київ: Право. Українська Правнича Фундація, 1999. Кн. 3. 480 с.

427. Соловійов А. Право людини на життя: міжнародний вплив на формування українських поглядів. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2007. №12. С. 7–10.

428. Домбровська О. Зміст конституційного права на життя людини та громадянина. *Право України*. Київ, 2002. №5. С. 37–41.

429. Гришук О. Людська гідність у правових актах ООН. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2004. Вип. 39. С. 37–41.

430. Рабінович П. Гідність людини як фундамент її природного права на компенсацію моральної шкоди. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2002. №2. С. 14–23.

431. Головань І., Кампо В. Повага і захист гідності людини в Україні: проблеми впровадження європейської моделі. *Право України*. Київ, 2015. №2. С. 163–174.

432. Шукліна Н. Зміст конституційного принципу визнання людини найвищою соціальною цінністю. *Право України*. Київ, 2010. №11. С. 76–83.

433. Дашковська О. Право на гідність та особисту недоторканність особи: гендерний аспект. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2004. №4. С. 198–204.

434. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Харків, 2008. 36 с.

435. Недибалюк В. Д. Конституційне право людини на повагу до її гідності: поняття, зміст і його місце в системі прав людини. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2012. Вип. 58. С. 181–187.

436. Антипова Г. В. Система личных прав человека : конституционно-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2002. 198 с.

437. Бортник В. А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 20 с.

438. Стефанчук Р. О. Цивільно-правовий захист честі, гідності та репутації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. 18 с.

439. Лазарев В. В. Декларировать ли утверждение чести и достоинства россиянина? *Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы*. 2001. №1. С. 7–9.

440. Зайцев Ю. Стаття 3 Європейської конвенції з прав людини : специфіка тлумачення та застосування. *Заборона катування. Практика*

Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. Київ: Український Центр Правничих Студій, 2001. 194 с.

441. Пушкіна О. В. Особисті права людини в конституційному законодавстві України. *Юридична Україна.* Київ, 2013. №5. С. 17–24.

442. Олійник А. Недоторканність особи – інститут права України. *Право України.* Київ, 1992. №12. С. 7–8.

443. Гончаренко С. Методика викладання положень Європейської конвенції з прав людини і прецедентного права Європейського Суду у юридичних вищих навчальних закладах. *Право України.* Київ, 2011. №7. С. 251–268.

444. Кутафін О. Е. Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации. Москва: Юристъ, 2004. 316 с.

445. Чичерин Б.Н. Общее государственное право / под общ. ред. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2006. 405 с.

446. Члевик О. В. Свобода як категорія конституційного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 20 с.

447. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. №4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* Київ, 2013. № 9–10, №11–12, № 13. Ст. 88.

448. Тацій В., Грошовий Ю. Судові гарантії захисту прав та свобод людини і громадянина у проекті Конституції України. *Право України.* Київ, 1992. №10. С. 6–20.

449. Бортновська З. Реалізація права на свободу та особисту недоторканність в українському кримінальному процесі. *Право України.* Київ, 2003. №10. С. 104–108.

450. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради.* Київ, 2016. № 28. ст. 532.

451. Літвінова І. Ф. Щодо визначення поняття права особи на недоторканність житла чи іншого володіння. *Право і суспільство.* Дніпропетровськ, 2012. №2. С. 59–64.

452. Фетисенко К. Г., Ільченко С. Ю. Конституційний принцип недоторканості житла й іншого володіння особи та його реалізація при провадженні досудового розслідування: монографія. Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2007. 192 с.

453. Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 року №12 із змінами, внесеними постановою Пленума від 4 червня 1993 року №3. Постанова Пленуму Верховного Суду України в кримінальних та цивільних справах. Київ: ЮРІНКОМ, 1995. С. 111–123.

454. Кириченко Ю. В. Конституційне регулювання права на недоторканність житла в Україні та європейських державах. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «юридичні науки»*. Херсон, 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 91–96.

455. Маляренко В. Про недоторканність житла та іншого володіння особи як засаду кримінального судочинства. *Право України*. Київ, 2004. №7. С. 3–14.

456. Бідняжевська А. Ю. Нормативно-правове регулювання конституційного права людини і громадянина на недоторканність житла в Україні. *Право і суспільство*. Дніпропетровськ, 2009. №6. С. 25–30.

457. Христенко Н. Право на недоторканність житла у різних конституціях світу. *Юридична Україна*. Київ, 2009. №4. С. 30–33.

458. Кириченко Ю. В. Закріплення права на недоторканність житла в конституціях європейських держав. *Права та свободи людини і громадянина : механізм їх реалізації та захисту різними галузями права*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Братислава, 19–20 вересня 2014 р.). Братислава (Словацька Республіка), 2014. С. 200–203.

459. Петрухин И. А. Личная жизнь: пределы вмешательства. Москва: Юрид. лит-ра, 1989. 192 с.

460. Про поштовий зв'язок: Закон України від 4 жовтня 2001 року № 2759-III. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2002. №6. Ст. 39.

461. Негодченко О. В. Таємниця кореспонденції, листування, телефонних розмов та спілкування в сучасних умовах: реалії та колізії. *Право і суспільство*. Дніпропетровськ, 2013. №4. С. 55–61.

462. Кириченко Ю. В. Конституційне закріплення права на невтручання в особисте і сімейне життя в Україні та європейських державах: порівняльно-правовий аналіз. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. Київ, 2013. №5. С. 34–40.

463. Венгеров А. Б. Конституционные принципы охраны личной жизни советских граждан. *Советская юстиция*. 1979. №1. С. 3.

464. Серьогін В. Приватне життя як об'єкт конституційного права на недоторканність приватного життя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. Харків, 2011. №1. С. 51–62.

465. Лановенко Г. Приватне життя людини як об'єкт правової охорони. *Право України*. 2005. №12. С. 112–116.

466. Серьогін В. О. Право на недоторканість приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія. Харків: Вид-во «ФІНН», 2010. 608 с.

467. Народна Конституція. Проект Конституції Президента України Віктора Ющенко. 2009. 100 с.

468. Справа К. Г. Устименка: Рішення Конституційного Суду України від 30.10.1997 р. №5-зп у справі 18/203-97. *Вісник Конституційного Суду України*. Київ, 1997. №4.

469. Іщенко А. В., Гуренко М. М. Реєстрація даних про особу та права людини. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ України*. Київ, 2002. №1. С. 146–150.

470. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї (збірник законодавчих і нормативних актів) [Офіційний текст] / упоряд. Ю. В. Паливода. Київ: ПАЛИВОДА А. В, 2011. 120 с.

471. Кириченко Ю. В. Право на невтручання в особисте і сімейне життя за конституціями України та європейських держав. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 27–28 лютого 2015 р.). Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2015. С. 46–49.

472. Голубка І. І. Конституційні права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2016. 18 с.

473. Динько О.Ф. Зміст і гарантії забезпечення реалізації свободи пересування людини та громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 18 с.

474. Федюк Л. В. Особисті немайнові права юридичних осіб: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2013. 500 с.

475. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. Київ: КНТ, 2008. 626 с.

476. Алешкова И. А. Право на свободу передвижения: вопросы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 172 с.

477. Голубка І. І. Право на свободу пересування : окремі теоретико-правові аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №5. С. 58–61. URL: http://www.pap.in.ua/5_2015/18.pdf.

478. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ, ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. Т. 2. 800 с.

479. Анисимова М. Ф. Право на свободу передвижения и свободный выбор местожительства в Украине: история, современное состояние и перспективы развития. Запорожье: Дикое Поле, 2005. 207 с.

480. Филатов А. В. Организационно-правовые основы и исторические особенности обеспечения свободы передвижения и свободы выбора места жительства в России: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 189 с.

481. Ростовщикова О. В. Свобода передвижения и выбора места жительства и гарантии ее обеспечения и защиты в России: дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2001. 198 с.

482. Іванчо В. І. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2015. 218 с.

483. Справа за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павливни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248–2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи): Рішення Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97>.

484. Бритченко С. П. Питання законодавчого забезпечення свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні. *Україна – Німеччина: розвиток законодавства в рамках європейського права*: матеріали укр.-німець. правового семінару (Київ, 21–22 вересня 2005 р.) Київ: Парламентське вид-во, 2006. С. 72–83.

485. Михайлишин І. В. Зміст права громадян на вільне пересування та вибір місця проживання. *Право і Безпека*. Харків, 2012. № 3. С. 32–37.

486. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України № 1382-IV від 11 грудня 2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2004. № 15. Ст. 232.

487. Любченко М. О. Законодавче забезпечення права вільно залишати територію України. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2015. №2. С. 78 – 81.

488. Максименко С. В. Міжнародно-правове регулювання права на свободу пересування і вибір місця проживання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 18 с.

489. Динько О.Ф. Зміст і гарантії забезпечення реалізації свободи пересування людини та громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 220 с.

490. Голубка І. І. Конституційно-правове регулювання права на свободу пересування в Україні та країнах Європейського Союзу: порівняльний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Ужгород, 2014. Вип. 29. Ч. 2. С. 11–14.

491. Бритченко С. П. Законодавство про право громадянина України на повернення в Україну потребує вдосконалення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2004. №4. С. 38–47.

492. Чехович С. Б. Удосконалення засад регулювання міграційних процесів в контексті конституційної реформи. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 2. С. 179–184.

493. Заворотченко Т. М. Теоретико-правовий аналіз права на інформацію. *Право і суспільство*. Дніпропетровськ, 2010. №2. С. 48–53.

494. Кушакова Н. Конституційне право на інформацію в Україні: сучасний підхід. *Право України*. Київ, 2002. №12. С. 51–55.

495. Костецька Т. А. Право на інформацію в системі конституційних прав людини. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2008. №3. С. 90–95.

496. Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник. Київ: Вид-во Ліра-К, 2016. 616 с.

497. Нестеренко О. Шляхи вдосконалення конституційно-правового регулювання права на доступ до інформації. *Юридична Україна*. Київ. 2008. №4. С. 31–36.

498. Петрова Н. Обмеження: кому і навіщо вони потрібні? *Юридичний вісник України*. Київ, 2002. № 13. С. 7.

499. Нудненко Л. Деякі проблеми змісту та реалізації конституційного права на свободу слова. *Право України*. Київ, 2012. №8. С. 100–113.

500. Ярмол Л. Свобода віросповідання людини: поняття, елементи, законодавче закріплення. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2001. №2. С. 115–122.

501. Данильченко Є. С. Теоретичний аспект використання терміну «свобода світогляду» у конституційно-правовому регулюванні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2009. Вип. 46. С. 163–169.

502. Биков О. М. Свобода совісті та свобода віросповідання : співвідношення понять. *Право і суспільство*. Дніпропетровськ, 2011. №2. С. 69–73.

503. Бедь В. В. Право не сповідувати жодної релігії як складове свободи совісті: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Ужгород, 2013. Вип. 22. Ч. II. Т. 1. С. 124–127.

504. Ярмол Л. Юридичне забезпечення в Україні права людини на віросповідання: загальнотеоретичні підстави удосконалення. *Юридична наука*. Київ, 2003. №6. С. 48–54.

505. Ловинюков А. С. Свобода совести (аналіз, практика, виводи). *Государство и право*. Москва, 1995. №1. С. 24–36.

506. Ярмол Л. Принципи законодавства України щодо свободи віровизнання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2002. Вип. 37. С. 44–50.

507. Рабінович П. М., Ярмол Л. В. Можливості вдосконалення законодавчого забезпечення права людини на свободу віросповідання в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2004. №1. С. 16–27.

508. Рабінович П. М., Ярмол Л. В. Законодавча регламентація в Україні права людини на свободу віросповідання: можливості оптимізації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2004. №2–3. С. 5–16.

509. Козюбра М. Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції України. *Українське право*. 1996. №3. С. 4–12.

510. Шаповал В. М. Конституційні системи зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1992. 135 с.

511. Конституція України. Офіційний проект у редакції від 26 жовтня 1993 р. *Українське право*. 1994. №1. С. 62–75.

512. Хашев В. Г. Кримінальна відповідальність за зловживання владою або службовим становищем: дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2007. 259 с.

513. Бортняк К. До питання про формування понять «посадова особа» та «службова особа». *Право України*. Київ, 2008. №1. С. 136–139.

514. Аракелян М., Узун Н. Забезпечення конституційного права людини на захист прав і свобод судом. *Право України*. Київ, 2006. №1. С. 19–21.

515. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник у 4-х т. / отв. ред. Б. А. Страшун. Москва: БЕК, 1997. Т. 3. 764 с.

516. Кириченко Ю. В. Позасудові суб'єкти захисту прав і свобод людини і громадянина: деякі аспекти конституційного закріплення. *Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку*: Зб. наук. праць всеукр. наук.-практ. конф. / Київський ун-т прав НАН України / редкол. Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицький, О. В. Чернецька та ін. Київ: Вид-во Ліра-К, 2013. С. 101–103.

517. Івановська А. М. Конституційне правосуддя і захист прав людини: позитивний зарубіжний досвід та перспективи розвитку в Україні. *Університетські наукові записки*. 2005. №3. С. 36–42.

518. Рисдал Р. Проблемы защиты прав человека в объединенной Европе. *Государство и право*. Москва, 1993. №4. С. 35–41.

519. Васьковська В. Механізм забезпечення прав людини на безпеку. *Право України*. Київ, 2005. №9. С. 25–28.

520. Параниця С. Реалізація права людини на самозахист за допомогою зброї в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2012. №3. С. 70–73.

521. Конституція України: наук.-практ. комент. / редкол.: В. Я. Тацій (голова ред. кол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.

522. Кириченко Ю. В. Конституційне закріплення права на захист в Україні та європейських державах : порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Дніпропетровськ, 2013. №1. С. 64–72.

523. Рабінович П. Право людини на компенсацію моральної шкоди. *Юридичний вісник України*. Київ, 19–25 січня 2002 р. С. 1, 4.

524. Кириченко Ю. В. Право на відшкодування шкоди за Конституцією України. *Актуальні проблеми публічного та приватного права*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 3 жовтня 2012 р.). Запоріжжя: КПУ, 2012. С. 467–469.

525. Погорілко В., Федоренко В. Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, ознаки, види. *Право України*. Київ, 2002. №10. С. 3–9.

526. Кириченко Ю. В. Право на відшкодування шкоди: порівняльно-правовий аналіз норм конституцій України та європейських держав. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. Київ, 2012. №5. С. 8–11.

527. Шемшученко Ю. Конституція України і права людини. *Право України*. Київ, 2001. №8. С. 3–8.

528. Жаровська І. Міжнародно-правовий і національний рівень забезпечення права на знання прав та обов'язків. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2007. №12. С. 3–6.

529. Справа за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу): Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 року №23-рп/2009 URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09>.

530. Ісакова В. Право на правову допомогу в системі прав людини. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2012. №4. С. 337–345.

531. Тесленко М. Про право кожного бути вільним у виборі захисника своїх прав. *Право України*. Київ, 2002. №3. С. 55–58.

532. Козлов А. Конституционное право на защиту. *Законность*. 2003. №10. С. 26–29.

533. Рабінович П., Гудима Д., Гончаров В., Луців О. Вільний вибір захисника своїх прав (проблеми офіційної інтерпретації статті 59 Конституції України). *Право України*. Київ, 2013. №3–4. С. 376–384.

534. Справа за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 56 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника): Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 року №13-рп/2000. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00>.

535. Бараннік Р. В., Шибіко В. П. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України. Київ: КНТ, 2008. 212 с.

536. Бараннік Р. Свобода особи від самовикриття та викриття близьких родичів у кримінальному процесі України. *Право України*. Київ, 2002. №6. С. 42–45.

537. Бараннік Р. Застосування ч. 1 ст. 63 Конституції України суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності і проблемні питання. *Право України*. Київ, 2005. №4. С. 32–34.

538. Кожевников О. А. Право на объединение с позиций Европейской концепции о защите прав человека и основных свобод. *Право и политика*. Москва, 2008. №1. С. 83.

539. Юдин Ю. А. Политические партии и право в современном государстве. Москва: Форум-Инфра-М, 1998. 288 с.

540. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і права держава в Україні: монографія. Запоріжжя: Юрид. ін.-т МВС України, 2002. 193 с.

541. Малый Д.А. Конституционное право на объединение в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. Саранск, 2002. 191 с.

542. Кириченко Ю. В. Конституційне закріплення права на свободу об'єднання в Україні та європейських державах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2014. Вип. 27. Т. 1. С. 98–102.

543. Гаєва Н. П. Правові принципи утворення і діяльності громадських об'єднань: деякі міркування. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2014. №3. С. 55–59.

544. Кириченко Ю. В. Право на свободу об'єднання: проблеми конституційного регулювання в Україні. *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу*: матеріали наук.-практ. конф. (Херсон, 6–7 червня 2014 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 25–28.

545. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія: навч. посіб. Київ: «Видавничий дім «Професіонал», 2008. 416 с.

546. Букач В.В. Поняття та зміст конституційного політичного права громадян на об'єднання у політичні партії та громадські організації. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Дніпропетровськ, 2006. №1. С. 81–84.

547. Бондарчук І. В. Право на свободу об'єднання в Україні: конституційно-правове регулювання і міжнародно-правові стандарти. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2009. №12. С. 89–97.

548. Гаєва Н. П. Щодо визначення конституційних термінів «політична партія», «громадська організація», «об'єднання громадян». *Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і*

практики: *До 10-річчя Конституції України і 15-річниці незалежності України.* / за ред. Ю. Шемшученка; упор. І. О. Кресіна, В. П. Нагребельний, Н. М. Пархоменко. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. С. 179–183.

549. Лемак В. Політичні партії як інститут громадянського суспільства : проблеми правового регулювання в Україні. *Право України.* Київ, 2010. №7. С. 18–23.

550. Кириченко Ю. В. Право на свободу об'єднання у політичні партії: порівняльно-правовий аналіз конституцій України та європейських держав. *Науково-практичний фаховий журнал «Юридичний вісник».* Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2014. №6. С. 199–204.

551. Пушкіна О. В. Право на участь в управлінні державними справами як системотвірний складник політичних прав людини і громадянина. *Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України.* Запоріжжя, 2004. №4. С. 72–82.

552. Формула демократії: Народ-Конституція-влада. 20-річчю Конституції України присвячується / О. Мороз, О. Ющик, О. Скрипнюк, М. Теплюк, Л. Супрун; упоряд. О. Мороз, О. Ющик. Київ: Парламентське вид-во. 308 с.

553. Максакова Р. Право громадян брати участь у виборах та референдумах в Україні: проблеми реалізації. *Вісник Центральної виборчої комісії.* Київ, 2013. №1. С. 43–48.

554. Тацій В. Я. Права людини і громадянина як підґрунтя удосконалення законодавства України. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* Київ, 2008. №11–12. С. 204–210.

555. Головка В. Право на участь в управлінні державними справами: нотатки до наукової дискусії. *Підприємництво, господарство і право.* Київ, 2016. №8. С. 93–98.

556. Мельник Р. С. Право на свободу мирних зібрань : теорія і практика Київ: Видавництво «ВАІТЕ», 2015. 168 с.

557. Балакірева Р. С. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 210 с.

558. Власенко О. Л. Законодавче регулювання права громадян на мирні збори. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* Київ, 2008. №3. С. 92–97.

559. Денисова М. М. Розвиток міжнародних стандартів реалізації права на мирні збори. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2008. Вип. 40. С. 168–175.

560. Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки: посіб. / пер. з англ. О. М. Мокровольського. Київ: Веселка, 1993. 192 с.

561. Тарануха Р. І. Проблеми реалізації права на мирні зібрання в Україні. *Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Братислава, 19–20 вересня 2014 р.). Братислава (Словацька Республіка), 2014. С. 245–248.

562. Власенко О. Конституційно-правовий механізм реалізації права громадян на свободу мирних зборів. *Підприємство, господарство і право*. Київ, 2010. №5. С. 111–113.

563. Клименко О. І. Поняття конституційного права громадян на мирні зібрання. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2012. №6. С. 134–141.

564. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. №9306-XI. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

565. Тополевський Р. Правове регулювання свободи зібрань в системі джерел права України: колізії, непорозуміння чи злий жарт. *Юридичний часопис*. Київ, 2005. №24. С. 15–20.

566. Про практику застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення справ стосовно реалізації права на мирні зібрання: Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 21 травня 2012 р. №6. URL : <http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0006760-12>.

567. Васильовська О. Актуальні проблеми права на збори, мітинги, походи та демонстрації в Україні. *Право України*. Київ, 2007. №8. С. 74–77.

568. Справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання: Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 р. №4-рп/2001. *Вісник Конституційного Суду України*. Київ, 2001. №2. С. 25–27.

569. Клименко О. Свобода мирних зібрань в Україні : правові проблеми реалізації. *Юридична Україна*. Київ, 2016. №1–2. С. 4–9.

570. Іщук С. Завчасне сповіщення при реалізації конституційного права на проведення мирних зібрань. *Право України*. Київ, 2016. №1. С. 136–143.

571. Кириченко Ю. В. Право на свободу мирних зібрань: теоретико-правові аспекти вдосконалення ст. 39 Конституції України. *Науково-*

практичний фаховий журнал «Юридичний вісник». Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. №4. С. 94–103.

572. *Справа «Веренцов проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 11 квітня 2013 р. (скарга №20372/11).* URL: <http://hudoc.echr.coc.int/sites/eng/pages/scarch.aspx?i=001-118393>.

573. Кириченко Ю. В. Відповідність ст. 39 Конституції України міжнародно-правовим актам і конституційній практиці європейських держав. *Особенности адаптации законодательства Молдовы и Украины к законодательству Европейского Союза: матеріали междуна. науч.-практ. конф. (Кишинев, 27-28 марта 2015 г.).* Кишинев, 2015. Ч. 1. С. 83–86.

574. Рудакова Н. А. Конституционное право граждан на обращение в государственные органы и органы местного самоуправления: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2002. 176 с.

575. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2005. 202 с.

576. Лазаренко Л. А. Види конституційного права на звернення. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* Київ, 2008. №3. С. 70–78.

577. Чуб О. Конституційні засади права громадян України на звернення. *Вісник Академії правових наук України.* Харків, 2006. №1. С. 76–82.

578. Козюбра М. Права людини і верховенство права. *Право України.* Київ, 2010. №2. С. 24–35.

579. Конституційне право України: підручник / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

580. Аленкина Н. Б. О месте социальных прав в системе прав человека. *Современное право.* Москва, 2004. №9. С. 21–27.

581. Международная защита прав человека. Харьков, 1988. 320 с.

582. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. Київ: Наукова думка, 1997. 286 с.

583. Кравчук Л. Державотворення і нова Конституція України. *Голос України.* Київ, 1992. 12 листопада.

584. Права людини. *Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи.* Харків, 2002. №34. 210 с.

585. Алексеев С. С. Право: азбука–теория–философия: опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 712 с.

586. Верланов С. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій. *Юридична Україна*. Київ, 2005. №9. С. 11–17.

587. Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2010. №1. С. 40–48.

588. Харламова Н. Введение к материалам форума «Конституционный статус социально-экономических прав». *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 2000. №1.

589. Гладких В. І. Соціальні права громадян України: конституційно-правовий аспект: монографія. Харків: Факт, 2005. 368 с.

590. Вагина А. М. Экономические права человека и гражданина в Российской Федерации: конституционно-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2005. 202 с.

591. Аристов Е. В. Социальные права человека и гражданина в Российской Федерации: конституционное исследование: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 186 с.

592. Михалева Н. А. Конституционное право зарубежных стран СНГ: учебн. пособ. Москва: Юристъ, 1999. 352 с.

593. Большой юридический словарь / В. А. Белов, В. В. Бойцова и др.; под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. Москва: Инфра-М., 2002. 704 с.

594. Лейбо Ю. И., Толстолятенко Г. П., Экштайн К. Л. Научно-практический комментарий к главе 2 Конституции Российской Федерации «Права и свободы человека и гражданина». Москва: ЭКОМ, 2000. 447 с.

595. Иваненко В. А., Иваненко В. С. Социальные права и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. 404 с.

596. Фролов Ю. Проблеми щодо питання самостійності економічних прав та свобод у загальній системі прав і свобод людини і громадянина. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2006. №8. С. 16–20.

597. Фролов Ю. М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні: до теорії питання. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2002. Вип. 20. С. 164–172.

598. Погорілко В. Ф. Конституція України: проблеми теорії і практики. *Правова держава*. Київ, 2001. Вип. 12. С. 143–150.

599. Румянцев О. Г., Додонов В. Н. Юридический энциклопедический словарь. Москва: Инфра-М., 1997. 384 с.
600. Рабінович П. Межі прав людини (деякі питання загальної теорії). *Український часопис прав людини*. 1997. №3–4. С. 14–21.
601. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 10-те вид., перероб. і допов. Львів: Край, 2008. 224 с.
602. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Наукова думка, 2008. 270 с.
603. Лисенков С. Л. Теоретичні питання конституційних культурних прав і свобод в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. Київ, 2004. Вип. 1. С. 5–19.
604. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2001. Т. 3. 792 с.
605. Локк Дж. Избранные философские произведения: у 2 т. Москва: Госполитиздат, 1960. Т. 2. 512 с.
606. Харченко Г. Г. Доктринальні відмінності інституту права власності: порівняльно-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2009. №1. С. 158–164.
607. Андреев В. К. Право частной собственности в России. Москва: Юристъ, 1993. 120 с.
608. Івершенко Л. Поняття конституційного права приватної власності в сучасній юридичній науці. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2004. №10. С. 69–73.
609. Фролов Ю. М. Право приватної власності в системі економічних прав людини і громадянина в Україні: конституційно-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2003. №2. С. 24–30.
610. Галунько В. В. Приватна власність як невід’ємне право людини. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2008. Вип. 42. С. 42–48.
611. Кириченко Ю. В. Право приватної власності за конституціями України та європейських держав. *Право і суспільство*. Дніпропетровськ. 2013. №3. С. 27–34.
612. Семчик В. І. Право власності за Конституцією України. Київ: Ін Юре, 1997. 36 с.
613. Івершенко Л. Зміст конституційного права людини та громадянина на приватну власність. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2007. №7. С. 88–91.

614. Бочарова Н. Конституційне закріплення прав інтелектуальної власності в державах Європи (порівняльно-правовий аналіз). *Юридична Україна*. Київ, 2005. №5. С. 23–30.
615. Гончаренко О. Конституційне право громадян України користуватися об'єктами державної та комунальної власності. *Право України*. Київ, 2005. №1. С. 39–42.
616. Ширипов Д. В. Защита права собственности при национализации. *Юридический вестник*. Москва, 2003. Вып. 12. С. 128–135.
617. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. 3-тє вид. Київ: «Фенікс». 2006. 192 с.
618. Колбасин Д. А. Гражданское право Республики Беларусь. Общая часть. Минск, 1999. 334 с.
619. Куц В. М., Кириченко Ю. В. Кримінальна відповідальність за незаконне використання електричної або теплової енергії: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 160 с.
620. Гончаренко О. Правові обмеження на приватну власність у Конституції України. *Право України*. Київ, 2007. №4. С. 122–125.
621. Социальное государство и защита прав человека / под ред. Е. А. Лукашевой. Москва: Юристъ, 1994. 413 с.
622. Хавронюк М. І. Конституції європейських держав як джерела кримінального законодавства. *Законодавство України. Науково-практичні коментарі*. Київ, 2005. №12. С. 53–91.
623. Матвієнко В. Частина шоста ст.41 Конституції України потребує уточнення. *Право України*. Київ, 2000. №7. С. 90–91.
624. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / под ред. З. М. Черниловского; состав. В. Н. Садилов. Москва: Юрид. лит.-ра, 1994. – 612 с.
625. Кириченко Ю. В. Конституційне регулювання права на спадкування приватної власності в європейських державах (порівняльний аналіз). *Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні: матеріали IV всеукр. наук.-практ. конф.* (Київ, 19 квітня 2013 р.) / редкол.: Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицький, О. В. Чернецька та ін. Київ: Вид-во Ліра-К, 2013. С. 348–350.
626. Шульженко Ф. П. Соціально-правова держава: сутність, проблеми політичної модернізації: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2009. 412 с.
627. Різник С. В. Безпосередня та опосередкована підприємницька діяльність як спосіб реалізації людиною та громадянином конституційного

права на підприємництво. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2008. Вип. 40. С. 198–202.

628. Ковач А. В. Право людини на підприємництво. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2012. №2. С. 212–215.

629. Безбабіна О. Конституційне право людини та громадянина на підприємницьку діяльність. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2007. №7. С. 95–99.

630. Фролов Ю. М. Право людини і громадянина на підприємницьку діяльність в Україні: конституційно-правовий аспект. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2003. №8. С. 51–61.

631. Плотникова И. Н. Конституционное право человека и гражданина на предпринимательскую деятельность в России: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. 251 с.

632. Шаповал В. Конституційна категорія соціальної держави. *Право України*. Київ, 2004. №4. С. 14–19.

633. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. №436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2003. № 21–22. Ст. 144.

634. Коломієць О. Право громадян на здійснення підприємницької діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2002. №4. С. 99–102.

635. Кириченко Ю. В. Конституційне регулювання права на підприємницьку діяльність в Україні та державах континентальної Європи *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «юридичні науки»*. Херсон, 2015. Вип. 5. Т. 1. С. 75–79.

636. Пилипенко П. Про право зайнятості, або нові контури трудового права. *Право України*. Київ, 2014. №6. С. 197–207.

637. Фурье Ш. Избранные сочинения. Москва: Госполитиздат, 1954. Т. 3.

638. Мокрицька Н. Про сутність проголошеного у Конституції України права на працю. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2010. Вип. 51. С. 247–254.

639. Фролов С. И. Конституционные права и свободы человека и гражданина в сфере труда (современный российский опыт): дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. 169 с.

640. Боханова І. А. Правові аспекти захисту права на працю. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренко*. Луганськ, 2009. Спец. випуск №1. С. 64–71.

641. Процевський О. Новий зміст права на працю – основа реформування трудового законодавства України. *Право України*. Київ, 1999. №6. С. 101–105.

642. Козуб І. Г. Правове регулювання праці осіб зі зниженою працездатністю: монографія. Чернівці, 2010. 230 с.

643. Козуб І. Про деякі аспекти сутності права на працю. *Право України*. Київ, 2012. №7. С. 215–220.

644. Кириченко Ю. В. Конституційне регулювання права на працю в Україні та державах континентальної Європи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «юридичні науки»*. Херсон, 2017. Вип. 3. Т. 1. 2017. С. 48–53.

645. Справа за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 23 Закону України «Про державну службу», статті 42 Закону України «Про дипломатичну службу» (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування): Рішення Конституційного Суду України від 16.10.2007 р. №8-рп/2007. *Офіційний вісник України*. Київ, 2007. №80. Ст. 2979.

646. Коваленко О. О. Актуальні проблеми сучасного розуміння права на працю. *Університетські наукові записки*. Київ, 2006. №59. С. 39–51.

647. 10. Андрєєв В. Природний характер трудових прав. *Право України*. Київ, 2007. №4. С. 67–70.

648. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 р. №322-VIII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1971. Додаток до №50. Ст. 375.

649. Жернаков В. Поняття примусової праці за законодавством України. *Право України*. Київ, 1997. №10. С. 35–39, 43.

650. Конвенції и рекомендації, прийняте Міжнародною конференцією труда. 1919-1956. *Міжнародне Бюро Труда*. Женева, 1991. Т. 1.

651. Стасів О. Право на належні, безпечні і здорові умови праці як конституційна засада трудового права. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2012. Вип. 55. С. 194–201.

652. Про оплату праці: Закон України від 24 березня 1995 р. № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №17. Ст. 121.

653. Козуб І. Право інваліда на працю як природне право та конституційний принцип. *Юридична Україна*. Київ, 2007. №11. С. 52–57.

654. Дубей В. Заборона дискримінації у сфері праці: теоретичні питання і нормативне забезпечення. *Право України*. Київ, 2005. №11. С. 33–36.

655. Кириченко Ю. В. Право на працю: проблеми конституційного регулювання. *Право, держава та громадянське суспільство в умовах системних реформ у процесі євроінтеграції*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 1–2 квітня 2016 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. гуман. ун-т, 2016. С. 51–54.

656. Стасів О. Право на страйк як гарантія захисту трудових та соціальних інтересів найманих працівників. *Юридична Україна*. Київ, 2010. №8. С. 73–78.

657. Кузнецова З. Н. Конституционное право граждан на забастовку и его гарантии: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 188 с.

658. Коломоєць Ю. О. Конституційне право працюючого на страйк в Україні. *Права людини: теорія, реальність, перспективи*: матеріали регіонал. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 5 грудня 2005). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 204 с.

659. Процишен М. Врегулювання права на страйк на міжнародно-правовому рівні. *Юридична Україна*. Київ, 2008. №11. С. 31–36.

660. Богашева Н. Об'єднання громадян у контексті свободи об'єднання. *Право України*. Київ, 2011. №6. С. 122–126.

661. Чанишева Г. Право на страйк: міжнародні стандарти та законодавство України. *Право України*. Київ, 2000. №12. С. 80–86.

662. Кириченко Ю. В. Право на свободу об'єднання у професійні спілки: відповідність конституційної практики України європейським стандартам. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. Одеса, 2014. Вип. 10–1. Т. 1. С. 70–73.

663. Куян І. А. «Право на страйк» як форма прояву народного суверенітету: проблеми теорії і практики. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2012. №4. С. 92–95.

664. Мурашин О. Страйки: правові питання. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2000. №10. С. 67–69.

665. Тучкова Э. Г. Право социального обеспечения: учеб.-метод. пособ. и норм. акты о пособиях и компенсационных выплатах. Москва: ТЕНС, 1995. 191 с.

666. Москаленко О. Перспективи кодифікації соціального законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2014. №7. С. 3–7.

667. Рудик В. Про проблемні питання нормативного гарантування права на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2005. №9. С. 37–39.

668. Стаховська Н. Соціальне забезпечення чи захист? *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2000. №8. С. 54–57.

669. Болотіна Н. Концепція кодифікації законодавства України про соціальне забезпечення. *Право України*. Київ, 1996. №7. С. 51–53.

670. Рабінович П., Панкевич О. Соціальне право: деякі питання загальної теорії. *Право України*. Київ, 2003. №1. С. 104–107.

671. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблеми термінів і понять. *Право України*. Київ, 2000. №4. С. 35–39.

672. Сивак С. Конституційні гарантії права на пенсійне забезпечення і пенсійна реформа. *Право України*. Київ, 1997. №12. С. 70–74.

673. Сташків Б. Соціальному обслуговуванню – законодавче закріплення. *Право України*. Київ, 1997. №10. С. 31–35.

674. Кириченко Ю. В. Право людини на соціальне забезпечення в конституційних нормах України та зарубіжних держав : порівняльно-правовий аналіз. *Научно-практическое издание Республики Молдовы «Национальный юридический журнал : теория и практика»*. 2014. №6. С. 51–55.

675. Приходько С. Держава і соціальний захист громадян. *Право України*. Київ, 1999. №9. С. 22–26.

676. Кириченко Ю. В. Право людини на соціальне забезпечення : деякі аспекти конституційного регулювання. *Тенденції та пріоритети реформування законодавства України: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Херсон, 12-13 грудня 2014 р.)*. Ч. 1. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. Ч. 1. С. 36–39.

677. Маркс К. Сочинения. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1968. Т. 19.

678. Хіміч С. Право на житло відповідно до норм Конституції України. *Юридична Україна*. Київ, 2009. №9. С. 55–59.

679. Галянтюк В., Махінчук В. Право на житло як особисте немайнове право. *Юридична Україна*. Київ, 2003. №10. С. 19–23.

680. Голоманчук Э.В. Конституционное право граждан на жилище в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2007. 196 с.

681. Права людини й оновлення Конституції України: колективна монографія. Львів: Малий видав. центр юрид. ф-ту Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2011. Вип. 5. 184 с.

682. Кириченко Ю. В. Теоретико-правові аспекти конституційного регулювання права на житло в Україні та державах континентальної Європи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «юридичні науки»*. Херсон, 2016. Вип. 5. Т. 1. С. 49–52.

683. Породько В. Умови правомірності обмежень житлових прав громадян. *Право України*. Київ, 2005. №10. С. 63– 66.

684. Кириченко Ю. В. Конституційне право на житло в Україні та державах континентальної Європи. *Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 20-річчю Конституції України, (Запоріжжя, 23–24 червня 2016 р.). Запоріжжя: Просвіта, 2016. С. 227– 231.

685. Рабінович А. Основоположні споживчі права та їх зв'язок з її правом на достатній рівень життя. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2010. №9. С. 7–8.

686. Балакірева Р. С. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 210 с.

687. Волкова О. М. Сутнісні характеристики категорії «соціальні права особи». *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2009. Вип. 45. С. 66–71.

688. Гіда Є. О. Загальнолюдські стандарти прав людини і забезпечення їх реалізації в діяльності міліції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. 16 с.

689. Кириченко Ю. В. Право на достатній життєвий рівень у конституціях України та інших європейських держав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т. 2013. Вип. 22. Ч. 2. Т. 1. С. 150–153.

690. Кириченко Ю. В. Конституційне закріплення прав на достатній життєвий рівень в Україні та державах континентальної Європи. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 19-20 вересня 2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 166–169.

691. Пазенок А. Конституційне право на охорону здоров'я : сучасний стан та перспективи розвитку. *Право України*. Київ, 2010. №3. С. 120–125.

692. Литовка А. Б. Право на охорону здоров'я и медицинскую помощь в Российской Федерации : конституционно-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 194 с.

693. Гладун З. Права людини у сфері охорони здоров'я. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2004. Вип. 40. С. 8–23.

694. Сенюта І. Я. Право людини на охорону здоров'я та його законодавче забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 19 с.

695. Тихомиров А. В. Медицинское право: практ. пособ. Москва: Статут, 1998. 442 с.

696. Москаленко В. Ф., Грузева Т. С., Іншакова Г. В. Право на охорону здоров'я у нормативно-правових актах міжнародного та європейського рівня. Харків: ВПП «Контраст», 2006. 296 с.

697. Федорова А. Захист соціальних прав у рамках Європейської конвенції з прав людини. Значення для України. *Право України*. Київ, 2012. №11–12. С. 241–251.

698. Сенюта І. Я. Право на охорону здоров'я у конституціях країн СНД: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. Хмельницьк, 2003. №3–4. С. 65–69.

699. Сенюта І. Я. Право людини на медичну допомогу: деякі теоретико-правові аспекти. *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення)*: матеріали II всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 17–18 квітня 2008 р.). С. 277–283.

700. Солдатенко О. Перспективи реалізації конституційного права громадян на охорону здоров'я через медичне страхування. *Право України*. Київ, 2009. №3. С. 54–58.

701. Кириченко Ю. В. Конституційно-правове регулювання права на охорону здоров'я в Україні та державах континентальної Європи. *Право та державне управління*. Запоріжжя, 2017. №1. С. 24–30.

702. Жмурко О. Конституційно-правове регулювання права на охорону здоров'я в Україні та зарубіжних країнах. *Юридична Україна*. Київ, 2011. №11. С. 21–25.

703. Семенюк О. Право людини на охорону здоров'я, медичну допомогу і соціальне страхування в Україні: реальність чи декларація? *Права людини: теорія, реальність, перспективи*: матеріали регіон. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 5 грудня 2008 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 185–190.

704. Солдатенко О. Право на охорону здоров'я у Конституціях України та інших європейських держав. *Право України*. Київ, 2008. №8. С. 20–24.

705. Дейкун М. П. Реформа фінансування системи медичної допомоги – шлях до ефективного її функціонування. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. Київ, 1999. №1. С. 54.

706. Кириченко Ю. В. Конституційне право на охорону здоров'я за конституціями України та держав континентальної Європи: проблеми регулювання. *Пріоритетні напрями модернізації системи права України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23–24 грудня 2016 р.)* Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2016. С. 46–49.

707. Мацькевич М. Культурні права та свободи людини і громадянина : питання регламентації змісту та реалізації. Віче. Київ, 2011. №20. С. 24–26.

708. Рибакова В. В. Конституционное право на общее образование в Российской Федерации (проблемы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. 209 с.

709. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 205 с.

710. Про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України: Рішення Конституційного Суду України від 04.03.2004 р. №5-рп/2004. *Офіційний вісник України*. Київ, 2004. №11. Ст. 674.

711. Романенко К. Особливості державного регулювання права на освіту в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2006. №12. С. 101–105.

712. Пушкіна О. В. Право на освіту в системі культурних прав людини і громадянина в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2007. №12. С. 16–26.

713. Кулініч О. О. Право на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина та його гарантії. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2007. №4. С. 88–92.

714. Курко М. Розвиток гарантій права на освіту в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2010. Вип. 82. С. 43–46.

715. Валєєв Р. Г. Загальна характеристика конституційного права на освіту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. Херсон, 2014. Вип. 1. Т. 1. С. 49–54.

716. Кириченко Ю. В. Право на освіту за конституціями України та держав континентальної Європи: порівняльно-правовий аналіз. *Научно-*

практическое правовое издание Республики Молдова «Национальный юридический журнал : теория и практика». 2015. №2. С. 35–39.

717. Автономов А. С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. 552 с.

718. Соколенко Ю. М. Конституційні права громадян України на вищу освіту. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. Запоріжжя, 2003. №1. С. 13–21.

719. Никитина И. Ф. Конституционная характеристика права на образование. *Право и образование*. 2003. №1. С. 29–36.

720. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2008. 180 с.

721. Серегина С. Л. Конституционное право на высшее образование в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2006. 310 с.

722. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №37–38. Ст. 2004.

723. Кириченко Ю. В. Право на освіту: проблеми конституційного регулювання. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Львів, 14-15 серпня 2015 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2015. С. 14–16.

724. Татаренко Т. М. Проблеми політизації етнічного чинника: теоретичні аспекти дослідження. *Актуальні проблеми політики*. 2002. Вип. 15. С. 400–407.

725. Ачімовіч Д. Т. Конституційно-правовий статус національних меншин (колективів) у державах-членах ЄС та державах, асоційованих з ЄС: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Маріуполь, 2014. 19 с.

726. Асланов С. А. Проблеми реалізації етнонаціональної політики України у контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2009. Вип. 43. С. 739–743.

727. Вітман К. М. Особливості етнонаціональної політики Чехії: дискримінація неєвропейських меншин. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2009. Вип. 43. С. 630–637.

728. Kirichenko Y. V. Securing of National Minorities Rights in Modern Constitutions of European States / *Science and Education Studies*. 2015. №2 (July-December). Volume III «Stanford University Press», 2015. P. 460–466.

729. Бородінов В. Д. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин і втілення його в українському законодавстві. *Віче*. Київ, 2011. №18. С. 5–8.

730. Антонович М. Право національних меншин в Україні: національне законодавство та міжнародно-правові стандарти. *Право України*. Київ, 2004. №6. С. 9–12.

731. Римаренко Ю. Права людини та громадянина, права народів, права етнічних меншин. *Український часопис прав людини*. 1996. №3–4. С. 22–40.

732. Кириченко Ю. В. Права національних меншин в Україні та європейських державах: порівняльно-правові аспекти конституційного регулювання. *Научно-практическое правовое издание Республики Молдова «Национальный юридический журнал : теория и практика»*. 2015. №4. С. 16–19.

733. Кириченко Ю. В. Застосування зарубіжного досвіду щодо конституційного регулювання прав національних меншин в Україні. *Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 22–23 травня 2015 р.) Кривий Ріг: ДВНЗ «Криворізький національний університет», 2015. С. 41–44.

734. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / за ред. Я. М. Шевченко. Харків: Консул, 2011. 528 с.

735. Бочарова Н. Конституційне закріплення права інтелектуальної власності в державах Європи (порівняльно-правовий аналіз). *Юридична Україна*. Київ, 2005. №5. С. 23–30.

736. Шумак І. Духовні права і свободи людини – права людини нового покоління. *Право України*. Київ, 2005. №2. С. 84–88.

737. Бочарова Н. Право на результати творчої діяльності в системі сучасних прав людини і громадянина. *Юридична Україна*. Київ, 2006. №3. С. 8–12.

738. Лисенков С. Л. Культурні права. *Юридична енциклопедія*. Київ: Юрінком Інтер, 2001. С. 431–432.

739. Шапорєва Д. С. Конституционное право человека и гражданина на свободу творчества в современной России: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2007. 215 с.

740. Мацькевич М. Конституційні культурні права в практиці Європейського Суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2012. №1. С. 3–5.

741. Дроб'язко В. С., Дроб'язко Р. В. Право інтелектуальної власності. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 512 с.

742. Серьогін В. О. Конституційне право України: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2010. 368 с.

743. Кириченко Ю. В. Конституційна практика нормативного регулювання права інтелектуальної власності в Україні та європейських державах. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. Київ, 2013. №5. С. 86–92.

744. Вавженчук С. Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав в чинному законодавстві. Форум права. 2010. С. 45–49. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10vcjvhz.pdf>.

745. Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав і основних свобод людини. *Право України*. Київ, 2005. №9. С. 33–36.

746. Бочарова Н. В. До питання про особливості формалізації права людини на результати творчої діяльності в конституційних документах (порівняльно-правовий аналіз). *Право, держава та громадянське суспільство в умовах системних реформ у процесі євроінтеграції*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 1–2 квітня 2016 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. гуман. ун-т, 2016. 180 с.

747. Кириченко Ю. В. Право інтелектуальної власності : деякі аспекти його конституційного закріплення. *Актуальні проблеми публічного та приватного права*: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 25 жовтня 2013 р.). Запоріжжя: КПУ, 2013. С. 143–146.

748. Мутагиров Д. З. Права и свободы человека: теория и практика: учебн. пособ. Москва: Университетская книга, Логос, 2006. 544 с.

749. Каргашкин В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве / отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва: Ин-т государства и права РАН, 1995. 232 с.

750. Бекназар-Юзбашев Т. Права человека и международное право. Москва: Знание, 1996. 296 с.

751. Маркс К. Сочинения. 2-ге изд. – Москва: Политиздат, 1955. Т. 12.

752. Пейн Т. Права людини. Львів: Літопис, 2000. 288 с.

753. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права: монография. Саратов: Изд-во Саратов. госунар. ун-та, 2003. 372 с.

754. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль, права, наука, учебная дисциплина: учеб. пособ. Харьков: Фолио: Райдер, 1998. 292 с.

755. Летнянчин Л. І. Основні обов'язки людини і громадянина як самостійний конституційно-правовий інститут. *Проблеми законності*. Харків, 2000. Вип. 44. 242 с.

756. Скаун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник. Харьков: Эспада, 2007. 840 с.

757. Нырков В. В. Роль парных юридических категорий в процессе восхождения от абстрактного к конкретному. *Право и политика*. 2003. №2. С. 20–24.

758. Басик В. П. Эволюция понятия «правовой статус человека и гражданина» в российской правовой науке. *Право и политика*. 2003. №5. С. 10–15.

759. Гончарук Е. В. Институт основных обязанностей человека и гражданина в конституционном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 19 с.

760. Кагадій М. І. Поняття конституційних юридичних обов'язків людини та громадянина. *Державо і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2002. Вип. 15. 608 с.

761. Шукліна Н. Г. Проблеми конституційного регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавства*. Чернівці, 2004. Вип. 212. С. 31–35.

762. Гегель Г. Сочинения. Москва-Ленинград: Госполитиздат, 1934. Т. 3.

763. Ключевский В. О. Сочинения: у 9 т. / под ред. В. Л. Янина; послесл. и коммент. Р. А. Киреевой. Москва: Мысль, 1990. Т. IX. 525 с.

764. Білоскурська О. В. Про єдність прав і свобод людини і громадянина. *Державо і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2002. Вип. 16. С. 120–123.

765. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратов. госунар. ун-та, 1987. 293 с.

766. Маклаков В. В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть: учебник. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 896 с.

767. Костенко О. Концепція прав людини потребує модернізації. *Юридичний вісник України*. Київ, 13–19 квітня 2013 р. №15. С. 5.

768. Букач В. В., Олійник А. Ю. Конституційні політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 172 с.

769. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2003. 448 с.

770. Акопян А. Р. Особенности конституционных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2004. 211 с.

771. Білоскурська О. Щодо поняття конституційних обов'язків. *Право України*. Київ, 2004. №10. С. 85–88.

772. Олійник А. Ю. Співвідношення конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. *Право і суспільство*. Дніпропетровськ, 2009. №5. С. 10–17.

773. Гончарук Е. В. Институт основных обязанностей человека и гражданина в конституционном праве: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 167 с.

774. Кириченко Ю. В. Закріплення обов'язків людини і громадянина у конституціях європейських країн. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 10 квітня 2012 р.). Харків, ХНУВС, 2012. С. 132–134.

775. Чудаков М. Ф. Государственное право зарубежных стран : курс лекций. Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2005. Ч. 1. 331 с.

776. Панов А. П. Система конституционных обязанностей граждан Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2008. 193 с.

777. Кириченко Ю. В. Закріплення обов'язків людини і громадянина у сучасних конституціях держав Європи: загальна характеристика. *Держава та регіони: науково-виробничий журнал*. Запоріжжя, 2012. №3. С. 10–13.

778. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс: підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 464 с.

779. Білоскурська О. Питання типології конституційних обов'язків людини і громадянина. *Юридична Україна*. Київ, 2010. №9. С. 21–24.

780. Шемшученко Ю. С. На шляху до оновлення Конституції України. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2013. №2. С. 4–5.

781. Кордуба С. Б. Конституционная обязанность родителей заботиться о детях в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2011. 25 с.

782. Завгородня Ю. С. Поняття й особливості конституційного обов'язку батьків утримувати дітей до їх повноліття. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. Херсон, 2016. Вип. 5. Т. 1 С. 45–48.

783. Чухвичев Д. В. Законодательная техника: учеб. пособ. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право. 2006. 239 с.

784. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. Москва: Азбуковник, 1999. 944 с.

785. Конституція Республіки Казахстан від 30 серпня 1995 р. URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=1162.

786. Про внесення змін до Конституції України «Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України: Указ Президента України від 25 червня 2009 р. №671/2009. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>.

787. Кириченко Ю. В. Обов'язок шанувати державні символи: деякі питання його конституційного закріплення. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т. 2012. №2. Ч. II. С. 34–38.

788. Кириченко Ю. В. Закріплення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Конституції України: деякі правові аспекти вдосконалення. *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні*: матеріали регіон. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 26 квітня 2012 р.) Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 56–59.

789. Рабінович П., Коваленко С. Свобода віросповідання і загальний військовий обов'язок. *Драгоманівський збірник «Вільна спілка та сучасний український конституціоналізм»* / за ред. Т. Г. Андрусика. Львів: Світ, 1996. 256 с.

790. Кириченко Ю. В. Конституційна практика нормативного регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Україні та державах континентальної Європи (порівняльний аналіз). *Право і суспільство*. Дніпропетровськ, 2012. №1. С. 84–89.

791. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2004. Т. 6. 768 с.

792. Исупов К., Савкин И. Русская философия собственности (XVII–XX в. в.). Санкт-Петербург: СП «Ганза», 1993. 249 с.

793. Ковтунець В. Конституційні засади правового регулювання освітньої діяльності. URL: <http://www.edu-Law.org.ua/2009/10/konstitucijni-zasady-pravovogo-reguluvannya-osvitnyoi-diyalnosti.html>.

794. Шкатулла В. И. Право на образование. *Государство и право*. Москва, 1997. №7. С. 5–13.

795. Грачева Т. В. Право человека на образование и его развитие в условиях глобализации. *Закон и право*. 2004. №3. С. 49–51. №4. С. 44–46.

796. Культурна спадщина людства: збереження та використання: навч. посібник / В. І. Акуленко, І. П. Магазинщикова, М. І. Мозир, О. О. Тарасенко; за ред. І. П. Магазинщикової. Львів, 2002. 234 с.

797. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2000. № 39. Ст. 333.

798. Трояновська Т. М. Сутність та зміст податкового обов'язку: окремі проблеми визначення. *Право та управління*. 2011. №2. С. 360–365.

ДОДАТОК

Порівняльна таблиця пропозицій з оптимізації положень Конституції України стосовно прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропованої редакції Конституції України
<p>Абзац 4 преамбули – дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя,</p>	<p>Абзац 4 преамбули – дбаючи про забезпечення прав і свобод людини і громадянина та гідних умов їх життя,</p>
<p>Частина 2 статті 3. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.</p>	<p>Частина 2 статті 3. Права і свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави.</p>
<p>Частина 3 статті 8. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.</p>	<p>Частина 3 статті 8. Норми Конституції України є нормами прямої дії.</p>
<p>Частина 2 та 3 статті 13. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.</p> <p>Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.</p>	<p>Частина 2 та 3 статті 13. Кожен для задоволення своїх потреб має право користуватися об'єктами власності народу, державної та комунальної власності відповідно до закону.</p> <p>Власність зобов'язує. Здійснення права власності не повинно завдавати шкоди правам, свободам і гідності людини, інтересам суспільства і держави, навколишньому середовищу та природній якості землі.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропованої редакції Конституції України
Частина 4 статті 15. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.	Вилучити з тексту частину 4 статті 15.
Частина 2 статті 22. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.	Частина 2 статті 22. Права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.
Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.	Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості. Держава створює умови для матеріального та духовного розвитку особистості.
	Стаття 23-1. Кожен має обов'язки перед суспільством, державою та іншими людьми, які безпосередньо впливають із його прав і свобод.
Частина 1 статті 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.	Частина 1 статті 24. Громадяни мають рівні права і свободи та є рівними перед законом.
Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.	Стаття 27. Кожен має право на життя. Умисне протиправне позбавлення життя людини є особливо тяжким злочином. Держава зобов'язана захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.
Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність,	Стаття 28. Кожен має право на честь і гідність . Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність,

Текст чинної редакції Конституції України	Текст пропонуваної редакції Конституції України
<p>поводженню чи покаранню.</p> <p>Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.</p>	<p>поводженню чи покаранню, а також без його вільної згоди піддаватись медичним, науковим чи іншим досліддам.</p>
<p>Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.</p> <p>Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.</p> <p>У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.</p> <p>Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.</p> <p>Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.</p> <p>Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів чи затриманого.</p>	<p>Стаття 29. Кожен має право на особисту свободу та недоторканність.</p> <p>Ніхто не може бути позбавлений свободи інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.</p> <p>Кожному затриманому чи взятому під варту має бути невідкладно повідомлено про підстави затримання чи взяття під варту, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання чи взяття під варту захищати себе особисто або користуватися юридичною допомогою захисника.</p> <p>Кожний затриманий чи взятий під варту має право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання чи взяття під варту.</p> <p>Про затримання чи взяття під варту людини та місце її перебування має бути негайно повідомлено родичів або інших осіб за вибором затриманого чи взятого під варту.</p>
<p>Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.</p>	<p>Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла чи іншого</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропонованої редакції Конституції України
<p>Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.</p> <p>У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.</p>	<p>володіння.</p> <p>Ніхто не може проникнути до житла чи до іншого володіння особи без її згоди, крім випадків, передбачених законом або за вмотивованим рішенням суду.</p>
<p>Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.</p>	<p>Стаття 31. Кожному гарантується право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної, електронної та іншої кореспонденції. Здійснення цього права може бути тимчасово обмежено за вмотивованим рішенням суду у випадках, передбачених законом</p>
<p>Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.</p> <p>Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.</p> <p>Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.</p>	<p>Стаття 32. Кожному гарантується право на невтручання в його приватне і сімейне життя, крім випадків, передбачених законом.</p> <p>Забороняється будь-кому збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, передбачених законом.</p> <p>Кожен має право на ознайомлення в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах і організаціях усіх форм власності з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропонованої редакції Конституції України
<p>Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.</p>	
<p>Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.</p> <p>Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.</p>	<p>Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується право на свободу пересування, право на вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.</p> <p>Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.</p>
<p>Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.</p> <p>Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.</p> <p>Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.</p>	<p>Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.</p> <p>Кожен має право вільно одержувати, збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію в будь-який спосіб, не заборонений законом.</p> <p>Здійснення цих прав може бути обмежене в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку та лише у випадках, передбачених законом.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропованої редакції Конституції України
<p>Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.</p> <p>Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.</p> <p>Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а шкода – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.</p> <p>Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.</p>	<p>Стаття 35. Кожен має право на свободу совісті і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.</p> <p>Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.</p> <p>Церкви і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а державна система освіти – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Церкви і релігійні організації є рівними перед законом.</p> <p>Забороняється примушувати особу обирати та сповідувати будь-яку релігію чи віру, брати участь у релігійних і ритуальних обрядах чи в діяльності релігійної організації та здобувати релігійну освіту.</p>
<p>Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.</p> <p>Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі</p>	<p>Стаття 36. Кожен має право на свободу об'єднання з іншими, для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших спільних інтересів.</p> <p>Здійснення цього права не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей і є необхідними в демократичному</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропонованої редакції Конституції України
<p>громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.</p> <p>Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.</p> <p>Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.</p> <p>Усі об'єднання громадян рівні перед законом.</p>	<p>суспільстві.</p> <p>Об'єднання створюються як політичні партії або як громадські організації вільно та без попереднього дозволу державних органів. Держава гарантує свободу діяльності політичних партій та громадських організацій, не заборонених Конституцією і законами України.</p> <p>Утворення і діяльність об'єднань, цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини і громадянина, здоров'я населення, забороняються.</p> <p>В об'єднаннях забороняється створення воєнізованих формувань.</p> <p>Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання чи обмежений у своїх правах і свободах за належність чи неналежність до об'єднання.</p> <p>Усі об'єднання рівні перед законом.</p> <p>Заборона діяльності об'єднань здійснюється виключно за рішенням суду.</p>
<p>Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду</p>	<p>Стаття 37. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії, які сприяють формуванню і вираженню їх політичної волі, беруть участь у виборах.</p> <p>Обмеження щодо членства в політичних партіях встановлюються Конституцією і законами України.</p> <p>Забороняється створення і діяльність</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропованої редакції Конституції України
<p>війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.</p> <p>Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.</p> <p>Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.</p> <p>Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.</p>	<p>організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, у виконавчих органах місцевого самоврядування, Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, у навчальних закладах, на державних підприємствах, установах і організаціях.</p>
<p>Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.</p> <p>Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.</p>	<p>Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами безпосередньо або через вільно обраних представників, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.</p> <p>Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.</p>
<p>Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.</p> <p>Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної</p>	<p>Стаття 39. Кожен має право на свободу мирних, без зброї збори. Порядок організації і проведення мирних зборів у громадських місцях визначається законом.</p> <p>Здійснення цього права може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, охорони громадського порядку або запобігання злочинам, здоров'я і</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст пропонуваної редакції Конституції України
<p>безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.</p>	<p>моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.</p>
<p>Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.</p>	<p>Стаття 40. Кожен має право направляти індивідуальні чи колективні звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, які зобов'язані вжити необхідних заходів та надати обґрунтовану письмову відповідь у встановлений законом строк.</p>
<p>Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.</p> <p>Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.</p> <p>Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.</p> <p>Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.</p> <p>Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.</p> <p>Конфіскація майна може бути</p>	<p>Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю як одноособово, так і спільно з іншими особами.</p> <p>Право приватної власності є непорушним і охороняється законом.</p> <p>Ніхто не може бути протиправно позбавлений своєї власності.</p> <p>Примусове відчуження приватної власності може бути застосоване тільки в суспільних інтересах, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування її вартості.</p> <p>Конфіскація приватного майна застосовується виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.</p> <p>Право на спадкування приватної власності гарантується.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропованої редакції Конституції України
<p>застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.</p> <p>Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.</p>	
<p>Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.</p> <p>Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.</p> <p>Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монополієм становити на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.</p> <p>Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.</p>	<p>Стаття 42. Кожен має право займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю, яка не заборонена законом.</p> <p>Держава забезпечує захист конкуренції в підприємницькій та іншій господарській діяльності. Забороняються зловживання монополієм становити на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція.</p> <p>Держава захищає інтереси споживачів.</p>
<p>Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.</p> <p>Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання,</p>	<p>Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, на вільний вибір роду трудової діяльності, професії та місця роботи.</p> <p>Держава зобов'язана створювати умови для забезпечення повної зайнятості працездатного населення, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перекваліфікації кадрів з</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропонованої редакції Конституції України
<p>підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.</p> <p>Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.</p> <p>Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.</p> <p>Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.</p> <p>Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.</p> <p>Право на своєчасне одержання винагороду за працю захищається законом.</p>	<p>урахуванням потреб ринку праці.</p> <p>Забороняється використання примусової праці, за винятком роботи чи служби, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про військову і про альтернативну (невійськову) службу та про воєнний і про надзвичайний стан.</p> <p>Кожен, хто працює, має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на справедливу винагороду за працю без будь-якої дискримінації та своєчасне одержання заробітної плати, не нижче від встановленого законом мінімального розміру.</p> <p>Забороняється використання праці жінок, неповнолітніх і осіб із зниженою працездатністю на важких роботах і роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці.</p> <p>Кожному гарантується захист від необгрунтованої відмови в прийнятті на роботу та від незаконного звільнення з роботи.</p>
<p>Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.</p> <p>Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.</p> <p>Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.</p> <p>Заборона страйку можлива лише на підставі закону.</p>	<p>Стаття 44. Кожен має право на свободу об'єднання в професійні спілки та участь у них з метою захисту своїх трудових та інших економічних, соціальних прав та інтересів.</p> <p>Професійні спілки об'єднують осіб, пов'язаних спільними інтересами за родом їх діяльності на підприємствах, установах і організаціях незалежно від форм власності.</p> <p>Обмеження щодо членства в професійних спілках встановлюються Конституцією і законами України.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропонованої редакції Конституції України
	Ті, хто працює, мають право на страйк. Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку. Порядок та умови здійснення цього права встановлюється законом.
<p>Стаття 45. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.</p> <p>Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.</p> <p>Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.</p>	<p>Стаття 45. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.</p> <p>Це право гарантується встановленням максимальної тривалості робочого часу та мінімальної тривалості відпочинку, наданням вихідних і святкових днів, оплачуваної щорічної відпустки, а також здійсненням інших умов, передбачених законом.</p>
<p>Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.</p> <p>Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.</p> <p>Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень</p>	<p>Стаття 46. Кожен має право на соціальне забезпечення після досягнення пенсійного віку, у разі втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від нього обставин та в інших випадках, передбачених законом.</p> <p>Це право гарантується загальнообов'язковим державним страхуванням і створенням мережі закладів для соціального обслуговування непрацездатних. Заохочується добровільне соціальне страхування, створення додаткових форм соціального забезпечення та благодійна допомога непрацездатним.</p> <p>Це право забезпечується встановленням мінімального розміру пенсії, інших видів соціальних виплат і</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропонованої редакції Конституції України
життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.	<p>допомоги, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.</p> <p>Держава проявляє особливу турботу щодо ветеранів війни, праці та інвалідів, вживає заходів для забезпечення їхньої соціальної та професійної інтеграції, участі в суспільному житті.</p>
<p>Стаття 47. Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.</p> <p>Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.</p> <p>Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.</p>	<p>Стаття 47. Кожен має право на житло. Держава вживає заходів, які спрямовані на сприяння кожному громадянину доступу до житла.</p> <p>Громадянам, які не мають житла та потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них ціну відповідно до закону.</p> <p>Ніхто не може бути протиправно позбавлений свого житла.</p> <p>Примусове позбавлення житла застосовується виключно за вмотивованим рішенням суду на підставі та в порядку, встановлених законом.</p>
<p>Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.</p>	<p>Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло і на неухильне поліпшення умов життя.</p> <p>Держава зобов'язана створювати умови для здійснення громадянами цього права.</p>
<p>Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.</p> <p>Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і</p>	<p>Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я та отримання медичної допомоги.</p> <p>Держава забезпечує створення і функціонування системи медичного страхування.</p> <p>Держава створює умови для доступного</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропованої редакції Конституції України
<p>оздоровчо-профілактичних програм.</p> <p>Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.</p> <p>Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.</p>	<p>і ефективного медичного обслуговування та гарантує кожному надання мінімального обсягу безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я. Перелік і порядок надання такої допомоги визначається законом.</p> <p>Забороняється скорочувати існуючу мережу закладів охорони здоров'я. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.</p> <p>Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.</p>
<p>Частина 1 статті 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.</p>	<p>Частина 1 статті 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.</p>
<p>Частина 2 статті 51. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.</p>	<p>Частина 2 статті 51. Батьки зобов'язані виховувати, навчати і утримувати своїх дітей до їх повноліття. Повнолітні, працездатні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків, які потребують допомоги.</p>
<p>Стаття 53. Кожен має право на освіту.</p> <p>Повна загальна середня освіта є обов'язковою.</p> <p>Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та</p>	<p>Стаття 53. Кожен має право на освіту.</p> <p>Повна загальна середня освіта є обов'язковою.</p> <p>Держава забезпечує доступність і безоплатність всіх рівнів освіти та різних форм навчання, визначених законом, у державних і комунальних навчальних закладах, дбає про їх розвиток.</p> <p>Кожен має право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропонованої редакції Конституції України
<p>пільг учням і студентам.</p> <p>Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.</p> <p>Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.</p>	<p>Умови надання державних стипендій та пільг учням і студентам визначаються законом.</p>
	<p>Стаття 53-1. Кожен має право на вільне визначення своєї національної належності. Ніхто не може бути примушений до відмови від своєї національності.</p> <p>Кожному, хто належить до національної меншини, відповідно до закону гарантується право на виховання та навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, на вільний вибір мови спілкування, на громадські об'єднання для здійснення захисту своїх прав і розвиток своєї національно-культурної самобутності.</p>
<p>Частина 1 та 2 статті 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.</p> <p>Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.</p>	<p>Частина 1 та 2 статті 54. Кожному гарантується свобода літературної, художньої, наукової, технічної творчості і викладання.</p> <p>Кожен має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Інтелектуальна власність, авторські права, моральні і матеріальні інтереси, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної, творчої діяльності, охороняються законом.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст пропонуваної редакції Конституції України
<p>Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.</p> <p>Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.</p> <p>Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.</p> <p>Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.</p> <p>Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.</p>	<p>Стаття 55. Кожному гарантується право на захист своїх прав і свобод у судових установах та в інших державних органах.</p> <p>Кожен має право захищати свої права і свободи будь-якими не забороненими законом засобами.</p> <p>Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності фізичних чи юридичних осіб, органів державної влади чи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.</p> <p>Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи організацій, членом або учасником яких є Україна.</p>
<p>Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.</p>	<p>Стаття 56. Кожен має право на повне відшкодування матеріальної і моральної шкоди, незаконно завданої будь-якою фізичною чи юридичною особою, органами державної влади чи органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами.</p>
<p>Стаття 57. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.</p> <p>Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому</p>	<p>Стаття 57. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.</p> <p>Держава вживає заходів для забезпечення цього права.</p> <p>Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права, свободи та</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропованої редакції Конституції України
<p>законом.</p> <p>Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.</p>	<p>обов'язки людини і громадянина, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом.</p> <p>Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права, свободи та обов'язки людини і громадянина, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними.</p> <p>Незнання законів та інших нормативно-правових актів не звільняє від юридичної відповідальності.</p>
<p>Стаття 59. Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.</p>	<p>Стаття 59. Кожному гарантується право на отримання юридичної допомоги. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно.</p> <p>Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав і свобод. Забороняється будь-яким чином впливати на особу при виборі нею захисника та перешкоджати захиснику в його діяльності з надання юридичної допомоги.</p>
<p>Частина 4 стаття 62. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.</p>	<p>Вилучити з тексту частину 4 статті 62.</p>
<p>Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.</p> <p>Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.</p> <p>Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.</p>	<p>Стаття 63. Кожному підозрюваному, обвинуваченому, підсудному чи потерпілому гарантується право на захист. Забороняється примушувати особу давати показання або пояснення щодо себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропонованої редакції Конституції України
<p>Частина 1 статті 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.</p>	<p>Частина 1 статті 64. Права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.</p>
<p>Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.</p> <p>Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.</p>	<p>Стаття 65. Захист країни є обов'язком громадян України.</p> <p>Порядок проходження військової служби, підстави та умови звільнення від неї визначаються законом. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить світоглядним або релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою.</p>
<p>Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.</p>	<p>Стаття 66. Кожен зобов'язаний дбайливо ставитися до навколишнього природного середовища та історичної, культурної і духовної спадщини, яка охороняється законом, відшкодовувати завдані ним збитки.</p> <p>Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.</p>
<p>Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.</p> <p>Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.</p>	<p>Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.</p> <p>Податкова система України ґрунтується на принципах рівності та прогресивного оподаткування.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст пропонуваної редакції Конституції України
<p>Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.</p> <p>Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.</p>	<p>Стаття 68. Кожен зобов'язаний додержуватися Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів України, не порушувати права і свободи, законні інтереси та гідність інших людей.</p>
<p>Пункт 17 частини 1 статті 85. Призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні.</p>	<p>Пункт 17 частини 1 статті 85. Призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.</p>
<p>Пункт 1 частини 1 статті 92. Права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина.</p>	<p>Пункт 1 частини 1 статті 92. Права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; обов'язки людини і громадянина.</p>
<p>Частина 3 статті 104. Президент України складає таку присягу:</p> <p>«Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі».</p>	<p>Частина 3 статті 104. Президент України складає таку присягу:</p> <p>«Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи людини і громадянина, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі».</p>
<p>Пункт 2 частини 1 статті 119. Законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян.</p>	<p>Пункт 2 частини 1 статті 119. Законність і правопорядок; додержання прав і свобод людини і громадянина.</p>

Текст чинної редакції Конституції України	Текст запропованої редакції Конституції України
<p>Частина 1 статті 120. Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.</p>	<p>Частина 1 статті 120. Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку, а також займатися підприємницькою діяльністю.</p>
<p>Частина 2 статті 127. Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.</p>	<p>Частина 2 статті 127. Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), а також займатися підприємницькою діяльністю.</p>
<p>Пункт 7 частини 1 статті 138. Участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки.</p>	<p>Пункт 7 частини 1 статті 138. Участь у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки.</p>

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Юрій Вікторович КИРИЧЕНКО

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ, СВОБОД ТА ОBOB'ЯЗКІВ
ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ
В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Монографія

Підписано до друку 12.06.2017. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 33,75. Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.

